67.9(2)306
Г52

С. О. ГЛАДКИЙ

КООПЕРАТИВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УСРР 1920-х РОКІВ ЯК ЯВИЩЕ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

МОНОГРАФІЯ

Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»

С. О. ГЛАДКИЙ

КООПЕРАТИВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УСРР 1920-х РОКІВ ЯК ЯВИЩЕ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

МОНОГРАФІЯ

ПОЛТАВА
РВВ ПУЕТ
2010

УДК 340.134:334 (477)
ББК 67.9(2)306
Г 52

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського національного університету внутрішніх справ (протокол № 12 від 29 червня 2010 року).

Автор:
С. О. Гладкий

Рецензенти:
І. А. Безклубий, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ***О. Ф. Скакун***, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Харківського національ-ного університету внутрішніх справ, академік Всеукраїн-ської академії політичних наук, член-кореспондент Академії правових наук України, заслужений юрист України; ***А. Є. Шевченко***, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного та міжнародного права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, заслужений юрист України.

Г 52 **Гладкий С. О.**
Кооперативне законодавство УСРР 1920-х років як явище правової реальності: Монографія. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – 522 с.

ISBN 978-966-184-096-5

Монографія є спробою науково-історичної реконструкції комплексу соціальних явищ, які виникли у процесі взаємодії державних органів і кооперативних організацій щодо створення та реалізації кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр.

Становлення і розвиток українського кооперативного законодавства, його ідейні витоки і нормативний зміст розглядаються з позицій сучасного праворозуміння на засадах діалогу та осмислюються в контексті процесів, які визначили долю громадянського суспільства і приватного права в радянській Україні.

Розраховано на науковців, політиків, громадських діячів, членів і працівників кооперативів, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією вітчизняного кооперативного руху і кооперативного права.

УДК 340.134:334 (477)
ББК 67.9(2)306

ISBN 978-966-184-096-5

© Гладкий С. О.
© Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», 2010 р.

ЗМІСТ

ВСТУП..... 5

Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КООПЕРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УСРР 1920-х рр.

1.1. Історіографія кооперативного законодавства та взаємин держави і кооперації в УСРР 1920-х рр..... 11
1.2. Методологія дослідження кооперативного законодавства УСРР, її світоглядні засади та джерелознавче забезпечення 30
1.3. Термінологічна визначеність і змістове наповнення понять «кооперація» та «кооперативне законодавство» 51

Розділ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ КООПЕРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ РИСИ ТА ЇХ ДЕФОРМАЦІЯ В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Кооперативні принципи – вихідні засади правового регулювання кооперації..... 76
2.2. Кооперативне законодавство як результат взаємодії держави і кооперації..... 107
2.3. Державна концепція кооперації та класове праворозуміння – ідейні витоки радянського кооперативного законодавства 133

Розділ 3. ГЕНЕЗА КООПЕРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УСРР 1920-х рр.

3.1. Виникнення радянського кооперативного законодавства в період «воєнного комунізму» 162
3.2. Трансформація кооперативного законодавства УСРР у роки непу..... 190

Розділ 4. ПЕРВИННІ КООПЕРАТИВИ ТА ЇХ ЧЛЕНИ: ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УСРР 1920-х рр.

4.1. Загальні засади правового статусу кооперативу та його набуття і втрати в УСРР..... 216
4.2. Правовий статус кооперативів окремих видів 242
4.3. Право кооперативного членства і його законодавче закріплення..... 284

Розділ 5. ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ І КООПЕРАТИВНІ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК СУБ'ЄКТИ ВЗАЄМОДІЇ У СФЕРІ СТВОРЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ КООПЕРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УСРР 1920-х рр.

5.1. Головний кооперативний комітет у системі державних органів УСРР 317

5.2. Кооперативні об'єднання радянської України у відносинах з державними органами і партійними організаціями 352

5.3. Кодифікаційна діяльність у галузі кооперативного законодавства УСРР: організаційні аспекти 383

ВИСНОВКИ 403

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ 412

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 519

ВСТУП

Нагальною проблемою сучасної України є розвиток і зміцнення інститутів громадянського суспільства. Досвід більшості розвинених країн засвідчує, що важливим засобом їх модернізації, яка мала на меті формування соціально орієнтованої ринкової економіки, зростання ролі громадських інституцій і створення правової держави, стала кооперація. Не можна не погодитися з думкою С. Г. Бабенка, який зазначає, що «кооперація безперечно належить до скарбниці видатних надбань людства на шляху пошуку справедливого і досконалого громадянського суспільства» [1].

Численні факти дають вагомі підстави вважати, що формування підвалин громадянського суспільства в Україні на початку XX ст. відбувалося під значним впливом кооперативної ідеї. Відомий український історик П. Пожарський у жовтні 1918 р. писав, що «історія української кооперації є разом, в значній мірі, і історія української культури, історія відродження українського народу» [2]. «В Україні немає зараз ні політичної партії, ні економічної організації, яка б так зміцнила свій вплив у селі, як це зробила українська кооперація», – констатував у травні 1920 р. Д. З. Мануїльський, стверджуючи, що «в ній немає жодного великого села, в якому б ця кооперація не мала своєї філії» [3]. Партійний діяч, міркуючи над першочерговими завданнями у сфері завоювання більшовиками української кооперації, закликав «покінчити раз і назавжди з тим станом, при якому вона являє в Українській радянській республіці незалежний орган, з яким вступають у своєрідні договірні відносини й укладають трактати майже міжнародного характеру» [4]. Отже, українська кооперація початку 1920-х рр. була одним з провідних учасників трансформаційних процесів, ініційованих радянською владою, водночас посідаючи помітне місце і в європейському кооперативному русі.

Зародившись у країнах Західної Європи за умов переходу до індустріального суспільства, на зламі XIX-XX ст. кооперативний рух набув масового характеру і став потужною економічною та ідеологічною силою, адже його учасники не лише провадили господарську діяльність для задоволення своїх матеріальних потреб, але й прагнули реалізувати особливий кооперативний ідеал, біля витоків якого стояли Р. Оуен, Ш. Фур'є, Л. Блан та інші мислителі й громадські діячі. Господарська діяльність у кооперації невід'ємно пов'язана з соціальною, освітньо-культурницькою й громадською діяльністю, що зумовило значний вплив цього соціального явища на життя й культуру суспільства зага-

лом, а відтак – і його вагоме місце в соціокультурному базисі правового регулювання суспільних відносин.

Наприкінці 1920-х рр. європейський кооперативний рух об'єднував майже 78 млн. осіб, що становило 16,6 % усього населення Європи, причому статистичні відомості відображали кількісне зростання європейської кооперації [5]. За оцінкою О. В. Чаянова, у вказаний період за «розмахом своєї роботи» російська кооперація була «перша у світі» [6]. Відомий російський учений і кооперативний діяч мав на увазі радянську кооперацію в цілому, у межах якої кооперація УСРР за багатьма показниками займала лідируючі позиції.

Вражає той факт, що українське суспільство з тих часів значною мірою втратило кооперативні традиції, як і повноцінну здатність до самоорганізації загалом. Дослідники пояснюють цю обставину, зокрема, тим, що у XX ст. кооперативна ідея в Україні зазнавала неодноразової дискредитації – як на початковому етапі становлення радянського режиму, так і в останні роки його існування [7]. Найважливіші негативні зрушення в історії української кооперації відбулися на зламі 1920-1930-х рр., коли вона була фактично знищена радянським режимом. Природу кооперації, її значення для розвитку суспільства, її функціональні можливості кілька поколінь сприймали у спотвореному вигляді. Історичний досвід кооперативного руху в Україні, за висловом В. І. Марочка, – це «нереалізована матеріальна сила і невикористана концептуально-інформаційна цінність» [8].

Сьогодні можна констатувати наявність суспільної потреби у відродженні в Україні справжньої (заснованої на визнаних на міжнародному рівні принципах) кооперації, а отже – і потреби у створенні сприятливих правових умов, які б забезпечили не лише звичайне відтворення кооперативних відносин, але і їх всебічний розвиток. Прискорити цей процес може формування цивілізованого (з урахуванням сучасної правової ідеології і досвіду демократично розвинених країн світу) розуміння взаємин держави і кооперації, що дозволить найбільш оптимально визначити і законодавчо окреслити межі державного втручання в кооперативні, приватно-правові за своєю природою, відносини та найдоцільніші за сучасних умов форми і способи державного стимулювання розвитку кооперації.

Кооперативний рух – широка сфера самореалізації особи, здійснення нею конституційних прав і свобод, забезпечення реалізації яких є обов'язком Української держави. Виконання цього обов'язку передбачає подальший розвиток кооперативного законодавства України як

одного з важливих елементів юридичного механізму забезпечення права громадян на об'єднання і права на свободу економічної діяльності. Наявність досконалого кооперативного законодавства та інших ефективних правових засобів здійснення кооперативної діяльності дозволить реалізувати потенціал права як регулятора суспільних відносин.

Регулятивний і ціннісний потенціал сучасного українського права має зростати з відродженням у правовій системі України традицій приватного права. З'ясування ролі приватно-правових відносин у становленні та розвитку громадянського суспільства, усвідомлення практичного значення взаємозв'язку і взаємообумовленості публічних і приватних відносин академік НАН України В. Я. Тацій відносить до найвагоміших напрямів досліджень у царині методології приватного права [9]. Сучасний етап розвитку правової системи України й вітчизняної юридичної науки характеризується також відмовою від суто позитивістського підходу до розуміння права [10]. Ознакою часу стало усвідомлення необхідності відмежування права від закону [11]. Вітчизняною юриспруденцією виробляються теоретичні засади персоноцентричного осмислення правової дійсності, що передбачає посилену увагу до прав і свобод людини [12]. Разом з тим, у пошуку сучасного праворозуміння в юридичній науці все виразніше проступають нові орієнтири, породжені філософською і науковою думкою доби постмодерну [13].

Наукові дослідження правових аспектів кооперації мають здійснюватися на основі сучасного праворозуміння, з використанням оновленого методологічного інструментарію правознавства. Актуальність таких студій зумовлюється тим, що вони слугують удосконаленню механізму правового регулювання кооперативних відносин і сприяють відродженню громадянського суспільства і приватного права в Україні. Розуміння цієї необхідності знайшло відображення в Указі Президента України «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах» від 19 грудня 2000 р., п. 4 якого, зокрема, Кабінету Міністрів України, Національній і галузевим академіям наук доручалося вжити заходів щодо підготовки висококваліфікованих фахівців для кооперативного сектора економіки й проведення наукових досліджень з питань кооперації [14].

Новітня доба розвитку українського суспільства, яку вчені визначають як перехідний період його демократичної трансформації, має низку характерних ознак, притаманних будь-якому історичному перехідному періоду (соціальна нестабільність, нелінійний розвиток суспільних про-

цесів, часта зміна юридичних приписів, співіснування елементів нового й старого правового порядку тощо) [15], у тому числі й періоду 1920-х рр. вітчизняної історії. Як слушно вказує В. М. Селіванов, без глибокого вивчення й усвідомлення правових явищ і процесів, які свого часу становили підґрунтя правового розвитку СРСР, неможливо всебічно зрозуміти і розв'язати основні суперечності й проблеми правової системи, «успадкованої» Україною від колишнього СРСР [16].

Факти свідчать, що історія України 1920-х рр. немислима без історії кооперації. Відповідно історія кооперативного законодавства є важливою складовою історії розвитку тогочасної правової системи України.

Різноманітні аспекти кооперативного руху зазначеного періоду були предметом студіювання багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Проте правові аспекти історії кооперації в УСРР 1920-х рр. залишаються малодослідженими. При цьому в сучасних працях можна зустріти стереотипні, сконструйовані під впливом радянської ідеології тлумачення й оцінки правової політики більшовицької влади щодо кооперації, як, наприклад, твердження, що «в перші роки радянської влади держава надавала підтримку кооперативному руху, що закріплювалося в актах права» [17]. Нагадаємо, що йдеться про період «воєнного комунізму», коли кооперація була фактично знищена державою.

Кооперативне законодавство УСРР спеціально вивчали лише українські та російські правники 1920-х рр. Ю. С. Ашкінезер, Ф. І. Крижанівський, Л. І. Поволоцький, О. І. Терехов, Е. Н. Штандель і деякі інші. Переважна більшість опублікованих ними праць не мала наукового характеру. Разом з тим, дослідниками правових, економічних, історичних, ідеологічних аспектів кооперативного руху створено теоретичний фундамент і зібрано великий за обсягом фактичний матеріал, необхідний для всебічного вивчення кооперативного законодавства радянської України.

Ця монографія є спробою науково-історичної реконструкції фрагмента правової реальності [18*] як комплексу соціальних явищ, які виникли в процесі взаємодії державних органів і кооперативних організацій щодо створення і реалізації кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр. Кооперативне законодавство піддається автором комплексному аналізу, що передбачає вирішення таких дослідницьких завдань, як: вивчення історіографії кооперативного законодавства та взаємин держави і кооперації в УСРР 1920-х рр.; з'ясування методологічних засад і джерельної бази дослідження кооперативного законодавства УСРР указаного періоду; розкриття змісту понять «кооперація» і «кооперативне законодавство» як найбільш специфічних елементів по-

нятійно-категоріального апарату дослідження; виявлення загальноцивілізаційних рис концептуальної основи формування кооперативного законодавства; аналіз ідейних витоків кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр.; осмислення основних системно-структурних характеристик кооперативного законодавства УСРР, головних чинників і етапів його трансформації; розгляд законодавчої регламентації правового статусу кооперативів та їх членів як суб'єктів правової взаємодії у сфері кооперативних відносин; окреслення характерних рис правосвідомості кооператорів як чинника правоутворення й правореалізації у сфері кооперативних відносин; визначення правового статусу й основних напрямів діяльності державних органів і кооперативних об'єднань, які брали безпосередню участь у створенні та реалізації кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр.; висвітлення процедурних особливостей підготовки та прийняття законодавчих актів про кооперацію; з'ясування тенденцій і нереалізованих можливостей розвитку кооперативного законодавства УСРР.

Розв'язання поставлених завдань спрямоване на вивчення кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр. у доволі широкому соціальному контексті. Автор поділяє висловлену в літературі думку, що історик права сьогодні вже не може вдовольнитися сприйняттям історичних пам'яток права як «сховища» відомостей про право – історичні джерела права повинні досліджуватися як феномен правової культури, як продукт діяльності людини, котра створює його в процесі історичної самореалізації [19].

Разом з тим, кооперативне законодавство розглядається в монографії як явище, що перебуває в полі взаємодії насамперед таких соціальних інститутів, як держава і кооперація. Зазначене поле являє собою найближчий соціальний контекст, вивчення якого дозволяє осягнути соціальну сутність кооперативного законодавства. Відповідно об'єктом дослідження є взаємодія держави і кооперації у сфері створення та реалізації кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр. У межах об'єкта дослідження й окресленого кола основних завдань при визначенні предмета дослідження доцільно зосередити увагу на генезисі, ідейному й нормативному змісті кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр. та суб'єктах його створення і реалізації.

Включення кооперації до структури об'єкта історико-правового пізнання ґрунтується на таких теоретичних положеннях: предметом юридичної науки виступають державно-правові закономірності – як внутрішні (зв'язки державно-правових явищ між собою), так і зовніш-

ні (зв'язки державно-правових явищ з іншими соціальними явищами, до яких належить і кооперація); онтологічним підгрунтям юридичної науки, крім права і держави, є громадянське суспільство, до інститутів якого належать і кооперативні організації; у сфері відносин громадянського суспільства головна організована сила, яка протистояла більшовикам на час утвердження ними своєї влади в Україні, була українська кооперація; трансформацію кооперації в радянських умовах можна вважати одним із найважливіших процесів історії держави і права радянської України 1920-х рр., адже вона була спрямована на підготовку ґрунту для створення тоталітарної держави.

Працюючи над монографією, автор спирався на професійну допомогу колег, передусім, на підтримку і слушні поради наукового консультанта –доктора юридичних наук Г. В. Лаврик, конструктивні побажання рецензентів – докторів юридичних наук І. А. Безклубого, О. Ф. Скакун і А. Є. Шевченка. Цінними були також рекомендації й зауваження докторів юридичних наук С. Д. Гусарєва, А. М. Колодія, М. В. Костицького, О. Д. Тихомирова та інших учених Київського національного університету внутрішніх справ, праці яких [20] дали методологічні орієнтири для розв'язання завдань цього дослідження.

Автор свідомий того, що написання монографії було б неможливим без підтримки колег – викладачів Полтавського університету економіки і торгівлі, його ректора О. О. Нестулі, а також допомоги працівників архівів і бібліотек.

Розділ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КООПЕРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УСРР 1920-х рр.

1.1. Історіографія кооперативного законодавства та взаємин держави і кооперації в УСРР 1920-х рр.

Кооперацію як складне за своєю природою явище, що проявляється у різних сферах суспільного життя, в тому числі і в праві, має давнє історичне коріння й різноманітні форми національного вираження, не можна осягнути в цілісності й глибинній сутності, обмежуючись дослідницьким інструментарієм і напрацюваннями лише однієї галузі науки. Закономірно, що на всіх етапах свого розвитку кооперація була й залишається сьогодні об'єктом студіювання різних наук – економічних, юридичних, історичних та інших.

В історії розвитку наукових знань про кооперацію та її правове регулювання цілком очевидною є обумовленість змісту, методології й інтенсивності наукових досліджень загальними соціальними чинниками. Значний інтерес до кооперативної тематики, наявний у роки непу, на довгі десятиліття змінився майже повним її забуттям. Формування ринкової економіки й інститутів демократії в незалежній Україні об'єктивно сприяє активізації розвідок у галузі теорії й історії кооперації та кооперативного права. Слід згодитися з думкою дослідниці дорадянського кооперативного права М. В. Пеленіциної, яка вважає, що вивчення і висвітлення кооперативних ідей у наукових і науково-популярних працях має стати одним із завдань історико-правової науки [1].

В історіографії теми, що досліджується, можна виділити два основні періоди – радянський і сучасний. Перший, у свою чергу, поділяється на декілька етапів: 1920-ті рр., 1930-ті – перша половина 1950-х рр., друга половина 1950-х – кінець 1980-х рр. Сучасна історіографія починає свій відлік на зламі 1980-х – 1990-х рр. Історіографію теми доцільно також поділяти за галузевою ознакою, виокремлюючи теоретичні й історичні праці правників і дослідження представників інших наук (передусім істориків та економістів).

Вивчення кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр. започаткували його сучасники. Після проголошення непу виникли сприятливі (порівняно з періодом «воєнного комунізму») умови для досліджень з кооперативної тематики й публікації їх результатів. Різноманітні аспекти

розвитку кооперативного руху висвітлювалися в численних працях істориків, економістів і, значно меншою мірою, правників, які створили значну кількість літератури навчального, науково-популярного та дослідницького характеру.

Важливим чинником активізації досліджень з кооперативної тематики був розвиток кооперативної освіти й викладання кооперативного права. У роки національно-визвольних змагань цю дисципліну викладали на громадсько-юридичному факультеті, організованому в Київському юридичному інституті в 1918 р. [2], а також у Харківському комерційному інституті [3].

З осені 1917 р. в Києві діяли Вищі інструкторські кооперативні курси. Кооперативне право на них викладав О. П. Ночвин [4]. Курси стали базою для створення першого кооперативного інституту в Україні, який діяв із січня 1920 р. й носив ім'я М. І. Тугана-Барановського. Видатний український учений був ініціатором створення цього закладу [5]. До заснування інституту кооператори готувалися, починаючи з 1913 р., після розгляду на II Всеросійському кооперативному з'їзді в Києві питання «Про кооперативний інститут і музей», відраховували кошти до спеціального фонду [6].

Київський кооперативний інститут неодноразово реорганізувався. У листопаді 1920 р. він був приєднаний до Київського інституту народного господарства на правах окремого продовольчо-кооперативного факультету, а в липні 1922 р. знову відокремлений в окремий заклад – Київський кооперативний технікум [7]. Невдовзі він був відновлений як інститут, але з новою назвою – ім. В. Я. Чубаря [8]. У 1930 р. кооперативний інститут було поділено на шість окремих навчальних і науково-дослідних закладів [9].

У 1923 р. у Харкові замість технікуму та кооперативного факультету при Інституті народного господарства почали діяти Вищі кооперативні курси Вукопспілки. Їх завданням була підготовка практичних працівників для системи кооперації. До викладання на курсах залучалися найкращі фахівці в царині політико-економічних і спеціально-кооперативних дисциплін [10].

Протягом 1920-х рр. розвиток науки про кооперацію в усіх її складових був суперечливим. Теорія кооперації розвивалася у двох напрямах: під впливом політики «воєнного комунізму» здійснювалося її пристосування до марксистського світогляду, що мало продовження й у майбутньому; із запровадженням непу певним чином накреслився зворотний рух – повернення до класичної теорії, випробуваної практи-

кою світового кооперативного руху. Однак певна лібералізація у сфері методології наукових досліджень не зупинила провідників офіційної партійної позиції, котрі вдавалися до критики класичних кооперативних теорій як дрібнобуржуазних.

Ці ж тенденції характеризують розвиток правової науки зазначеного періоду загалом і досліджень кооперативного права зокрема. Проблеми формування кооперативного права в роки непу та його осмислення юридичною наукою нерозривно пов'язані із загальними проблемами становлення правової системи радянської України. Марксистські уявлення про державу як інструмент класового панування і про право як формальне вираження волі панівного класу зумовлювали вирішальний вплив на правове регулювання суспільних відносин ідеї «революційної правосвідомості». Як стверджував П. І. Стучка, революційна правосвідомість є «внутрішнім переконанням спочатку окремих осіб, а далі груп, цілого класу, і насамкінець, усього людства» [11].

Розробники теорії радянського (революційного) права намагалися протистояти впливу вчених старої школи, які співпрацювали з радянською владою. «Нишком, прикриваючись радянською фразеологією, повзають у галузі цивільного права гади думки й принципів буржуазного права», – писав у 1927 р. М. О. Скрипник [12]. Разом з тим, правознавці-марксисти досить аргументовано критикували «буржуазну» науку історії права, яка не бачила за юридичними явищами реального суб'єкта історії, пропонуючи при цьому, щоправда, «замінити» історію історією класової боротьби [13].

1929-й р. став важливим і в певному розумінні переломним етапом у розвитку радянської науки, коли «марксистські сили» пішли в розгорнутий наступ «на ідеологічному фронті», плацдарм для якого створили результати десятирічної роботи з вирощування «нових марксистських кадрів учених» і охоплення партійним впливом старих наукових кадрів. У вересні 1929 р. була опублікована постанова Всеукраїнської партійної наради в справах науки «Завдання партії в галузі наукової роботи», затверджена ЦК КП(б)У. У ній науковим силам республіки ставилося завдання зосередитися «на питаннях ідеології та якості наукової роботи і відповідності її вимогам реконструктивної доби» [14]. Наголос, вочевидь, робився на ідеологічній витриманості наукових досліджень в умовах загострення боротьби з різними «ухилами». Партійне керівництво республіки ставило, зокрема, й завдання приділяти «більше уваги роботі марксистів у правовій галузі» [15]. Заплановані постановою практичні заходи створювали організаційні й матеріальні умови

для розгортання посиленої марксистської критики проявів буржуазної ідеології в науці.

У правознавстві така критика поєднувалася з намаганнями виробити єдино «правильну» партійну лінію в питаннях праворозуміння. Так, у 1931 р. Науково-дослідним інститутом радянського будівництва і права у Харкові було проведено конференцію, на якій з вітальною промовою від тимчасового оргбюро всесоюзного товариства «Державник-марксист» та Інституту радянського будівництва та права при ЦВК СРСР виступив Є. Б. Пашуканіс. Відомий теоретик права висловився за розгортання в Україні роботи «під прапором генеральної лінії партії в дусі непримиренної боротьби зі всякими перекрученнями, у дусі боротьби за широку марксистсько-ленінську теорію права» [16].

Аналізуючи зазначені тенденції, Г. В. Лаврик слушно зауважує, що саме завдяки поширенню такого роду праворозуміння в науковій літературі запанувала описовість чинного законодавства й різноманітних підзаконних нормативних актів (наказів, інструкцій, вказівок, відомчих роз'яснень тощо). Правознавство все більше ставало схожим на законознавство або навіть на «наказо-інструкцієзнавство» [17].

Відповідний зміст мали і тенденції розвитку юридичної освіти в Україні. У резолюціях II Всеукраїнського з'їзду працівників радянської юстиції, що проходив 26 лютого – 3 березня 1924 р., НКЮ спільно з Головпрофосвіти рекомендувалося здійснити перегляд програм правових відділень ВНЗ, «звернувши при цьому увагу на розвантаження програми від надмірного баласту і більше охоплення викладанням радянського законодавства й судової практики на основі вивчення революційного марксизму і економіки», а також «поповнення кадру викладачів правових відділень ВНЗ юристами-комуністами і практичними судовими працівниками» [18].

Охарактеризовані вище тенденції розвитку загальної теорії держави і права як методології правознавства в 1920-ті рр. простежуються і в галузевих юридичних науках, засобами яких здійснювалося вивчення правового регулювання кооперації.

За висловом А. Шапіро, «до лютневої революції російська юридична думка стояла далеко від кооперації, а юридичні норми, що регулювали життя кооперації, створювались у тиші петроградських канцелярій» [19]. Разом з тим, на початок 1920-х рр. існувала низка праць дореволюційних і перших пореволюційних років, які, за умови відповідного корегування з позицій марксистського світогляду, могли слугувати своєрідним фундаментом для дослідження кооперативного

права доби непу [20]. Питання кооперативного права розглядалися і в дореволюційних кооперативних періодичних виданнях [21].

У роки громадянської війни інтерес до проблем кооперативного права (законодавства) в Україні виявляли П. Ісіченко, О. Ночвин, В. Покровський, С. Покровський та інші [22]. Радянське законодавство про кооперацію перших років радянської влади з критичних позицій проаналізував Л. Вольфсон [23].

У 1920-ті рр. авторами небагатьох праць з проблем кооперативного права (законодавства) були українські й російські дослідники Ю. Ашкінезер, Ф. Крижанівський, Г. Кремнєв, М. Мебель, Н. Озерецьковський, Л. Поволоцький, О. Терехов, Е. Штандель та інші [24]. Некролог з приводу смерті одного з провідних українських правників-кооператорів О. І. Терехова у січні 1926 р. російський юрист Л. І. Поволоцький починав словами: «нечисленна сім'я працівників кооперативного права…» [25]. Коло фахівців у галузі кооперативного права справді було досить вузьким, а підготовлені ними праці нерідко набували всесоюзного значення. У роки непу в розробці теоретичних і практичних проблем кооперативного права українські правники займали незалежні щодо російських фахівців позиції, а в деяких питаннях випереджали їх. Зазначене стосувалося і кооперативного законодавства УСРР, розвиток якого тримали в полі зору російські автори.

Видані в 1920-ті рр. праці з кооперативного права являли собою переважно підручники та практичні посібники, оскільки їх автори не переслідували дослідницьких цілей, хоча і демонстрували елементи наукового аналізу. Слід також ураховувати, що вони змушені були висвітлювати розвиток кооперативного законодавства з позицій панівної ідеології, виявляючи при цьому більшу чи меншу міру політичної заангажованості. Трансформація радянського кооперативного права на межі 1920-1930-х рр., тобто в період, коли здійснювалася примусова суцільна колективізація, інтенсивно створювалася адміністративно-командна система планового господарства й почалися масові репресії, неупередженому науково-юридичному аналізу не могла піддаватися взагалі.

Утім окремі з цих праць за глибиною осмислення порушених проблем становлять певну науково-теоретичну цінність. Серед них слід назвати «Радянське кооперативне законодавство» українського кооператора з дореволюційним стажем Ф. І. Крижанівського, котрий, маючи шестирічний досвід викладача кооперативного права в Київському кооперативному інституті, проаналізував найважливіші моменти в історії

радянського кооперативного законодавства, пов'язав їх із розвитком радянської кооперації загалом, намагаючись виявити локальні (українські) чинники, зумовлені особливостями місцевого кооперативного життя, здійснив спробу звести досліджувані ним явища й закономірності до певних принципів, покладених в основу радянського кооперативного права і практики його реалізації [26].

На генетичному підході ґрунтувалася і праця «Кооперативне законодавство» російського фахівця у галузі кооперативного права Л. І. Поволоцького (у 1922 р. вийшло перше, у 1924 – друге, а в 1926 – третє її видання). Книга була підготовлена на основі курсу лекцій, читаного автором у навчальних закладах Ленінграда – у кооперативному технікумі, кооперативному інституті та інституті народного господарства, і репрезентувалася ним як «догматичне вивчення кооперативного права СРСР» [27]. Російський правник розглянув головним чином законодавство СРСР і РСФРР, але відзначив і особливості українського законодавства про кооперацію.

Аналітичністю відзначалася і праця Н. Озерецьковського, який з'ясовував насамперед організаційно-правові питання розвитку кооперації за матеріалами законодавства СРСР і РСФРР [28]. Натомість невелика за обсягом книга М. Мебеля «Законодавство Радянської влади щодо кооперації» містила лише виклад основних положень законодавчих актів РСФРР про кооперацію періоду «воєнного комунізму» і першого року доби непу [29]. Російський автор не вдавався ні до теоретичного, ні до соціологічного аналізу законодавства.

Інший підхід демонстрував Г. Кремнєв – автор брошури «Основні етапи в розвитку кооперативного законодавства в Росії», яка мала виразну ідейну спрямованість (у 1924 р. вона вийшла в Ленінграді третім виданням) [30]. У передмові професор Е. Енгель зазначав, що в «літературі з кооперації до цього часу відсутні праці з історії кооперативного руху і кооперативного законодавства, написані з точки зору класової боротьби і висвітлені під кутом революційного марксизму», протиставляючи брошуру Г. Кремнєва всім іншим працям, що «чужі духу революційного марксизму і цілком заражені буржуазно-демократичною ідеологією» [31]. Г. Кремнєв зосередився на марксистсько-соціологічній інтерпретації змісту основних законодавчих актів про кооперацію з часів самодержавства до кінця 1923 р., залишаючи осторонь власне юридичну проблематику правового регулювання кооперації.

Як відносно незаідеологізовані, вигідно відрізняються від брошури російського кооператора-марксиста праці українських правників, у тому

числі згадана вище книга Ф. І. Крижанівського. На відміну від нього інші українські автори на процесі розвитку кооперативного законодавства свою увагу не зосереджували, звертаючись переважно до змісту і форми чинного кооперативного права, окремих його інститутів. Серед таких праць – «Радянське кооперативне право» О. І. Терехова, написана в 1924 р. Випускник юридичного факультету Томського університету (1904 р.), у кооперації він почав працювати з 1915 р. в Харкові. Останні п'ять років свого життя (1920-1925 рр.) О. І. Терехов обіймав посаду головного юрисконсульта Вукопспілки, брав активну участь у законопроектній роботі, викладав на кооперативних курсах (1921 р.) і в Харківському інституті народного господарства (з 1922 р.) [32]. Лекції, читані у 1922/23 навчальному році в інституті, й були покладені в основу згаданої праці.

У 1926 р. вийшло друге видання книги в перекладі українською мовою. Воно було підготовлене на основі широкої джерельної бази, з порівнянням змісту нормативно-правових актів УСРР, РСФРР та СРСР. Автор структурував свою працю не за видами кооперації, а за основними інститутами кооперативного права. Він досить детально розглянув майнові права кооперації, її пільги в галузі оподаткування тощо.

Як практик, О. І. Терехов віддавав перевагу догматичному аналізу нормативного матеріалу, а не соціологічній переоцінці кооперативного права. В одній з рецензій на перше видання «Радянського кооперативного права» було висловлене критичне зауваження, що автор «не переслідує мети встановлення зв'язку проблем кооперативного законодавства з широкими соціально-політичними концепціями…», хоча книзі загалом давалася висока оцінка. Відомий російський правник С. І. Раєвич підсумовував, що «праці, яка б більшою мірою відповідала запитам як учня, так і кооператора-практика, у нас немає» [33].

Три видання витримала книга українського автора Е. Н. Штанделя «Курс радянського кооперативного права». Останнє з них було доповнене аналізом кооперативного законодавства РСФРР. Особливо детально автор розглянув питання «внутрішньокооперативного права», передусім – організаційно-правову структуру кооперативів та їх об'єднань. В основу праці був покладений лекційний матеріал, підготовлений Е. Н. Штанделем для слухачів вищих кооперативних курсів Вукопспілки в 1922-1924 рр. Останнє видання було доопрацьоване з урахуванням досить вагомих зауважень, висловлених у рецензії на перше видання відомим цивілістом-практиком А. Семеновою [34]. Попри окремі зауваження «Курс радянського кооперативного права» одержав позитивний відгук і Л. І. Поволоцького [35].

Автори, які видавали свої праці наприкінці 1920-х рр., змушені були уникати критики державної політики щодо кооперації, зосереджуватись на дослідженні тих форм кооперативної діяльності, які схвалювалися в партійних документах. Такою була й книга викладача Полтавського агрокооперативного технікуму О. І. Клязника «Юридична природа колективних господарств» [36]. Невелика за обсягом брошура привертає увагу кваліфікованим викладом організаційних і юридичних основ створення й функціонування таких форм господарювання, як товариства спільного обробітку землі, комуни й артілі.

Серед праць з кооперативної тематики звертають на себе увагу також практичні коментарі, авторами яких були Ю. С. Ашкінезер, Н. Г. Бердичевський, С. І. Раєвич, Е. Н. Штандель та інші. Вони були різними за будовою, широтою охоплення нормативного матеріалу, глибиною теоретичного аналізу коментованих статей і фаховим рівнем авторів, але завжди опинялися в полі зору юридичної громадськості [37].

До аналізу деяких практичних аспектів юридичної практики, пов'язаної з діяльністю кооперативів, долучалися й працівники судових органів. Серед них – Б. Арсеньєв, який разом з професором А. Галаганом підготував брошуру «Лжекооперація та боротьба з нею» [38]. Автори виклали власні міркування й пропозиції щодо вдосконалення судової репресії в означеній царині [39].

Заслуговують на увагу й публікації на кооперативно-правову тематику в юридичній і кооперативній періодиці. Кооперації був присвячений один із випусків найавторитетнішого правничого часопису радянської України «Вісник радянської юстиції» за 1924 р. У ньому було опубліковані статті відомих правників-кооператорів Ю. С. Ашкінезера, О. І. Терехова, Е. Н. Штанделя та інших [40]. Поява такого випуску свідчила про велике значення, яке надавалося кооперації в юридичних колах України, а момент його виходу не був випадковим: він припав на час роботи комісії з розробки Кодексу законів про кооперацію УСРР.

Не обходили увагою кооперативну тематику і в аналогічному виданні НКЮ РСФРР «Щотижневик радянської юстиції». Проблем кооперативного права торкалися М. Брагінський, А. Земмерінг, А. Кусиков, Н. Смирнов та інші [41]. Публікації в обох згаданих виданнях мали переважно практичну спрямованість.

Органом Інституту радянського права у Москві став часопис «Радянське право», що почав виходити з травня 1922 р. Він, за словами А. Семенової, виконував роль «засобу спілкування між центральною групою наукових дослідників радянського права і тими працівника-

ми юстиції, які, не задовольняючись прикладним вирішенням питань правового життя, прагнуть до наукового вивчення й узагальнення їх» [42]. У часописі публікували статті з проблем кооперативного права. Першою з них стала розвідка М. Мебеля «Законодавство про споживчу кооперацію за нової економічної політики», в якій містився досить детальний розгляд законодавства РСФРР у зазначеній галузі [43].

Войовничо налаштовані марксисти мали іншу думку про такі спеціальні юридичні часописи, як «Радянське право» та «Право і життя». Для них було важливішим те, що навколо цих видань гуртувалися переважно «старі спеціалісти буржуазної юриспруденції» [44].

Часопис «Право і життя», який видавався з 1918 р. Київським товариством юристів, за словами професора В. І. Синайського, мав за мету «служити праву вірою і правдою, ставлячи право вище партійних, національних і класових інтересів» [45]. У радянських умовах часопис під такою ж назвою видавався в Москві за редакцією професорів А. М. Вінавера, М. Н. Гернета та А. Н. Трайніна і декларував зовсім інші цілі. Проте статті, які в ньому публікувалися, видавали руку фахівців «старої» школи. Останні не залишали поза увагою і питання кооперації [46]. Глибокий аналіз природи кооперації на основі її фундаментальних принципів здійснив на сторінках цього видання В. В. Хижняков – відомий кооператор з дореволюційним стажем [47].

Значна кількість публікацій з проблем кооперативного права містилася в кооперативній періодиці 1920-х рр. Їх авторами були В. Альбів, С. Корнгольд, Б. Маркевич, П. Рівний, П. Станіславський, О. Терехов, Е. Штандель та інші [48]. Вони розглядали переважно практичні проблеми правового регулювання кооперації.

Окремі питання кооперативного права висвітлювалися й у працях з цивільного та господарського права. Проте їх автори, не спеціалізуючись на кооперативній тематиці, розглядали проблеми кооперації поверхово, а іноді припускалися помилок, на які вказували рецензенти [49].

На загальну атмосферу в правознавстві і, відповідно, на світогляд правників, які розробляли проблеми кооперативного права, позитивно впливали праці представників «старої професури», які у 1920-ті рр. повернулися до наукової діяльності, продовжуючи сповідувати ідеали й цінності дореволюційної юриспруденції. До кінця десятиріччя їх досвідом користувалася нова влада, а правники-марксисти їх «терпіли». Рецензії на праці таких учених містили фрази на кшталт «ідеологія автора є далекою від нашої» або «звичайно, студенту я не дам рецензовану книгу», але не визнати їх глибоку ерудицію, справжній науковий

підхід до розробки питань права, блискучий виклад проблем рецензенти не могли [50].

Правову ідеологію і стиль роботи, на яку накладав відбиток дух і досвід дореволюційної юриспруденції, виявляли вчені, котрі групувалися навколо Інституту радянського права в Москві. Не протиставляючи себе офіційній ідеології, вони (зокрема, у межах секції господарсько-трудового права) вдавалися до фахово-юридичного аналізу різноманітних проблем правового життя, серед яких були й проблеми правового регулювання кооперації [51]. У подібному стилі з 1923 р. в радянській Україні працювала науково-дослідна кафедра «Проблеми сучасного права» під керівництвом професора В. М. Гордона [52].

«Старій професурі» протистояли «марксистські сили» в радянській теоретичній юриспруденції, які групувалися навколо кількох наукових установ. З початку 1923 р. діяла секція права при Комуністичній академії, створеній при ЦВК СРСР. До її складу входили П. І. Стучка, Є. Б. Пашуканіс, В. В. Адоратський, І. П. Разумовський та інші відомі правники-марксисти. Секція мислилася, за словами І. П. Разумовського, як «теоретичний центр, який давав би глибоке революційно-марксистське, філософсько-соціологічне й історичне висвітлення як загальних питань права і держави, так і загальних ліній нашого законодавства» [53].

Українські правники-марксисти гуртувалися в Інституті марксизму і марксознавства. На початку 1922 р. ця установа була створена як науково-дослідна кафедра, а в січні 1923 р. кафедру перетворили на інститут, який розглядався як «зародок Української комуністичної академії» [54]. Основною в інституті була робота з аспірантами, яка розвивалася в рамках трьох семінарів: філософсько-соціологічного, економічного та історичного [55]. При філософсько-соціологічному відділенні було організовано кабінет права, який надалі став основою для створення кафедри права [56].

Український інститут марксизму-ленінізму існував до 1931 р., після чого був перетворений на Всеукраїнську асоціацію марксо-ленінських науково-дослідних інституцій. У складі асоціації діяло 9 наукових інституцій, з-поміж яких – Інститут радянського будівництва та права (директор – М. С. Василенко) [57]. Серед напрямків, які розробляли вчені інституту, були й проблеми господарської діяльності. Досвід минулого десятиріччя заклад мав вивчати в умовах «розгорнутого наступу соціалізму», в яких його роль у боротьбі з «опортуністичними ухилами» була визначена цілком певно. Гуртування «марксистських сил» навколо

інституту мало здійснюватися в організаційній формі всеукраїнського товариства «Державник-марксист» [58].

Теоретичні й практичні питання розвитку радянського права розглядалися на засіданнях юридичних товариств (їх загальних зборів і секцій), найвпливовішим серед яких було харківське. Існувало й Всеукраїнське юридичне товариство, але його зв'язок з місцевими товариствами був слабким [59].

У 1920-ті рр. здійснювалися дослідження історії українського права. У складі Української академії наук діяли кафедра звичаєвого права і кафедра історії західно-руського та українського права, при яких працювала низка комісій. Одна з них – «правничо-термінологічна» під керівництвом академіка А. Ю. Кримського склала й опублікувала «Російсько-український словник правничої мови» [60], що сприяло вдосконаленню законодавчої техніки. Радянські історики права в Україні продовжували роботу, розпочату членами Комісії для виучування історії західньоруського та українського права, створеної в січні 1919 р. при соціально-економічному відділі Всеукраїнської академії наук, до кола яких тоді належали Ф. В. Тарановський, Д. І. Багалій, О. І. Левицький, Б. О. Кістяківський та інші відомі вчені [61].

Як визнавав професор М. О. Максимейко, для українських істориків права було притаманне «слабе користування марксівською методою» [62, 63*]. Тож їх праця, спрямована на осягнення специфіки української правової традиції, була особливо вартісною. Проте історики права приділяли увагу не лише минулому. Застосовуючи історичний підхід, вони намагалися аналізувати і тлумачити процес становлення нового революційного права, закликали громадськість вивчати історію українського права «в зв'язку з розвитком господарських форм України» [64].

Українська академія наук мала характерну відмінність від більшості академій світу: у ній за ініціативи М. І. Тугана-Барановського було створене соціально-економічне відділення (такі відділення існували тільки у французькій та англійській академіях, тоді як в інших академіях – лише окремі кафедри суспільних наук) [65]. Поряд з 11 кафедрами економічного профілю (у т. ч. кафедрою теорії кооперації) у 1926 р. в ній було створено 9 юридичних кафедр [66].

Приділяли увагу кооперації й українські вчені, котрі перебували в еміграції. Вони гуртувалися навколо Українського інституту громадознавства та Української господарської академії в Чехословаччині, Українського наукового інституту в Польщі. Зокрема, Українська

господарська академія, заснована в 1922 р. у чехословацькому місті Подєбрадах, мала агрономічний, інженерний та економіко-кооперативний факультети. На кооперативному відділенні останнього серед інших дисциплін викладалося кооперативне право [67].

На правових аспектах розвитку радянської кооперації зосереджувався С. В. Бородаєвськнй. За словами історика кооперативного руху І. Витановича, разом із М. І. Туганом-Барановським С. В. Бородаєвський був «найбільш відомим у наукових колах і в міжнародному кооперативному світі» дослідником кооперації [68]. У його фундаментальній праці «Історія кооперації», що вийшла у Празі в 1925 р., було узагальнено досвід кооперативного руху понад 40 країн світу, а в збиранні матеріалів ученому допомагали, як засвідчено в передмові до книги, чимало відомих діячів кооперації різних країн світу [69].

Будучи в еміграції, С. В. Бородаєвський мав можливість критично оцінювати розвиток кооперативного права в радянській Україні й вільно висловлювати свої думки. Він указував на недостатній рівень систематизації радянського кооперативного законодавства, критикував діяльність Головного кооперативного комітету при РНК УСРР, що, на його переконання, складався переважно з людей, далеких від кооперації, фактично узурпував функції органів державної влади і далеко не завжди захищав інтереси кооперації. Учений викривав систематичне порушення в кооперативному законодавстві радянської України фундаментальних принципів кооперації, інші вади правового регулювання кооперації в УСРР [70].

У 1930-ті рр. із завершенням примусової колективізації і створенням системи планового господарства розробка тематики, пов'язаної з діяльністю кооперативних організацій в умовах товарно-ринкових відносин і відповідним цим відносинам правовим регулюванням, у СРСР була припинена. Таке вагоме й масштабне в житті українського суспільства явище, яким була у 1920-ті рр. кооперація, було піддане забуттю. Встановлені партійно-політичним керівництвом інтерпретаційні схеми, готові стереотипи стали основою в реконструкції історичного минулого, що штучно породило численні «білі плями» в історії [71].

Щільна «завіса мовчання» була закономірним наслідком фактичної ліквідації кооперативного руху й політики репресій проти української кооперативної інтелігенції. У такій соціально-політичній ситуації формувалася теорія колгоспного права, яка протиставлялася її адептами теорії кооперативного права. Для дослідження інших, крім сільськогосподарської, галузей кооперації (споживча, промислова, житлова

кооперація), які у спотвореному вигляді продовжували існувати, у радянській юридичній науці не залишилося місця.

Спроби правників-кооператорів, які «заплямували» себе теоретизуванням у роки непу, долучитися до розробки проблем колгоспного права наражалися на жорстку критику знавців лінії партії. Так, відомий своїми попередніми працями в галузі кооперативного права Н. Озерецьковський у 1931 р. видав книгу «Колгоспне законодавство», після чого у впливовому часописі «Радянська держава» з'явилася стаття з характерною для тих років назвою «Проти озерецьковщини». Її автор – С. Демченко висунув ученому низку звинувачень: догматичний формально-юридичний, тобто «буржуазний» підхід до викладу законодавства; спроба протиставити розвиток кооперації до і після XV з'їзду партії; відсутність «партійної постановки питання» тощо [72].

Таким чином, ліквідувавши кооперативний рух на зламі 1920-1930-х рр., тоталітарна держава в період 1930-х – середини 1980-х рр. створила нездоланні перешкоди для об'єктивного дослідження кооперативної тематики. Автори «Історії держави і права Української РСР» (1976 р.) майже обійшли увагою розвиток в Україні 1920-х рр. кооперативного права (законодавства), уникаючи навіть уживання цього терміна (окремі згадки про кооперацію містяться в розділах, присвячених цивільному та земельному й колгоспному праву) [73].

Існування псевдокооперативної за своєю природою колгоспної системи зумовило подальший розвиток колгоспного права. У науці колгоспного права в цей час з'явилися теоретичні розробки З. С. Беляєвої, Н. Д. Казанцева, А. М. Каландадзе, М. І. Козиря, А. А. Рускола, А. М. Турубінера, В. З. Янчука та інших вчених [74]. Характерно, що згадані автори вбачали в колгоспах кооперативну природу. Під таким кутом зору розглядалися й історичні питання колгоспного права [75]. Визнаючи теоретичну цінність внеску згаданих учених у розробку на галузевому рівні деяких питань правового регулювання кооперації, слід ураховувати, що загальнотеоретична основа їх досліджень виявляла сутнісні вади радянської правової доктрини.

Ідеологічний тиск держави на науковців зумовив і відхід від фундаментальних кооперативних принципів у дослідженнях кооперативного руху істориками та економістами. Історична й економічна література на кооперативну тематику, видана радянськими й зарубіжними (переважно української та російської діаспори) вченими, є дуже обсяжною. Навіть її короткий огляд являв би собою значний текст, тож охаракте-

ризуємо лише загальні тенденції розвитку історіографії кооперативного руху в Україні 1920-х рр.

На початку 1920-х рр. у вищому партійно-державному керівництві загострилася боротьба в питанні вироблення позиції щодо кооперації. Після смерті В. І. Леніна, який залишив соратникам по партії вельми туманний «заповіт» (зміст праць лідера партії свідчить, що він не мав конкретного плану розвитку кооперації, а лише у статті «Про кооперацію» визнав її важливе значення для будівництва соціалізму), провідну роль у формуванні державної концепції кооперації відігравали М. І. Бухарін [76] та О. І. Риков [77], пропагуючи і розвиваючи погляди померлого вождя в численних виступах і публікаціях до моменту, коли їх позиція була офіційно засуджена керованою Й. В. Сталіним партією.

Теоретичне обґрунтування механізму кооперування селянства в умовах непу було здійснене насамперед М. І. Бухаріним. Партійний діяч, розробляючи більшовицький варіант концепції «кооперативного соціалізму», вважав фундаментом єдності робітників і селян зважену економічну політику радянської влади щодо селянства. Утім, закликаючи партійно-державне керівництво до надання максимальної економічної самостійності селянству, він залишався захисником принципу політичного підпорядкування селянства пролетаріату.

Проблемам кооперативного руху були присвячені численні виступи керівників партії й уряду УСРР Г. І. Петровського [78], О. Г. Шліхтера [79] та інших.

Пристосуванням кооперативної теорії до марксисського світогляду, вираженого насамперед у партійних рішеннях, займалися М. Власов, М. Кантор, А. Лозовий, М. Мещеряков, В. Милютін та інші [80], які, використовуючи окремі ідеї К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, намагалися конструювати свої логічні схеми. Ці публікації завжди мали ідейно-політичний підтекст, а нерідко – й відверту пропагандистську спрямованість.

Разом з тим, лібералізація суспільного життя в умовах непу й об'єктивні закономірності розвитку кооперації, що поступово почала відроджуватися на основі фундаментальних принципів, дозволили групі авторів (зокрема, О. В. Чаянову та його однодумцям, котрі належали до організаційно-виробничого напряму в аграрній науці), наукова діяльність яких почалася ще до встановлення радянської влади, відновити свою роботу в річищі класичної кооперативної теорії.

Популяризаторський і пропагандистський характер публікацій адептів класового підходу різко контрастує з працями фахових дослідників кооперації, які піддавали аналізу процес формування коопе-

ративної системи, організаційні засади кооперативного будівництва, виявляли тенденції розвитку кооперативного руху, його соціальні аспекти, вивчали історію кооперації. Над зазначеною тематикою працювали М. Балабанов, П. Височанський, М. Макаров, П. Пожарський, О. Чаянов, А. Челінцев та інші [81]. Проте більшості фахових дослідників в умовах радянського політичного режиму не вдавалося уникнути заідеологізованих суджень і висновків. Особливо виразні відбитки тогочасної політичної кон'юнктури можна виявити в оцінці багатьма з них впливу радянської влади на кооперацію, характеру відносин між державою і кооперативними організаціями.

XV з'їзд ВКП(б), проголосивши у грудні 1927 р. курс на колективізацію сільського господарства, дав потужний поштовх до появи великої кількості публікацій, автори яких займалися відвертою апологією партійних рішень у цьому питанні, доводячи, що саме колгоспи логічно завершують еволюцію організаційних форм кооперативного життя на селі [82]. Представників школи О. В. Чаянова, які відкидали ідею суцільної колективізації, оголосили ідеологами дрібної буржуазії, захисниками куркульства. У пресі розгорнулося цькування видатних учених-аграрників [83]. На першій Всесоюзній конференції аграрників-марксистів у грудні 1929 р. О. В. Чаянова та його однодумців було піддано нищівній критиці. Представники від УСРР у своїх виступах викривали «буржуазних» професорів, які працювали в Україні [84]. Конференція обґрунтувала економічну доцільність колективізації сільського господарства [85].

Отже, протягом 1921-1927 рр. ще точилася боротьба між науковими та псевдонауковими концепціями розвитку кооперації, а з 1928 р. прибічники ідеї одержавлення кооперації пішли в наступ, який призвів до згортання досліджень на засадах класичної теорії кооперації. Якщо в 1920-ті рр. до вивчення проблем кооперації, крім небагатьох відомих з дореволюційного часу вчених, долучилися сотні авторів – практичні працівники кооперації, державні й партійні діячі, викладачі, економісти, статисти, журналісти, то після сталінської «селекції» наукової і кооперативної інтелігенції у роки масових репресій залишилися лише поодинокі дослідники зазначених проблем. І без того невисокий науковий рівень праць багатьох авторів, жорстко детермінованих змістом комуністичної догми в умовах «загострення класової боротьби», різко знизився. Методологічною базою студій став «ленінський кооперативний план», відкорегований відповідно до нових реалій суспільного життя авторами «Короткого курсу історії ВКП(б)».

Проміжок часу від 1930-х – до кінця 1980-х рр., попри значну кількість праць, написаних з другої половини 1950-х рр., загалом характеризується занепадом у вивченні теорії й історії кооперації: кооперативна тематика розглядалася переважно в контексті аграрної історії, а головним лейтмотивом досліджень була масова колективізація сільського господарства та роль у цьому процесі комуністичної партії. Дозволений кут зору передбачав висвітлення ролі партії й обґрунтування закономірності переходу від кооперації до колективізації в умовах загострення класової боротьби. Праці радянських істориків, як це зазначається в історіографічних оглядах, зазвичай закінчувалися висновками про те, що завдяки керівництву партії й держави кооперація досягла всебічного розквіту, переросла у свої вищі виробничі форми, забезпечивши «перемогу побудови соціалізму в СРСР» [86]. Слід зауважити, що з часів «хрущовської відлиги» з'явилося чимало досить ґрунтовних історіографічних розвідок, серед яких на особливу увагу заслуговує «Розвиток кооперації в СРСР у 20-ті роки: основні проблеми і підсумки їх вивчення» Л. Е. Файн [87].

Разом з тим, активізація студіювання кооперативного руху років непу з середини 1950-х рр. призвела до перегляду деяких усталених у науці стереотипів (при збереженні в недоторканності головних методологічних засад), накопичення фактичного матеріалу, виокремлення нових напрямків досліджень. Головним результатом цього пожвавлення було зняття «завіси мовчання» з кооперативної тематики. Вивчення правових аспектів останньої характеризувалося тим, що проблематика історії права була зведена до історії реалізації політичних рішень, які оформлялися в певні юридичні акти.

З кінця 1980-х рр. розпочався сучасний етап у вивченні українського кооперативного руху, стимульований глибинними трансформаціями в суспільстві, певним відродженням кооперації, формуванням кооперативного законодавства, теоретико-методологічним оновленням вітчизняної науки. Були здійснені перші важливі кроки на шляху концептуального переосмислення вітчизняної історії права 1920-х рр. [88].

Протягом двох останніх десятиліть з'явилася велика кількість публікацій з проблем сучасного кооперативного права зарубіжних і вітчизняних дослідників, серед яких – монографія Ш. М. Ісмаілова «Теоретичні проблеми правового регулювання сільськогосподарської кооперації» (1990 р.) [89]. Продовжила свою дослідницьку діяльність у галузі кооперативного права Н. І. Титова [90]. Плідну творчу розробку низки правових проблем кооперації в Україні здійснив В. І. Семчик [91].

Зокрема, у монографії «Кооперація і право» (1991 р.) учений проаналізував проблеми правового регулювання кооперації актами чинного на той час законодавства, приділив увагу всім важливим правовим інститутам, норми яких задіяні в регламентації кооперативних відносин, розглянув деякі питання історії кооперації та кооперативного права, виступив за відродження кооперативного права як самостійної правової галузі та як науки кооперативного права [92]. У 1998 р. групою авторів на чолі з В. І. Семчиком був підготовлений перший в Україні новітньої доби підручник з кооперативного права [93], чим була підтверджена наявність відповідного навчального курсу [94*].

Я. З. Гаєцька-Колотило, О. В. Гафурова, А. В. Зеліско, Р. В. Мавліханова, В. М. Масін, О. П. Орлюк, О. М. Сонін, В. Ю. Уркевич, В. І. Федорович і деякі інші вітчизняні дослідники підготували кандидатські дисертації з правових проблем кооперації [95]. У їх працях іноді можна знайти і короткий ретроспективний огляд кооперативного права XIX-XX ст. При цьому історичні аспекти правового регулювання кооперації стали предметом спеціального вивчення лише для Г. А. Волошкевича: дослідник студіював розвиток споживчої кооперації на землях Наддніпрянської України у дорадянський період [96]. Низку дисертаційних робіт з проблем кооперативного права підготували російські вчені, найбільш фундаментальними серед яких можна вважати дослідження цивілістів М. М. Капури та С. В. Тичиніна [97].

З'явилося декілька праць, присвячених саме історичному розвитку кооперативного законодавства. Першою стала дисертація О. Ю. Болотової, яка розглядала процес створення російського кооперативного законодавства дорадянського періоду та його соціально-політичну сутність [98]. Згодом дослідниця продовжила вивчення російської кооперації кінця XIX – початку XX ст., але вже в контексті її «громадського регулювання» [99]. Наукові уявлення про дореволюційний етап розвитку російського кооперативного законодавства розвинула М. В. Пеленіцина [100]. Короткий огляд історії законодавства про кооперацію в СРСР (РСФРР) зробив у своїй статті С. В. Тичинін [101]. Проте комплексні історико-правові дослідження розвитку радянського кооперативного законодавства 1920-х рр. ні в Росії, ні в Україні не здійснювалися.

З кінця 1980-х рр. подолання усталених за радянських часів стереотипів мислення і заполітизованості почалося і в історичній науці. Глибокий аналіз політичних та соціально-економічних основ сталінського тоталітарного режиму, нове осмислення раніше відомих фактів

та залучення нових документів і матеріалів дозволили сформулювати нові концептуальні підходи до вивчення історії радянського суспільства загалом і кооперативного руху в Україні 1920-х рр. зокрема.

Історико-теоретичний аспект кооперативного руху 1920-х рр. розглядали С. В. Кульчицький, В. І. Марочко, А. Г. Морозов та інші українські вчені [102]. Зокрема, вагомим внеском у теоретичне осмислення процесів і подій зазначеного періоду стали праці С. В. Кульчицького. Ними закладено основи сучасного бачення сутності проблем, з якими стикалася українська кооперація. Учений у концептуальній площині розглянув закономірності економічного й політичного розвитку країни, дослідив процес заміни ринкової системи плановим виробництвом і кризові наслідки цієї політики, висловив міркування про сутність та історичну долю концепції «кооперативного соціалізму».

З початку 1990-х рр. активізувався процес підготовки вченими-істориками кандидатських дисертацій, у яких досліджувалися економічні, соціальні, політичні, культурні, освітні та інші аспекти кооперативного руху 1920-х рр. [103]. Правові аспекти історії кооперації у цих працях спеціально не вивчалися. Разом з тим, уміщений у них матеріал сукупно створює розгалужену наукову картину історичних умов формування, розвитку й реалізації кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр.

З тих самих міркувань становлять інтерес дослідження вчених, які працювали на стику історичних та економічних наук. Ринкові відносини років непу піддані аналізу в працях О. А. Пиріг [104]. Розглядаючи розвиток індивідуального селянського господарства в період непу, економічні передумови для організації української селянської кооперації виявив і проаналізував В. В. Калініченко [105]. Ґрунтовним дослідженням розвитку кооперативної торгівлі в Україні зазначеного періоду слід вважати монографічну працю В. В. Лантуха [106], де серед інших проблем приділено увагу стосункам кооперації з державною владою.

Заслуговують на увагу також студії вчених-економістів з проблем теорії кооперації, зокрема, С. Г. Бабенка, В. В. Гончаренка, В. В. Зіновчука, А. О. Пантелеймоненка, Г. П. Скляра, які нерідко характеризують й історичні та правові аспекти розвитку кооперативного руху в Україні [107]. Наукову цінність становлять праці зарубіжних дослідників кооперативної проблематики Я. Макферсона, Г. Мюнкнера, М. Шаарса та деяких інших [108].

У розвитку теорії кооперації й історичних досліджень кооперативного руху важливу роль відіграють наукові конференції [109]. На жаль, правові проблеми кооперативного руху на цих конференціях не були

центральними, хоча їм було приділено увагу, що зумовлювалося участю в їх роботі відомих учених-юристів Г. Е. Бистрова, М. А. Мацька, В. І. Семчика, Н. І. Титової, Ю. С. Шемшученка.

Результати сучасних досліджень у галузі теорії та історії кооперації відображені в узагальнюючих та інших працях, підготовлених ученими Львівської комерційної академії та Полтавського університету економіки і торгівлі, серед яких особливо плідно працюють М. В. Аліман, С. Д. Гелей та інші [110].

Підсумовуючи викладене у підрозділі, зауважимо, що кооперативне законодавство УСРР доби непу спеціально вивчали лише правники 1920-х рр. Юридичні студії з кооперативної тематики, які здійснювалися після згортання непу, а також праці теоретиків кооперації становлять інтерес переважно в аспекті формування теоретичної основи нашого дослідження. Наукові розвідки істориків можуть слугувати джерелом знань про соціальний контекст становлення і розвитку радянського кооперативного законодавства 1920-х рр.

У галузі юриспруденції теоретичний фундамент вивчення історії кооперативного права закладено переважно працями юристів-аграрників і цивілістів. Проте в сучасних умовах докорінної перебудови вітчизняної правової системи, що ґрунтується на новій правовій ідеології, набуває актуальності дослідження кооперативної тематики не лише з формальних юридичних позицій засобами галузевих юридичних наук, а й у контексті загальних проблем історії держави і права.

Охарактеризовані етапи вивчення історії кооперації й кооперативного права різняться між собою чисельністю, складом та фаховим рівнем авторів, змістом та формою їх наукових студій, а головне – теоретико-методологічними засадами досліджень, зумовленими насамперед політико-ідеологічною ситуацією в країні. Для радянської історіографії, як слушно зазначає В. М. Половець, кооперативна тематика була периферійною [111].

Правові аспекти історії кооперації значною мірою залишаються недослідженими у вітчизняній науці. Утім дослідниками економічних, правових, ідеологічних, історичних аспектів кооперативного руху створено теоретичний фундамент і зібрано великий за обсягом фактичний матеріал, необхідний для комплексного вивчення генези кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр., його ідейного та нормативного змісту, а також правового статусу й основних напрямів діяльності суб'єктів його створення та реалізації.

1.2. Методологія дослідження кооперативного законодавства УСРР, її світоглядні засади та джерелознавче забезпечення

Невід'ємною рисою будь-якого науково-юридичного дослідження, спрямованого на виявлення взаємозв'язків іманентного й трансцендентного у праві, є міждисциплінарність. Відповідно і вивчення взаємозв'язків між такими складними, системними за своєю природою соціальними явищами, як право, держава і кооперація, потребує застосування міждисциплінарного підходу, що дозволяє виявити багатомірність об'єкта пізнання.

Активізація досліджень на стику юридичних та інших суспільних наук стала характерною рисою сьогодення [112]. Багатомірний підхід до пізнання явищ реальної дійсності, на думку В. М. Селіванова, передбачає їх міждисциплінарний розгляд, який зарекомендував себе як ефективний при дослідженні складних соціальних явищ [113]. На переконання вченого, нагальною стає суспільна потреба в інтеграції наукового мислення, поглибленні системності науки, що спонукає до міждисциплінарного, багатоаспектного, комплексного характеру юридичних досліджень [114]. Сучасне історико-правове пізнання також рухається в напрямку розсування кордонів предметної сфери, ускладнення структури й зміцнення зв'язків його компонентів, чому сприяє здійснення міждисциплінарного синтезу [115].

Розмірковуючи над процесами проникнення одних наук у сферу інших галузей наукового знання, М. І. Козюбра на противагу захисникам «чистоти» загальної теорії держави і права вважає, що інтеграція загальної теорії права з іншими науками є не кроком назад, а необхідністю, викликаною потребами часу [116]. Цікавим є той факт, що потребою часу таку інтеграцію правники вважали і століття тому. Відомий з дореволюційних часів, а згодом – «радянізовий» цивіліст Я. А. Канторович писав, що «зв'язок і взаємозалежність між наукою права й іншими науками, особливо й зокрема з науками соціального життя й економіки, має все більше й більше зміцнюватися й поглиблюватися…» [117].

Головною перевагою міждисциплінарного підходу при дослідженні складних суспільних явищ дослідники вважають подолання одномірності аналізу, зумовленої абсолютизацією підходів, притаманних окремим наукам [118]. Проте «одномірність» наукового дослідження тих чи інших проблем породжується не лише абсолютизацією спеціальнонаукових підходів і методів: проблема, вочевидь, є значно складнішою, бо стосується сучасного трактування однієї з найважливіших засад наукового пізнання – принципу об'єктивності. Цей принцип зазвичай

розуміють як «неупередженість, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій тієї соціальної верстви, до якої належить дослідник, відображення всього спектра ціннісних орієнтацій всіх дійових осіб суспільної історії» [119]. Проте вельми переконливою є думка тих учених, які доводять, що жодне людське мислення, в тому числі мислення дослідника, не є вільним від ідеологізуючого впливу соціального контексту.

Гносеологічна позиція, що ґрунтується на усвідомленні проблеми соціокультурної, історичної, екзистенціальної детермінації людського мислення, надзвичайно загострює суб'єктивне переживання проблеми відносності знання. Доволі сучасний і продуктивний підхід до наукового вирішення цієї проблеми демонструють представники соціології знання (феноменологічної соціології), яка вивчає виникнення й функціонування різних форм мислення і знання в тому чи іншому соціально-культурному контексті [120]. Слід наголосити, що соціологія знання закликає не до капітуляції мислення «перед відносністю соціально-історичної багатоманітності», а до «визнання того, що знання завжди має бути знанням із певної позиції» [121].

На думку автора, усвідомлення дослідником власних світоглядних позицій має бути відправним моментом кожної наукової розвідки. Певного типу філософію, вважає Л. В. Петрова, має своїм підґрунтям будь-яка юриспруденція, незалежно від того, чи усвідомлює її юрист, але прагнення філософськи обґрунтувати свої позиції притаманне саме зрілій юриспруденції [122]. З огляду на те, що однією з визначальних тенденцій розвитку правознавства в сучасних умовах є процес його фундаменталізації, наведену думку можна вважати цілком слушною.

Як зазначає В. Я. Тацій, фундаменталізація вітчизняного правознавства передбачає використання напрацювань загальновизнаних у XX ст. філософсько-правових шкіл, результатів наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених, тривалий час закритих для українських правознавців з ідеологічних міркувань [123]. Саме філософсько-правові засади юридичної науки (як і будь-якої іншої суспільної науки) визначають загальний підхід до мети і спрямування дослідження, до відбору досліджуваних фактів і явищ та до інтерпретації результатів дослідження [124].

Сучасна ситуація у вітчизняному правознавстві набуває доволі специфічного характеру через історично зумовлене нашарування декількох різноспрямованих процесів. З одного боку, відбувається утвердження цінностей, народжених європейською цивілізацією (принципів

демократії, правової й соціальної державності, поваги до прав і свобод людини тощо), та формування відповідних світоглядних орієнтацій, з якими генетично пов'язана наукова раціональність класичного типу. Інша тенденція у вітчизняному правознавстві зумовлена тим, що глобалізаційні процеси в сучасному світі не дозволяють українським ученим самоусунутися від пошуку відповідей на нові виклики сьогодення, і передусім – на виклик постмодерну.

Терміном «постмодерн» позначають стан культури в постіндустріальному суспільстві. Прибічники постмодерну спрямовують свої зусилля на руйнування логоцентризму – метафізичної картини світу, що стверджує раціоналізм як онтологічне підґрунтя суспільства (через уявлення про структурованість і розумність світу), так і наукового мислення, яке спроможне єдино істинним способом дати опис зовнішньої реальності [125].

Новітні течії філософії й науки створюють нову картину реальності, адекватну стану й тенденціям розвитку сучасного суспільства. Такі якості реальності, як динамізм, мінливість, нестабільність, залежність від суб'єктивного сприйняття, стають ключовими елементами цієї картини. Відповідним чином зазнає змін і картина правової реальності: буття права з позицій постмодерну не має більш-менш фіксованої структури і являє собою «міфічно ідеальну вигадку», яка приховує претензію однієї соціальної групи нав'язати своє бачення реальності всім іншим соціальним групам [126].

Вочевидь, радикальні (епатуючі) напрямки філософії постмодерну як такі, що мають певну деструктивну спрямованість, навряд чи стануть джерелом ідей для розвитку вітчизняного правознавства. Разом з тим, виклик постмодерну не є локальним культурним явищем; він є проявом переходу глобалізованого суспільства до нового стану, а відтак пошук відповіді на нього є об'єктивною потребою сьогодення, що зумовлює доцільність звернення до напрацювань учених поміркованих течій цієї філософії. Уявляється, що саме такий підхід дозволяє знайти точку рівноваги в сучасній соціокультурній ситуації.

Спираючись на широко відомі ідеї сучасної філософії, спробуємо визначити складові тієї загальної картини соціальної (а в її межах і правової) реальності, яка зумовлює вибір автором цього дослідження його об'єкта та відправних методологічних засад. При цьому онтологічні принципи розглянемо в нерозривному зв'язку з гносеологічними, адже реальність, в якій живе людина, виявляє свою залежність від її суб'єктивного сприйняття. Зазначена обставина дозволяє першим і відправним назвати принцип людиномірності.

Як відомо, у царині методології науки людиномірність виявляється у тому, що відправним моментом розгляду будь-якої соціальної й, відповідно, правової проблематики має бути людина – духовно суверенна особа, неповторна індивідуальність. «Людиновимірні» аспекти цілком справедливо розглядаються сьогодні як ключові в процесі державо- і правотворення [127]. Разом з тим, сучасна гуманітарна наука, поступово відходячи від засад просвітницько-раціоналістичного світогляду, відкриває й інше розуміння людиномірності. Людина є «мірою всіх речей» і тому, що вона – не тільки тілесно-психічний феномен, але й суб'єктивність, яка конституює свій власний смисловий світ. Свідомість людини характеризується інтенціальністю (спрямованістю) й темпоральністю. Світ, у якому живе людина, є світом створених її свідомістю феноменів. Філософсько-феноменологічне сприйняття світу як такого, що «являється» свідомості людини, усвідомлення того, що явища речей не тотожні їм самим, змушує відмовитися від наївного реалізму у сприйнятті реальності, в тому числі «історичної реальності», а також розрізняти предмет, знак, образ і значення образу.

Автор далекий від того, щоб сприймати історичну реальність виключно як фрагмент «віртуального» світу наукового теоретизування та складову власної феноменальної данності. Зазначена реальність продовжує «жити» в різних формах, у тому числі в історичних пам'ятках. Проте шлях до історичної реальності варто розпочинати з вивчення «топографії» власного феноменального світу. Погоджуючись з тим, що дослідник не може повністю звільнитися від ідеологізуючого впливу на його мислення соціокультурного середовища, в якому він перебуває, вважаємо безпідставною відмову від застосування вже достатньою мірою апробованої світовою наукою феноменологічної інтроспекції як методу послаблення зазначеної залежності. Суть цього методу полягає в рефлексивній роботі зі свідомістю, втягненою в установки і схеми, з метою виявлення і, в разі потреби, нейтралізації останніх.

Наведена вище інтерпретація принципу людиномірності змістовно пов'язана з принципом інтерсуб'єктивності. Світ, який виявляється у свідомості людини, – інтерсуб'єктивний. Реальність соціально конструюється у процесі людської діяльності (фізичної і ментальної), в соціальній взаємодії, завдяки складному й багатомірному механізму самовідтворення соціуму.

Соціальна сутність людини задається культурно-історичним контекстом, в якому перебуває конкретний індивід і який інтеріоризується в його спосіб життя, поведінку, світогляд, а також праворозуміння. В історичному пізнанні зазначену обставину слід ураховувати як щодо

суб'єкта історії, життєдіяльність якого традиційно розглядається як об'єкт дослідження, так і щодо самого дослідника. Сучасний стан розвитку наук про людину спонукає до відмови в історичному пізнанні від наївного реалізму («бачу й розповім, як воно було насправді»), від нав'язування чужим діям власних суб'єктивних значень. Дослідник має сприймати себе лише як сторону культурно-історичного діалогу.

Плюральність, конгломератність, багатомірність соціальної реальності не заперечує її цілісності. Хоча людина живе у власному феноменальному світі, останній є складовою (за принципом «ціле в цілому») єдиної соціальної реальності. Цей принцип зумовлює епістемологічну установку досліджувати будь-який об'єкт під кутом зору цілого, адже лише в контексті задається смисл тексту. У випадку, коли таким «текстом» виступає соціальна дія, підхід залишається незмінним.

Як відомо, сучасна соціальна теорія репрезентує суспільство як органічно цілісний динамічний і багатофункціональний, багатоаспектний організм, якому властиві як раціональні, так і ірраціональні чинники [128]. Сприйняття реальності як цілого, відмова від виокремлення в ній лише проявів «розумності» й абстрагування (нібито з дослідницькою метою) від усього іншого зумовлює увагу до взаємодії раціонального й ірраціонального в житті людини і суспільства, до прийняття єдності цих проявів життя й, відповідно, до застосування поряд з дедуктивно-логічними й інтуїтивно-психологічних концепцій і методів пізнання. Зазначене повною мірою стосується й пізнання правової реальності. Як слушно зазначає В. М. Селіванов, шлях до цілісного знання правової дійсності, істини в праві, можливий лише на перехресті гармонійного поєднання досвіду, образного уявлення, віри та інтуїції, а також розуму, логічного мислення [129].

Під таким кутом зору неминучим є визнання спонтанності соціального буття. Мав рацію відомий теоретик кооперації М. І. Туган-Барановський, коли стверджував, що «в основі всієї нашої духовної природи лежить воля, сліпий інстинкт, почуття прихильності до того або іншого, а розум – це тільки слухняний слуга волі, що виконує її накази» [130]. У даному контексті не є несподівною відмова від погляду на історію, в тому числі історію права, як на «розумний» процес. Сприйняття історії як лінійного, односпрямованого (до якоїсь заздалегідь визначеної мети) руху поступається розумінню її багатоваріантності й принципової непередбачуваності.

Нейтралізація світоглядної установки на сприйняття світу як «розумного», завершено структурованого зміщує акцент з пізнання стати-

ки на осягнення динаміки реальності. Світ не просто розвивається – він перебуває у становленні, не має жорстко заданої структури, є принципово незавершеним, має постійно мінливу конфігурацію, є імовірністю, а не доконаним фактом [131*].

Інтерсуб'єктивність світу людини, соціокультурна обумовленість її поведінки й мислення, багатомірність створеної людською діяльністю соціальної реальності виключає можливість єдино правильної, привілейованої точки зору на об'єкт пізнання. Визначальною рисою сучасної науки завдяки зрушенням, що відбувалися в наукознавстві наприкінці минулого століття, стала принципова епістемологічна плюралістичність. Вона, поза всяким сумнівом, поширюється і на правознавство, на існуючі в юридичній науці підходи до праворозуміння [132*]. Буття права є багатомірним і в цій своїй властивості не може бути охоплене жодною юридичною теорією. А відтак, для поступу юридичної науки необхідна множинність підходів і конструктивний діалог між ними.

Діалог є принципом як гносеології, так і онтології. Реальність антиномічна: вона містить у собі протилежні моменти, що перебувають у стані не тільки розрізнення, але і взаємної обумовленості. За визначенням І. Л. Честнова, діалог – це нетотожність явища самому собі в його становленні; це взаємна обумовленість, доповнюваність і перехід один в одного протилежних моментів, що утворюють структуру даного явища; це взаємодія даного явища як цілого з іншим явищем, у якій виявляється його самість; це існування даного явища як моменту, сторони метасистеми (цілого вищого порядку), в якій виявляється його службова роль, призначення, сутність [133].

Діалогічним є і буття права. Діалогічність права – це його суперечливість (взаємообумовленість і взаємоперехід протилежних моментів) як на рівні елементів права (матеріальне й ідеальне, належне й суще тощо), так і у взаємодії з однопорядковими праву феноменами (з економікою, політикою і т. ін.), а також з цілим більш «високого» порядку – з суспільством [134].

Процес пізнання як складова соціального буття також є діалогічним. Історичне пізнання не виступає пошуком якоїсь вічної, незмінної, абсолютної «історичної істини». Дослідницька діяльність є відповіддю на соціальне замовлення: її мета – зробити внесок у соціокультурне самовідтворення суспільства, легітимацію позитивних соціальних змін, у пошук «будівельного матеріалу» (енергії, образів, смислів) для розвитку соціуму, зміни «мір» його життя (в тому числі й міри свободи та формальної рівності людей).

Узагальнюючи вищевикладене можна стверджувати, що основним чинником вибору методології дослідження, крім особливостей його об'єкта і предмета, виступає світогляд дослідника, в якому відбивається соціокультурна специфіка історичного часу й місця дослідження. Згаданий вище метод феноменологічної інтроспекції допомагає наблизитися до стану свідомості, в якому історик спроможний об'єктивувати свою власну позицію в просторі, що відрізняється від простору, де знаходиться об'єкт наукового-історичного пізнання. Видається, що в історичному дослідженні, зорієнтованому переважно на пошук конкретних фактів про минуле, феноменологічна інтроспекція, поєднана зі сприйняттям дослідником історичних текстів, відкриває шлях до інтегрального, інтуїтивного за своєю природою бачення, яке є результатом інтенціонального «вживання» в предмет пізнання й очищення його сутнісного образу від зайвих психологічних нашарувань.

Разом з тим, уникнути вербалізації знання, здобутого інтуїтивним методом, історику сьогодні неможливо. Найкоротшим шляхом до суб'єктивності історичних персонажів (тобто шляхом у реальне, в певному розумінні, минуле) залишається цитата в органічному для неї контексті. Проте науковий аналіз навіть цитованого неминуче відкриває лазівку для власних, як правило неусвідомлюваних психологічних установок, що проникають у картину минулого в «троянському коні» звичних для дослідника (його соціокультурного світу) мовних структур. Ніби «сама собою» виникає деконтекстуалізація історичних феноменів.

Наведеними міркуваннями зумовлюється прагнення автора цієї монографії в максимально можливих межах виокремити в тексті роботи теоретизування з приводу історичних подій (теоретична установка свідомості, обумовлена, головним чином, суспільною і науковою проблематикою сьогодення) та здійснювану на основі феноменологічної установки свідомості безпосередню реалізацію мети історичного дослідження, яка визначена як наукова реконструкція певного фрагмента правової реальності минулого, що включає і феномени, породжені теоретичною установкою свідомості історичних персонажів [135*].

Світоглядні засади такого розмежування можна звести до наступного:

– кожна історична дія (подія, процес) повинна вивчатися у контексті соціальної реальності як живого (хоч би і в минулому) цілого: відхилення від цього принципу неминуче призводить до деконтекстуалізації історичної дії;
– соціальна реальність твориться людською діяльністю й людською свідомістю і тому є багатомірною та інтерсуб'єктивною;

– пізнання соціальної реальності як інтерсуб'єктивної передбачає пізнання суб'єктивності інших людей, що безпосередньо відбувається в ситуації живого спілкування (обличчям-до-обличчя), коли здійснюється взаємообмін експресивністю;
– людська експресивність об'єктивується у продуктах людської діяльності, в тому числі історичних джерелах, з чим пов'язані певні, доволі обмежені можливості реконструкції суб'єктивних намірів історичних персонажів;
– чим більшою є часова й, особливо, духовно-культурна відстань між дослідником та історичним персонажем, прояви суб'єктивності якого реконструюються, тим менш достовірним є результат цієї діяльності та більш імовірними є «підміна» значення і смислу інтерпретованої соціальної дії, нав'язування дослідником діям суб'єктів історії власних суб'єктивних значень.

Зазначені засади визначають ставлення автора до історичного минулого:

– воно є доконаним (завершеним) і в певному розумінні досконалим (як і будь-який «інший» соціокультурний світ для дослідника, який усвідомлює укоріненість свого мислення у власну соціальну реальність);
– кожна історична дія є виразом (моментом) рівноваги поліцентричної й динамічної соціальної реальності, тобто минуле є таким, яким може і має бути за певних конкретно-історичних обставин (зазначене не виключає альтернативності історичного розвитку, але розуміння цієї альтернативності історичними суб'єктами вже «враховано», «зважено» соціальною реальністю, що стала історією);
– історичне минуле «вдосконаленню» (зокрема, шляхом виправдання чи викривання) не підлягає у принципі: єдино виправданий підхід до його пізнання – це діалог, що здійснюється на метарефлексивній основі.

Окрім світогляду дослідника, важливим чинником вибору методології дослідження виступає також наявний методологічний інструментарій, сформований науковим співтовариством. За спостереженням М. М. Страхова, в останні роки, попри значні досягнення в нагромадженні фактичного матеріалу, в історії права дуже мало робилося для узагальнення зібраних даних та теоретичного їх осмислення. Основною причиною такого становища вчений називає відсутність необхідної методологічної основи історико-правових студій, зазначаючи при цьому, що забезпечити подальший розвиток історії держави і права «без на-

уково обґрунтованої методології як системи підходів і методів, органічної сукупності способів наукового дослідження, єдиних принципів та настанов, а також вчення про їх використання при дослідженні державно-правових явищ просто неможливо» [136].

Зазначені вище світоглядні орієнтації автора, а також особливості об'єкта дослідження зумовлюють доцільність застосування у вивченні кооперативного законодавства минулого в контексті взаємодії держави і кооперації деяких ідей і методів, вироблених соціологічною наукою. Як зазначає О. В. Петришин, основою соціологічного підходу також є нормативність, проте така, що виводиться не з «веління державної влади», а нормативність соціальної реальності (соціальна нормативність), яка виводиться з фактичних відносин учасників соціального спілкування [137].

Відомий російський учений М. М. Алексєєв, який у 1920-ті рр. працював в еміграції і свій власний метод називав феноменологічним, під соціологізмом у праві розумів «той рід емпіричного знання, що не обмежується простим описом і систематизацією історично-встановлених норм права, але прагне також до осягнення їх суспільних функцій» [138]. В українській і російській теоретико-правовій думці початку XX ст. соціологічний підхід яскраво представлений працями Б. О. Кістяківського [139], що, на наш погляд, полегшує сьогодні діалогічне пізнання правової реальності УСРР 1920-х рр. з використанням ідей прибічників цього підходу.

Із цих же міркувань заслуговують на увагу ідеї марксистських теоретиків права, оскільки на засадах своєрідного соціологічного розуміння права було побудоване перше його «офіційне» (вироблене в 1919 р. Колегією Наркомюсту РСФРР під керівництвом П. І. Стучки) визначення як «порядку суспільних відносин», встановлених в інтересах панівного класу. Окремим теоретикам радянського права це визначення давало підстави говорити про «близькість деяких представників буржуазної юриспруденції до основ марксистської теорії права» [140].

Проте більшість правників-марксистів намагалися відмежуватися від буржуазних учень. Серед них – І. П. Разумовський. У доповіді «Соціологія і право», прочитаній 29 листопада 1922 р. в секції загальної теорії права Соціалістичної академії, вчений зазначав, що питання про відношення соціології до права є однією з найважливіших проблем марксистської теорії – це проблема взаємовідношення «базису» і «надбудов» [141]. Доповідач виходив з марксистського розуміння соціології як методології пізнання суспільства, логіки суспільного буття й окре-

мих соціальних наук, що його відображають [142]. У прагненні віднайти основну закономірність, яка обумовлює весь розвиток соціального процесу і дозволяє виявити логічну структуру в тій чи іншій сфері суспільного буття, марксистська соціологія основним елементом такої логічної структури встановлювала суспільні відносини (у правовій структурі – правові відносини) [143]. Суспільні відносини мислилися як такі, що не містять нічого суб'єктивного або залежного від почуттів, думок і волі окремого індивіда, – як «відносини великих суспільних груп, а не окремих індивідів, що виникають за посередництвом їх волі, але незалежно від цієї волі…» [144]. Цілком очевидно, що діалог сучасного дослідника з теоретиками марксистсько-соціологічного підходу у правознавстві неминуче виявляє кардинальне розходження у поглядах на роль людини в житті суспільства.

І цим розходження не вичерпуються. Методологія радянського правознавства 1920-х рр., побудована на засадах марксистської соціології, ґрунтувалася, на думку відомого вченого тієї доби Д. О. Магеровського, на чотирьох методологічних принципах: діалектичному, економіко-матеріалістичному, соціально-класовому й активно-організаційному. Допоміжно-прикладну роль щодо «цього єдиного теоретичного методу пізнання права» відігравали формально-юридичний метод, який дозволяє з'ясувати об'єктивно-логічний смисл норм права, і політико-правовий метод [145]. Ні економічний детермінізм (у вульгаризованому марксистському варіанті) [146*], ні класовий підхід, ні сприйняття права як інструменту «соціальної інженерії» в її більшовицькому варіанті свавільного експериментування над суспільством не є прийнятними для сучасного суспільства та юридичної науки.

Сучасний соціологізм характеризується суперечливим поєднанням стандартів класичної, некласичної та постнекласичної наукової раціональності й орієнтується насамперед на ідеал некласичної соціальної науки, тоді як правознавство загалом продовжує орієнтуватися на стандарти класичної науки [147]. Проте застосування соціологічного підходу в рамках методології правознавства, хоч і ускладнене цією обставиною, поступово відбувається, що є проявом пошуку шляхів виходу з методологічної кризи, в якій опинилася теоретична юриспруденція. Можливий конфлікт світоглядних орієнтацій може бути пом'якшений застосуванням перевірених часом концепцій прибічників некласичної парадигми соціального знання, коріння якої, як відомо, сягає феноменології Е. Гуссерля. Як уже зазначалося, перспективним видається звернення до ідей феноменологічної соціології.

Разом з тим, особливості об'єкта й предмета дослідження не дозволяють обмежитися феноменологічною інтерпретацією історичних фактів і вимагають складнішої за структурою методології. Вивчення кооперативного законодавства в контексті взаємодії держави і кооперації доцільно здійснювати на основі поєднання традиційних для вітчизняного правознавства підходів з охарактеризованими вище феноменологічним і діалогічним підходами в загальних рамках системного підходу. Системність як об'єктивна властивість організації предметного світу, спосіб соціального буття поширюється і на буття правових відносин, характеризує будь-які з них як певну цілісну соціальну взаємодію [148].

Системний підхід передбачає змагання ідей і побудованих на них методів дослідження, в результаті якого формується цілісне бачення об'єкта пізнання. Запобігти еклектизму в разі використання більш ніж однієї методологічної системи в межах одного дослідження, як слушно зазначає О. Н. Ярмиш, дозволяє застосування діалогічного підходу [149]. Діалогічний підхід, продовжуючи лінію гегелівської діалектики, вирізняється тим, що не ототожнює (навіть у кінцевому рахунку) буття й свідомість, інакше розглядає процес «зняття» і не вважає історію єдиним критерієм істини [150]. І найголовніше – він відкриває для дослідника нові можливості в умовах плюралізації методології науки [151*].

Методологічною основою системного підходу в його застосуванні до вивчення правових аспектів історії кооперації виступає, на думку автора, принцип єдності, що реалізується через взаємодію. Цей принцип як системотворчий зумовлює сприйняття взаємодії держави, кооперації і права як цілісного об'єкта пізнання, складна структура якого передбачає застосування комплексу дослідницьких підходів і методів. Кожен із них дозволяє виявити і вивчити окрему грань об'єкта дослідження.

Одна з таких граней пов'язана з тенденцією до антропологізації вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства. Зміст цієї тенденції П. М. Рабінович убачає в тому, що центральним об'єктом вивчення стає саме людина, а її природні правові властивості та закономірності їх державно-юридичного забезпечення поступово перетворюються на найважливішу складову предмета загальної теорії права і держави [152]. Антропологічна орієнтованість визначає й нове обличчя історико-правової науки, дослідницький пафос якої, на думку М. А. Дамірлі, полягає в розкритті людського змісту історії права [153]. Історія права, констатує І. Б. Усенко, поступово переорієнтується на пізнання людини, її соціальної поведінки та чинників, що обумовлюють цю поведінку [154]. У контексті нашого дослідження антропологічна

орієнтованість зумовлює сприйняття кооперації насамперед як способу (форми) самореалізації в суспільстві людини – носія природних прав, а також прагнення до персоніфікації історичного минулого, що передбачає вивчення правового статусу і правової свідомості учасників кооперативного руху й інших суб'єктів діяльності зі створення та реалізації кооперативного законодавства.

Підвищена увага до людини вирізняла з-поміж інших наукову позицію видатного теоретика кооперації (юриста за освітою) М. І. Туган-Барановського. Змінивши захоплення ідеями К. Маркса на критичне ставлення до марксизму, вчений належав до тих діячів і теоретиків кооперації, які на початку XX ст. стверджували, що кінцевою метою українського кооперативного руху є ідея визволення людини [155*]. Як прибічник ідей І. Канта, свободу самовизначення особи М. І. Туган-Барановський вважав найвищою суспільною цінністю, без якої не може бути розв'язана проблема соціальної справедливості та «гармонійного поєднання свободи кожного зі свободою всіх» [156].

Тенденція до антропологізації юриспруденції тісно пов'язана зі зміною ставлення до приватного права та його історичного підґрунтя – природного права. Саме природне й звичаєве право, на думку О. П. Коцюби [157*], дозволять найглибше проникнути в першооснови складного світу юридичної матерії як конкретизованого пізнання сутності прав людини та одного з основних його постулатів – приватного права, що безліччю зв'язків єднають людину із суспільством і викликають до життя право публічне [158].

Антропологічна орієнтованість спрямовує увагу дослідника на структуру цінностей особистості та способи й засоби втілення цих цінностей у суспільне життя. Історія кооперативного руху засвідчує, що він базується на системі загальнолюдських та універсальних кооперативних цінностей. Важливість усвідомлення кооператорами різних країн світу тих засад, які формують ідейне підґрунтя кооперативного руху, спонукала лідерів Міжнародного кооперативного альянсу назвати кооперативні цінності. У прийнятій XXXI конгресом МКА «Заяві про кооперативну ідентичність» (1995 р.) вартісними для кооператорів вважаються взаємодопомога, відповідальність, демократія, рівність, справедливість, солідарність, чесність, відвертість, соціальна справедливість та турбота про інших [159]. Кооперативні цінності є підґрунтям фундаментальних принципів кооперації, які нормативно закріплюються в законодавстві й статутах кооперативів, тобто безпосередньо впливають на формування нормативної основи правового регулювання кооперативної діяльності.

Таким чином, людина, її ціннісні орієнтації та її діяльність у суспільстві нерозривно пов'язані, як елементи єдиного цілого. Діяльністю людина перетворює природу, втілює певні цінності в життя і створює свій особливий світ – культуру. З огляду на те що, кооперативне законодавство є результатом діяльності певних суб'єктів, у методології його наукового дослідження важлива роль має бути відведена діяльнісному підходу. Цей підхід здобув визнання серед учених-правників. Діяльнісна сутність людини проходить через увесь зміст філософсько-правової доктрини, діалектику особистості, права і держави [160]. Важливо й те, що будь-яку соціальну діяльність можна розглядати як систему, що отримує відповідне вираження в методології правознавства [161].

Розуміння кооперації як певної діяльності найбільш повно відповідає сутності цього явища, оскільки відображає процеси добровільного об'єднання зусиль суб'єктів, заінтересованих у досягненні певних економічних, соціальних і культурних результатів. Найавторитетніші українські правники будують визначення кооперації й кооперативного руху на основі категорії «діяльність» [162]. Російський учений С. В. Тичинін слушно пропонує ввести в юридичний обіг категорію «кооперативна діяльність», що матиме як теоретичне, так і велике практичне значення [163].

З огляду на те, що «процес регулювання нормами права суспільних відносин виглядає як процес закріплення, стабілізації й охорони структурних зв'язків людської діяльності, які склалися чи майже сформувалися» [164], правове регулювання кооперації можна розглядати як процес відображення й закріплення нормами права усталеної структури кооперативної діяльності.

З позицій сучасної соціальної теорії, будь-яка людська діяльність підлягає хабітуалізації (озвичаєнню). Озвичаєння людської діяльності пов'язане з процесом інституціоналізації [165*]. Інституціоналізація, як зазначають П. Бергер і Т. Лукман, має місце всюди, де здійснюється взаємна типізація озвичаєних дій діячами різного роду [166]. За визначенням С. С. Алексєєва, інститутами є «соціальні явища, які в результаті відчуження одержали власне буття і на відміну від індивідуальної та суспільної свідомості як такої втілені в зовні окреслені, структурно визначені, тверді й стійкі форми існування та функціонування» [167].

Правові аспекти дослідження кооперації з позицій інституційного підходу виходять на передній план, якщо зосередитись на регулятивній природі соціальних інститутів. Інститути вже завдяки самому факту їх існування контролюють людську поведінку, встановлюючи заздалегідь

визначені її зразки [168]. Регулятивність соціальних інститутів, розглядувана в історичному контексті, приводить дослідника до проблеми легітимації. Як зазначають П. Бергер і Т. Лукман, ця проблема невідворотно виникає, «…коли об'єктивації інституціонального порядку потрібно передавати новому поколінню. Легітимація «пояснює» інституціональний порядок, надаючи когнітивну обґрунтованість об'єктивованим значенням. Легітимація виправдовує інституціональний порядок, надаючи нормативного характеру його практичним імперативам» [169].

Логіка осягнення нормативного аспекту легітимації кооперації як соціального інституту виводить на проблему розвитку системи цінностей, принципів і норм кооперації і, як результат цього розвитку у взаємодії з іншими елементами механізму правоутворення, – на формування кооперативного законодавства як способу формального визначення і структурної організації правових норм, що регламентують кооперативну діяльність. Дослідження кооперативного законодавства вимагає застосування формально-догматичного, порівняльно-правового та інших спеціальних методів науково-юридичного пізнання. І в цьому ракурсі необхідно зауважити, що методологічне оновлення юридичної науки не має призвести до нехтування науковими розробками минулих років, які підтвердили свою достовірність і практичну значущість. Ідеться, зокрема, про галузеві напрацювання щодо особливостей правового регулювання кооперативних і тісно пов'язаних з ними суспільних відносин, загальнотеоретичні концепції системи та систематизації законодавства, законодавчої техніки тощо.

Отже, діяльнісний підхід тісно пов'язаний з інституційним та іншими згаданими вище дослідницькими підходами. Інституційний підхід, у свою чергу, перебуває у взаємозв'язку з історичним підходом, оскільки неможливо адекватно зрозуміти інститут, не розуміючи історичного процесу, в перебігу якого він сформувався. Застосування історичного підходу в юридичних дослідженнях є особливо нагальним у ситуації «… слабкості й у багатьох випадках відсутності будь-яких взаємозв'язків між теоретичними та історичними науковими та навчальними дисциплінами», існування якої у вітчизняному правознавстві констатує О. В. Зайчук [170]. Розмірковуючи про єдність конкретно-історичного й логічного підходів у процесі пізнання права, на необхідності «відтворення в теорії дійсної історії права» наголошує В. М. Селіванов [171].

Зміцненню теоретичних засад історії права слугує порівняльно-історичний метод, який передбачає виявлення загальних для певної групи держав або країн закономірностей їх державно-правового розвитку

з одночасним урахуванням його своєрідності. Такий підхід відкриває шлях до розгляду правових аспектів історії кооперації в загальноцивілізаційному контексті. Цей контекст дозволяє дослідити не лише особливості законодавчого регулювання кооперації в окремій країні певного історичного періоду, а й виявити цивілізаційні тенденції розвитку держави, кооперації і права та форм і способів їх взаємодії.

Як відомо, наголос на своєрідності історичного розвитку певного соціуму притаманний цивілізаційному підходу. Останній сформувався як альтернатива односпрямованої лінійно-прогресистської моделі всесвітньої історії. Прибічники цивілізаційного підходу в правознавстві вважають цивілізації унікальними ціннісними світами і сприймають їх як рівноцінні, незважаючи на те, який статус мають у цих світах такі правові цінності, як права людини, представницька демократія, правова держава тощо [172].

Значну частину своєї історії, зазначає Є. О. Харитонов, Україна присвятила вибору цивілізаційної орієнтації між «Сходом» і «Заходом», перебуваючи на роздоріжжі шляхів соціокультурного розвитку й поєднуючи (іноді еклектично) у своїй культурі риси різних правових традицій [173]. Тож критика, викриття, таврування певних проявів минулого, в тому числі радянського, з висоти сучасних поглядів і уявлень хоч і залишаються сьогодні доволі поширеним явищем, але не є науково коректним підходом, у чому слід погодитися з І. Б. Усенком [174].

Прагнення сучасної України повернутися в лоно європейської цивілізації, пошук загальноцивілізаційних засад входження у світовий контекст надали актуальності розробці методології досліджень приватного права та його взаємозв'язку з публічним правом. Кооперація як система організацій, які є суб'єктами приватного права, і як громадський рух, який у багатьох країнах світу активно впливав на розвиток цивільного законодавства, завжди виявляла зацікавленість у розвитку приватного права. Характерно, що зневажливе ставлення більшовиків до приватного права органічно доповнювалося несприйняттям фундаментальних принципів кооперації, які сформувалися на приватноправовому ґрунті.

На думку О. Д. Крупчана, сучасна методологія приватного права «…повинна забезпечити аналіз конкретних суспільних відносин, умов життя індивіда в конкретному історичному періоді, визначати домінуючі в суспільстві приватні інтереси та давати відповідь, в якому обсязі підлягають застосуванню приватно-правові і публічно-правові прийоми правового регулювання для підтримання балансу інтересів усіх

членів суспільства, забезпечення розвитку приватної ініціативи індивідів…» [175]. У контексті дослідження взаємин кооперації з державою вартою уваги є спрямованість методології приватного права на вивчення «…впливу приватного права на владу, її зміст і форму, на її прагнення пошуку мети і публічних заходів захисту приватних інтересів та впливу на приватні інтереси» [176]. Викликає інтерес і те, що питання про розмежування приватного і публічного права О. Д. Крупчан пов'язує з розробкою нового наукового напряму – юридичної транзитології (напряму юридичної науки про перехід від тоталітарного до демократичного суспільства) [177], адже період 1920-х рр. мислився сучасниками саме як «перехідний» і фактично являв собою процес «дозованої» лібералізації суспільного життя.

Застосування історичного й системного підходів сьогодні неможливе без урахування такої характерної риси сучасної наукової парадигми, як зміщення акценту зі стану на процес. У цьому контексті викликає інтерес синергетичний підхід. Синергетика як міждисциплінарний напрямок наукового пошуку спрямована на пізнання загальних закономірностей і принципів самоорганізації у складних нелінійних системах різної природи, у тому числі соціальних. Виявилося, що системи, які знаходяться далеко від стану рівноваги, поблизу особливих критичних точок (так званих точок біфуркації), завдяки навіть дуже незначним впливам (флуктуаціям) можуть самоорганізовуватися, народжувати структури, що мають нерівноважний характер, але, всупереч цьому, є стійкими [178]. Природа таких складних соціально-історичних явищ, як держава, кооперація і право, дозволяє застосувати синергетичний підхід і в дослідженні історії кооперативного законодавства [179*].

Використання у вивченні соціальних процесів методів синергетики на теоретико-методологічному рівні, на перший погляд, породжує проблему їх сумісності з традиційними методами, що сформувалися в річищі детерміністичної парадигми, в тому числі системним підходом. Проте, по-перше, евристичний потенціал системного підходу не обмежується рамками структурного та структурно-функціонального аналізу. Методологія системного підходу є доволі гнучкою: залежно від мети дослідження можуть змінюватися методи пізнання, порядок їх застосування, категоріальний апарат тощо [180]. По-друге, чинники організації й самоорганізації в соціальних процесах певним чином співвідносяться між собою, а не виключають один одного. Відтак, заслуговує на увагу позиція тих дослідників, які вважають, що синергетична й детерміністична парадигми доповнюють одна одну [181].

Визнання нелінійності еволюції соціальних явищ і процесів зумовлює не лише критичне ставлення до поширеного сьогодні прогнозування майбутнього на основі екстраполяції від наявного, але й відмову від усталеного стереотипу ретроспекції – сприйняття історичного процесу як простої поступально-зростаючої лінійності. Кожна історична подія, стверджує І. Р. Пригожин, являє собою виникнення нової соціальної структури після проходження біфуркації, а історія загалом є послідовністю біфуркацій [182]. Ірраціональні чинники суспільного буття, що в комбінації з раціональними чинниками обумовлюють випадковості суспільного розвитку, діяли в минулому так само, як вони діятимуть у майбутньому. Тому використання в історико-правових дослідженнях таких категорій, як варіантність та альтернативність, видається цілком доречним.

Підсумовуючи викладене щодо методологічних засад дослідження, зазначимо, що, використовуючи системно-історичний підхід як методологію вивчення кооперативного законодавства в контексті взаємодії держави і кооперації в окреслених нами хронологічних та географічних межах, ми маємо можливість розглядати об'єкт пізнання з позиції різних дослідницьких установок і під різним кутом зору. Доволі широкий набір методологічних інструментів зумовлений багатоаспектністю об'єкта і предмета дослідження і є необхідним для реалізації дослідницької мети. Не менш очевидним є взаємозв'язок між методологією дослідження та світоглядними орієнтаціями автора. Світоглядом історика, а не тільки характером досліджуваних питань, як справедливо зазначає О. Ф. Скакун, визначається й добір джерелознавчого матеріалу [183].

Залучення широкої джерельної бази є важливою умовою вирішення завдань дослідження. Для класифікації наявних джерел автор визнав за доцільне використати принцип їх поділу за походженням та змістом.

В архівних фондах зберігаються документи органів державної влади, комуністичної партії, господарських і громадських організацій, у яких виявлено фактологічний матеріал, що характеризує процеси розвитку правової системи і державного апарату країни, її економічного й соціально-культурного розвитку в 1920-ті рр. та місце в зазначених процесах кооперативного руху.

Серед архівних документів найбільш значущими для вивчення законодавчого регулювання кооперації є документи фондів вищих органів державної влади та управління УСРР, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України: Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (Ф. 1), Ради

Народних Комісарів (Ф. 2), Наркомату юстиції (Ф. 8), Наркомату продовольства (Ф. 30), Наркомату освіти (Ф. 166), Головного кооперативного комітету (Ф. 271). Формувати та втілювати в життя законодавство про кооперацію були покликані зазначені державні органи та створені ними установи. Відповідно їхня ділова документація (проекти законів, розпорядження, стенограми й протоколи засідань і нарад, листування тощо) містить інформацію про взаємини державних органів з кооперативними організаціями.

Основна маса документів, що характеризують розвиток кооперативного законодавства, зберігається у фонді Головкооперкому при РНК УСРР. Це зумовлено особливостями системи державних органів управління кооперацією в УСРР: на відміну від інших радянських республік, в Україні єдиним органом, який відав кооперацією, був Головкооперком. Законодавство покладало на цей орган функції попереднього розгляду, узгодження й надання висновків щодо всіх законопроектів з питань кооперації, які вносилися до РНК окремими відомствами чи організаціями, закріплювало за ним виняткове право на видання інструкцій на доповнення та роз'яснення законодавчих актів про кооперацію, покладало на нього обов'язок встановлення й регулювання взаємовідносин між кооперацією та державними органами. Відповідно, комплекс ділової документації Головкооперкому (973 справи) майже вичерпно відображає перебіг законопроектних робіт у галузі кооперації й розвиток взаємин державних органів з кооперативними об'єднаннями. Особливий інтерес становлять протоколи засідань, постанови, інструкції й обіжники Головкооперкому, документи про роботу кодифікаційної комісії при Головкооперкомі, листування з державними органами й кооперативними організаціями, копії протоколів і витяги з протоколів ВУЦВК, РНК і Економічної наради УСРР з питань, що стосуються кооперації, документи щодо особового складу Головкооперкому.

Серед фондів, які найбільшою мірою доповнюють зазначені документи й матеріали, слід назвати фонд 8 «Наркомат юстиції УСРР», у якому знаходимо інформацію про проходження проектів законодавчих актів про кооперацію, їх доопрацювання фахівцями наркомату, а також про взаємовідносини центральних і місцевих органів влади з кооперативними організаціями.

Доволі цінний матеріал, що стосується правових аспектів діяльності кооперативних організацій, міститься в документах, які зберігаються у фонді 217 «Всеукраїнська спілка кустарно-промислової кооперації», фонді 290 «Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації

«Сільський господар», фонді 296 «Всеукраїнська спілка споживчих кооперативних товариств – Вукопспілка», у фонді 4049 «Всеукраїнська кооперативна рада». Разом з тим, вивчення зазначених фондів дає можливість одержати інформацію переважно про організаційні й господарські аспекти розвитку кооперації.

З перших років радянської влади на розвиток відносин державних органів з кооперативними організаціями активно впливала комуністична партія. Партійні органи втручалися як у правотворчий, так і в правореалізаційний процеси, завдяки чому правляча партія одержувала можливість корегувати механізм правового регулювання [184*] кооперації.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зосереджені матеріали фонду Центрального комітету комуністичної партії України (Ф. 1), що дозволяють глибше зрозуміти суть кооперативної політики більшовиків у 1920-ті рр. У ньому міститься велика кількість цінних як інформативних, так і аналітичних документів. Крім уже опублікованих у збірниках документів радянського періоду партійних рішень і постанов, тут зберігаються не введені в науковий обіг протоколи засідань, доповіді, тези, огляди, звіти, директиви ЦК КП(б)У, губкомів, окружкомів, повітових комітетів партії. Крім суто партійних документів, у фонді зберігаються листи, повідомлення, пояснювальні матеріали, аналітичні та доповідні записки різноманітних установ і організацій, у тому числі і з питань розвитку кооперативного законодавства УСРР.

З огляду на предмет дослідження найважливішу групу джерел становлять законодавчі й інші нормативно-правові акти про кооперацію. Вони являють собою великий за обсягом і складний за структурою комплекс. Було видано сотні нормативно-правових актів, якими регулювалися організаційні, членські, майнові, кредитні, податкові, господарсько-виробничі й інші аспекти діяльності кооперативів та їх об'єднань.

Декрети, постанови, інструкції, обіжники, розпорядження ВУЦВК, ВЦВК і ЦВК СРСР, РНК УСРР, РСФРР і СРСР, наркоматів, спрямовані на регулювання кооперації, вміщувалися у збірниках узаконень і розпоряджень робітничо-селянських урядів УСРР та РСФРР, збірниках законів і розпоряджень уряду СРСР, республіканських офіційних періодичних виданнях: «Вісти ВУЦВК», «Збірник постанов і розпоряджень ВУЦВК», «Адміністративний вісник», «Вісник радянської юстиції», «Бюлетень Народнього комісаріату юстиції та Найвищого суду УСРР», а також у спеціалізованих збірниках. Недосконаліть техніки офіційного оприлюднення нормативно-правових актів призводила до того, що, як зазначав у 1927 р. один із дописувачів «Вісника радянської юстиції»,

«тепер для того, щоби бути в курсі всього законодавчого матеріалу, окремі установи повинні передплачувати не менше 10-12 друкованих органів…» [185].

Разом з тим, певною повнотою відображення законодавчих змін у сфері кооперативних відносин відзначається «Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР», який було систематично опрацьовано за 1919-1930 рр., та «Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду СРСР» (опрацьовано за 1923-1930 рр.), що дало змогу простежити весь процес становлення й розвитку радянського законодавства про кооперацію 1920-х рр. Необхідність з'ясування витоків радянського кооперативного права у дореволюційному праві зумовила потребу в систематичному вивченні зібрання законодавства Росії за 1892-1917 рр.

Окрему групу опублікованих джерел становлять директивні документи та матеріали вищих державних і партійних органів. Питання, що стосуються кооперації, розглядалися практично на кожному з'їзді рад та партійному з'їзді, що пояснюється важливістю покладеної на неї політичної та економічної місії в суспільстві років непу. Існує велика кількість офіційних збірників державних, у т. ч. відомчих, та партійних документів як союзного, так і республіканського рівня, що містять відомості, які відображають політику радянської влади щодо кооперації й дозволяють простежити етапність у втіленні кооперативної політики впродовж 1920-х рр. Це передусім стенографічні звіти і постанови Всеукраїнських з'їздів Рад [186] та звіти урядів УСРР Всеукраїнським з'їздам Рад [187].

До опублікованих партійних документів належать стенограми з'їздів і конференцій РКП(б) / ВКП(б) і КП(б)У, зокрема: стенографічні звіти X – XIV з'їздів партії [188], матеріали XIV партконференції [189]. У них містяться доповіді офіційного характеру, виступи учасників партійних форумів, прийняті на них резолюції та постанови й інші документи, у яких закладалися підвалини партійно-державної концепції кооперації. Їх доповнюють звіти губернських і окружних партійних комітетів, стенограми партконференцій, пленумів окружкомів і губкомів КП(б)У [190].

Були опубліковані матеріали з'їздів діячів юстиції [191], які містять цінні відомості про розвиток правової системи УСРР.

Заслуговують на увагу й тематичні збірники політичних документів і законодавчих актів, присвячені господарському життю країни [192] і кооперації зокрема [193]. Аналіз уміщених у цих збірниках матеріалів

дозволяє простежити зміну ставлення у вищих партійно-державних колах як до кооперації загалом, так і до окремих явищ у її діяльності.

Важливе значення для з'ясування різноманітних історико-правових аспектів діяльності кооперативних організацій в Україні 1920-1929 рр. має тогочасна періодика, що складає найчисельнішу групу опублікованих джерел. Автором залучено матеріали більше 70 юридичних, кооперативних та інших журналів і газет.

Періодичні видання, насамперед кооперативні, містять різнопланову інформацію про розвиток кооперації в Україні, її взаємовідносини з державою та проблеми, що виникали в правовій сфері цих відносин. У періодичних виданнях кооперативних спілок («Кооперативне будівництво», «Сільський господар», «Кооперованое село», «Кооперована громада», «Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України» й інших) публікувалися практично всі постанови й рішення ВУЦВК, РНК, наркоматів, які регулювали діяльність кооперації, а також локальні нормативні акти й інші документи. Як уже зазначалося, порівняно великий масив матеріалів з питань кооперації був опублікований у «Віснику радянської юстиції» та деяких інших юридичних часописах. Опрацювання матеріалів періодики дозволяє зрозуміти історичний (економічний, політичний, соціально-психологічний) контекст формування й розвитку законодавства про кооперацію, з'ясувати фактичний стан регульованих правовими нормами кооперативних відносин.

Документи й матеріали, які публікувалися в періодичних виданнях, можна поділити на кілька груп:

1. Офіційні документи й матеріали (нормативно-правові й інтерпретаційні акти органів державної влади СРСР і УСРР, законопроекти, рішення вищих партійних органів, нормативні й інші акти фахових центрів кооперації, типові і зразкові статути кооперативних товариств і спілок). Ця інформація не лише відображає генезис кооперативного законодавства, але й характеризує організаційно-правовий механізм його впровадження в життя.

2. Інформаційно-довідкові матеріали, у т. ч. статистичні відомості.

3. Статті державних і партійних діячів, керівних працівників кооперації і практичних працівників державних органів, які безпосередньо взаємодіяли з кооперативними об'єднаннями.

4. Статті, замітки, дописи й інші публікації учасників кооперативного руху та інших читачів. Цей матеріал віддзеркалює реальне життя українських кооператорів у 1920-ті рр., характеризує правореалізаційний процес і правосвідомість кооператорів.

5. Бібліографічні огляди, рецензії на наукові й інші видання, повідомлення про події у царині науково-юридичного життя.

Таким чином, для розв'язання завдань дослідження наявні різноманітні за формою (опубліковані та архівні), змістом (офіційні та особисті), характером і походженням джерела, а саме: законодавчі акти, інструкції та обіжники до них, документи офіційного державного й партійного діловодства, статистичні відомості, матеріали періодики тощо. Можна впевнено констатувати, що разом вони становлять достатній за обсягом і достовірний за змістом масив, який дозволяє провести всебічне вивчення й відтворити цілісну картину взаємин кооперативних організацій із державою та законодавчого регулювання кооперації в УСРР 1920-х рр. Слід підкреслити, що предмет цього дослідження та його світоглядні й теоретико-методологічні засади зумовили першочергове опрацювання законодавчого матеріалу й матеріалів юридичної і кооперативної періодики та субсидіарне використання інших матеріалів і документів.

1.3. Термінологічна визначеність і змістове наповнення понять «кооперація» та «кооперативне законодавство»

Комплексне історико-правове дослідження кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр. неможливе без використання розгалуженого понятійно-категоріального апарату. Найбільш специфічними його елементами, які потребують спеціального розгляду, слід вважати поняття «кооперація» та «кооперативне законодавство».

Кооперативне законодавство як правовий феномен завдячує своїм існуванням насамперед соціально-економічному явищу, яке прийнято позначати терміном «кооперація». Складність, багатоманітність, динамізм цього явища зумовили тривалу дискусію щодо його природи, яку навряд чи можна вважати завершеною і сьогодні. Відмовляючись від спроби дати власну («довершену») інтерпретацію змісту зазначеного поняття, окреслимо коло найпоширеніших підходів до вирішення цієї теоретичної проблеми.

Вважається, що термін «кооперація» впровадив в ужиток Р. Оуен (1771-1858), розуміючи при цьому під кооперацією «спілку людей, мета якої знищити бідність і виховати дітей» [194]. Граматично побудований на латинському корені coopero термін «кооперація» (cooperatio) означає співробітництво [195]. Саме слово «cooperatio» складається з «co», що означає спільно, разом, і «operis» – робота, праця. Відповідно, найбільш усталеним серед науковців вважається розуміння кооперації, по-перше,

як процесу співпраці людей і, по-друге, як її історичної організаційно-правової форми – кооперативу [196]. Слід погодитися з В. В. Гончаренком у тому, що ці два значення досить тісно взаємопов'язані: будь-який кооператив ґрунтується на кооперації, а кооперація проявляється через конкретну форму кооперативу [197].

Теоретичне осмислення феномена кооперації породило численні концепції, глибина розбіжностей між якими може бути проілюстрована укоріненим у радянській історіографії поділом цих концепцій на марксистські й немарксистські. Вітчизняна наука поступово відійшла від заідеологізованого бачення соціально-історичних явищ. Ідейною основою сучасного суспільствознавства є загальнолюдські цінності. Проте проблема конкуренції різних інтерпретацій сутності кооперації залишається, бо вона є одним з проявів проблеми соціокультурної детермінації людського мислення. Для конкуренції між супротивними визначеннями соціальних явищ завжди є певне соціально-структурне підґрунтя, яке впливає чи навіть прямо детермінує своїм розвитком результат такого протиборства [198]. Різноманітні погляди й концепції у царині теорії кооперації та кооперативного права, що виникли в різні часи в різних країнах, зумовлені специфікою історичного часу, соціально-економічними, політичними й культурними чинниками.

Перші на теренах Російської імперії спроби економістів та юристів проаналізувати зміст поняття «кооперація» простежувалися наприкінці XIX ст. – на початку XX ст., коли активно відбувалося створення законів про кооперацію в багатьох країнах Європи і розроблявся проект російського кооперативного закону. Цей процес супроводжувався появою численних (нерідко ідеалізованих та ідеологізованих) визначень цього поняття. Так, на сторінках впливового російського кооперативного часопису «Вісник кооперації» в 1914 р. розгорнулася дискусія щодо сутності кооперації, в якій узяли участь Е. Левін, М. Туган-Барановський, К. Пажитнов та інші відомі на той час автори [199]. Ініціатор дискусії Е. Левін розпочав свій критичний начерк з констатації того, що визначень кооперації вже існує більше сотні, і «тепер виробляється таке ставлення до цього питання, яке дуже нагадує поширене свого часу ставлення юристів до питання про те, що таке право» [200]. Власний аналіз сутності кооперації вчений здійснював, спираючись на ідеї, запозичені з теорії права і моральності Л. Петражицького [201].

Полеміка поширилася і на інші кооперативні видання. У 1920-ті рр. вона продовжувалася в новій політико-ідеологічній ситуації, що розставила свої акценти у працях теоретиків кооперації. Тоді феномен коопера-

ції намагалися осмислити О. В. Чаянов, В. В. Хижняков, В. М. Целларіус та багато інших дослідників.

Визначення кооперації, подані у працях більшості авторів, будувалися переважно на основі двох уже згаданих значень терміна «кооперація»: як специфічного процесу співпраці та як сукупності особливих організаційно-правових форм спільної діяльності – кооперативів. Разом з тим, перелік визначальних, сутнісних рис кооперації, на яких акцентували увагу окремі автори, був значно ширшим: метод поєднання сил; співпраця; об'єднані зусилля при виконанні будь-якої роботи, що не під силу одній людині; спільна діяльність; функціональне об'єднання; «об'єднання домашнього господарства»; організація господарювання на засадах взаємодопомоги; сукупність специфічних відносин тощо. Своєрідну позицію займав О. В. Чаянов, пропонуючи «розчленувати» поняття «кооперація» на два поняття – «кооператив» і «кооперативний рух» [202].

Наскільки плідною була теоретична дискусія щодо сутності кооперації, результати якої, безперечно, позначалися і на розвитку кооперативного законодавства? Відомий теоретик кооперації А. А. Ніколаєв у 1919 р. відзначав той факт, що незважаючи на появу значної кількості теоретичних праць, присвячених кооперації, «ми донині не маємо загальновизнаного визначення цього явища» [203]. Свою статтю в російському часописі «Право і життя» (1925 р.) В. В. Хижняков розпочинав з констатації того факту, що «кооперативною теорією дотепер не встановлено поняття кооперації» [204]. За влучним висловом Н. Озерецьковського, у літературі 1920-х рр. ми знаходимо строкатий конгломерат численних ознак різної питомої ваги, що складаються в різноманітні, іноді суперечливі, поєднання за різними видами кооперації [205]. Не кращою була ситуація й за кордоном: німецький професор Е. Грюнфельд – автор праці «Кооперація з економічного й соціологічного погляду» (1928 р.) навіть ставив питання про те, чи не є кооперація лише «збірною назвою цілком різнорідних явищ» [206].

Свої погляди щодо сутності кооперації з того часу висловили чимало вчених, запропонувавши своє визначення поняття «кооперація» або комплекс ознак цього явища. Ми не ставимо за мету їх аналізувати: по-перше, такий аналіз мав би не стільки правовий, скільки економічний зміст, і, по-друге, в сучасній літературі з теорії кооперації й кооперативного права це вже зроблено досить повно [207].

Зважаючи на різноманітність і суперечливість формулювання поняття «кооперація» у науці 1920-х рр., закономірною була відсутність

загальної дефініції кооперації у законодавстві [208*]. Не було визначено це поняття і в проекті Кооперативного кодексу УСРР, розробка якого розпочалася в 1924 р. Так, П. І. Рівний – член кодифікаційної комісії, створеної для підготовки проекту, вважав таке визначення в кодексі зайвим саме тому, що «в науковій літературі з цього питання великі розходження і вельми важко дати визначення, задовільне з наукової точки зору» [209].

Правники тієї доби якщо й будували матеріальне визначення кооперації, то робили це на основі логічного аналізу положень окремих законодавчих актів. Аналізуючи чинне радянське кооперативне законодавство років непу, Н. Озерецьковський дійшов висновку про чільну роль трьох аспектів кооперації – господарського, організаційного й соціального, згадавши також і про «культуртрегерську» діяльність кооперації як допоміжну [210]. Відповідно, кооперацію цей автор визначив як особливу форму колективної господарської діяльності, що організується дрібними трудовими господарствами для ведення їх господарських справ або обслуговування господарських потреб на засадах безпосередньої й рівноправної участі членів у справах колективу [211]. Наведене визначення не є беззаперечне хоча б тому, що не є універсальним. Зокрема, споживча, житлова й деякі інші види кооперації змістом цього визначення повністю не охоплювалися, оскільки, на відміну від сільськогосподарської й промислової кооперації, не об'єднували дрібні трудові господарства.

Множинність ознак кооперації ускладнюють побудову універсального (загального) її визначення: воно буде або неповним, або надто громіздким. Тому можна вважати виправданою позицію тих авторів, які уникають давати загальне визначення кооперації і вдаються до іншого способу – називають її ознаки. При цьому слід ураховувати, що головні з цих ознак здебільшого збігаються з ознаками кооперативу [212*]. Разом з тим, ототожнення понять «кооперація» і «кооператив» не сприяє їх термінологічній визначеності.

У теорії кооперації й кооперативного права знаходимо десятки різних визначень поняття «кооператив». Їх аналіз за своїм обсягом може бути предметом лише окремого дослідження. Тож скористаємось висновками щодо наявних в історії кооперативної думки дефініцій кооперативу, які містять сучасні праці окремих вітчизняних і зарубіжних науковців.

Так, В. В. Гончаренко, розглянувши підходи до визначення кооперативу найвідоміших учених минулого, констатує: «Одні автори вирізняють як найважливіші ознаки кооперативів добровільність членства

й демократичність управління; інші – вважають доцільним відзначити особливість розподілу результатів господарської діяльності й другорядну роль капіталу; треті – акцентують увагу на відкритості кооперативних організацій; четверті – на особистій участі в управлінні та господарській діяльності; п'яті ставлять на перше місце соціальні цілі, які прагнуть вирішити кооперативи; шості розглядають кооперативи як організації само- та взаємодопомоги, що дозволяють одержувати певні господарські вигоди від об'єднання (скорочення витрат, підвищення продуктивності праці), і так далі» [213]. Учений пропонує групувати ознаки кооперативу, відносячи їх до однієї з трьох його сторін – соціальної, організаційної чи економічної. Такий підхід видається доцільним, адже кооператив можна розглядати і з організаційної точки зору, аналізуючи особливості його внутрішньої структури та управління, і з економічної точки зору, вивчаючи його функціонування як господарського підприємства, і з соціальної точки зору, досліджуючи його місце в системі соціальних відносин як об'єднання громадян.

У контексті конкретно-історичного підходу слід ураховувати, що на зміст поняття кооперативу впливали умови, в яких доводилося функціонувати цим організаціям, рівень кооперативної свідомості їх членів, особливості законодавства, яке регламентувало кооперативну діяльність, визначаючи, зокрема, організаційні форми цієї діяльності. Так, у часи зародження кооперативного руху в Західній Європі за відсутності спеціального кооперативного законодавства кооперативи діяли у формі акціонерних товариств або ж доброчинних організацій. У таких країнах, як Франція, Бельгія, Німеччина, Австрія, у XIX ст. кооперативи вважалися торговельними товариствами, внаслідок чого до них застосовувалися норми торговельного права [214]. Однак практично кооперативи функціонували на відмінних від комерційних організацій принципах, що поступово одержало визнання з боку законодавців різних країн, які почали розглядати кооперативи як особливу організаційно-правову форму господарювання. Учений початку XX ст. Л. С. Зак констатував, що особливості кооперативів унеможливлюють застосування до них загальних норм цивільного й торговельного права, а відтак кооперація «потребує особливих юридичних форм» [215]. На кінець XIX ст. майже повсюдно кооперативи набирають форми, яка найбільше відповідає їх суті. Ця форма – кооперативне товариство, хоча називатися воно могло по-різному – спілка, артіль, асоціація, гуртівня (в Галичині) тощо [216].

Разом з тим, як зазначав М. І. Туган-Барановський, було «…важко дати цілком задовільне визначення кооперативу для цілей законодав-

ства», оскільки, на думку вченого, за зовнішніми юридичними ознаками кооператив дуже мало відрізняється від звичайного капіталістичного підприємства [217]. Прагнучи дати достатньо широке визначення, щоб охопити ним усі можливі види кооперативних організацій, і достатньо вузьке, аби унеможливити виникнення псевдокооперативів, які є засобом зловживання цією організаційно-правовою формою, законодавці різних країн світу не завжди здобували успіх у цій справі. Так, законодавство Німеччини в 1889 р. визначало кооператив надто загально – як товариство з необмеженим числом членів, яке має на меті сприяти шляхом спільного підприємства господарству або промислу своїх членів [218].

На теренах Наддніпрянської України легальне визначення кооперативу вперше з'явилося 20 березня 1917 р., коли російський Тимчасовий уряд ухвалив універсальний кооперативний закон під назвою «Положення про кооперативні товариства та їх спілки» [219]. Положення кваліфікувало як кооператив всяке товариство зі змінним статутом і капіталом, яке, діючи під особливою фірмою, має на меті сприяння матеріальному та духовному добробуту своїх членів шляхом спільної організації різноманітних господарських підприємств чи праці своїх членів (п. 1). Отже, кооператив розглядався законодавцем як різновид товариства. Як бачимо, визначення поняття «кооператив» за цим законом також було надто широким. Воно забезпечувало товариствам свободу в організаційній структурі та веденні господарських справ, але не містило всіх істотних ознак кооперативу, які вже були вироблені в теорії кооперації. На практиці це створило широкі можливості для виникнення псевдокооперативів [220]. Тож виправданою була резолюція Першого юридичного кооперативного з'їзду, що відбувся у Москві 13-18 лютого 1918 р., яка рекомендувала судам при реєстрації кооперативів керуватися «не тільки зовнішніми формальними ознаками кооперативного товариства, але і його економічною природою та його соціальним змістом, що історично склався» [221].

На думку С. В. Бородаєвського, законодавець і не має прагнути до того, щоб давати детальне, близьке до наукового визначення кооперативу: закон може обмежитися встановленням лише його головних ознак. За такого підходу, на думку вченого, «при приміненні кооперативного закону буде менше непорозумінь, особливо з боку реєстраційних установ» [222]. У своїх висновках теоретик кооперації спирався на вивчення кооперативного законодавства зарубіжних країн.

У радянському кооперативному законодавстві ми не знаходимо формального визначення кооперативу. Декрети про кооперацію ви-

користовували терміни «споживче товариство», «сільськогосподарське товариство», «промислове товариство» й інші, але їх значення не роз'яснювали. Більше того, за висновком О. І. Терехова, декрети радянської влади навіть не містили й усіх ознак, якими характеризується кооператив. На думку відомого фахівця в галузі кооперативного права, пояснюється це тим, що згадані декрети в умовах зміни всього державного ладу й перебудови всього народного господарства на нових засадах «…давали лише гасла, загальні вказівки, на підставі яких мусило будуватись життя» [223]. Отже, визначати юридичне поняття кооперативу правники 1920-х рр. змушені були не лише на підставі логічного аналізу законодавчого матеріалу, але й шляхом вивчення практики радянської кооперації, яка відобразилася в інструкціях органів, що відали кооперацією, нормальних і зразкових статутах кооперативів, розроблених переважно кооперативними об'єднаннями.

Абстрагуючись від аналізу економічної сутності кооперації і спираючись на законодавство і кооперативну практику 1920-х рр., Е. Н. Штандель сформулював родове (на основі типових для всіх видів кооперативів правових ознак) визначення кооперативу. За ним кооперативом є товариство (добровільний союз осіб) зі змінним складом членів та змінним капіталом, що засновується для організації господарської діяльності або праці своїх членів на засадах взаємодопомоги, самодіяльності й самоврядування, яке має на меті задоволення матеріальних потреб своїх членів і сприяння культурному їх розвитку [224].

Інше «юридичне розуміння кооперативу», визначене шляхом аналізу чинного нормативного матеріалу, пропонував О. І. Терехов: «Кооператив є добровільне поєднання осіб зі змінним складом і капіталом, яке має за мету задовольнити матеріальні й культурні потреби своїх членів шляхом сумісної організації господарських підприємств або праці своїх членів на основах самоврядування й суспільного погодження і, крім цього, як член усієї кооперації, бере участь у перебудові суспільства на соціалістичних основах» [225]. Наведене визначення справедливо піддав критиці Л. І. Поволоцький, указуючи, зокрема, на юридично некоректне поняття «член всієї кооперації» [226].

Кооператор-правник Ф. І. Крижанівський «на підставі окремих постанов кооперативних законів та кооперативних статутів» пропонував близьке за змістом визначення кооперативу як «добровільної спілки осіб, з перемінним капіталом та перемінним членським складом, яка, з'єднуючи сили або кошти своїх членів, або те й друге разом, має завданням методом самодіяльності, самоврядування та товариського по-

годження поліпшити матеріальний і культурний рівень своїх членів, з остаточною метою перебудови суспільства на соціалістичних засадах» [227].

Як бачимо, наведені визначення відрізняються переважно кількістю юридичних ознак кооперативу, включених до них, та формулюванням фрази про будівництво соціалізму як мету кооперації. Ідеологічне забарвлення у тлумаченнях поняття кооперативу правниками радянської України відображало реальність, адже, за визнанням О. І. Терехова, зазначену мету «радянська держава не те що визнає за кооперацією, але й ставить їй за обов'язок, яким кооперація мусить керуватись у своїй господарській діяльності» [228]. Проте в іншому ці визначення виявляють теоретичні підходи, закорінені в дореволюційному праві.

Доробок українських правників-кооператорів був використаний у діяльності Кодифікаційної комісії при Головному кооперативному комітеті УСРР, яка підготувала в 1924 р. проект Кодексу законів про кооперацію УСРР. За доповіддю Е. Н. Штанделя 29 квітня 1924 р. Кодифікаційна комісія включила до глави І кодексу «Кооперативи та їх спілки» таке визначення кооперативу: «Кооперативами визнаються добровільні об'єднання осіб зі змінними: особовим складом і матеріальними засобами, які організують господарську діяльність або працю своїх членів на засадах взаємодопомоги, самодіяльності та самоуправління і мають за мету сприяння матеріальному добробуту своїх членів і культурно-громадському їх розвитку» [229]. Сформульоване українськими правниками визначення кооперативу високо оцінив російський юрист Л. І. Поволоцький, запропонувавши, щоправда, включити до нього такі ознаки, як рівність прав членів в управлінні кооперативом та наявність зареєстрованого у належних органах статуту [230].

Кодекс у підготовленій комісією редакції так і не був ухвалений законодавчими органами. Проте досвід комісії використали в процесі розробки українськими правниками проекту «Основ кооперативного законодавства СРСР». Наприкінці 1928 р. у зазначеному законопроекті (глава І «Загальні положення») містилося таке визначення: «Кооперативами визнаються добровільні об'єднання осіб зі змінним складом членів і матеріальними засобами, що організують господарську діяльність або працю своїх членів на засадах взаємодопомоги, самодіяльності й самоуправління і мають за мету розвиток продуктивних сил країни та здійснення соціалістичних засад співжиття, а також сприяння матеріальному добробуту своїх членів і культурно-громадському їх розвитку» [231].

Не вдаючись до детального аналізу визначень, вироблених учасниками кодифікаційних робіт, зауважимо, що загальна тенденція в зміні їх змісту є очевидною й показовою в контексті зміни політичної ситуації в країні. Визначення радянських правників, як і сам феномен радянської кооперації, свідчили про формування специфічного концептуального підходу до тлумачення природи кооперативної організації, який на той час істотно відрізнявся від концептуальних засад розвитку кооперації в більшості країн світу, де кооперативи продовжували розглядати як приватні підприємства, що здійснюють свою діяльність у ринкових умовах.

Отже, протягом досліджуваного періоду існувало два різних, у певній частині навіть антагоністичних, підходи до розуміння природи кооперативу, що зумовлювалося принципом класовості. Завдяки політичним змінам, які відбулися наприкінці XX ст. у країнах, що належали до соціалістичного табору, дуалізм у концептуальних підходах до визначення природи кооперативної організації поступово зникав. Уніфікації підходів до розуміння сутності кооперативів сприяли документи міжнародних організацій. У «Заяві про кооперативну ідентичність», прийнятій у 1995 р. Міжнародним кооперативним альянсом, зазначається: «Кооператив – це незалежне об'єднання осіб, які добровільно згуртовуються для задоволення своїх соціальних та економічних потреб і прагнень через підприємство, що є їх спільною власністю й демократично контролюється» [232]. Подібне визначення поняття кооперативу дається й Міжнародною організацією праці: «Кооператив – це асоціація осіб, які добровільно об'єдналися з метою задоволення спільних потреб шляхом утворення демократично контрольованого підприємства і які зробили відповідні внески в капітал свого товариства й погодилися ділити ризик та зиск від діяльності, у якій вони активно беруть участь» [233]. Якщо у визначенні МКА акцентується на соціальних аспектах організації кооперативів, то у визначенні МОП – на економічних. При цьому обидва визначення є лише певними моделями, рекомендованими для застосування в національному законодавстві.

Відповідно до ст. 2 Закону України від 10 липня 2003 р. «Про кооперацію», кооператив – це юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування [234]. Це визначення в певному розумінні віддзеркалює стан наукової думки в галузі кооперативного права в сучасній Україні, її тенденції й слабкі сторони. На одну з таких сторін вказує В. І. Семчик.

На думку вченого, «підміна кооперативної організації терміном «юридична особа», який у цивільному праві застосовується як узагальнювальний термін для всіх організацій, що можуть бути учасниками цивільних правовідносин, дає можливість відвернути увагу від кооперативу як громадської організації і несправедливо віднести кооператив до господарських, а правильніше до підприємницьких структур» [235].

У правовій площині аналізу природи кооперативу особливий інтерес викликає те, що різні автори минулого й сучасності кваліфікують кооператив як «підприємство» чи «об'єднання громадян» або навіть «громадську організацію». Така відмінність є суттєвою, адже вона може означати (залежно від змісту законодавства) належність кооперативу до тієї чи іншої групи суб'єктів із різним правовим статусом.

Як відзначав М. Л. Хейсін, на початку XX ст. «під асоціаціями розуміли не лише кооперацію, але й професійні спілки, навіть політичну партію робітників» [236]. М. І. Туган-Барановський, порівнюючи кооператив з об'єднанням громадян (доброчинним закладом, політичною організацією, робітничою спілкою тощо), вказував на те, що кооператив є підприємством (тобто господарською організацією, що «переслідує приватногосподарські вигоди своїх членів і досягає цих вигод через обмін») і саме наявністю приватногосподарського інтересу він відрізняється від «організацій з громадськими цілями» [237]. Російський правник Н. Озерецьковський близькі до кооперативів за своїми організаційними формами громадські організації відмежовував насамперед за змістом діяльності – її негосподарським характером [238].

Сучасні зарубіжні й вітчизняні вчені-юристи, зокрема Г. Мюнкнер, намагаються синтезувати різні підходи і вважають, що організаційна структура кооперативного товариства зумовлюється його подвійною природою як соціальної та економічної одиниці – об'єднання групи людей і підприємства [239]. Проте термінологічної узгодженості у визначенні цієї природи немає, що спричиняє істотні розходження в розумінні деяких сутнісних ознак кооперативу.

Так, В. І. Семчик зазначає, що кооперативи належать до об'єднань громадян, створених для задоволення економічних інтересів [240]. Автори колективної праці «Історія кооперативного руху» відносять кооперативи до громадських організацій разом із профспілками, спортивними, культурними, технічними, економічними, молодіжними, дитячими й іншими товариствами [241]. Іншої точки зору дотримується О. М. Сонін, який вважає, що попри наявність у кооперативів і громадських організацій деяких спільних формальних ознак, вони явля-

ють собою різні соціально-економічні явища, бо реалізують у своїй діяльності різні цілі [242].

Ш. М. Ісмаілов пішов шляхом розрізнення поняття «громадська організація» у вузькому та широкому значенні. На його думку, в широкому розумінні кооперація є громадською організацією, тоді як у вузькому – до кола громадських організацій вона не належить. Між кооперативними та громадськими організаціями (у вузькому розумінні) існує єдність структурного типу, але кооперативні організації переслідують господарські, економічні й соціальні цілі, тоді як громадські організації – соціально-культурні. У цих організацій різна спеціальна правоздатність, – підсумовує вчений [243].

Ґрунтовно проаналізувавши дану проблему, Я. З. Гаєцька-Колотило вказує на ознаки, що, за її переконанням, відрізняють кооперативи від громадських організацій, а саме: завжди фіксоване членство; можливість членства в кооперативах юридичних осіб; задоволення потреб виключно своїх членів; належність до організацій сфери бізнесу (основною для кооперативів є підприємницька діяльність); розподіл частини доходу між членами [244].

Поняття добровільного об'єднання громадян, безперечно, є ширшим за поняття громадської організації. Тому в певній частині наведені вище аргументи противників ототожнення кооперативів і громадських організацій можна визнати досить переконливими. Разом з тим, застосування історичного підходу змушує з деякими їх твердженнями не погодитися. По-перше, членство в кооперативах юридичних осіб було можливе не у всі часи і сьогодні може мати місце в кооперативах не всіх видів, тобто загалом воно є винятковим явищем. По-друге, не є переконливим твердження, що кооперативи діють на захист інтересів і задоволення потреб виключно своїх членів. По-третє, викликає сумнів віднесення кооперативів до суб'єктів підприємництва, наділення їх не тільки господарськими, а й комерційними цілями. Ця тенденція у світі існує, але притаманна вона далеко не всім країнам і глибокого історичного коріння на сьогодні ще не має. По-четверте, розподіл між членами кооперативу частини доходу зазвичай є обмеженим і, крім того, економічна сутність цього розподілу є доволі специфічною й однозначно оцінена бути не може.

Критерій переважання господарського змісту діяльності кооперативів, за яким вони відрізняються від громадських організацій, в історичному контексті також виявляється досить умовним: у 1920-ті рр. діяли селянські товариства взаємодопомоги – некомерційні організації, які не належали до кооперативів, хоч і провадили подібну діяльність

(громадський обробіток землі, постачання, переробка, ремонт техніки тощо) [245]. Формально вони не переслідували приватногосподарського інтересу учасників і тому вважалися допоміжними органами соціального забезпечення на селі.

Отже, аргументи жодної зі сторін дискусії про співвідношення кооперативів і громадських організацій не є абсолютно переконливими. Це ще раз підтверджує унікальність кооперації як соціально-історичного явища. Слід підкреслити, що розгляд проблеми в одній площині галузевого підходу породжує намагання вчених «перетягнути» кооперативи в одну з двох вищезазначених груп суб'єктів права. Разом з тим, складна соціально-економічна сутність кооперації й масштаби її поширення у світі в минулому й сьогодні дають підстави для визнання кооперативної форми діяльності як самостійної [246*]. Економічна, соціальна та організаційна природа кооперативу як громадсько-господарської організації становить специфічне і водночас неподільне ціле, що існує в реальному суспільному житті в персоніфікованому вигляді.

Видається, що саме в меті кооперативної діяльності, формування якої історично відбувалося в процесі розвитку кооперативної ідеології й становлення системи кооперативних цінностей, віддзеркалюється унікальність кооперації. У статуті кооперативу, як правило, передбачається, що його мета полягає не лише в поліпшенні матеріальних умов життя його членів, але й у підвищенні культурно-освітнього рівня кооператорів. Відповідно, для досягнення своєї мети кооперативи не тільки організують господарську діяльність, але й провадять культурно-освітню роботу, уподібнюючись у цьому до громадських організацій. «Кооперація – це культурництво», – зазначав Е. Н. Штандель, маючи на увазі як освітньо-культурну діяльність кооперативних організацій, так і те, що сам процес господарювання, який здійснюється кооперативним методом, сприяє культурному розвитку трудящих [247].

Принципово важливо й те, що не лише культурницька діяльність кооперативів, яка є допоміжною, але й основна – господарська діяльність має некомерційний (неприбутковий) характер. Таку позицію займали на початку XX ст. провідні теоретики кооперації [248]. Зазначений підхід був сприйнятий і українськими правниками 1920-х рр., зокрема, О. І. Тереховим [249]. Такі ж погляди висловлюють більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних учених [250]. Позиції прибічників неприбуткового статусу кооперативів особливо посилилися в 1969 р., коли конгрес МКА замінив у своїх документах термін «прибуток» на термін «економічні результати» [251].

З неприбутковою природою кооперативу безпосередньо пов'язана інша його риса, що виразно характеризує подвійність цієї природи: члени кооперативу є його власниками, які періодично поповнюють капітал свого підприємства, визначають стратегічні цілі та приймають принципові управлінські рішення, і водночас – вони є клієнтами свого спільно створеного підприємства [252].

Кооперативи виступають як господарюючі суб'єкти у внутрішніх відносинах зі своїми членами і як юридичні особи – у відносинах з іншими організаціями й фізичними особами, у тому числі найманими працівниками. За твердженням Н. Озерецьковського, надана кооперативним організаціям правова структура юридичної особи як особливого суб'єкта прав нерідко «не може бути витримана послідовно, з усіма з неї висновками, у відносинах між кооперативом та його членами» [253]. Свою точку зору російський правник обґрунтовував тим, що кооператив «будується й функціонує не як завершена в собі, самодостатня господарська одиниця, а як службовий апарат стосовно інших господарств, що входять до його складу» [254]. Автор звертав увагу на те, що далеко не всі кооперативи досягають свої мети засобом ринкового мінового обігу [255].

Отже, спрямування діяльності на задоволення господарських потреб своїх членів становить важливу специфічну рису кооперативів, яка відрізняє їх від інших організацій корпоративного типу. Тому загалом діяльність кооперативів не обмежується цивільно-правовими функціями як юридичної особи. Правоздатність кооперативів, як слушно стверджує В. І. Семчик, є значно ширшою, багатшою й різноманітнішою за цивільну правоздатність [256].

Згадані вище сумніви Н. Озерецьковського щодо статусу кооперативів як юридичних осіб являють собою відлуння більш загальної теоретичної проблеми. Ідеться про концепцію юридичної особи в радянському праві. Теоретики радянського права, як зазначав П. О. Сорокін, не залишалися осторонь аналізу проблеми «сутності й реальності поняття юридичної особи», яка викликала у правників «надзвичайні труднощі й розгубленість» [257]. Вони намагалися з'ясувати, «що таке юридична особа – справжня реальність транссуб'єктивного соціального світу, яка відрізнялася від реальності індивідів, що являють собою цю юридичну особу, або це лише фікція, яка не наділена жодною транссуб'єктивною реальністю поза тою, яку мають її члени, але яку із практичних міркувань штучно трактують так, ніби вона була б такою ж реальністю, як і окрема особа» [258].

Практичне вирішення цієї проблеми законодавцем було компромісним і, водночас, ідеологізованим: укладачі Цивільного кодексу УСРР, прийнятого ВУЦВК 16 грудня 1922 р., надаючи приватним особам та їх об'єднанням певну свободу діяльності й особистої ініціативи і наділяючи їх «комплексом майнових прав», мали на увазі «не задоволення приватних інтересів окремих осіб, але виключно розвиток продуктивних сил країни, як основи для підняття народного добробуту і зміцнення економічного і політичного становища Республіки трудящих» [259]. В останні роки непу радянські правники активно заговорили про те, що «юридична особа заполонила собою особу фізичну», чи навіть про «зникнення фізичної особи як самостійного суб'єкта прав і висунення на перше місце питань організаційної структури юридичних осіб» [260]. Разом з тим, у 1927 р. харківський професор А. Ф. Євтихієв стверджував, що з формального боку радянське право не відрізняється в основних рисах від буржуазного права в питанні про юридичні особи [261]. Подібну позицію обстоював П. І. Стучка, який під час розгляду переліку юридичних осіб у комісії з розробки основ цивільного законодавства СРСР пропонував, «використовуючи буржуазну форму, внести до неї необхідні радянські поправки по суті» [262].

Попри існування згаданих вище проблем у трактуванні правової природи кооперативу, теоретичний доробок вітчизняних і зарубіжних учених дозволяє окреслити коло найсуттєвіших ознак, що її характеризують:

– кооператив як самостійний суб'єкт права є юридичною особою, що за видовою належністю є об'єднанням осіб, за порядком створення – юридичною особою приватного права, а за організаційно-правовою формою – товариством неприбуткового (некомерційного) типу;
– правоздатність кооперативу є спеціальною (статутною), що зумовлено договірним порядком його створення особами, які зобов'язуються спільно діяти на умовах, передбачених статутом кооперативу;
– кооператив як об'єднання осіб, а не капіталу створюється на основі членства, яке є особистим (персональним), добровільним і відкритим;
– важливою рисою кооперативу, зумовленою його соціальною природою, є рівноправність членів, яка реалізується як у господарському використанні кооперативу, так і у сфері управління його справами, і є найбільш повною у разі, коли в законодавстві й статутах кооперативів закріплюється принцип, згідно з яким кожен член кооперативу має лише один голос, незалежно від розміру свого майнового внеску;

– рівноправність членів кооперативу є основою демократичного за своїм характером управління і контролю в кооперативі, що передбачає виборність органів кооперативного самоврядування, їх звітність і т. ін.;
– головною метою діяльності кооперативу є задоволення економічних, соціальних і культурних потреб його членів;
– у зв'язку з цим кооператив утворюється для провадження насамперед господарської діяльності (виготовлення продукції, виконання робіт, надання послуг тощо) або організації праці своїх членів;
– господарським змістом діяльності кооперативів зумовлена майнова участь їх членів; пайовий характер майна кооперативу поєднується з такою його рисою, що відрізняє кооперативи від інших суб'єктів господарювання, як обмеження виплат частини доходу на пай;
– поряд з обмеженням виплат на паї, сприяти реалізації специфічної мети кооперативної діяльності повинен і спосіб розподілу доходів між членами кооперативу: він здійснюється незалежно від розміру пайового внеску члена кооперативу й визначається наслідками праці та тих господарських операцій, які здійснили через кооператив його члени;
– з головною метою діяльності кооперативу і двома попередніми ознаками пов'язана така риса кооперативу, як здебільшого неприбутковий характер його діяльності;
– характерною ознакою кооперативу є обов'язкова участь його членів у діяльності кооперативу, що пов'язано з принципами самодіяльності і взаємодопомоги (крім вищевказаної майнової участі, члени кооперативу повинні брати участь у його господарських операціях, а члени виробничого кооперативу – безпосередню трудову участь у його діяльності);
– члени кооперативу зазвичай несуть матеріальну відповідальність за зобов'язаннями свого кооперативу.

Наведений вище перелік ознак кооперативу може бути доповнений і конкретизований шляхом аналізу особливостей кооперативів окремих видів. Проте він ніколи не буде завершеним, що зумовлено надзвичайним розмаїттям кооперативів.

Дві групи кооперативів (кооперативи у сфері володіння, що об'єднують людей для спільного володіння підприємством, та кооперативи у сфері праці, що об'єднують людей для спільної праці) виділяв М. І. Туган-Барановський. Він розрізняв і дев'ять основних видів кооперативів: кредитні, споживчі, житлово-будівельні, закупівельні,

збутові, переробні, а також виробничо-підсобні, трудові й виробничі артілі [263].

Серед численних класифікацій, представлених у сучасній літературі, особливий інтерес становить схема, розроблена С. В. Тичиніним. Узагальнюючи підходи вчених, законодавців, міжнародних організацій, дослідник пропонує таку класифікацію кооперативів: залежно від основної мети діяльності й суб'єктного складу засновників – соціальні й господарські кооперативи; за способом інтеграції у спілкові організації – прості, складні й вищі; за формою участі членів у діяльності кооперативу – кооперативи, в яких обов'язковою є особиста трудова участь, і кооперативи, в яких передбачена як особиста, так і інша участь; залежно від масштабу потреб, що обслуговуються, – кооперативи, діяльність яких спрямована на обслуговування матеріальних та інших потреб своїх членів, і кооперативи, діяльність яких спрямована на задоволення матеріальних та інших потреб не лише своїх членів, але й інших осіб; за складом засновників – кооперативи, засновниками яких є лише громадяни, і кооперативи, засновниками яких є громадяни та (або) юридичні особи [264]. Цінність наведеної класифікація полягає, зокрема, в тому, що вона є юридичною. Як відомо, юридична класифікація кооперативів спрямована на оптимальне застосування правових норм і виступає однією із засад формування кооперативного законодавства.

Легальна класифікація кооперативів в УСРР 1920-х рр. зумовлювалася існуванням низки спеціальних законодавчих актів, що регламентували окремі види кооперації. Правове регулювання, яке здійснювалося на основі цих актів, було іноді доволі специфічним. З огляду на відмінності кожного виду кооперації в завданнях, змісті й формах діяльності, формах членства, особливостях організаційної структури кооперативів та їх об'єднань, порядку їх виникнення та припинення, лінії спілкового будівництва та підвідомчості органам державного нагляду, Н. Озерецьковський зазначав, що «кожен вид кооперації має власну юридичну систему» [265]. На думку російського правника, радянське законодавство розрізняє як основні такі види кооперації: сільськогосподарську, промислову, кредитну, споживчу, житлову, трудову, а також кооперацію інвалідів [266].

Дещо іншого висновку щодо легальної класифікації кооперативів дійшов Е. Н. Штандель, виокремивши як основні такі види кооперативних організацій: споживчі; сільськогосподарські; кустарно-промислові; кредитні й ощадно-позичкові; житлові (житлово-орендні, робітничі житлово-будівельні, загальногромадянські житлово-будівельні коопера-

тиви) [267]. З погляду ж О. І. Терехова, радянське законодавство визначало, як і в дореволюційній Росії, лише чотири основні форми кооперативів: споживчі, сільськогосподарські, промислові і кредитні [268].

За проектом «Основ кооперативного законодавства СРСР» (кінець 1928 р.), у різних галузях господарської діяльності могли діяти кооперативні організації таких видів: споживчі, сільськогосподарські, промислові, житлові [269]. У наведеному переліку не було названо кредитних кооперативів, що відбивало тенденцію до ліквідації кредитної кооперації зі згортанням непу.

Таким чином, радянське кооперативне законодавство 1920-х рр., характеризуючись недостатньою систематизованістю, давало підстави правникам для різних висновків щодо легальної класифікації кооперативів. Тому для потреб нашого дослідження (зокрема, структурування п. 4.2 монографії), зупинимося на класифікаційній схемі, яка видається не лише відповідною чинному в роки непу законодавству, але й найбільш логічною. Щоправда, і вона вимушено будується на основі не зовсім послідовного поєднання декількох критеріїв (галузі економіки, основних функцій, соціального складу тощо).

Ця схема передбачає поділ тогочасних кооперативних організацій на чотири типи: споживчі, сільськогосподарські, промислові і кредитні. У межах кожного типу слід виокремити види кооперативів: серед сільськогосподарських – виробничі, збутові, постачальні, переробні, меліоративні, переселенські; серед промислових – виробничі, збутові, постачальні, переробні, а також трудові артілі; серед кредитних – кредитні й ощадно-позичкові; серед споживчих – загальні, робітничі, транспортні, військові (існували в УСРР до 1924 р.). Щодо житлових кооперативів (орендних і будівельних, загальногромадянських і робітничих), які мали на меті задовольнити житлові потреби своїх членів, то їх також можна віднести до споживчої кооперації. Складніше вирішується питання з кооперативами інвалідів: вони, залежно від змісту діяльності, можуть бути віднесені і до споживчої, і до промислової чи сільськогосподарської кооперації. Зауважимо також, що законодавець, подавши широкий перелік видів кооперативів, у деяких випадках не вважав його вичерпним (зазначене стосується сільськогосподарської і промислової кооперації).

Підсумовуючи викладене щодо правової природи кооперативу, підкреслимо, що її розгляд неможливий поза діалогом з представниками тих галузевих юридичних наук, які найбільшою мірою долучалися до розробки кооперативної тематики. Проте слід наголосити на тому, що

дослідження кооперативу як організаційно-правової форми кооперації можливе і в контексті проблематики історико-правової науки. Історія держави і права як наука, слушно зауважує О. Н. Ярмиш, не є сукупністю історій окремих галузей права і користується власним методологічним інструментарієм [270]. Цей інструментарій дозволяє розширити кут зору на об'єкт дослідження, що цілком виправдано у випадку, коли ним виступає таке складне й багатомірне соціальне явище, як кооперація.

С. Г. Бабенко, здійснивши комплексне вивчення кооперативних систем, під якими він розуміє форму організації господарської, соціально-духовної та політичної діяльності членів (пайовиків) з метою всебічного задоволення їх економічних, соціально-духовних і політичних інтересів, дійшов висновку, що кооперативна система «…може розглядатись як специфічне міні-суспільство (квазісуспільство), у якому зосереджені абсолютно всі основні види людської діяльності, що мають місце у суспільстві в цілому» [271]. Ці міркування ґрунтуються на історичному досвіді розвитку кооперативного руху, що являє собою господарську, організаційно-масову, громадсько-політичну, культурно-освітницьку й іншу діяльність у формі матеріальної та трудової участі в утворенні й розвитку кооперативів, їх спілок, різноманітних кооперативних підприємств і установ, а також у формі пропаганди кооперативних ідей і принципів, агітації за кооперативну форму організації господарства, розробки проектів законів про кооперацію і статутів тощо [272].

Отже, кооперація як соціальний феномен є вкоріненою в соціальну дійсність, що має багато вимірів і різноманітних проявів. На певних історичних відтинках часу, до яких належать і 1920-х рр., вона була помітним явищем майже в усіх сферах суспільного життя – матеріальній, культурно-побутовій, духовній, соціально-політичній, а також у сфері права.

Науково-юридичний підхід до кооперативних відносин як різновиду суспільних відносин, що виникають між учасниками кооперативного руху в процесі здійснення ними кооперативної діяльності, ґрунтується на тому, що ці відносини за своєю природою мають правовий зміст: їх учасники можуть бути наділені суб'єктивними правами та юридичними обов'язками.

У сучасних умовах кардинальної зміни теоретико-методологічної ситуації у вітчизняному правознавстві відкрилися нові грані сприйняття кооперації як одного з можливих об'єктів науково-юридичного пізнання. Учені-правники почали оперувати категорією загальносоціального права, розуміючи під останнім право, яке формується всіма соціальними інститутами громадянського суспільства, стихійно виникає на

засадах безпосередньої взаємодії суб'єктів і існує у вигляді найбільш зрозумілих принципів правового порядку врегулювання суспільних відносин [273]. Якщо розглядати загальносоціальне право як продукт неодержавленої людської діяльності, то треба визнати, що в цьому процесі беруть участь і кооперативи як інститут громадянського суспільства.

Науково-юридичне дослідження кооперації під таким широким кутом зору відкриває перспективу здійснення міждисциплінарного синтезу й робить його неминучим. Особливо перспективним видається поєднання традиційних для вітчизняного правознавства підходів та феноменолого-соціологічного. Прибічники останнього розглядають соціальні інститути в історичній перспективі, у взаємозв'язках між собою і в контексті соціального цілого. Зокрема, становлять інтерес ідеї П. Бергера і Т. Лукмана – найвідоміших представників феноменологічної соціології, а також І. Л. Честнова, який вивчає проблеми онтології права [274].

Згадані вчені пропонують сприймати соціальний світ одночасно як об'єктивну й суб'єктивну реальність. Як об'єктивна реальність він представлений соціальними інститутами, що забезпечують соціалізацію індивіда й відтворення соціуму. Як суб'єктивна реальність – це суб'єктивність людини та її можливість змінювати об'єктивну реальність.

Досліджуючи механізм відтворення суспільства (соціальне конструювання реальності), феноменологічна соціологія виокремлює в ньому низку елементів і стадій. Першою з них є процес екстерналізації, тобто зовнішнього прояву людської активності. Усі соціальні інститути (політичні, правові, економічні й інші) створюються і відтворюються людською діяльністю (як матеріальною, так і ідеальною). Будь-який соціальний інститут є водночас об'єктом і матеріальним, і ідеальним, причому другий «наповнює» смислом перший. Результати діяльності людини фіксуються у зовнішніх формах (у матеріальному об'єкті, тексті тощо) і завдяки відчуженню від автора набувають власне життя – об'єктивуються.

Екстерналізація може виявлятися як традиція чи інновація [275*]. За появою інновації слідує селекція, тобто відбір за допомогою референтної групи під впливом низки чинників з декількох об'єктів (наприклад, варіантів поведінки) одного, що в такий спосіб набуває соціальної значущості. Результат селекції легітимується за допомогою відповідних механізмів та інститутів, укорінюється в суспільній свідомості, набуває нормативного характеру, транслюється й слугує зразком для соціального наслідування та інструментом соціалізації індивіда.

Держава, кооперація і право поряд з іншими соціальними інститутами «вписані» у механізм відтворення соціального і виступають у ньому як ментальні уявлення, що реалізуються у взаємодії конкретних суб'єктів. Усі ці феномени нерозривно взаємопов'язані. Вони є багатомірними, суперечливими (містять протилежні, але взаємообумовлені моменти), стохастичними і перебувають у постійному становленні. Їх діалогічна природа виявляється, зокрема, у взаємообумовленості їх минулого, теперішнього і майбутнього, в діалозі інновації й традиції. Кооперативне законодавство під таким кутом зору виступає як своєрідне «місце» діалогу, сфера діалогічної взаємодії низки соціальних інститутів.

У річищі запропонованого підходу кооперація розглядається як соціальний інститут, що являє собою сукупність суспільних відносин і взаємодій щодо створення і функціонування кооперативів та їх об'єднань, організації і провадження кооперативної діяльності. Кооперація виникає в результаті взаємодії двох основних чинників: кооперативної ідеї та практичної кооперативної діяльності. Кооперативна ідея завжди визначає суть і напрями кооперативної діяльності, а практичний досвід кооперації використовується для збагачення й розвитку кооперативної ідеї [276]. У процесі постійного відтворення кооперативної традиції у її взаємодії з інноваційними впливами відбувається селекція, легітимація, соціальне наслідування зразків кооперативної діяльності та соціалізація учасників кооперативного руху.

Феноменоло-соціологічний підхід дозволяє виявити багатомірність кооперації як складного суспільного явища системного характеру і розглядати її у взаємозв'язках з правом і державою в декількох основних площинах аналізу: а) кооперація як сукупність кооператорів – осіб, які реалізують себе в суспільному житті через участь у кооперативному русі і мають відповідний правовий статус, що регулюється і забезпечується державою; б) кооперація як система організацій – суб'єктів права, пов'язаних координаційними і субординаційними відносинами між собою та з іншими суб'єктами, серед яких центральне місце посідає держава; в) кооперація як специфічна діяльність, що здійснюється на основі системи кооперативних принципів і підлягає відповідному правовому регулюванню; г) кооперація як система різноманітних суспільних відносин, що підлягають централізованому (державно-правовому) і децентралізованому (локальному, заснованому на кооперативному самоврядуванні) регулюванню; д) кооперація як система ідей, що певним чином взаємодіють у конкретному соціумі з правовою ідеологією і втілюються в кооперативній та іншій, пов'язаній з нею, діяльності.

З огляду на доцільність виявлення взаємодії окремих елементів об'єкта дослідження в контексті описаного вище механізму відтворення соціального на окрему увагу заслуговують взаємозв'язки кооперативної свідомості та кооперативної діяльності між собою та з правосвідомістю і правовою поведінкою учасників кооперативного руху.

Образну характеристику кооперації як соціального руху, в якій акцентовано взаємозв'язок кооперативної ідеї і практики, дав у 1919 р. відомий учений-економіст О. В. Чаянов. «Кооперація, – писав він, – …один з найбільш дивовижних соціологічних феноменів останнього століття. Це є соціальний вузол множини соціальних сил, множини проявів і дій мільйонів людей, стихійно спрямованих в один бік» [277]. Для існування кооперації, на думку вченого, необхідно, щоби ці мільйони людей були носіями кооперативної ідеї та втілювали її в практичній діяльності, а також «активно цікавилися станом кооперативних підприємств, обмінювалися б поміж собою думками з приводу кооперативних починань, тобто створювали б кооперативну громадську думку» [278].

Попри надзвичайну багатоманітність кооперації за формами, типами й видами, напрямами діяльності, національними особливостями розвитку, соціальним складом, як феномен цивілізації вона характеризується певною цілісністю, самоідентичністю, наявністю загальновизнаного ідейного стрижня. Кооперативна ідея виникла у філософському контексті «утопічного соціалізму» і згодом здобула економічне наповнення. Російський учений А. П. Макаренко вказує на три ідейно-духовні джерела кооперативної думки: морально-етичні норми християнства, ідеї утопічного соціалізму й економічного лібералізму [279].

Кооперативна ідея завжди специфічно взаємодіяла із системою норм, цінностей, смислів та ідей конкретного соціуму, у тому числі із правовими елементами його духовної сфери, а через них – і з позитивним правом. В історико-правовому дослідженні увага до зазначеного взаємозв'язку є цілком доречною, адже, як слушно вказує С. С. Алексєєв, суть права не зводиться до одних лише його властивостей як інституційного нормативного утворення. Найважливіші риси права приховані й у його «другому вимірі», коли воно існує і діє як явище духовного життя. Саме в цьому вимірі позитивне право, залишаючись «силовим» інструментом, так чи інакше сприймає цінності й досягнення культури [280].

Особливий інтерес викликає зазначена взаємодія на мікрорівні – як складова соціокультурних процесів у рамках соціальних груп (колективів), якими є кооперативні організації, учасники котрих можуть розглядатися як носії специфічної правосвідомості. Важливо те, що саме на мікро-

рівні у процесі «народження» статутів перших кооперативів у країнах Європи в умовах відсутності кооперативного законодавства відбувалася матеріалізація у праві кооперативних цінностей і принципів, вироблених ідеологами кооперативного руху і сприйнятих їх прибічниками і послідовниками. В активності перших кооператорів, які діяли згідно зі своєю кооперативною і правовою свідомостю, «проглядається» природне право – необхідність і виправданість їх спільної діяльності.

Підсумовуючи викладене щодо змісту понять «кооперація» і «кооператив», зазначимо, що попри велику кількість дефініцій, вироблених представниками різних галузей наукового знання, достатньої визначеності в цьому питанні немає сьогодні, як не було і в 1920-ті рр. Констатована обставина пояснюється, зокрема, складною природою кооперації, яка є явищем економічним, соціальним, ідеологічним, культурним і, відповідно до цього, виступає соціальним феноменом, що має багатогранний прояв у праві в його нормативному, суб'єктному, ідеологічному, психологічному, діяльнісному й інших вимірах.

Недостатня теоретична з'ясованість змісту поняття «кооперація» позначається відповідним чином і на розумінні змісту поняття «кооперативне законодавство», адже останнє є комплексом законодавчих актів про кооперацію (терміни «кооперативне законодавство» і «законодавство про кооперацію» нерідко вживаються як синонімічні). Проблема поглиблюється недостатньою визначеністю змісту самого поняття «законодавство», що характерно і для українського сьогодення, і для УСРР 1920-х рр., а також розбіжностями в теоретичних підходах до розуміння сутності законодавства як соціального явища.

За слушним зауваженням В. Сущенка, сьогодні однозначного тлумачення поняття «законодавство» на семантичному (словниковому) й загальнотеоретичному рівні в правовій науці й практиці не існує [281]. Наявні енциклопедичні, довідкові та словникові видання зазвичай пропонують одразу декілька визначень цього фундаментального поняття загальної теорії права. Зокрема, Ю. С. Шемшученко визначає поняття «законодавство» як систему нормативних актів, якими регулюються суспільні відносини, і як головний засіб реалізації функцій законодавчої влади та один з основних методів здійснення правотворчої функції держави, що полягає у діяльності відповідних державних органів з розробки, розгляду, прийняття й оприлюднення законів та інших нормативних актів [282].

Спираючись на наведене розуміння законодавства, автор цієї монографії розглядає означене явище в дещо ширшому соціально-історичному

контексті – як важливу складову досліджуваного фрагмента історичної реальності, що перебуває у взаємозв'язках і діалогічній взаємодії з іншими її складовими, а відтак – може аналізуватися в контексті тих загальносоціологічних, когерентних і власних закономірностей права, які, на думку М. А. Дамірлі, утворюють предмет історико-правового пізнання в цілому [283].

Загалом кооперативне законодавство можна розглядати в декількох площинах аналізу. У джерелознавчому контексті кооперативне, як і будь-яке інше, законодавство вважається одним із важливих джерел інформації про суспільство. Як зовнішня форма права, воно виступає в суспільному житті тим інформаційним полем, у якому віддзеркалюється економіка, політика, ідеологія, культура, наука тощо, перетинаються взаємовпливи зазначених та інших підсистем суспільства. У процесі формування і розвитку законодавства взаємодіє величезна кількість різнорівневих, різновекторних, неоднорідних за своєю природою й потенціалом впливів і сил. Результат цієї взаємодії матеріалізується в законодавчому матеріалі і дає безперечні докази того, які ж саме впливи і сили виявилися визначальними. У разі, коли домінуючі сили і впливи є деструктивними щодо поступального розвитку суспільства, законодавство як дзеркало суспільного життя має відповідний ступінь кривизни.

Законодавство виступає феноменом, що несе на собі відбиток минулого (права, створеного попередньою владою, правових традицій, правосвідомості, що формувались у суспільстві протягом тривалого часу і навіть при докорінній зміні державного ладу не можуть зникнути чи змінитися негайно) і водночас спрямований у майбутнє, адже за його допомогою влада намагається реалізувати певну, привабливу для владарюючих сил і, певною мірою, всього суспільства, програму суспільного розвитку.

У соціальному аспекті законодавство як зовнішня форма права, невіддільна від суті останнього, виступає тим силовим полем, у якому соціальна енергія матеріалізується в соціальних діях, правовій поведінці учасників суспільних відносин. У разі, коли взаємодія соціальних суб'єктів відбувається поза цим полем – в одному з «тіньових» секторів суспільного життя, законодавство виступає тлом цієї взаємодії, створює її нормативний контекст, який справляє ідеологічний, психологічний та інший вплив на учасників суспільних відносин.

Разом з тим, законодавство є передусім явищем правової сфери життя суспільства. Як правовий засіб, воно відіграє винятково важливу роль у впорядкуванні суспільних відносин, виступаючи головним

інструментом правового їх регулювання: визначає порядок створення і правовий статус кооперативних організацій та їх органів управління, гарантує додержання прав і законних інтересів кооперативів та їх членів і, що особливо важливо, обмежує сферу втручання держави у кооперативні відносини.

Цілком очевидно, що тлумачення змісту поняття «законодавство» зумовлюється праворозумінням інтерпретатора. Так, теоретики радянського права на противагу підходам «буржуазних» учених намагалися виробити марксистське розуміння закону і законодавства. Розмірковуючи над законодавчими термінами, використаними при складанні тексту Конституції СРСР, Е. Е. Понтович дійшов висновку про необхідність чіткого розмежування поняття закону (законодавства) в матеріальному й формальному значенні. Вказуючи на ст. 17 Конституції СРСР, за якою «ЦВК Союзу РСР видає кодекси, декрети, постанови й розпорядження, об'єднує роботу по законодавству й управлінню Союзу РСР», теоретик права стверджував, що для позначення закону в формальному розумінні конституція використовує терміни «кодекси, декрети, постанови…», тоді як термін закон (законодавство) позначає в ній матеріальний зміст діяльності відповідних органів влади [284]. Зазначену обставину Е. Е. Понтович пояснював запереченням радянським законодавцем «закону як вищої форми влади» в його формальному розумінні буржуазними юристами, але змушений був визнати, що «поступово й непомітно – і чим далі, тим більше – конституційна практика засвоює погляди на закон, як на вищу форму, в якій виявляється державна влада» [285]. Отже, суспільна правосвідомість і, відповідно, практика не сприйняли зазначеної інновації в розумінні матеріальних і формальних джерел права.

У літературі 1920-х рр. терміном «законодавство» позначали комплекси нормативно-правових актів різного обсягу, іноді включаючи до них і акти відомчого характеру. Наприклад, Е. Е. Понтович не міг з упевненістю відповісти на питання, чи належать постанови РПО СРСР і економічних рад республік до законодавчих актів, хоча заперечував віднесення до останніх актів, виданих наркоматами та іншими центральними органами спеціального управління [286]. Утім, за твердженням В. Ігнатьєва, загальна теоретична ситуація в радянській юриспруденції зумовлювала те, що більшість радянських правознавців відмовлялися від проведення принципової межі між законом і наказом [287].

З формального боку в УСРР 1920-х рр. ухвалювати закони мали право Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК, Президія ВУЦВК і РНК УСРР.

При цьому терміни закон і декрет вживалися як тотожні, хоча, як зауважував О. Л. Малицький, «у перший після Жовтневої революції час найменування декрет покривало собою і закон, і адміністративне розпорядження», а з терміном «декрет» конкурував термін «положення» [288]. О. Л. Малицький згадував і про побутування серед радянських юристів думки, що РНК має право видання лише указів – актів управління, які не повинні суперечити закону. Цю точку зору автор критикував як хибну, оскільки вона ґрунтувалася на ототожненні радянської РНК і «західного кабінету міністрів», тоді як в СРСР поділу влади не було [289].

У законодавстві років непу не містилося прямих і чітких вказівок на те, які нормативні акти слід вважати законодавчими. У постанові V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про Раду Народних Комісарів» зазначалося, що жодні інші органи, крім Всеукраїнського з'їзду Рад, ВУЦВК, його Президії та Раднаркому, «не мають права видавати законодавчі акти загальнодержавного значення», а наркомати «видають свої постанови і розпорядження лише в межах своєї компетенції» [290]. У постанові ВУЦВК «Про час набрання законами чинності» від 2 жовтня 1921 р. під законами розуміли «декрети й постанови Центральної радянської влади» [291]. За Конституцією УСРР 1919 р. центральними органами державної влади були Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК і Рада Народних Комісарів (ст. 7) [292]. Разом з тим, у постанові ВУЦВК і РНК УСРР «Про опублікування урядових актів, що не мають законодавчого значення» від 7 жовтня 1925 р. таким актами вважалися «постанови центральних установ, відомств і комісій ВУЦВК і РНК» (ст. 2), але чіткого переліку їх видів не містилося [293].

Таким чином, характерною рисою правової системи УСРР 1920-х рр. була недостатня визначеність змісту поняття «законодавство», що зумовлювалося, зокрема, відмовою від принципу поділу влади в організації й діяльності апарату держави та особливостями радянського праворозуміння. Задля повнішого виявлення системних зв'язків між джерелами кооперативного права в межах цього монографічного дослідження видається доцільним розуміти під кооперативним законодавством нормативно-правові акти про кооперацію, ухвалені всіма вищими й центральними органами державної влади та управління УСРР і СРСР.

Розділ 2
КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ КООПЕРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ РИСИ ТА ЇХ ДЕФОРМАЦІЯ В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Кооперативні принципи – вихідні засади правового регулювання кооперації

Теоретичне осмислення кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр. як історичного явища передбачає насамперед (з огляду на роль ідеології в житті радянського суспільства) з'ясування того, на яких ідейних засадах будувалася взаємодія радянської держави і кооперації та формувалося, як результат цієї взаємодії, кооперативне законодавство. Оцінка радянського кооперативного законодавства сучасниками (особливо прибічниками класичних кооперативних теорій і ліберальної юридичної ідеології) контекстно зумовлювалася досвідом взаємин держави і кооперації в найбільш розвинених країнах світу та його концептуальним опрацюванням на міжнародному рівні (діячами Міжнародного кооперативного альянсу). Цивілізаційний контекст визначає і підхід до інтерпретації радянського кооперативного законодавства з позицій сьогодення.

Сучасне розуміння права як соціального явища, що твориться не державою, а суспільством, у тому числі учасниками кооперативного руху, спонукає до пошуку шляхів безпосереднього впливу кооперації на право. Видається, що центральною ланкою в механізмі цього впливу виступає процес виникнення кооперативних принципів та їх юридичної матеріалізації.

За визначенням професора Марбурзького університету (ФРН) Г. Мюнкнера – автора праці «Кооперативні принципи й кооперативне право», кооперативні принципи – це система абстрактних ідей, які здобули кооперативи через власний практичний досвід і які в минулому довели, що вони є найприйнятнішими керівними настановами для тих, хто бажає утворити і підтримувати діяльність кооперативних товариств [1].

Наявність різноманітних типів і видів кооперативних організацій обумовлює потребу в диференціації кооперативних принципів за галузевою (видовою) ознакою. Разом з тим, спільність (тотожність) природи кооперативів усіх видів дозволила ідеологам кооперативно-

го руху, вченим, суб'єктам законотворчої діяльності різних країн виокремити загальні, фундаментальні принципи кооперації. Зважаючи на це, С. Г. Бабенко наголошує на необхідності розрізняти, по-перше, фундаментальні ідеї (принципи), які складають основу всіх кооперативних форм господарювання, незалежно від виду, часу та обставин, і які на практиці довели свою важливість як орієнтири для нормального функціонування кооперативних організацій, і, по-друге, практичні механізми та принципи діяльності, розроблені кооператорами чи законодавцями окремих країн свого часу як найбільш прийнятні для діяльності кооперативів певного виду відповідно до фундаментальних кооперативних ідей [2].

Будь-які принципи, у тому числі й принципи кооперації, є соціальними явищами і за джерелом походження, і за змістом, оскільки їх виникнення зумовлене потребами розвитку суспільства. Стосовно кооперації така потреба полягає в необхідності соціального регулювання кооперативних відносин, адекватного їх природі. Таке регулювання здійснюється за допомогою як правових, так і інших засобів. До останніх власне й належать принципи кооперації, допоки вони не матеріалізовані у праві.

В умовах ринкової економіки та утвердження принципу верховенства права провідну роль у регулюванні кооперативних відносин відіграють правові засоби, з яких складається механізм правового регулювання цих відносин. Зауважимо, що під правовим регулюванням у теорії держави і права прийнято розуміти здійснюваний усією системою юридичних засобів державно-владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони та розвитку [3].

Право (в його інструментальному розумінні) поряд з іншими засобами соціального регулювання кооперації виконує специфічну, якісно самостійну роль, яка обумовлюється його соціальним призначенням на певному етапі розвитку суспільства. Соціальне призначення права, за твердженням О. В. Зайчука і Н. М. Оніщенко, полягає передусім у регулюванні відносин, пов'язаних з виробництвом, розподілом, споживанням, з дотриманням громадського порядку, що відповідає інтересам панівного класу (в умовах існування антагоністичних класів), суспільства в цілому чи певної його частини [4]. Розгортаючи свою думку далі, згадані дослідники вказують на об'єктивно необхідну спрямованість дії права, яка, кінець кінцем, має виражатися у вигляді певного соціального результату (закріплення відповідного виду суспільних відносин, викорінення небажаних явищ тощо) [5].

Необхідність у регулюванні кооперативних відносин виникає й усвідомлюється законодавцем як соціальна потреба лише на певному етапі розвитку суспільства. За відсутності кооперативного законодавства правовим підґрунтям створення та діяльності кооперативів слугують закріплені в законодавчих актах загального характеру права людини: свобода об'єднання, свобода економічної діяльності, свобода світогляду та інші. Поступове зростання кількості кооперативів і посилення їх ролі в житті суспільства призводить до появи нової сфери однорідних суспільних відносин, що об'єктивно зумовлює необхідність у правовому регулюванні цих відносин, насамперед у встановленні таких правових норм, які б найбільш повно враховували особливості кооперативної діяльності [6].

Основною формою закріплення таких норм зазвичай є закони. Разом з тим, світовий досвід становлення кооперативного руху і його розвитку в окремих країнах переконує в тому, що кооперативні організації можуть за певних умов успішно функціонувати й за відсутності спеціального кооперативного законодавства [7]. Кооперативна природа цих організацій у такому разі забезпечується шляхом закріплення їх засновниками у статутах фундаментальних кооперативних принципів. Але й за наявності кооперативного законодавства значення кооперативних принципів як нормативного регулятора кооперативного життя є великим [8*] і, крім того, може зростати як реакція на недосконаліть законів про кооперацію. Так, у листопаді 1918 р., тобто в період дії кооперативного закону російського Тимчасового уряду, абстрактність приписів якого сприяла виникненню псевдокооперативів, Чернігівська рада кооперативних з'їздів ухвалила постанову про бажаність надання радам кооперативних з'їздів права порушувати в суді справи про ліквідацію кооперативів, які не дотримуються законів і принципів кооперативної діяльності [9].

Закріплення принципів кооперації в національному законодавстві низки держав відбулося в XIX ст. У XX ст. вони були зафіксовані в документах міжнародних організацій. Останнє свідчить, що кооперативні принципи є явищами загальноцивілізаційними. Вони загалом мають однаковий зміст у кооперації різних країн, хоча існують і певні національні особливості.

На підставі вивчення кооперативного законодавства низки країн світу Т. Т. Алієв дійшов висновку про можливість трьох основних варіантів прояву кооперативних принципів у змісті приписів, які утворюють це законодавство. Перший варіант полягає у використанні під

час розробки правових приписів загальних ідей теорії кооперації без формулювання кооперативних принципів у тексті закону; другий – в офіційному визначенні концепції кооперації, якою користується законодавець; третій пов'язаний із визначенням кооперативних принципів безпосередньо в законі [10].

Урахування фундаментальних принципів кооперації розробниками законодавчих актів з наданням цим принципам правової форми означає їх перетворення на принципи права. У сучасних умовах, коли здійснюється відхід від вузьконормативного розуміння права, принципами права вважають такі відправні ідеї його існування, які виражають найважливіші закономірності й підвалини даного типу держави і права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу [11, 12*].

Наукова проблематика принципів права сьогодні, як і в минулому, є широкою. Учені однозначно не вирішують питання про те, чи можуть вважатися принципами права ідеї правосвідомості, які не закріплені у правових нормах, питання про реальність (об'єктивність) принципів права, їх нормативність, регулятивність, способи нормативного закріплення, питання про структуру системи принципів права тощо [13].

Доволі широкою є і наукова проблематика принципів кооперації, які набули правової форми. Вона, зокрема, передбачає вивчення взаємозв'язку цих принципів і економічних, соціальних, ідеологічних та політичних процесів, а також з'ясування взаємодії кооперативних принципів з правовими засобами, з яких складається механізм правового регулювання кооперації.

Актуальність дослідження співвідношення принципів кооперації та принципів права зумовлена істотними змінами в теорії та методології сучасної науки. Ідеться, з одного боку, про деідеологізацію досліджень кооперації, а, з другого, про народження в сучасній Україні нового праворозуміння. Зазначені світоглядні зрушення зумовили відхід від сприйняття кооперації суто як складової економічного механізму реалізації державної політики. Водночас і формалізовано-догматичний підхід у правознавстві певною мірою втратив свої позиції. Сучасна концепція розмежування права і закону спонукає до пошуку витоків принципів права в людській свідомості, у фактичних суспільних (у тому числі кооперативних) відносинах, у загальносоціальному праві.

Процес інтеграції принципів кооперації в позитивне право історично має тривалий характер, що породжує проблему розмежування: соці-

ально-економічних закономірностей функціонування кооперативів, які відображають кооперативну практику, але правової форми не набули; ідей правосвідомості кооператорів, які ще чекають на своє формальне закріплення, але вже здійснюють вплив на процес правоутворення в кооперативній сфері; принципів кооперативного права (законодавства); принципів правового регулювання кооперативних відносин. Для розв'язання цієї проблеми необхідно, по-перше, проаналізувати зміст, систему та генезис принципів кооперації як таких і, по-друге, дослідити механізм відображення цих принципів у праві.

Принципи кооперації мають тривалу історію становлення і розвитку, віддзеркалюючи в собі досвід господарської та громадської діяльності кооперативних організацій, зміни соціально-економічної, політичної та ідеологічної ситуації в суспільстві, особливості правової системи певної країни. Вважається, що вперше кооперативні принципи було застосовано в практичній роботі членами споживчого кооперативу «Товариство чесних піонерів» (м. Рочдель, Англія, 1844 р.). Ідейним підґрунтям діяльності «рочдельських піонерів» були думки Р. Оуена та його послідовника В. Кінга.

Принципи, на яких було засноване рочдельське товариство, стали основою для так званої «рочдельської кооперативної доктрини» – найбільш популярного на початку XX ст. різновиду кооперативної ідеології. Проте варто враховувати, що в період діяльності рочдельського товариства ці принципи ще не були сформульовані й теоретично обґрунтовані. Це відбулося дещо пізніше, і тому різні дослідники викладали й тлумачили їх у власній інтерпретації. За формулюванням М. І. Туган-Барановського, до рочдельських принципів слід віднести: 1) демократичність устрою (кожен член має рівний голос); 2) низькі розміри паю та можливість вносити його невеликими внесками; 3) продаж продуктів не в кредит, а за готівку; 4) продаж продуктів не за собівартістю, а за середніми ринковими цінами; 5) розподіл усіх грошових залишків наприкінці року не за паями, а за закупками кожного члена [14]. Перелік з 14 «правил», які встановили «рочдельські піонери», подав у статті, опублікованій у 1919 р. в одному з кооперативних часописів, П. Вікнянський [15].

Як бачимо, кооперативні принципи на початку своєї еволюції мали доволі конкретний і переважно економічний зміст, зумовлений потребами суспільного життя. Проте слід ураховувати, за словами М. І. Туган-Барановського, «внутрішній зв'язок, який об'єднує всі ці принципи і який викликав їх до життя». Цей зв'язок учений убачав у «соціальних віруваннях перших рочдельський піонерів», які полягали

в здійсненності «нового морального світу» [16]. Ще більш виразний акцент на необхідності морального оновлення людини було поставлено учасниками потужного кооперативного руху, заснованого в Німеччині Ф.-В. Райффайзеном. На думку М. І. Тугана-Барановського, цей рух «був стільки ж господарським, скільки й морально-релігійним» [17].

Ідеалізм європейської кооперативної думки, як зазначає С. Д. Домніков, чинив істотний вплив на кооперативний рух у Російській імперії. Дослідник зауважує, що поки елементи кооперативної ідеології «визрівали в умах кооперативної інтелігенції», кооперативна ідея вже жила у свідомості пересічних кооператорів, особливо в селянстві, будучи пов'язаною з традиційними уявленнями селян про правду, добро, справедливість [18].

Отже, світогляд перших кооператорів передбачав формування нової людини й будувався на системі певних цінностей, які в теорії кооперації номінують «кооперативними». Називаючи принципи кооперації «кровоносною системою» кооперативного руху, Я. Макферсон стверджує, що вони ґрунтуються на цінностях, притаманних руху з моменту його зародження [19]. До цінностей, які з часів перших кооперативів і донині є визначальними для кооператорів усього світу, належать справедливість, рівність, демократія, взаємодопомога, взаємна відповідальність, солідарність [20].

Дослідники кооперативного руху як минулого, так і сучасності незмінно доходять висновку, що загальною ідеєю, яка пронизує всі економічні, організаційні та соціальні принципи кооперації, є справедливість. Історія людства виробила різні концепції соціальної справедливості: ліберальні, консервативні, егалітарні, елітарні, меритократичні, соціалістичні, комуністичні та інші [21]. Генетично кооперативна ідея була споріднена з соціалістичною, що виявилося у змісті кооперативних принципів. За радянських умов під впливом ідеології класового протистояння зміст ідеї справедливості та її реальне втілення у кооперативних відносинах зазнали дегуманізації.

Як загальносоціальний принцип і одна з найважливіших моральних категорій справедливість відображає ідею, що виявляє контекстну присутність у змісті ледве не всіх кооперативних принципів: рівності членів кооперативу, демократичного управління згідно з правилом «один член – один голос», обов'язкової для всіх членів участі в господарській діяльності кооперативу, справедливого розподілу чистого доходу кооперативу та інших. Під таким кутом зору правове закріплення кооперативних принципів є цілком органічним для суспільства. Адже,

як указує В. С. Нерсесянц, за смислом і за етимологією справедливість (justitia) сягає права (jus), позначає наявність у соціальному світі правової засади й виражає її правильність, імперативність і необхідність. Справедливе те, що виражає право, відповідає праву й слідує праву. Російський учений переконаний, що «будь-якого іншого принципу й іншої форми вираження, крім правової, справедливість не має» [22].

Цілком очевидним є і взаємозв'язок з принципами кооперації ідеї (загальносоціального принципу) демократії. Історія кооперативного руху переконливо свідчить, що виникнути й існувати він міг лише в плюралістичній суспільній ситуації, в ринковому економічному середовищі, в більш-менш демократичних суспільних умовах. Навіть у далеких від справжньої демократії радянських реаліях у теорії кооперації існувало розуміння визначальної ролі цього принципу для кооперації. Кооперативи визнавалися однією з форм демократії. Було розроблено специфічне поняття – «кооперативна демократія» як комплекс принципів, норм і правил, пов'язаних з участю членів-пайовиків в управлінні справами своїх кооперативів, у контролі за їх діяльністю та у впливі в такий спосіб на справи всього суспільства [23].

Але, мабуть, найбільш виразний і глибокий зв'язок існує між принципами кооперації, правом та ідеєю рівності. Згідно з лібертарно-юридичною концепцією, розробленою В. С. Нерсесянцом, «сутність права – це формальна рівність, яка трактується й розкривається в даній концепції як всезагальна й рівна міра свободи й справедливості в соціальному житті людей» [24]. Правова рівність – це рівність вільних і незалежних один від одного суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою, рівною мірою [25]. У соціальній сфері рівність, на переконання вченого, – це завжди правова рівність, формально-правова міра рівності [26].

В епоху буржуазних революцій загальну рівність розуміли насамперед як рівність можливостей, тобто суто формально. Практична реалізація такого підходу супроводжувалася зумовленим низкою чинників загостренням соціальних суперечностей, що спонукало вчених шукати діалектичне поєднання формальної й фактичної (реальної) рівності [27]. Кооперативний рух, вочевидь, намагався виробити одну з можливих формул практичного розв'язання цієї проблеми.

Аналізуючи історичні умови виникнення кооперації в Європі, М. І. Туган-Барановський указував на суперечність між принципом повної юридичної рівності, притаманним буржуазному праву, та глибокою нерівністю людей в економічній сфері «як і при попередніх

системах рабського й кріпосного господарства». Але, зазначав учений, якщо економічна нерівність при попередніх системах суспільного ладу цілком відповідала правовому світогляду того часу, що заперечував рівноцінність людської особистості, економічна нерівність у системі капіталізму опиняється в найгострішій суперечності із правовими поглядами капіталістичного суспільства, яке визнає рівність усіх людей основою чинного права [28]. Кооперативний рух став відповіддю на цю суперечність, спробою мирного, на відміну від революційної діяльності, її розв'язання.

З таких же позицій можна розглянути й інші загальнолюдські цінності, які спричинилися життям суспільства й істотно вплинули на формування як кооперативної, так і правової думки. Викладене вище дозволяє стверджувати, що кооперативні принципи виявили життєздатність, оскільки довели не лише свою економічну ефективність, але й етичну цінність, генетичний взаємозв'язок із загальносоціальними принципами справедливості, рівності, демократизму, плюралізму, гуманізму.

Кооперативи окремих видів, маючи певну специфіку, виробляли адекватні цій специфіці організаційно-політичні, економічні, соціально-культурні принципи своєї діяльності. Останні закріплювалися в статутах кооперативів та їх об'єднань, рішеннях зборів, з'їздів, конгресів, усних і письмових виступах ідеологів кооперації тощо. Так формувалися засади діяльності кооперативів окремих видів: уже згадуваних споживчих, а також виробничих і кредитних, авторами яких вважають, відповідно, Ч. Говарда – одного з керівників «рочдельських піонерів», Ф. Бюше – засновника перших у Франції виробничих кооперативів, Г. Шульце з Деліча – творця першого в Німеччині міського кредитного товариства, Ф.-В. Райффайзена – теоретика й організатора німецької сільської кооперації. Їх послідовники вдосконалювали й розвивали принципи кооперації, надаючи певних особливостей залежно від специфіки окремих країн [29].

З часу виникнення кооперативних принципів їх соціальна, економічна й правова природа була піддана аналізу багатьма дослідниками. Зробили свій внесок у розвиток вчення про принципи кооперації також російські й українські вчені першої третини XX ст. Основні засади кооперації були обґрунтовані й викладені відомими теоретиками кооперації М. І. Туганом-Барановським, О. В. Чаяновим та іншими авторами. Погляди видатних учених «старої школи» все більше піддавалися критиці з боку авторів «нового покоління». У 1920-ті рр. теоретики кооперації в СРСР намагалися осмислити принципи організації й функціонування

кооперації під досить своєрідним кутом зору, спричиненим попереднім досвідом існування країни в умовах «воєнного комунізму»: «воєнно-комуністичні» способи використання владою кооперації піддавалися критичній оцінці з позицій нової ідеології перебудови роботи кооперативних організацій на основі принципів і категорій товарно-грошового господарства [30]. Економісти намагалися виявити специфіку прояву цих принципів (госпрозрахунок, матеріальна заінтересованість, прибуток, кредит тощо) у підприємствах кооперативного типу. Класичні принципи кооперації опинилися на периферії уваги дослідників.

Разом з тим, деякі теоретики кооперативного права продовжували працювати в річищі традиційного підходу. Так, Н. Озерецьковський, спираючись на той факт, що «кооперація являє собою форму приватно-господарської діяльності», і посилаючись на норми чинного законодавства, виокремив декілька найважливіших організаційних принципів кооперації, а саме: принцип добровільності як головний з організаційних принципів; принцип самоуправління «в межах своїх внутрішньокооперативних відносин», що передбачає вільне обрання органів управління, самостійність кооперативу у вирішенні господарських питань та його право припинити своє існування [31]. З соціальної природи кооперативу Н. Озерецьковський виводив низку ознак, які пропонував «з деякими застереженнями об'єднати загальним поняттям демократизму». Головними проявами кооперативної демократії він вважав право безпосередньої участі членів кооперативу в його справах, яке є особистим, і принцип рівноправності в управлінні справами кооперативу та його господарському використанні [32].

З часу ліквідації більшості видів кооперації і створення колгоспної системи розгляд у літературі принципів кооперації ще більш віддалявся від класичного підходу, зміщуючись у площину вивчення «принципів колективізації», «принципів колгоспного будівництва» тощо. Лише на зламі 1980-1990-х рр. почали відновлюватися дослідження кооперативних принципів із застосуванням підходів, адекватних сутності кооперації.

Ознаки «перебудовного» періоду мала праця Ш. М. Ісмаілова «Теоретичні проблеми правового регулювання сільськогосподарської кооперації» [33]. Автор поділив принципи кооперації на суспільно-політичні, організаційно-правові й економіко-правові, а принципи правового регулювання кооперативних відносин, відповідно, на такі, що забезпечують: 1) суспільно-політичну діяльність кооперації; 2) організацію її кооперативної діяльності; 3) економічні стимули її діяльнос-

ті, охорону кооперативних інтересів, майнової самостійності та захист майнових прав кооперативів і їх членів [34].

Система принципів, запропонована таджицьким ученим, є доволі складною за структурою. Так, принцип демократичності, що за його схемою тяжіє і до суспільно-політичних, і до організаційно-правових, дослідник вважає вихідним для деяких інших принципів – добровільності, виборності, самоврядування, рівноправності [35]. Міжгруповий характер у системі Ш. М. Ісмаілова мають і т. зв. «корпоративні» принципи: взаємодопомоги для досягнення спільної мети; поєднання трудових зусиль і матеріальних засобів; самодопомоги [36]. З комплексного за характером організаційно-правового принципу членства автор виводить принцип відкритості (необмеженості членів) [37].

Дослідник наголошує на правовому змісті такого принципу правового регулювання кооперативних відносин, як забезпечення вільного волевиявлення членів кооперативу, на основі якого конструюються юридичні гарантії добровільності членства, юридичної відповідальності тощо [38]. Зміст зазначеного принципу Ш. М. Ісмаілов розглядає у зв'язку з принципом законності. З останнім учений пов'язує і принцип неприпустимості втручання в діяльність кооперативів, що, на його думку, є правовою гарантією реалізації принципу взаємодії держави і кооперації, який замінив собою колишній принцип державного керівництва кооперацією [39]. Ш. М. Ісмаілов аналізує також інші принципи, закріплені в законі 1988 р. «Про кооперацію в СРСР»: поєднання особистих, колективних і державних інтересів; матеріальної заінтересованості; господарської самостійності тощо [40].

Праця радянського вченого часів «перебудови» заслуговує на увагу не тільки тому, що вона є однією з небагатьох, в яких міститься більш-менш комплексний аналіз принципів правового регулювання кооперації (а не лише принципів кооперації) і значною мірою відображає стан розробки проблеми в сучасній теорії кооперативного права: особливий інтерес становить час її написання – період певної демократизації суспільного життя в СРСР, лібералізації регулювання економіки, боротьби тенденцій суспільного розвитку. На наш погляд, подібні риси притаманні й періоду 1920-х рр., коли державна політика щодо кооперації була половинчастою, суперечливою і непередбачуваною для пересічного громадянина.

У 1990-ті рр. у науковому вжитку вітчизняних дослідників з'являються праці зарубіжних учених: Я. Макферсона «Принципи кооперації XXI століття», Г. Мюнкнера «Кооперативні принципи й кооперативне право», В. Уоткінса «Природа кооперативних принципів»,

М. Шаарса «Кооперативи: принципи і практика». Серед українських учених проблему принципів кооперації в режимі діалогу із зарубіжними колегами розглядали В. І. Семчик, В. В. Гончаренко та інші [41]. Разом з тим, серед вітчизняних дослідників, як зазначає С. Г. Бабенко, і сьогодні немає єдності щодо визначення принципів кооперації [42].

Отже, можна констатувати значний внесок учених минулого й сучасності в теоретичну розробку питання про кооперативні принципи, її незавершеність і наявність різноманітних дослідницьких підходів. Останнє відображає, крім іншого, і той факт, що принципи кооперації ніколи не сприймалися в практиці кооперативного руху як щось сталe, незмінне й обов'язкове. Щоправда, історія райффазенівського руху знає спроби законсервувати систему кооперативних принципів, вироблених цим рухом, з використанням елементів примусовості. Такий підхід, услід за відомим теоретиком кооперації А. Н. Анциферовим, піддав критиці М. І. Туган-Барановський, хоча український учений визнав, що дії керівників райффазенівського руху певною мірою обумовлені й об'єктивними умовами існування кооперації в Німеччині [43].

Принципи кооперації, як і принципи права, є динамічними: вони змінюються в міру розвитку суспільних відносин, що підтверджується досвідом діяльності впливової неурядової організації – Міжнародного кооперативного альянсу, який діє з 1895 р. МКА декілька разів закріплював у своїх документах фундаментальні принципи кооперації, внаслідок чого вони одержали назву «міжнародних кооперативних принципів». Хоча принципи МКА слугують передусім критерієм ідентичності кооперативів у вирішенні питання прийому тієї чи іншої кооперативної організації до складу МКА, але вони помітно вплинули і на розвиток національного кооперативного законодавства багатьох країн світу. У сучасній юридичній літературі існує думка, що міжнародні кооперативні принципи можна віднести до загальних соціальних норм, які знаходять своє відображення в конкретних правових положеннях [44]. У 1926 р. С. В. Бородаєвський у праці «Принципи кооперативного законодавства» у визнанні фундаментальних принципів кооперації в міжнародному масштабі вбачав перспективу прийняття «всесвітнього кооперативного закону» [45].

До 1930-х рр., тобто протягом досліджуваного в цій монографії періоду, МКА проголошував такі сім принципів діяльності кооперативів: 1) вільне членство в кооперативі (відкриті двері); 2) демократичний характер управління й контролю (один член – один голос); 3) розподіл прибутку між членами пропорційно до суми куплених ними в коо-

пративі товарів; 4) обмежений відсоток на грошові внески та вклади членів кооперативів; 5) політичний і релігійний нейтралітет кооперативів; 6) продаж товарів тільки за готівку (заборона продажу в кредит); 7) обов'язкове здійснення кооперативом виховно-просвітницької та освітньої роботи серед своїх членів [46]. Як бачимо, принципи було сформульовано з позицій рочдельської доктрини, що відображала особливості споживчої кооперації. Надалі система міжнародних кооперативних принципів зазнавала нових змін. Вони формулювалися вже щодо всіх типів і видів кооперативних організацій. Нині діє система кооперативних принципів, затверджена МКА у вересні 1995 р. [47].

Прихильність до рочдельських принципів виявили учасники київського з'їзду споживчої кооперації у 1908 р. [48]. Обговорення питань, пов'язаних з додержанням кооперативних принципів у діяльності українських споживчих кооперативів, викликало жваву дискусію, що засвідчила необхідність і готовність до творчого пристосування ідей західноєвропейських кооператорів у місцевих умовах.

У середині 1920-х рр. О. В. Чаянов, усвідомлюючи конкретно-історичну обумовленість кооперативних принципів, зазначав, що «принципи рочдельських ткачів, залишаючись вірними у своїй основі, повинні бути частково видозмінені, частково доповнені відповідно до умов господарського життя, що зазнали змін за вісімдесят років…» [49]. Проте для кооперації радянської України головним наслідком «пристосування» фундаментальних кооперативних принципів до радянських умов стало її поступове одержавлення.

Як зауважував у 1928 р. Ф. І. Крижанівський, «внутрішні кооперативні принципи, що лежать в основі радянської кооперації, а почасти і всякої кооперації, і витікають із природи та завдань Радянської влади з одного боку і кооперації, як форми господарчого об'єднання трудящих з другого, лишилися майже незмінними; це ті самі кооперативні принципи, що їх було проголошено за перших же кроків Радянської влади, і які, зазнавши деяких хитань в деталях, лишилися тотожними в основі» [50]. Отже, один із провідних фахівців у галузі кооперативного права радянської України визнавав, що воєнно-комуністичний (за часом народження та за своєю суттю) підхід радянської влади до побудови своїх взаємин із кооперацією після переходу до нової економічної політики принципових змін не зазнав.

Яким чином радянській владі вдалося в такі стислі строки інтегрувати в суспільну свідомість нові принципи функціонування кооперації, які далеко в чому суперечили традиційним? «Уже до березневої рево-

люції 1917 р., – цілком аргументовано стверджував автор публікацій у радянській кооперативній періодиці В. Фомицький, аналізуючи еволюцію кооперативних принципів у роки війни як у Російській імперії, так і за кордоном, – кооперація значною мірою мусила позбутися основ рочдельської ідеології…» [51]. Віру у «вічність кооперативних принципів» підривала й недостатня розробленість і суперечливе вирішення питання про кооперативні принципи в теорії кооперації. Як писав у 1918 р. Л. С. Зак, «розуміння «кооперативні принципи» занадто неозначене і непевне, аби його можна було покласти яко підвалину до соціальної політики», що позначилося й на змісті російського кооперативного закону від 20 березня 1917 р., який створив сприятливі умови для виникнення псевдокооперативів [52].

Радянська кооперація 1920-х рр. будувалася на більш певних засадах, серед яких визначальними були політизація (більшовизація) кооперативного руху, привілейоване становище кооперації та її послідовне одержавлення. Принципи діяльності «соціалістичних» кооперативів, вироблені на їх основі в подальшому, передбачали провадження кооперативної діяльності згідно із загальнодержавними планами розвитку народного господарства, виконання деяких господарських функцій за дорученням і від імені держави, розвиток кооперативної власності в напрямку підвищення ступеня її усуспільнення тощо. Практичне застосування цих принципів, як відомо, супроводжувалося ліквідацією одних видів кооперації і втратою кооперативної природи тими кооперативними організаціями, що продовжували існувати.

Таким чином, у змісті принципів «соціалістичних» кооперативів простежується ігнорування приватно-правової природи цього соціального інституту, деформація кооперативної ідеології. Ця деформація стає очевидною, якщо враховувати європейське походження системи фундаментальних принципів кооперації. І хоча кооперативні принципи, в тому числі міжнародні, не варто розглядати як незмінні та єдині для всіх країн і всіх видів кооперації, трансформація кооперативного руху в СРСР вивела радянську кооперацію з того кола можливих модифікацій системи кооперативних принципів, у межах якого кооперативи зберігають свою ідентичність.

Кооперативний рух може ефективно розвиватися лише в ринковому економічному середовищі в умовах демократії. Зумовлено це тим, що кооперація за своєю природою є глибоко демократичною й плюралістичною. Світовий кооперативний рух, маючи своїм ідейним підґрунтям високі ідеї соціального визволення людини, безперечно зробив

значний внесок в утвердження принципу плюралізму як одного з фундаментальних загальносоціальних принципів права, що виявляє свою контекстну присутність у змісті актів кооперативного законодавства будь-якої демократичної держави.

Плюралізм як правова ідея, що виникла в суспільній свідомості на хвилі утвердження ліберально-демократичної доктрини, через його правове закріплення закладає підвалини такого устрою суспільного життя, який ґрунтується на політичному, економічному та ідеологічному розмаїтті, свободі індивідуального самовираження. Такий устрій є найбільш сприятливим для розвитку кооперації, урізноманітнення її видів, організаційних форм і напрямів діяльності.

Саме в такій суспільній ситуації кооперативні принципи органічно взаємодіють із загальносоціальними принципами функціонування економічної системи. У ринковій економіці діють такі принципи, як свобода й рівноправність усіх форм власності, свобода економічної діяльності, свобода договору й інші. У разі ж, коли економіка одержавлена, діють протилежні економіко-правові принципи – монізм власності, заборона підприємництва, централізм і плановість та інші, поєднати які з класичними принципами кооперації на практиці виявилося неможливим.

Завершуючи короткий огляд історії розвитку системи кооперативних принципів, варто зосередитись на трьох основних висновках. По-перше, привертає увагу той факт, що цей розвиток відбувався шляхом ваємодії двох зустрічних процесів: принципи кооперації виникали з емпіричного досвіду перших кооператорів Європи, наповнюючись новим змістом у кооперативному русі окремих країн, а також, що не менш важливо, формулювалися й обґрунтовувалися на рівні теоретичних концепцій. Останні, маючи науковий характер, слугували ідейним інструментом удосконалення кооперативної діяльності й теоретичним підґрунтям законотворчої діяльності. По-друге, генезис принципів кооперації, осмислюваний у цивілізаційному масштабі під кутом зору соціально-історичної сутності кооперації, спонукає до розгляду принципів кооперативного права УСРР 1920-х рр. у контексті принципів кооперації, вироблених на той час міжнародним кооперативним рухом. По-третє, зміст принципів кооперації, їх соціальне джерело, практика закріплення цих принципів у законодавчих актах різних держав і документах міжнародних організацій свідчать про існування діалогічного взаємозв'язку принципів кооперації, загальносоціальних принципів і принципів права конкретної держави. Проаналізуємо цей взаємозв'язок детальніше.

Як зазначалося вище, принципи кооперації формуються в соціально-економічній сфері життя суспільства й у цьому сенсі не є принципами права. Наприклад, очевидно, що розподіл доходу кооперативу залежно від участі його члена в господарських операціях є принципом економічної, а не правової сфери. Праву як соціальному явищу притаманні власні закономірності. Відтак необхідно розрізняти принципи права й принципи функціонування політичної, економічної, ідеологічної систем життя суспільства, а тим більше – їх окремих підсистем чи секторів. Кооперативні принципи виникли як ідеї, у яких безпосередньо відбилися закономірності переважно однієї з ділянок соціально-економічної системи суспільства.

Проте очевидно й інше: зв'язки між правовою та іншими соціальними системами – політичною, економічною, ідеологічною тощо, існують об'єктивно. Тому має рацію Ш. М. Ісмаілов, коли наполягає на необхідності враховувати взаємозв'язок принципів права й принципів тих суспільних відносин, які регулюються певним комплексом правових норм [53]. Більше того, вчений вказує на принципи кооперації, які «збігаються» з принципами кооперативного права (наприклад, принцип демократичності кооперації), хоча й визнає незбіжність деяких інших [54].

Зазначений «збіг» виникає як результат юридичної матеріалізації кооперативних принципів, що утворює їх формальний зв'язок з принципами права. Відповідно, постає питання – чим забезпечується змістовий зв'язок між ними? У пошуку відповіді на поставлене питання будемо виходити з того, що в праві, крім інтелектуально-вольового змісту, який є вираженням розумової діяльності людей, та власне правового змісту, що проявляється, за висловом С. С. Алексєєва, у структурі догми права – «особливій правовій побудові часток юридичної матерії», слід виокремлювати фактичний зміст юридичних принципів і норм, тобто все те, що «дано» в законах, інших джерелах самими фактичними відносинами, які регулюються правом – відносинами економічними, політичними, моральними, психологічними й іншими [55].

У даному контексті між принципами права й загальносоціальними принципами, що мають спільне джерело – суспільне життя, вбачається як прямий, так і зворотний зв'язок. Принципи права існують як модифіковані й пристосовані до правової сфери певні загальносоціальні принципи [56]. Подібний зв'язок існує між загальносоціальними принципами й принципами кооперації. З одного боку, становлення системи кооперативних принципів як керівних засад існування й розвитку масового, економічно й ідеологічно впливового громадського руху є чинником по-

дальшої еволюції загальносоціальних принципів (плюралізму, справедливості, демократизму, гуманізму й інших). З другого боку, універсальні (загальні для всіх видів кооперації) кооперативні принципи можуть вважатися модифікацією згаданих загальносоціальних принципів.

Отже, загальносоціальні принципи виступають єднальною ланкою між принципами кооперації й тими юридичними принципами, що покладені в основу правового регулювання кооперації. Це означає існування діалогічної взаємодії принципів кооперації й принципів права, яка передбачає їх розрізнення і, водночас, змістовий взаємозв'язок, єдність у єдиному смисловому полі загальносоціальних принципів. Будучи інтегрованими в структуру юридичної матерії, кооперативні принципи набувають специфічно-юридичного значення, виявляючи при цьому і функціональний зв'язок із принципами права. Цей зв'язок, на нашу думку, ґрунтується на наявності у принципів права й принципів кооперації низки спільних ознак.

Однією з найсуттєвіших ознак принципів права вважається регулятивність як специфічний прояв регулятивної функції права. Як уже зазначалося, принципи кооперації також відіграють важливу роль у процесі соціального регулювання кооперативних відносин. Навіть ще не маючи правової форми, кооперативні принципи вже впливають на свідомість і поведінку людей, а отже, беруть участь у регулюванні кооперації. У подальшому ці принципи можуть матеріалізуватися як у вигляді нормативних приписів у нормативно-правових актах, так і закріплюватися у вигляді правових звичаїв, здобувати вияв в адміністративній та судовій практиці.

І принципи кооперації, і принципи права характеризуються об'єктивною обумовленістю, під якою слід розуміти їх відповідність характеру суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам, що відбуваються в суспільстві. Саме суспільні відносини, у сфері яких здійснюється кооперативна діяльність, з притаманними їм закономірностями безпосередньо пов'язують принципи права, які є вираженням сутності права, з кооперативними принципами, що виражають сутність кооперації як соціального явища. Зазначений взаємозв'язок обумовлює характер кооперативної правотворчості, зміст кооперативного законодавства, специфіку правового регулювання кооперативних відносин.

Ще однією спільною ознакою принципів кооперації і принципів права, що пов'язана з попередньою, є історичність, у чому переконує як історія кооперативного руху, так і історія права.

Принципи права, як і принципи кооперації, є ідеологічними категоріями, тобто вони існують у суспільній свідомості, здійснюють ідейний, інформаційно-виховний вплив на суспільні відносини, відіграють відповідну роль у формуванні певних суспільних інститутів.

Очевидним є системний характер і принципів права, і принципів кооперації. Відмова хоча б від одного з кооперативних принципів призводить до господарського занепаду кооперативу або перетворення його на псевдокооператив.

Підсумовуючи викладене щодо взаємозв'язків між принципами кооперації і принципами права, слід наголосити, що юридична матеріалізація кооперативних принципів формально закріплює зв'язок цих принципів із правом, але не створює всіх необхідних умов для того, щоби вони виявили весь свій регулятивний потенціал. Змістовий взаємозв'язок принципів кооперації і принципів кооперативного права забезпечується тим, що принципи обох видів виступають як прояв певних загальнолюдських принципів, які приймаються населенням певної країни як духовна цінність і реалізуються у соціальній взаємодії.

З урахуванням зазначеного доцільно розробляти загальнотеоретичну модель правового регулювання кооперативних відносин. Своєрідність правового регулювання, як відомо, полягає в тому, що воно за своєю природою є специфічним різновидом соціального регулювання, спрямованого на досягнення певних результатів у житті суспільства, і завжди здійснюється завдяки своєму особливому «інструментарію», властивому тільки праву механізмові, покликаному юридично гарантувати досягнення цілей, які ставить законодавець [57]. Під такими цілями розуміється сукупність уявлень, що стосуються моделей майбутнього результату, здатного задовольнити певні соціальні потреби.

У царині кооперативної діяльності моделюванню за допомогою законодавчих, статутних та інших норм підлягають форми, умови й порядок створення і функціонування кооперативів та їх об'єднань, кооперативні (членські, організаційно-управлінські, виробничо-господарські, трудові та інші внутрішньокооперативні) відносини, відносини кооперативної власності й взаємовідносини кооперативів з державою [58].

Усвідомлення носіями державної влади великого потенціалу кооперації для вирішення економічних і соціальних проблем суспільства, а також активність самих учасників кооперативного руху в процесі правоутворення призводить до включення кооперативних відносин у сферу законодавчого (легального) регулювання. На цей процес впливають

й інші чинники, серед яких – стан загальної й правової культури учасників кооперативного руху та населення країни в цілому, рівень розвитку кооперативної ідеології й теорії кооперації, наявність ефективної пропаганди кооперативних ідей тощо.

Включення кооперативних відносин до сфери законодавчого регулювання не означає, що вплив, який здійснює держава на кооперацію, є однозначно позитивним. Взаємодія кооперативного законодавства й кооперативної системи, як сектора економіки і сфери громадського життя, може полягати в забезпеченні звичайного відтворення кооперативних відносин, їх стимулюванні, а також нерідко і в їх гальмуванні чи навіть блокуванні. Саме такий досвід кооперація мала в тоталітарних суспільствах. Тож проблема гарантування свободи економічної діяльності, оптимізації державного втручання в економіку і сферу приватноправових відносин безпосередньо стосується кооперації і завжди була для неї актуальною.

Кооперативні відносини за своєю природою є приватно-правовими, оскільки вони засновані на кооперативному членстві (тобто членстві в громадському об'єднанні), яке обумовлює особливості організаційно-управлінських, майнових, трудових, господарсько-договірних та інших відносин у кооперативі і надає комплексу зазначених відносин цілісності, системності. Безумовно, відносини за участю кооперативних організацій регулюються нормами як приватного, так і публічного права. Проте суб'єктний склад, зміст та інші характерні риси кооперативних відносин переконують у тому, що їх регулювання повинно здійснюватися переважно на основі принципів приватного права. До останніх у юридичній літературі відносять такі принципи: автономії [59*], добровільності, юридичної рівності, диспозитивності, координації, загального дозволу, правового захисту приватного інтересу та інші [60].

Зіставлення названих принципів приватного права з фундаментальними принципами кооперації виявляє суттєвий збіг їх змісту. Кооперативи як інститут громадянського суспільства перебувають у сфері дії приватного права, регулятивний вплив якого будується на визнанні самостійності суб'єктів регульованих відносин, рівності їх взаємних прав і обов'язків, вільного вибору поведінки, що обумовлюється приватним інтересом, поєднаним з інтересом публічним, у т. ч. державним. Стосовно балансу приватних і державних інтересів слід підкреслити, що утвердження приватного права в літературі розглядається як засіб урівноваження прав людини з державною владою, визнання суверенітету особи, природних прав людини [61].

Радянська практика цілеспрямованого нищення приватного права і пов'язаної з цим деформації правового статусу його суб'єктів та світовий досвід розвитку кооперативного руху і його взаємин із державою свідчать про існування широкого спектра моделей правового регулювання кооперативних відносин. Разом з тим, у цьому спектрі можна визначити два полюси, що відображають два протилежні підходи до розуміння кооперації і, відповідно, побудови взаємин влади і кооперації. Під кутом зору характеру державного режиму, що є визначальним чинником у виборі підходу, можна умовно виокремити авторитарну й ліберальну модель регулювання кооперативних відносин. Слід зауважити, що згідно з вимогами системного підходу зазначені моделі можуть бути розглянуті з різних позицій. Виділимо дві основні площини аналізу, що відповідають державознавчому й правознавчому аспектам науково-юридичного пізнання.

Правове регулювання кооперативних відносин може розглядатися в досить широкому контексті взаємин громадянського суспільства з державною владою. З урахуванням переважно економічного змісту кооперативної діяльності цей контекст може бути звуженим до проблеми форм (моделей) державного регулювання економіки. Як відомо, найважливішими формами організації економіки є ринкова та командна. Елементи командної економіки тією чи іншою мірою застосовувалися урядами економічно розвинених країн під час світових війн, тривалих економічних криз та інших подій з метою мобілізації економічних ресурсів для вирішення певних завдань [62]. В УСРР 1920-х рр. елементи ринкового саморегулювання сполучалися зі становленням механізму адміністративно-планового керівництва економікою.

Правознавчий аспект розгляду авторитарної та ліберальної моделей правового регулювання кооперації передбачає насамперед аналіз структурно-функціональних й інших особливостей механізму цього регулювання. Два вказані аспекти аналізу тісно взаємопов'язані. Як підкреслює С. С. Алексєєв, порівнюючи диспозитивну й імперативну побудову правового матеріалу, моделі (або системи) правового регулювання багато в чому пов'язані із завданнями, які постають перед державою, законодавцями, громадянами на певній ділянці суспільного життя [63].

Утвердження демократії, ринкових засад функціонування економіки і свободи економічної діяльності сприяє пошуку найоптимальнішої моделі регулювання кооперативних відносин та взаємин держави і кооперації. Чинниками, що впливають на вибір, формування моделі, є, з одного боку, сутність кооперації, відображена в кооперативних прин-

ципах, її реальний стан і зумовлені ним потреби розвитку, та, з другого боку, соціальна сутність держави, природа існуючого в ній політичного режиму, інтереси політично домінуючої частини населення. Рівень розвитку правової системи країни, особливості історичного періоду також є вагомими чинниками формування тієї чи іншої моделі правового регулювання кооперативних відносин, вироблення учасниками цих відносин критеріїв її оптимальності.

У перехідних суспільствах, до яких можна віднести і радянську Україну 1920-х рр., зазвичай має місце боротьба тенденцій як вираження альтернативи суспільного розвитку. Правовий зміст цієї альтернативи виразно простежується при порівнянні авторитарної й ліберальної моделей правового регулювання кооперативних відносин. Таке порівняння в площині загальнотеоретичних характеристик зазначених моделей слід розпочати із з'ясування відмінностей у загальних цілях правового регулювання.

Як зауважувалося вище, характерною рисою правового регулювання є цілеспрямованість, яка виявляється в орієнтації правового регулювання на досягнення чітко визначеного в нормах права соціального результату. Стратегічною метою правового регулювання кооперативних відносин виступає забезпечення необхідних правових умов для створення й функціонування кооперативів задля поліпшення економічного й соціального становища, задоволення інших потреб та захисту інтересів їх членів. Зазначена мета – це органічна складова загальної мети приватного права, яку О. Д. Крупчан лаконічно позначив словом «людина» [64].

Ця мета досягається шляхом вирішення таких завдань: а) закріплення правового статусу кооперативів відповідних видів; б) ефективного застосування властивих кооперативному праву методів і принципів демократичного управління; в) ефективного диференційованого правового регулювання відносин, які виникають у процесі створення й діяльності кооперативів; г) чіткого визначення меж і напрямів правозастосовчої діяльності органів управління кооперативів та їх об'єднань [65].

Забезпечення за допомогою комплексу юридичних засобів сприятливих умов для реалізації права громадян на об'єднання шляхом створення кооперативів та участі в їх діяльності, розвитку кооперативного сектора багатоукладної, ринкової економіки, реалізації суб'єктивних прав та обов'язків кооперативів та їх членів у сфері майнових, господарських, організаційно-управлінських і трудових відносин, дотримання

принципу самостійності економічної й соціальної діяльності кооперативів є головним орієнтиром для правового регулювання кооперативних відносин на засадах ліберального підходу. Для авторитарної моделі притаманне переважання охоронної спрямованості в регламентації кооперативних відносин, підпорядкованість правового регулювання завданням захисту інтересів передусім правлячої верхівки, охорони недемократичного політичного й економічного ладу. Визначення цілей правового регулювання здійснюється без урахування інтересів кооперативних організацій та їх членів.

Авторитарна й ліберальна моделі кардинально відрізняються і за концептуальною основою, на якій формуються цілі правового регулювання кооперації: в умовах ліберального регулювання немає політичних перешкод для врахування міжнародного й зарубіжного досвіду розвитку кооперативного руху, що виявляється у закріпленні в законодавстві фундаментальних принципів кооперації і засвідчує відкритість суспільства; авторитарній моделі зазвичай властиві закритість, партикуляризм, вироблення власної системи принципів, що концептуально відрізняються від загальновизнаних.

Характеризуючи цілі правового регулювання кооперативних відносин, слід ураховувати можливість їх поточного корегування, що надає ваги не лише кінцевим (перспективним), але й проміжним цілям, які, за певних умов, можуть стати кінцевими. Прикладом може слугувати кардинальне переосмислення лідером більшовиків В. І. Леніним ролі кооперації, яке знайшло відображення у статті «Про кооперацію» і вплинуло, принаймні декларативно, на цілі правового регулювання кооперативних відносин, здійснюваного в роки непу.

Цілі, які ставить перед собою держава, здійснюючи правове регулювання, разом з особливостями політичної й правової систем суспільства, рівнем розвитку його культури і, звичайно, характерними рисами регульованих відносин, є визначальними при виборі способів і засобів правового регулювання. У правовому регулюванні кооперативних відносин на основі авторитарної моделі на перший план виступає заборона й позитивне зобов'язування, що відповідним чином позначається на змісті й обсязі правового статусу суб'єктів кооперативних відносин і, як правило, пов'язане з надмірно ускладненою процедурою здійснення юридичних прав та обов'язків (для прикладу можемо взяти процедуру створення кооперативів у Російській імперії другої половини XIX ст.). Заборонно-наказовий характер регулювання нерідко поєднується з прямим, цілеспрямованим і систематичним втручанням органів

державної влади у діяльність кооперативів, як це було характерно для радянської України років «воєнного комунізму».

Правове регулювання на основі ліберальної моделі першорядну роль відводить дозволам, які дають можливість закріпити необхідний правовий статус кооперативних організацій і гарантувати реалізацію їх прав шляхом самостійного прийняття ними рішень щодо реалізації передбачених правовими нормами варіантів власної поведінки. Визначальну роль у такому регулюванні відіграє принцип диспозитивності, що зумовлює співвідношення в актах кооперативного законодавства норм різних видів (дозволяючих, забороняючих, зобов'язуючих).

Приватно-правова природа кооперативних відносин зумовлює й відповідний метод їх регулювання. Приватно-правовий метод передбачає юридичну рівність суб'єктів права, диспозитивність, їх ініціативність під час формування та реалізації цивільних правовідносин, вжиття заходів майнової відповідальності в разі порушення цивільних прав, позовний порядок захисту [66]. Разом з тим, складність комплексу кооперативних відносин як предмета регулювання зумовлює використання для досягнення його цілей низки методів: поряд з диспозитивним широко застосовується метод рекомендацій, а в необхідних випадках – і імперативний. Слід зауважити, що останній не повинен вживатися до внутрішньокооперативних відносин у ліберальній моделі їх регулювання.

У попередні десятиліття розвитку юридичної науки були наявні спроби довести самостійний статус кооперативного права як галузі права і, відповідно, існування самобутнього методу правового регулювання кооперативних відносин. В юридичній літературі вживалися різні терміни для його позначення: метод кооперативної демократії; кооперативний або статутний метод правового регулювання; метод координації. Як на своєрідну рису цього методу, вказували на поєднання «…державної правової регламентації основних питань із широкою правотворчістю самих кооперативів через статутні та інші локальні правові норми» [67].

У 1920-ті рр. зміст «кооперативного методу» правниками розглядався переважно в організаційно-економічному аспекті та в контексті офіційної ідеології побудови соціалізму. Так, Е. Н. Штандель, аналізуючи кооперативний метод «з юридичної точки зору», розумів його як особливий спосіб господарювання, який ґрунтується на засадах взаємодопомоги, самодіяльності й самоуправління членів [68]. Український правник указував на те, що цей метод застосовується не лише в кооперативах, але й у цивільних товариствах капіталістичного типу, причому як у соціалістичних республіках, так і в країнах буржуазно-капіталістич-

них. Однак у капіталістичних підприємствах, на думку Е. Н. Штанделя, цей метод не може одержати «свого завершеного вираження», оскільки взаємодопомога членів такого товариства «не тягне за собою здійснення соціалістичного принципу рівності членів у справі складання капіталів товариства й у справі управління товариським підприємством…» [69].

Розмірковуючи над формами нормативного закріплення кооперативного методу, вчений констатував відсутність у радянському законодавстві його загальних формулювань. Це, з його погляду, не означало, що «чинне кооперативне законодавство не знає кооперативного методу як методу, який характеризує особливу природу кооперативу». Автор зауважував, що основні декрети про кооперацію закріплюють систему кооперативного самоврядування і, крім того, законодавчу прогалину («відсутність правового визначення сутності кооперативного методу») заповнює кооперативна практика, відображена в примірних статутах кооперативних організацій [70].

Чинники, які визначають вибір законодавцем методу регулювання кооперативних відносин, позначаються відповідним чином на вирішенні іншого важливого питання – поєднання централізованого й децентралізованого регулювання цих відносин. У сфері кооперації поряд із централізованим регулюванням є потреба в широкому застосуванні координаційного й автономного як видів децентралізованого регулювання. Нормативна основа правового регулювання кооперативних відносин включає не лише правові норми, встановлені державою, але й норми, прийняті органами управління кооперативів та їх об'єднань.

Органічне поєднання централізованого й децентралізованого регулювання на основі широкої свободи статутної нормотворчості характерне для ліберальної моделі правового регулювання кооперативних відносин. Таке поєднання забезпечує функціонування кооперативів у рамках кооперативного законодавства з гарантуванням їх автономії при вирішенні внутрішніх питань на засадах самоврядування й дотримання кооперативних принципів. Ознакою авторитарної моделі виступає невиправдане, з огляду на сутність кооперації, домінування централізованого регулювання на основі обмеження можливостей статутної нормотворчості, зокрема, шляхом застосування «нормальних» (типових) статутів, можливість відхилення від положень яких при заснуванні кооперативу декларується, але, водночас, ускладнюється за допомогою процедурних норм (така практика мала місце в Російській імперії та СРСР).

Характерною рисою процесу формування нормативної основи механізму правового регулювання кооперативних відносин, який буду-

ється за ліберальною моделлю, є активна участь кооперативної громадськості в правотворчості, що здійснюється на основі демократичних принципів. Саме ця участь забезпечує відповідність норм права особливостям предмета правового регулювання, втілення в законодавчих актах принципів кооперації, ініціює своєчасне оновлення нормативного матеріалу, усунення колізій і прогалин, стимулює розвиток процесуальних механізмів реалізації норм матеріального права. Щоправда, міра й характер цієї участі залежить не лише від державної політики й особливостей правової системи країни. Істотно впливають на нормотворчий потенціал кооперативних організацій рівень економічного розвитку кооперації та її організаційна структура, стабільність кооперативних відносин (якої не було, наприклад, у перші десятиліття розвитку кооперативного руху в Україні в 60-80-ті рр. XIX ст.), поширеність у суспільстві кооперативних ідей та «ідейність» самих кооператорів тощо.

Якщо розглядати формування нормативної основи регулювання кооперативних відносин дещо ширше – у контексті процесу правоутворення, то можна стверджувати, що саме рівень кооперативної свідомості є визначальним чинником для забезпечення нормативно-правового закріплення принципів кооперації. Зміст принципів кооперації, як і принципів права, випливає із самого життя, із суспільних відносин, що складаються в реальності й пізніше отримують регламентацію і захист з боку держави в комплексах суб'єктивних прав учасників правовідносин. Саме таким чином виникали, за відсутності кооперативного законодавства, перші кооперативи як у Західній Європі, так і в Україні. Юридичне оформлення кооперативних принципів спочатку відбувалося шляхом затвердження статутів кооперативних організацій адміністративними чи судовими органами, які першими стикалися з новими суспільними реаліями й усвідомлювали нові суспільні потреби, що потребували реагування з боку законодавчої влади.

У спеціальних законодавчих актах про кооперацію, призначених для всебічного врегулювання діяльності кооперативів, відтворюються стосовно цих суб'єктів права принципові положення цивільного, адміністративного, фінансового й інших галузей права. Принципи окремих структурних одиниць права, перебуваючи у взаємозв'язку між собою, утворюють нове системне ціле. Як зазначає А. М. Колодій, саме поєднання норм і принципів «…публічного і приватного права, а також інших структурних його одиниць обґрунтовує необхідність існування і функціонування «нетрадиційних» комплексних галузей права, наприклад, господарського, екологічного права» [71]. Цей висновок повною

мірою стосується й кооперативного права, яке можна вважати «нетрадиційним» нормативним комплексом [72*].

Що ж являє собою система принципів кооперативного права як результат взаємодії принципів кооперації і низки галузевих та міжгалузевих юридичних принципів? Серед правових принципів регулювання кооперації Ю. С. Шемшученко називає такі: свобода кооперативної діяльності і право кооператорів на вибір видів кооперативної діяльності; законодавче визнання кооперативів як однієї з форм добровільного об'єднання громадян на принципах кооперації; рівноправність кооперативів з іншими формами громадської і господарської діяльності; державна підтримка кооперативного руху і невтручання держави у внутрішньо-кооперативні справи; явочно-реєстраційний порядок створення кооперативів та їхніх об'єднань (спілок); припинення діяльності кооперативів лише за рішенням їхніх повноважних органів чи суду; заборона поширення на кооперативи та їх об'єднання антимонопольного закону про банкрутство; захист майнових і кооперативних прав кооперативів, у тому числі від лжекооперативів [73]. Автори підручника «Кооперативне право» серед принципів кооперативного права називають: право на добровільне об'єднання громадян у кооперативи та їх спілки з метою поліпшення свого економічного й соціального стану; право на господарську самостійність, вільний вибір форм і напрямів господарської діяльності за умови, що невиробничі кооперативи не належать до підприємницьких (комерційних) структур; обов'язок членів виробничих кооперативів брати трудову участь у їх діяльності; дотримання кооперативних принципів створення, господарювання, управління й контролю, статуту кооперативу, статутів кооперативних об'єднань у межах делегованих їм в установленому порядку прав і повноважень; невтручання держави у внутрішньокооперативну діяльність, яка здійснюється в межах статутів кооперативів та їх об'єднань; реальність і гарантування суб'єктивних прав учасників кооперативних правовідносин; органічне поєднання державного і внутрішньокооперативного (у межах, передбачених статутами) регулювання діяльності кооперативів та їх об'єднань [74].

Як бачимо, більшість із названих різними авторами принципів, попри відмінності у формулюванні, збігаються за змістом і мають очевидний зв'язок із фундаментальними принципами кооперації. Привертає до себе увагу те, що вчені включають до єдиного переліку принципів засади різного виду – як принципи права (його системи й структури), так і принципи правового регулювання кооперативних відносин.

Юридична матеріалізація принципів кооперації, їх узгодження з принципами системи й структури права забезпечує формування нормативної основи правового регулювання кооперативних відносин, що відповідає природі цих відносин. Але результативність регулювання зумовлюється не лише якістю його нормативної основи, тож потребують порівняння й інші ланки механізму правового регулювання кооперації, здійснюваного на основі авторитарної та ліберальної моделей.

Вибір моделі регулювання кооперації тісно пов'язаний зі ставленням законодавця до кооперативної діяльності як різновиду правової поведінки. Як уже зазначалося, історія знає приклади, коли держава сприймала кооперативну діяльність не лише як бажану та необхідну. Для недемократичних режимів активна громадська діяльність на основі розвинутої, пройнятої духом демократичності й гуманізму ідеології є хіба-що соціально допустимою, а то й небезпечною. Не маючи можливості (через дію різних чинників) заборонити кооперативну діяльність, такий режим змінює співвідношення правових і неправових засобів досягнення цілей регулювання на користь останніх, посилює в правовому регулюванні кооперативних відносин понад міру об'єктивної необхідності роль правозастосування.

Очевидно, що в будь-якій моделі правове регулювання кооперації без чітко регламентованої законом оперативно-виконавчої та правоохоронної діяльності державних органів не може бути ефективним. Слід пригадати хоча б те, що правове життя кооперативу як самостійного суб'єкта права розпочинається з його державної реєстрації. Роль правозастосування є надмірною, коли, наприклад, встановлена дозвільна система створення кооперативів, коли необґрунтовано ускладнена процедура доступу до ресурсів (земельних, сировинних, трудових та інших), що, безперечно, утруднює реалізацію ними своєї правоздатності.

Історія кооперативного руху засвідчує, що в силу різних (об'єктивних і суб'єктивних) чинників фундаментальні принципи кооперації фіксуються в нормативно-правових актах не повною мірою, а зафіксовані не завжди є реальними. Індикатором реальності того чи іншого принципу кооперативного права за таких обставин стає не стільки об'єктивне, скільки суб'єктивне право.

Останнє в юридичній літературі розуміють у вузькому та широкому значенні. У вузькому значенні суб'єктивне право – це можливість певної поведінки особи, передбачена правовою нормою. Суб'єктивні права разом із відповідними гарантіями, як підкреслює С. С. Алексєєв, – «це свого роду активний, вузловий центр змісту права… До нього, цього

активного, вузлового центру, стягуються всі нитки правового регулювання…» [75]. Суб'єктивне право у широкому значенні – це все те, що випливає з об'єктивного права для певного суб'єкта як носія правосуб'єктності [76*].

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що практична, з погляду інтересів самих кооперативів та їх членів, відмінність між авторитарною й ліберальною моделями правового регулювання кооперації полягає у змісті правового статусу й правового становища кооперативу. Під останнім у теорії кооперативного права розуміють «встановлене нормативно-правовими актами його місце в системі кооперації, правові можливості здійснювати господарські, соціальні та інші функції щодо забезпечення економічних, соціальних, культурних та інших інтересів пайовиків (фізичних і юридичних осіб), а у виробничих кооперативах – підприємницьких функцій, з додержанням кооперативних принципів властивими для нього формами і засобами» [77].

Слід зауважити, що в юридичній науці існує тривала дискусія щодо співвідношення понять «правове становище» і «правовий статус». Учені запропонували широкий спектр поглядів на зазначену проблему – від повного ототожнення змісту цих понять до різних варіантів їх розмежування [78]. Як достатньо обґрунтований, заслуговує на увагу підхід, прибічники якого вважають, що категорія «правове становище» характеризує динамічний правовий стан суб'єкта й тяжіє до фактичного наявного його стану, який визначається не лише відповідно до законодавства та правовстановлюючих документів, але й з урахуванням перебування суб'єкта в загальних та індивідуальних правових, а також пов'язаних з ними соціальних, економічних і інших зв'язках. Правовий статус юридичної особи за такого підходу – це певний стан суб'єкта права, визначений за допомогою позитивного права, що передбачає статику його стану й більшою мірою стосується формально-юридичної сторони стану суб'єкта [79]. Оскільки в нашому дослідженні йдеться про законодавчу регламентацію правового стану кооперативів, доцільним видається вживання терміна «правовий статус».

Категорія правового статусу також є однією з дискусійних у теорії права. Про це свідчать наявні підходи до розуміння співвідношення понять правового статусу, правосуб'єктності, право- і дієздатності. Якщо до 1960-х рр. у вітчизняній науці правовий статус ототожнювали з правосуб'єктністю, то нині вчені розглядають правовий статус як один з елементів правосуб'єктності поряд з право- і дієздатністю або ж вважають правовий статус ширшим за правосуб'єктність поняттям [80].

Найбільш обґрунтованим видється третій підхід, згідно з яким правовий статус зводиться до прав і обов'язків суб'єкта, всі ж інші елементи розглядаються як додаткові, що існують або як передумови виникнення правого статусу (наприклад, правосуб'єктність), або як елементи, похідні від нього (наприклад, юридична відповідальність) [81]. Разом з тим, права й обов'язки суб'єкта доцільно розглядати у зв'язку з його правосуб'єктністю і юридичною відповідальністю.

Правовий статус кооперативу та окремого його члена конструюється на основі таких основних принципів суб'єктивного права, які сформульовані в юридичній літературі [82]: принцип регулятивності, який є засобом упорядкування суспільних відносин і дозволяє суб'єктам права планувати свою поведінку і прогнозувати поведінку інших суб'єктів; принцип демократизму суб'єктивного права, що корелюється з принципом кооперативної демократії, яка виступає вираженням рівноправності учасників кооперативного руху; принцип активності проектується у сферу кооперативних відносин таким чином, що лише соціальна активність учасників кооперативного руху спроможна забезпечити реалізацію тих правових можливостей, які закріплені в актах кооперативного законодавства і статутах кооперативних організацій, і, відповідно, втілення в життя принципів кооперації; принцип загального заохочення суспільно корисної поведінки у сфері кооперації означає, що суб'єктивне право стимулює учасників кооперативного руху до правомірної суспільно корисної поведінки; принцип законності відображає необхідність у поєднанні активності і самостійності суб'єктів права, у тому числі учасників кооперативних відносин, з правовим порядком, що створений у суспільстві; принцип реальності полягає в тому, що саме суб'єктивне право є показником реальності чи, навпаки, фіктивності об'єктивного права і, відповідно, індикатором реальності того чи іншого принципу кооперації, матеріалізованого у праві; принцип забезпеченості, згідно з яким держава через об'єктивне право і спеціально-юридичний механізм та іншими засобами зобов'язана забезпечувати реалізацію суб'єктивних прав учасників кооперативного руху.

Отже, своєрідним стрижнем механізму правового регулювання кооперативних відносин можна вважати правовий статус кооперативних організацій та їх членів, який, у разі здійснення регулювання на основі ліберальної моделі, має бути чітко і з дотриманням демократичних принципів закріплений у законодавстві та забезпечений різноманітними гарантіями (економічними, політичними, ідеологічними, правовими).

Порівняння авторитарної й ліберальної моделей правового регулювання кооперації в площині їх загальнотеоретичних характеристик доцільно продовжити, характеризуючи ці моделі за інституційним принципом.

Відмінність між зазначеними моделями в питанні створення кооперативів та їх об'єднань полягає в цільовій спрямованості нормативної регламентації цієї процедури, яка може сприяти розвитку кооперативного руху чи ускладнювати його. Порядок створення та реєстрації кооперативів може бути явочним (повідомлювальним) або дозвільним, що не виключає можливості комбінованих варіантів. В умовах ліберального регулювання кооперативи та їх об'єднання як суб'єкти господарювання підлягають державній реєстрації за повідомлювальним принципом і мають право без обмежень самостійно здійснювати господарську діяльність, що не суперечить законодавству та їх установчим документам. Дозвільна система створення кооперативів виявила себе як несприятлива для кооперації, оскільки за такого підходу засновники кооперативу зазвичай змушені долати різноманітні бюрократичні перешкоди.

Ознакою ліберального підходу до регулювання кооперативних відносин є також широкий спектр і вільний вибір організаційно-правових форм кооперативної діяльності, свобода спілкового будівництва. Багатоманітність типів і видів кооперативних організацій є органічною в економічній системі, яка базується на різноманітності суб'єктів господарювання різних форм власності. Разом з тим, законодавство має містити чітке й точне визначення поняття «кооператив», яке не дозволяло б скористатися формою кооперативу некооперативним за своєю природою організаціям.

Характерною є і відмінність між ліберальною та авторитарною моделями регулювання кооперації у частині регламентації права членства в кооперативі. Принцип членства, навколо якого будуються норми інституту права членства, посідає чільне місце серед організаційно-правових принципів кооперації [83]. Відповідно й інститут права членства відіграє, на думку дослідників кооперативного права, провідну роль в інтеграції різних за природою відносин, що виникають у кооперативі, в єдине ціле [84].

Закріплюючи певним чином у законодавчих актах порядок та умови вступу до кооперативу, права та обов'язки членів кооперативу, підстави й правові наслідки припинення членства, юридичні гарантії реалізації права членства, законодавець виразно виявляє соціальну сутність і політичну спрямованість правового регулювання кооперативних відно-

син. Для ліберальної моделі притаманне добровільне й відкрите членство без будь-якої дискримінації, тоді як авторитарна модель виявляє себе через дискримінаційні підходи до правової регламентації відносин кооперативного членства. Радянська влада, як відомо, практикувала такі обмеження за класовою ознакою.

Ще більш показовими виступають відмінності між ліберальним і авторитарним підходами до регулювання кооперативного самоврядування, що є визначальною рисою кооперативу як самостійного й незалежного від держави об'єднання громадян. Слід зазначити, що в питаннях впливу на управлінські кооперативні відносини цілі авторитарного регулювання можуть досягатися не тільки правовими засобами (законодавчим закріпленням структури органів кооперативного самоврядування та їх повноважень тощо), а й позаправовими. Прикладом може бути цілеспрямована «більшовизація» й одержавлення кооперативів в умовах радянського режиму.

Одним із найпроблемніших є питання про правове регулювання відносин кооперативної власності, яку сучасні дослідники аргументовано відносять до приватної [85]. Саме приватна власність утворює матеріальні підвалини громадянського суспільства й забезпечує економічну незалежність індивіда від держави.

Правова регламентація відносин кооперативної власності полягає у визначенні: кола суб'єктів і переліку можливих об'єктів права власності в кооперації, змісту права власності, структури й правового режиму майнових фондів кооперативу та об'єднання кооперативів тощо. Незалежно від існуючої моделі економіки кооперативна діяльність спрямована на примноження кооперативної власності й неможлива без ефективної її охорони. Саме принцип охорони власності, її розвитку і збагачення в юридичній літературі вважають визначальним загальносоціальним принципом права, що обумовлюється економічною системою суспільства [86].

Для ліберальної моделі правового регулювання кооперації не є обов'язковим визнання кооперативної форми власності як самостійної поряд із державною і приватною. Важливішим виступає законодавче закріплення й фактичне додержання принципів рівноправності всіх форм власності та непорушності права приватної власності. Привілейований статус кооперативної власності порівняно із приватною власністю так званих «куркулів» і «непманів» у радянській Україні 1920-х рр. не убезпечив кооперацію від тих деформацій у регулюванні кооперативних відносин, наслідки яких Україна долає ще й сьогодні.

Ступінь економічної свободи в країні, співвідношення ринкових і адміністративних механізмів регулювання економіки впливають і на обсяг правоздатності кооперативних організацій загалом. Очевидно, що ліберальна модель, маючи у своїй основі загальнодозвільний тип регулювання діяльності кооперативних організацій, передбачає свободу вибору ними напрямів своєї діяльності, свободу договору, сприятливий податковий клімат для стимулювання розвитку кооперації, вільний вихід на зовнішні ринки. Радянська практика регулювання кооперативних відносин характеризувалася спеціально-дозвільним принципом регламентації напрямів діяльності кооперативів, використанням фінансової системи держави передусім як інструменту політичного панування, державною монополією зовнішньої торгівлі, деформаціями договірного та інших інститутів приватного права.

Таким чином, дослідивши генезис, зміст, систему принципів кооперації, а також їх взаємозв'язок із принципами права, можна стверджувати, що за наявності всіх ланок механізму матеріалізації кооперативних принципів у праві та їх інтеграції вже як правових, переважно галузевого рівня, засад до цілісної та взаємоузгодженої системи принципів права певної держави відбувається формування своєрідного каркасу, на якому будується механізм правового регулювання кооперації. Якщо ж у цьому механізмі є «розриви», викликані, наприклад, деформаціями в системі загальносоціальних принципів права внаслідок підміни загальнолюдських цінностей класовими, то й фундаментальні, визнані на міжнародному рівні, принципи кооперації прокладають свій шлях у чинне право в деформованому вигляді або ж не відображаються в ньому взагалі, існуючи, у кращому разі, лише у формі ідей у свідомості кооператорів.

Надзвичайно істотні роль і місце принципів кооперації в регулюванні кооперативних відносин зумовлюються тим, що додержання цих принципів не лише забезпечує кооперативний характер організацій, які проголошують себе кооперативними, але й гарантує реалізацію інтересів і прав членів кооперативів, надає цілісності нормативному комплексу, засобом якого здійснюється правове регулювання кооперативних відносин.

Охарактеризовані нами авторитарна й ліберальна моделі правового регулювання кооперативних відносин мають абстрактний характер. У конкретно-історичних умовах тієї чи іншої держави зазвичай має місце поєднання окремих елементів цих моделей, особливо на «перехідних» етапах розвитку суспільства. Зазначене стосується і радянської

України 1920-х рр., коли мала місце боротьба ліберальної й авторитарної тенденцій у політиці держави щодо кооперації, виявляючись на всіх рівнях суспільного життя: від дискусій на вищому партійному рівні – до відносин між членами окремого кооперативу.

2.2. Кооперативне законодавство як результат взаємодії держави і кооперації

Серед принципів кооперації визначальним для правильної побудови зовнішніх відносин кооперативу є принцип його автономії й незалежності [87]. У широкому спектрі зовнішніх відносин кооперативних організацій найважливішими виступають, безперечно, їх відносини з державою. Останні являють собою доволі складну систему, яка включає соціальну, економічну, політичну, ідеологічну, юридичну й інші складові.

У правовій площині аналізу відносин держави і кооперації на передній план виходять: законодавство та інші юридичні засоби, що забезпечують певний рівень свободи економічної та іншої діяльності кооперативних організацій (визначають міру втручання держави в цю діяльність); правозаконність актів кооперативного законодавства та додержання в процесі регулювання кооперативних відносин фундаментальних прав людини; співвідношення приватно- і публічноправових методів державного регулювання кооперації; співвідношення правових і неправових способів впливу держави на кооперацію; вплив кооперативних організацій на правотворчість державних органів. Не менш актуальним є осмислення взаємовідносин влади і кооперації у світлі концепції громадянського суспільства, що надає їх дослідженню теоретичної глибини й дозволяє інтегрувати названі вище аспекти аналізу цих стосунків у єдине ціле.

Центральною проблемою концепції громадянського суспільства, яка зародилася в надрах буржуазного ладу, О. В. Петришин цілком слушно вважає пошук оптимального співвідношення приватних інтересів, виразником яких є інституції громадянського суспільства, та публічних інтересів, носієм яких постає держава [88]. Закон виступає невід'ємним елементом механізму збалансування цих інтересів.

У 1928 р. теоретик радянського права Е. Е. Понтович зазначав: «Проблема закону концентрує в собі всю сукупність питань про будову суспільства, про відношення його до держави й про відношення держави до суспільства» [89]. Вирішуючи цю проблему з позицій марксистсько-ленінського світогляду, він стверджував, що «жодне інше поняття не віддзеркалює так яскраво й точно основних прагнень панівного

класу, як саме поняття про закон», «через поняття закону досягається усвідомлення панівним класом своїх завдань у царині організації соціального життя» [90]. Відмежовуючись від буржуазного розуміння закону з його послідовно індивідуалістичним характером (як норми, що визначає права й обов'язки громадян і захищає індивідуальну свободу і власність, тобто закону в матеріальному значенні, та як акта вищої юридичної сили, створеного представницькими органами влади, тобто закону в формальному значенні), марксист-правник піддав критиці найвпливовіші на той час теорії закону, вироблені західною та дореволюційною російською юриспруденцією [91]. «Радянське поняття про закон, – зазначав він, – одержало свій розвиток від заперечення буржуазного поняття про нього» [92]. Обґрунтовуючи на засадах соціоцентризму радянське розуміння закону в суспільстві перехідного періоду як норми економічного й політичного життя (закон у матеріальному сенсі) та єдиної організаційної системи (порядку) встановлення й дії цієї норми, тобто «єдиної законності» (закон у формальному сенсі), Е. Е. Понтович звів проблему закону до проблеми діяльності органів влади, концептуальна основа функціонування яких у СРСР не включала принципу поділу влади [93].

Отже, задекларований радянським правником соціоцентричний підхід до аналізу проблеми закону в результаті застосування ним діалектичного методу трансформувався в державоцентричний. Погляди вченого були викладені в статті, опублікованій у впливовому часописі «Радянське будівництво», і відображали панівну на той час точку зору на проблему.

Дистанціюючись від державоцентричного юридичного мислення, автор цієї монографії вважає законодавство тим фокусом, у якому доцільно розглядати широкий спектр відносин держави і кооперації, їх взаємодію. Ця теоретична позиція обґрунтовується соціальною сутністю [94*] таких інститутів, як держава, кооперація і право, та взаємозв'язками між ними.

В умовах демократичної держави закон виступає засобом обмеження правовими рамками державної влади як сили, що за своєю природою завжди прагне до зростання. Основними засадами самообмеження державної влади виступають: визнання й гарантованість прав і свобод людини, верховенство права, поділ влади, ефективне правосуддя, взаємна відповідальність особи і держави [95]. Слід підкреслити, що «самообмеження» державної влади завжди має соціальний механізм, який обов'язково включає інститути громадянського суспільства. Саме під

таким кутом зору кооперативне законодавство виступає не лише як форма вираження державної волі й інструмент державної регламентації діяльності кооперативних організацій, а передусім як результат взаємодії кооперації з державою, відображення у правовому вимірі життя суспільства наявного співвідношення їх сили [96*].

Сила кооперації виявляється в рівні її економічного розвитку, організаційній побудові та, що особливо важливо, стані розвитку кооперативної свідомості, своєрідній «ідейності» учасників кооперативного руху. Останній аспект є особливо значущим з огляду на ідеологічний, свідомо-вольовий характер права, правових відносин, правової поведінки. Закон належить до тих форм зовнішньої об'єктивації, за допомогою яких певні ідеї й цінності, що мають поширення в суспільстві, юридично конституюються [97].

Підсумовуючи викладене, завданням цього підрозділу монографії визначимо з'ясування соціально-історичних чинників, які впливають на формування й функціонування кооперативного законодавства як інструменту збалансування взаємовідносин держави і кооперації, їх діалогізації. Для вирішення цього завдання передусім розглянемо основні етапи й тенденції розвитку кооперативного законодавства у світі, виходячи зі сприйняття кооперації як соціального явища цивілізаційного масштабу.

Дослідники виокремлюють два підходи до забезпечення правового поля діяльності кооперативних організацій: згідно з першим, для кооперативів створюється спеціальне законодавство, тоді як другий передбачає відсутність спеціальних кооперативних законів, що змушує кооперативні організації діяти в правовому полі інших суб'єктів господарювання, забезпечуючи відповідність власної діяльності кооперативним принципам через свої статути [98]. С. В. Бородаєвський обґрунтовував необхідність спеціального кооперативного законодавства і непридатність для регулювання кооперативних відносин законів цивільного чи торговельного права тим, що «по самій своїй конструкції (об'єднання осіб, а не капіталів), по характеру своєї діяльності (утворення справедливих відношень в царині обміну й продажу), кооперативи значно відрізняються від приватно-капіталістичних організацій» [99].

Законодавець може видати загальний закон про кооперацію та/або створити закони для різних типів кооперативних товариств. У більшості європейських країн (Франція, Німеччина, Бельгія, Голландія, Австрія, Італія, Швейцарія й інші), починаючи з 60-х рр. XIX ст., правовий статус кооперативів регулювався єдиним законом [100].

За даними Л. С. Зака, вслід за першим у світі законом про кооперацію – англійським законом 1852 р., зміненим у 1862 р., 1876 р. та 1893 р., з'явився французький закон 1867 р., змінений у 1893 р., а в 1868 р. – пруський, замінений у 1889 р. новим загальнонімецьким законом, частково зміненим у 1896 р. У 1873 р. були ухвалені спеціальні законоположення про кооперативні товариства в Австрії та Бельгії, в 1876 р. – у Голландії та Румунії, в 1881 р. – у Швейцарії, в 1882 р. – в Італії, в 1895 р. – у Швеції, в 1901 р. – у Фінляндії [101].

Перші закони про кооперацію надавали кооперативу статусу юридичної особи, визначали порядок реєстрації кооперативів, їх реорганізації та ліквідації, хоча по-різному регулювали відповідальність за зобов'язаннями й інші питання [102]. Аналізуючи якість цих законів, А. Н. Анциферов у 1907 р. зазначав: «Для розвитку кооперації найсуттєвіше полягає в тому, щоб закон не створював перешкод. … Недоліки кооперативного закону здатні заподіяти руху значно більшу шкоду, ніж повна відсутність відповідного закону» [103].

Еволюція змісту кооперативних законів полягала в поступовому скасуванні численних обмежень, які в них закріплювалися (наприклад, щодо обов'язковості пайових внесків, періодичної ревізії кооперативу, заборони укладати договори з нечленами кооперативу, обов'язковості необмеженої солідарної відповідальності членів кооперативу, заборони кооперативам провадити певні види господарської та громадської діяльності тощо), і зростанні ролі заохочувальних норм [104]. Наприкінці XIX ст. у кооперативному законодавстві з'явилися положення про порядок створення кооперативних спілок [105]. У Росії це сталося лише в 1917 р. – із прийняттям універсального кооперативного закону.

Натомість перший в Австрії закон про кооперацію під назвою «Про заробіткові господарські товариства», який діяв і на західноукраїнських землях, був прийнятий ще в 1873 р. Дослідники зауважують, що цей закон був досить демократичним і сприятливим для розвитку кооперативного руху, гарантував автономію кооперативу, забороняючи втручання в його внутрішні справи урядовців та інших осіб, створював правові умови для заснування й діяльності кооперативних спілок [106].

У перших законах про кооперацію зазвичай не містилося детальної регламентації внутрішньокооперативного життя, прав та обов'язків членів, джерел формування кооперативного майна, управління кооперативом. Ці та інші положення закріплювались у статутах кооперативів. Практика правового регулювання кооперативних відносин у деяких країнах, у тому числі й у Росії, передбачала видання типових

(«нормальних») статутів для різних видів кооперативів, які нерідко заміняли собою закони.

Важливу роль у підготовці Нормального статуту споживчих товариств 1897 р. – першого в Російській імперії спеціального нормативного акта, який регулював відносини у споживчій кооперації, відіграв з'їзд споживчої кооперації, що відбувся у серпні 1896 р. Він проходив як окрема секція Всеросійського торговельно-промислового з'їзду в Нижньому Новгороді. З'їзд розглянув проект нормального статуту, який запропонувало Петербурзьке відділення Комітету сільських ощадно-позичкових і промислових товариств. Підготовлений на з'їзді проект статуту був затверджений царським урядом 13 травня 1897 р. [107].

Таким чином, сприятливе для розвитку кооперації законодавство з'явилося не відразу з виникненням кооперативів. Слід зауважити, що воно стало результатом напружених зусиль кооперативної громадськості в подоланні інерції влади і спротиву різних сил у суспільстві. Наприкінці XIX ст. у багатьох країнах Європи кооператори домоглися сприятливих правових умов для своєї діяльності.

Під час Першої світової війни кооперативне законодавство країн Європи зазнавало подальшої демократизації, чому сприяла активна участь кооперативних організацій у заготівлях і розподілі продовольства. Таку функцію виконувала і кооперація в Російській імперії, що призвело до економічного зростання кооперативів. Але загалом правова політика самодержавства щодо кооперації мала охоронну спрямованість: гальмувалося прийняття універсального кооперативного закону; кожен вид кооперативів підпорядковувався відповідним галузевим міністерствам, які за допомогою «нормальних» статутів та різноманітних адміністративних актів регулювали кооперативну діяльність; чинилися перешкоди для спілкового будівництва кооперації. Якщо кооперативні товариства створювались на початку XX ст. за дозволом губернатора, то статути спілок кооперативів мали через Раду міністрів подаватися на затвердження царя. Влада частіше відмовляла, ніж дозволяла створення спілок, а сама процедура затвердження статуту спілки в середньому тривала від 3 до 5 років [108]. Самодержавство підозріло ставилося до проявів громадської самодіяльності не лише в політичному, але й у господарському житті країни.

Російське законодавство про кооперацію дореволюційного періоду було різнорідним і безсистемним, характеризувалося численними заборонами й дріб'язковою регламентацією кооперативної діяльності. Основними засадами цього законодавства були: дозвільна система

створення кооперативних організацій; право адміністрації (губернатора) закривати кооперативи не тільки у випадку незаконних дій, але й у разі виникнення в губернатора або поліції підозри, що кооператив виявляє протистатутні чи аморальні цілі або є небезпечним для громадського спокою; регулювання діяльності кооперативів нормальними статутами, ухил від положень яких значно ускладнював створення кооперативу [109].

Розробка проекту демократичного кооперативного закону і його просування в державних органах були наслідком громадської ініціативи. Як писав у 1914 р. з приводу необхідності прийняття в Росії кооперативного закону М. Л. Хейсін, «кооперація настільки значне явище, пов'язане з усім господарським життям країни, що ми маємо право ставити це завдання Д. Думі у воєнний час» [110].

Питання про необхідність прийняття закону про кооперацію розглядалося ще у квітні 1908 р. на Всеросійському кооперативному з'їзді у Москві. Учасники з'їзду обрали комісію, яка й виробила перший проект кооперативного закону. Подальше його доопрацювання перейшло до комісії при Комітеті сільських позичково-ощадних і промислових товариств. Перероблений документ розглядався на кооперативних з'їздах у Петербурзі (1912 р.) і в Києві (1913 р.). Київський з'їзд схвалив текст законопроекту. Після внесення необхідних редакційних поправок 8 серпня 1915 р. законопроект був внесений у Державну думу й прийнятий нею 24 березня 1916 р. майже без змін. Подальший розгляд законопроекту відбувався в Державній раді, де з'явилося бажання вивести з-під дії закону кредитні та позичково-ощадні товариства й деякі інші кооперативні установи. Міністерства взялися за розробку окремих законопроектів для різних видів кооперації [111]. Лише 20 березня 1917 р., тобто після повалення самодержавства, російська влада видала демократичний за змістом універсальний кооперативний закон, причому майже в тій редакції, в якій він розглядався в Державній думі [112].

Якщо в УСРР на зламі 1910-1920-х рр. почалася більшовицька реорганізація кооперації в напрямку її одержавлення, то в Галичині з 1920 р. діяв кооперативний закон, прийнятий Польським сеймом. Дослідники оцінюють його як досить ліберальний і демократичний. Закон гарантував вільне й відкрите членство, простий спосіб заснування й реєстрації кооперативних товариств [113].

Період 1920-1980-х рр. був часом подальшого вдосконалення кооперативного законодавства в демократичних країнах світу, хоча цей розвиток не завжди був лінійним. Так, у 1930-і рр. у Сполучених Штатах та

деяких інших країнах організований бізнес проводив кампанії, подекуди успішні, щодо обмеження кооперативів і кооперативної діяльності [114]. Кооперація змушена була зосереджувати зусилля на протидії таким впливам. Активна позиція кооперації у створенні сприятливого для її розвитку законодавства іноді мала прояв у різних формах лобізму [115].

При недемократичних режимах відбувалося посилення урядового тиску на кооперативні організації, їх діяльність піддавалася надмірній регламентації або взагалі припинялася. Проте якщо з поваленням фашистських режимів у Німеччині, Італії та інших країнах нормальні правові умови діяльності кооперації були відновлені, то в СРСР після Другої світової війни ситуація на краще не змінилася. У країнах Східної Європи, де виникли комуністичні режими, було прийняте таке кооперативне законодавство, яке фактично призвело до одержавлення кооперації.

Отже, світовий досвід розвитку кооперативного законодавства дає підстави стверджувати, що наявність кооперативних законів є однією з важливих умов розвитку кооперативного руху. Зазначену умову потрібно розглядати у взаємозв'язку з іншими передумовами розвитку кооперації – економічними, соціальними, ідеологічними, політичними. Формування кооперативного законодавства зазвичай відставало від розвитку кооперації і значною мірою залежало від політичної ситуації в країні. У підготовці законопроектів про кооперацію брали участь діячі кооперативного руху, як правило, відомі теоретики й ідеологи кооперації, а в їх прийнятті велику роль відігравала громадськість. Створення кооперативного законодавства й адекватність його змісту потребам розвитку кооперації залежали від активності самих кооператорів, їх уміння взаємодіяти з іншими громадськими рухами та організаціями, від сприйняття владарюючими силами кооперативної ідеї, а також від офіційної політичної й правової ідеології в суспільстві.

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що основними соціально-історичними чинниками формування й ефективного функціонування кооперативного законодавства можна вважати: наявність сформованого громадянського суспільства, в багатоукладній структурі якого кооперативи знаходять свою «нішу»; більш-менш демократичний характер влади; достатній рівень розвитку кооперативної ідеї, яка органічно взаємодіє з панівною правовою ідеологією, що ґрунтується на визнанні цінності приватного права. Розглянемо названі чинники детальніше.

Як слушно зауважує В. М. Селіванов, не можна набути об'єктивних знань про такі явища, як державність, державна влада, держава, законодавство, право, поза вивченням зв'язків цих явищ із громадянським

суспільством [116]. Теоретичні положення концепції громадянського суспільства стали предметом гострих дискусій: у науковій літературі міститься широкий спектр поглядів щодо його змісту й форм реалізації [117].

Одним із найбільш дискусійних є конкретно-історичний ракурс проблеми взаємин держави і громадянського суспільства, особливо коли йдеться про історію країн, які мають тоталітарне минуле. Не дивно, що сучасні представники різних сфер вітчизняної гуманітарної науки, за поодинокими винятками [118], дуже обережно вдаються до ретроспективного аналізу формування підвалин громадянського суспільства і не доходять узгодженої позиції щодо часу його виникнення в Україні. Зокрема, серед інших була висловлена думка, що становлення громадянського суспільства в Україні розпочалося лише із здобуттям нею державної незалежності [119].

Між тим, становлення цього типу організації суспільства – історично тривалий, складний і, в певному розумінні, малопомітний процес. Адже йдеться про сферу суспільного життя, де юридично самостійні приватні особи пов'язані між собою різноманітними економічними, політичними, культурними й іншими інтересами і мають можливість вільно і на власний розсуд (тобто без втручання держави) їх реалізувати у відносинах між собою, не порушуючи при цьому права інших осіб. Заслуговує на увагу підхід А. В. Одінцової, яка пропонує розрізняти ідеальні (абсолютну й відносну) та реальні форми громадянського суспільства [120]. Незрілість, невідповідність реального громадянського суспільства ідеальній моделі не означає його відсутності.

У сучасній російській історіографії, як доводить О. Ю. Болотова, розпочато розгляд процесу становлення в Росії початку XX ст. громадянського суспільства і ролі кооперації в ньому [121]. Сама дослідниця вивчала дореволюційну російську кооперацію як форму самодіяльності й самоорганізації громадян, що являє собою позадержавну сферу громадської діяльності, яка створює умови для формування громадянського суспільства [122].

У теорії права громадянське суспільство визначають як сукупність добровільно сформованих громадських інститутів, що діють на самоврядних засадах у межах конституції та законів, за посередництвом яких індивіди реалізують свої основні природні права і свободи [123]. Отже, особлива місія в становленні громадянського суспільства належить організаціям, які будують свою діяльність на самоврядуванні і є незалежними у своєму економічному виборі.

Кооперація історично виникла як продукт соціальної самоорганізації безпосередніх товаровиробників і споживачів, організаційно-правова форма захисту їх інтересів. Як інститут громадянського суспільства, кооперативи виконують ряд соціальних функцій: слугують засобом самовираження своїх членів, їх самоорганізації та самореалізації ними власних інтересів, допомагають членам адаптуватись у ринковій економіці, захищають їх інтереси у змаганні з іншими групами інтересів, усувають антагоністичні суперечності в суспільстві, забезпечують реалізацію членами їх прав та виражають і оприлюднюють їх позицію з різних проблем суспільного життя [124].

Головні змістовно-функціональні параметри громадянського суспільства в Західній Європі були сформовані ще на початку XIX ст. [125]. Кооперативний рух, що розгорнувся в країнах Європи в першій половині XIX ст., активно співпрацював з іншими громадськими об'єднаннями й масовими суспільними рухами – робітничим, соціалістичним, національно-визвольним тощо. У цій співпраці вже наприкінці XIX ст. кооператори були цілком рівноправними партнерами.

На початку XX ст. кооперативний рух у світі був потужною суспільною силою. Станом на 1910 р. в Європі лише споживчих кооперативів існувало більше 17 тисяч з понад 8 мільйонами членів [126]. Були створені різноманітні організаційні структури (кооперативні спілки різних рівнів і форм, центральні оптові товариства, кооперативні банки й страхові організації тощо) на національному й міжнародному рівнях.

У соціальному плані кооператори вже на межі XIX-XX ст. у загальних рисах сформували прообраз цивілізованих відносин між працею і капіталом, а найміцніші у фінансово-економічному відношенні споживчі товариства створили локальні моделі соціально-орієнтованої економіки на своїх підприємствах [127]. Політичні симпатії мільйонів кооператорів розподілялися в досить широкому спектрі – від соціал-демократичних і робітничих до буржуазно-демократичних партій [128].

Останнє свідчить про те, що світовий кооперативний рух не був монолітним. Його роздробленість нерідко виявлялася навіть на національному рівні. М. І. Туган-Барановський, аналізуючи соціально-класову природу виокремлених ним пролетарської, селянської й дрібнобуржуазної течій у світовому кооперативному русі, був переконаний у неможливості об'єднання всього кооперативного руху в одній організації й у нездоланності внутрішніх суперечностей між течіями різної класової природи [129]. Особливо гострими були тертя між пролетарськими й селянськими кооперативами. Крім того, що в Західній Європі селяни

зазвичай підтримували консервативні партії, тоді як пролетаріат – соціалістичні, для суперечностей між ними було й суто економічне підґрунтя. Щоправда, у Росії напередодні 1917 р. суперечностей між селянською й пролетарською кооперацією вчений не спостерігав, сподіваючись, що дружній характер відносин між ними збережеться й надалі [130].

Потрібно зауважити, що більшість ідеологів і керівників кооперативного руху першої половини XX ст. до фундаментальних засад кооперації включали принцип її політичного нейтралітету. Разом з тим, намагаючись реалізувати свій ідеал і захистити власні інтереси, частина кооперативів перейшла від співробітництва з профспілками та різноманітними громадськими організаціями до відкритої підтримки тієї чи іншої політичної сили або заснувала власні політичні організації. Зокрема, в Бельгії, Франції, Голландії й деяких інших країнах більшість споживчих кооперативів на початку XX ст. встановили ідейні та організаційні зв'язки з соціалістичними партіями, у Великій Британії в 1920 р. було створено окрему Кооперативну партію [131].

Російські кооператори, відмовившись у 1917 р. від принципу політичного нейтралітету, взяли участь у виборах до Установчих зборів і зазнали поразки. О. В. Чаянов, осмислюючи цей досвід, у 1918 р. стверджував , що «кооперація є організація економічна, і вона може і повинна діяти тільки в площині економічній», хоча це не виключає її участі в розробці економічної політики держави з метою захисту інтересів селянської кооперації і селянства загалом [132].

В Україні початку XX ст. активними захисниками ідеї політичного нейтралітету кооперативних організацій виступали М. І. Туган-Барановський, П. Пожарський та інші вчені й кооперативні діячі [133]. Так, М. І. Туган-Барановський, визнаючи спільність соціальної бази різних соціальних рухів трудящих, указував на глибоку відмінність природи кооперативів, профспілок і політичних партій [134]. Побоюючись розколу кооперативного руху за політичною ознакою, вчений наводив переконливі аргументи проти прямих зв'язків кооперативів з політичними партіями при збереженні «дружніх відносин» з ними [135]. Позиція видатного українського теоретика кооперації, громадського й політичного діяча була далекою від вимоги повної відмови кооператорів від участі в політичному житті. «За певних умов, – писав він, – кооперація може й повинна брати участь у політичному житті – саме тоді, коли йдеться про захист законодавчим шляхом життєвих інтересів кооперації» [136].

Попри існування спільних для всіх країн світу сутнісних ознак громадянського суспільства, воно завжди має в кожній країні свої непо-

вторні риси й історичні витоки та перебуває у специфічних відносинах із державою. На відміну від Заходу, траєкторія розвитку громадянського суспільства на етнічно українських землях Російської імперії, як і в царській Росії в цілому, мала свої особливості. Ні Росія, ні Україна не зазнали таких глибинних і масштабних соціокультурних зрушень, які в історії Західної Європи були пов'язані з реформацією, буржуазними революціями, рухом за права людини. Модернізація країни відбувалася в режимі постійного протиборства суспільства і влади. Проте дослідники констатують факт поступального розвитку громадянських відносин у Росії на початку XX ст. і перехід суспільства в режим стійкого саморозвитку [137].

Місце кооперації в цих процесах було досить помітним, що визнавали і громадські діячі, далекі від практичної участі в кооперативному русі. Оцінюючи діяльність кооператорів на початку XX ст., П. О. Кропоткін дійшов висновку: «Кооперації, правильно зрозумілій, як її розумів її засновник, Роберт Оуен, належить зіграти у XX ст. таку ж поважну роль, яку зіграли в кінці середніх віків гільдії й вільні міста» [138].

Із середини 1890-х рр. самодержавство почало надавати систематичну підтримку кредитним кооперативам, що зумовило провідну роль кредитної кооперації в Росії дорадянської доби, а також змінило своє ставлення до кооперативного руху загалом. Влада врешті зрозуміла, що закони ринкової економіки вимагають модернізації сільського господарства, а кооперація, як свідчив досвід європейських держав, була одним з дієвих способів здійснення необхідних перетворень.

У кооперативному русі Російської імперії на початку XX ст. склалася внутрішня система організацій, виокремилися організаційно-господарські центри, був налагоджений випуск періодичних видань, що виступали провідниками кооперативних ідей, почала формуватися система кооперативної освіти. За висновком О. Ю. Болотової, «кооперація виступала, з одного боку, одним з факторів формування елементів громадянського суспільства в Росії, з другого – вона сама може розглядатися як один з таких елементів» [139]. На думку російської дослідниці, «у працях кооператорів початку XX століття розроблялася, по суті справи, модель громадянського суспільства (хоча це поняття ними не вживалося), і кооперації в ній відводилося істотне місце» [140].

Погоджуючись із цитованим твердженням, утім слід застерегти від перебільшення громадсько-політичного значення кооперативного руху в Російській імперії останніх років її існування. Поразка російських кооператорів на виборах до Установчих зборів у 1917 р. спону-

кала О. В. Чаянова констатувати неприємні факти. «Соціальні зв'язки, що поєднують мільйони кооператорів, – писав він, – виявилися виключно слабкими; свідоме кооперативне середовище обмежилося членами правлінь, та й тим важко було розібратися у складній соціологічній побудові, що лягла в основу нашого політичного виступу» [141]. Міркування відомого вченого виразно характеризують політичну культуру його сучасників. «Несвідома маса, – зазначав він далі, – могла йти тільки за яскравими гаслами, що відповідали тим чи іншим стихійним рухам і бажанням, які бродять у цих масах, і в цьому відношенні хіба могло наше ділове звернення тягатися із закликами «земля і воля» або «геть війну»» [142].

В Україні, що була селянською країною, громадська значущість кооперації, як вважає К. В. Філіппов, полягала насамперед у залученні до активного життя селянина як громадянина, подоланні традиційного менталітету відособленості. Важливо, що нове сприйняття селянином навколишнього життя і свого місця в ньому формувалося не нав'язливо, без примусу – воно органічно породжувалося його участю через кооперацію в громадському житті села [143].

Ґрунтовна система інтелектуального й громадянського виховання, необхідного для подолання політичної незрілості народу, небезпідставно вважається історичним імперативом розвитку громадянського суспільства [144]. Початок XX ст. був часом кардинальних змін у світогляді широких народних мас, зростання рівня їх освіти, розвитку засобів масової комунікації, що сприяло поширенню кооперативної ідеї в суспільстві. Внесок кооперації в розвиток духовної інфраструктури громадянського суспільства був досить значним, особливо після 1917 р., що підкреслюють і учасники історичних подій, і сучасні дослідники [145].

Слід зауважити, що в Україні початку XX ст. кооперація, за свідченням М. І. Тугана-Барановського та багатьох інших його сучасників, відігравала в громадському житті винятково важливу роль і була єдиним дійсно масовим громадським рухом [146]. Хоча на організацію цього руху істотно впливала українська інтелігенція, він мав широку соціальну базу: у кооперативах різних видів на початку 1917 р. брало участь більше половини населення країни [147]. В умовах, коли церква була одержавленою і вважалася «відомством православного сповідання», а розвиток політичних партій і професійних спілок самодержавною владою цілеспрямовано гальмувався, саме завдяки кооперативному рухові в Україні хоча й повільно, але все-таки формувався соціальний каркас громадянського суспільства.

Після революції 1905 р., навіть попри стримуючий вплив державної влади, швидко утворювалася система кооперативних спілок, почали проводитися кооперативні з'їзди. Створення всеукраїнських центрів кооперації через українофобську позицію російської бюрократії гальмувалося. Після 1905 р. інтенсивному розвиткові кооперації сприяли не лише економічні чинники, а й надання самодержавством більш широких прав народу, пробудження свідомості й соціальної активності широких верств населення, а також набутий у попередні десятиліття досвід кооперативної діяльності.

Позитивним чинником для розвитку української кооперації слід вважати і схвальне ставлення до неї з боку українських політичних партій. Якщо російські соціал-демократи, за винятком меншовиків та соціалістів-революціонерів, поставились до кооперативного руху, як до сили, що відволікає маси від революційної боротьби й, відповідно, перешкоджає досягненню партійних цілей, то українські політичні партії зайняли стосовно кооперації іншу позицію. Разом з тим, не варто перебільшувати ступінь зацікавленості останніх у розвитку кооперативного руху і, тим більше, говорити про значну спорідненість української політичної й кооперативної думки тієї доби. Проаналізувавши програмні документи низки українських партій, В. І. Марочко дійшов висновку, що не всі вони приділяли належну увагу кооперативним справам, хоча й підтримували саму ідею кооперації [148].

Напередодні більшовицького перевороту кооперативні організації були численними, масовими, економічно потужними й переважно незалежними від держави (крім певної частини кредитних товариств) і, як зазначалося вище, намагалися активно впливати на правотворчу діяльність державних органів. Історія відносин кооперації з Центральною радою та Директорією свідчить про те, що українська кооперація, хоч і протягом дуже нетривалого проміжку часу, була рівноправним партнером влади.

Разом з тим, питома вага кооперативних організацій серед інших недержавних організацій після Лютневої революції істотно зменшилася. Якщо до революції кооперація була єдиним широким громадським рухом, то після повалення самодержавства різноманітні громадські організації й політичні партії почали розвиватися з надзвичайною інтенсивністю. За цих умов кооперація втратила домінуючу роль. Як констатував М. І. Туган-Барановський, «кооперація не стала скільки-небудь помітним фактором російської революції». Учений вважав такий стан речей цілком закономірним. «Кооперація за самою своєю природою сила не руйнівна, а творча», – писав він [149].

Кооперація мала зовсім іншу соціальну місію, що усвідомлювали більшість її ідеологів. Участь населення у кооперативному русі не лише слугувала меті боротьби з бідністю, але економічно й культурно сприяла формуванню тих соціальних прошарків, які сьогодні називають «середнім класом». Заможне й середнє українське селянство як прошарок економічно незалежних власників-товаровиробників, орієнтованих на активну участь у ринкових відносинах, здатних до захисту власних інтересів та взаємопідтримки, уособлювало в селянській країні національно-історичний варіант «середнього класу» – носія так званої «серединної культури». «Серединна культура» в сучасній соціальній теорії розглядається як своєрідне ядро культури суспільства, що забезпечує стійку й несуперечливу сукупність ціннісних орієнтацій у суспільстві, знімає напруженість опозиційних цінностей, усуває загрозу розколу й радикальної інверсії в динаміці суспільства [150].

Українська кооперація дорадянської доби, як зазначає С. Д. Гелей, задовольняла не лише матеріальні, а й духовні потреби українського громадянства, слугувала природним виявом соціальної та громадської самоорганізації народу, джерелом і рушієм його культурно-духовного саморозвитку у формах, що узгоджувалися з його ментальністю, виробленим способом життя [151]. Зміна влади в Україні, початок перебудови суспільства за більшовицькою програмою поставили кооперацію на межу виживання, оскільки диктаторська влада відверто ігнорувала фундаментальні кооперативні принципи. Це, безперечно, стало можливим внаслідок низького рівня розвитку інститутів громадянського суспільства. Дослідники слушно зазначають: чим менш розвинутим є громадянське суспільство, тим більше підстав для існування авторитарних і тоталітарних режимів державної влади [152].

Після невдалого «комуністичного штурму» на суспільство в роки «воєнного комунізму» розвиток кооперативів та деяких інших інститутів громадянського суспільства певною мірою відновився і тривав до початку «великого стрибка». Більшовики вдалися до неодноразово випробуваної самодержавством тактики дозованої лібералізації суспільного життя. Громадянські відносини, як зазначає А. Г. Володін, формувалися заново, як «побічний продукт» зростаючого індустріального суспільства [153].

Можливість збереження й відновлення в УСРР 1920-х рр. деяких елементів громадянського суспільства С. М. Тимченко пов'язує з феноменом «націонал-комунізму» [154, 155*]. Деякі сучасні українські вчені визнають важливу роль вітчизняної кооперації в процесі становлення

громадянського суспільства на початку XX ст. і вказують, що саме діями більшовицької влади цей процес був перерваний [156].

Знищення кооперації в СРСР на межі 20-30-х рр. можна розглядати як викорінення паростків громадянського суспільства, руйнування державою однієї з головних перешкод на шляху переходу до тоталітарної моделі організації влади, адже кооперативи разом з іншими інститутами громадянського суспільства виступають альтернативою диктатові держави.

Політична система радянської України доби непу виявляє виразні риси передтоталітарного авторитаризму, який має досить специфічні витоки – більшовицьку диктатуру періоду «воєнного комунізму», що виросла на ґрунті авторитаризму російського самодержавства. Як зазначає С. В. Кульчицький, при всій відмінності політичних режимів між дореволюційною Росією і СРСР простежується наступність у техніці владарювання, що має своїм підґрунтям антидемократичний принцип нероздільності влади [157].

Аналізуючи теорію класової диктатури пролетаріату, М. М. Алексєєв убачав у ній олігархічні елементи. Реальна сила марксизму, зазначав учений, полягає в тому, що йому вдалося створити міф про класвизволитель і викликати віру в нього широких народних мас. Саме «ця віра й слугує ідейним виправданням тієї вельми тиранічної олігархії, яка виявляється в багатолітній диктатурі комуністичної партії в Росії» [158].

Політичному режиму диктатури пролетаріату відповідало й негативне ставлення більшовицьких лідерів до ідеї правової держави як буржуазної за своїм походженням [159]. Держава диктатури пролетаріату, що спиралася на насильство, не обмежене жодними законами, становила за своєю сутністю антипод правової держави. При цьому апологети радянського ладу прагнули довести переваги радянської демократії в царині законотворчості. Так, В. Ігнатьєв, проаналізувавши участь трудящих у законодавчому процесі на основних його стадіях, «категорично» стверджував, що «не лише теоретично, але й практично вся система радянської держави забезпечує повсякденну участь трудящих мас у законодавстві по всіх галузях управління» [160]. На ту обставину, що конституційні й інші згадувані в статті норми приховували узурпацію влади в державі партійною верхівкою, звертати увагу в умовах розгорнутого наступу сталінської групи на «опортуністів» було небезпечно.

Як єдиний на той час у світі тип тоталітарної держави, «заснованої на диктатурі світогляду, на ортодоксальній доктрині, обов'язковій для всьо-

го народу», характеризував більшовицьку Росію М. О. Бердяєв [161]. Чи мала кооперативна ідея шанс на існування в недеформованому вигляді в умовах «диктатури комуністичного світогляду»? Пошук відповіді на поставлене питання змушує звернутися до історії розвитку кооперативної ідеї та її модифікацій в Україні початку ХХ ст.

Кооперативна думка з'явилася у 20-30 рр. XIX ст. у країнах Європи. У спеціальній літературі зустрічаються різні класифікації численних учень про кооперацію XIX-XX ст. Зокрема, В. М. Половець з позицій усталеного в попередні десятиліття підходу виокремлює дрібнобуржуазний, ліберально-буржуазний та пролетарський (марксистський) напрямки розвитку кооперативної теорії [162]. Не включаючись у дискусію про найдоцільнішу класифікацію, у доволі широкому спектрі кооперативних учень визначимо два полюси: радикальні вчення, що межували з соціалістичною ідеологією й ґрунтувалися на ідеї про важливу чи навіть провідну роль кооперації в суспільстві, перебудованому на соціалістичних засадах; ліберальні теорії, що обстоювали реформістський шлях здійснення соціальних перетворень у капіталістичному суспільстві, наголошували на необхідності дотримання кооперативами політичного нейтралітету й обґрунтовували ідею про участь кооперації у створенні соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Як зазначав М. І. Туган-Барановський, «історично кооперація утворена пристосуванням соціалістичного ідеалу до умов капіталістичного оточення» [163]. Відповідно, серед кооператорів у першій половині ХХ ст. доволі популярним був кооперативний соціалізм. Його основоположники – провідні європейські політики-соціалісти та вчені (Є. Ансель, Ж. Жорес, Е. Пуассон, Ф. Штаудінґер, Г. Кауфман, Г. Мюллер, В. Тотоміанц та інші) здійснили спробу обґрунтувати тезу про спроможність кооперації, в якій провідне місце належить споживчим кооперативам, нарощуючи темпи господарювання і розвиваючи власну соціальну та кооперативно-просвітню діяльність, еволюційним шляхом розв'язати суперечність між працею та капіталом, що дозволить перейти до суспільства соціальної справедливості (соціалізму) [164].

Своєрідна ідеологія – «кооперативізм» – виникла на основі вчення відомого французького економіста і кооперативного діяча Ш. Жіда (1847-1932) і здобула прибічників у всьому світі. З метою налагодження раціонального виробництва й розподілу в інтересах споживачів, на думку Ш. Жіда, необхідно об'єднати представників усіх класів і соціальних груп населення у споживчі організації, здатні до контролю виробництва

й усунення посередників у сфері обміну, і в такий спосіб створити виключно кооперативну економіку. Усі або майже всі члени суспільства, об'єднавшись як споживачі в споживчі кооперативи, зможуть диктувати умови виробництву, зменшити прибуток до «справедливої норми» і поліпшити становище всіх трудящих. Для цього мирним шляхом треба захопити економіку і створити кооперативну республіку [165]. В останні дореволюційні роки кооперативізм набув серед українських кооператорів неабиякої популярності [166].

Активну роль у поширенні в Україні кооперативної ідеї відігравала інтелігенція, що М. І. Туган-Барановський вважав специфічною рисою вітчизняного (на відміну від західноєвропейського) кооперативного руху [167]. Уже в період його зародження серед засновників перших кооперативів та популяризаторів кооперативної ідеї були найавторитетніші на той час провідники українського суспільства В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, С. А. Подолинський, Б. О. Кістяківський, І. Я. Франко та інші [168]. На початку XX ст. в українській кооперації все виразніше проступали своєрідні риси, пов'язані з розвитком національної свідомості, з визвольною ідеєю української нації [169]. Теоретиками кооперації світового рівня стали українці С. В. Бородаєвський і М. І. Туган-Барановський.

Вочевидь, найбільший внесок у розвиток української кооперативної думки початку XX ст. зробив М. І. Туган-Барановський. Юрист [170*] і математик за освітою, він став відомим у Європі вченим-економістом і «одним з видатніших проводирів української кооперації» [171]. Розробка кооперативної теорії в працях ученого і громадського діяча безпосередньо пов'язана з його концепцією соціалізму. Вершиною наукової творчості М. І. Тугана-Барановського в галузі кооперативної теорії стала праця «Соціальні основи кооперації» (1916 р.), в якій він показав органічний зв'язок ідей соціалізму з ідеями кооперації, місце кооперації в суспільстві, організованому на капіталістичних і соціалістичних засадах.

Разом з тим, М. І. Туган-Барановський не поділяв поглядів тих ідеологів кооперації, які вбачали в ній засіб знищення класових антагонізмів і досягнення загальної гармонії інтересів ворогуючих класів, констатуючи при цьому втрату цієї «наївної ілюзії дитячого віку» більшістю його сучасників [172]. Визнаючи великий потенціал кооперації, він вважав її лише однією з багатьох сил, що перетворюють сучасне йому капіталістичне господарство [173]. Чітко усвідомлюючи неоднорідність кооперативного руху й кооперативної ідеології у світі, приватновласницьку основу кооперації в капіталістичному суспільстві, вче-

ний констатував, що «більшість вождів кооперації не стоїть на ґрунті соціалістичного світогляду» [174].

Сам М. І. Туган-Барановський захищав соціалістичний ідеал. Проте і соціалістична теорія вченого істотно відрізнялася від тієї, яку сповідували, приміром, В. І. Ленін та його однодумці. У своїй останній незавершеній статті «Кооперація в сучасну світову епоху» М. І. Туган-Барановський стверджував, що «соціалістична революція – ще не є соціалізм» [175]. Неприйнятним для вченого було і ставлення більшовиків до кооперації. «В їх очах, – зазначав він, – вона тісно зв'язана з капіталістичним ладом і повинна впасти разом з останнім» [176].

Розробляючи власну класифікацію систем соціалістичного ладу, М. І. Туган-Барановський виділяв державний, синдикалістський, комунальний та анархічний соціалізм і розумів, що «соціалізм найближчого будучого може бути тільки державним соціалізмом» [177]. Він усвідомлював об'єктивний характер примусовості державної влади, але вважав соціальним злом насильство держави над людиною [178]. Подальший суспільний прогрес учений пов'язував із поступовим витісненням у суспільному устрої «більш грубого й насильницького начала колективізму більш високим і вільним началом кооперації» [179]. Кооперативний ідеал, на думку М. І. Тугана-Барановського, цілком збігається з ідеалом досконалого анархізму: «Кооперація заперечує будь-яку владу людини над людиною, владу більшості над меншістю так само, як і владу меншості над більшістю» [180].

Таке розуміння вищого соціального ідеалу пояснюється філософською основою поглядів М. І. Тугана-Барановського. Услід за І. Кантом український учений визнавав людську особистість верховною й абсолютною цінністю, метою в собі, а її єдиним природженим правом – свободу. Відповідно, досконале суспільство, за його переконанням, є суспільством цілком вільних людей [181]. Кооператив, – зазначав дослідник, свідомо абстрагуючись від експлуатації найманої праці в сучасній йому кооперації, – дає нам зразок вільної громадської спілки вже в надрах сучасного суспільства, яке ґрунтується на насильстві [182].

У 1920-ті рр. українська кооперативна думка вільно могла розвиватися лише в еміграції, де працював і С. В. Бородаєвський. Порівнюючи кооперативну теорію і практику з теорією і практикою соціалізму, вчений указував як на спільні їх риси (виникнення через незадоволення умовами тогочасного капіталістичного ладу; засудження експлуатації праці капіталом і пов'язане з цим надання переваги колективній формі власності на засоби виробництва; намагання зменшити кількість посе-

редників, що призводить до зближення виробника зі споживачем; праця в умовах грошового обігу; засудження крайнього індивідуалізму), так і на відмінні (соціалізм не визнає приватної власності на засоби виробництва, тоді як кооперація лише намагається пом'якшити негативні наслідки, які при цьому виникають, тощо) [183]. Констатуючи певну подібність цілей соціалістів і кооператорів у сфері соціальної політики, С. В. Бородаєвський вказав на суттєву різницю між ними: «кооперація прагне до цих цілей не за допомогою брутальної сили, не шляхом примусу, не шляхом знищення свобідної волі окремих індивідуумів – а за допомогою переконування, шляхом наочних прикладів, шляхом використовування здібностей, талантів, знання своїх членів, що ділають вільно і здійснюють без присилування свою ініціативу, свою волю» [184].

Отже, серед характерних особливостей кооперативної ідеології слід назвати відмову від насильницьких методів побудови більш справедливого суспільства, заохочення багатоманітності форм і методів кооперативної діяльності, терпимість до соціального статусу, політичних і релігійних поглядів і переконань кооператорів і всіх інших осіб, повагу до прав і свобод особи. Не дивно, що ідеологам кооперативного руху було важко порозумітися з марксистами. Не легко було їм протистояти і в ідейній боротьбі, адже світовий кооперативний рух поступово втрачав ідеалістичне піднесення, що помітили в 1930-ті рр. деякі його лідери. Так, відомий теоретик кооперації В. Ф. Тотоміанц зазначав, що «останнім часом кооперативні організації деяких великих країн втратили або все більше втрачають первинний ентузіазм; що економізм все більше і більше заступає священний вогонь піонерів» [185]. Прибічники ідей К. Маркса, навпаки, перебували, принаймні в СРСР, на хвилі «творчого» (як у теоретичному, так і в практичному плані) піднесення.

На критиці нерозуміння значення класової боротьби відомими кооперативними діячами зосередився В. І. Ленін. У найбільш розробленому вигляді ленінські погляди на кооперацію були викладені в підготовленому ним проекті резолюції про кооперативи російської соціал-демократичної делегації Копенгагенського конгресу, який відбувся в 1910 р. Зазначений документ будувався на твердженні, що «кооперативи, не будучи організаціями безпосередньої боротьби з капіталом, здатні породжувати й породжують ілюзії, ніби вони є засобом розв'язання соціального питання» [186].

Класики марксизму, проголосивши класову боротьбу і диктатуру пролетаріату домінантою суспільного розвитку, були переконані, що без здобуття державної влади пролетаріатом побудувати новий сус-

пільний лад неможливо. Вони вважали, що лише після соціалістичної революції й усуспільнення засобів виробництва кооперативний рух здатний сприяти перетворенню суспільства на соціалістичних засадах. Цим визначалося ставлення їх радикально налаштованих послідовників до вчень кооперативних діячів, до самих цих діячів і очолюваного ними кооперативного руху. До жовтневого перевороту більшовики ставилися до кооперації негативно, бо її розвиток гальмував створення революційної ситуації, а після здобуття влади розглядали її виключно як засіб боротьби з «приватником» і спосіб переходу дрібного товаровиробника до соціалістичних форм господарювання.

У передовій статті одного з випусків часопису «Вісник радянської юстиції» за 1924 р. з приводу взаємовідносин держави і кооперації в радянських умовах зазначалося, що «старі кооператори» уявляли кооперацію як «державу в державі» [187*]. Услід за В. І. Леніним, автори статті висловлювали подив: про яку незалежність організації трудящих, якою є кооперація, може йтися в робітничо-селянській державі, що здійснює ідеали трудящих [188].

Теоретики радянського кооперативного права розвивали цю ідею. Так, Е. Н. Штандель указував на те, що буржуазна держава, згідно зі своїм принципом про невтручання в приватнокапіталістичні відносини, лише «терпить» кооперацію: через відмінність у кінцевих цілях про жоден союз кооперації з такою державою не може бути й мови. Натомість у радянській державі збіг цілей кооперативних організацій, як організацій трудівників, і робітничо-селянської держави зумовлює встановлення своєрідних відносин між ними [189]. Своєрідність цих відносин радянський правник убачав у тому, що, «по-перше, радянська кооперація стоїть не поза державою (як у буржуазних країнах), а діє паралельно і разом з нею у справі розвитку продуктивних сил країни і встановлення нових, соціалістичних форм народного господарства, і звідсіля – регулюючий вплив на кооперацію з боку держави, яка планує народне господарство в цілому, а, по-друге, завдяки тій ролі, яку вона відіграє в системі всього народного господарства, користується широкою підтримкою з боку держави, яка надає їй різні пільги, привілеї та переваги» [190]. При цьому Е. Н. Штандель вважав, що в радянських умовах кооперативи як суб'єкти права являють собою цілком самостійні організації. Щоправда, далі він заперечував попереднє твердження визнанням того, що «крім економічного регулювання кооперації, держава зосереджує в своїх руках також і загальний контроль за її діяльністю, щоб кооперація не ухилилася в бік чужих для неї задач, а головне, щоб

розвиток її йшов у тих організаційних формах і саме в тому напрямі, як це намічено робітничо-селянською державою» [191].

Декларування правниками-кооператорами своєї цілковитої прихильності до марксистської теорії вимагало філігранної точності формулювань. У рецензії на перше (1924 р.) видання цитованої книги А. Семенова звинуватила Е. Н. Штанделя в тому, що з його міркувань про кооперацію в капіталістичному суспільстві «виникає враження, ніби автор вважає соціалістичне устремління властивістю, притаманною кооперації будь-якого класового складу і в будь-якій історичній обстановці», чим «свідомо або несвідомо, стає на ґрунт «чистого» кооперативізму, який не має, звичайно, нічого спільного з ленінським поглядом на кооперацію» [192].

Докорінна відмінність поглядів радянського правника від «чистого» кооперативізму стає очевидною при їх порівнянні з поглядами М. І. Тугана-Барановського. Передчасна смерть ученого в 1919 р. не дозволила йому дати оцінку відносинам української кооперації з радянською державою. Проте головний критерій для аналізу подібних відносин був вироблений ним раніше. Принципово не заперечуючи державної підтримки кооперативного руху, М. І. Туган-Барановський вважав, що в разі, коли вона йде від уряду, просякнутого духом бюрократичної опіки, кооперація повинна приймати таку підтримку лише на умовах надання їй повної свободи самостійного розвитку, бо інакше вона ризикує втратити свою сутність – свободу самовизначення і самодіяльність [193].

У радянській літературі відносини кооперації з державами різних типів аналізувалися згідно з усталеним ідеологічним стереотипом: стосунки з буржуазною державою подавалися як переважно ворожі, антагоністичні, тоді як взаємини з «соціалістичною» державою висвітлювалися в прикрашеному вигляді [194], з ігноруванням диктаторської природи комуністичного режиму та репресій, які застосовувалися цим режимом, у тому числі й щодо кооператорів.

Проте історичний досвід свідчить, що взаємовигідна й тісна співпраця кооперативів з державою на партнерських засадах можлива саме в умовах ринкової демократії. Відмовляючись від диктату щодо кооперативних організацій, демократична держава створює економічні, організаційні та правові умови, за яких вони добровільно враховують у своїй діяльності положення програмних документів економічного і соціального розвитку країни. За таких умов взаємодія держави і кооперації може розглядатися в контексті соціального партнерства.

Обґрунтування ідеї соціального партнерства вченими розпочалося ще в XIX ст. і продовжується донині [195]. Так, Г. Г. Васильєв визначає соціальне партнерство як цивілізовану форму суспільних відносин в соціально-економічній сфері, що забезпечує узгодження і захист інтересів сторін (учасників) партнерства, включаючи органи державної влади й місцевого самоврядування, шляхом укладення угод для досягнення компромісу в найважливіших питаннях соціально-економічного й політичного розвитку [196]. Дослідник підкреслює, що соціальне партнерство слід розглядати не лише як стан, але і «як процес динамічної рівноваги інтересів усіх його основних суб'єктів, що розвиваються» [197].

Учені розглядають соціальне партнерство як альтернативу командно-адміністративним методам управління, відносини якого побудовані не на підлеглості, а в площині служіння-управління [198]. Якщо для носіїв державної влади ідеологія і практика соціального партнерства набула привабливості відносно недавно, то для кооперації участь у відносинах партнерства відповідає самій її природі і має давню історію [199].

Важливим елементом механізму соціального партнерства є його нормативно-правове забезпечення. Кооперативи разом з іншими громадськими організаціями й рухами, що репрезентують громадянське суспільство, спроможні вести рівноправний, у певному розумінні, діалог із владою лише в тому разі, коли їх правовий статус чітко і з дотриманням демократичних принципів закріплений у законодавстві та забезпечений різноманітними гарантіями. Паритетний характер відносин кооперативів, що є об'єднаннями приватних осіб, з державою ґрунтується на невід'ємних правах людини, які держава законодавчо (передусім, на конституційному рівні) закріплює й зобов'язується захищати. Такий характер взаємин є важливою передумовою дотримання принципів демократизму й законності в правотворчому процесі, створення правових законів про кооперацію, визначення оптимальних (з погляду інтересів як держави, так і кооперації) меж державного втручання в кооперативні відносини.

Сучасні дослідники розглядають відносини кооперації і демократичної держави в контексті цілісної системи принципів, до яких належать такі: принцип демократизму; принцип верховенства права; принцип взаємодопомоги та співробітництва; принцип взаємної відповідальності держави і кооперації [200]. Звичайно, втілення зазначених принципів у законодавстві й суспільних відносинах можливе лише за умови демократичного характеру влади й відповідної правової ідеології.

Як слушно зазначає Ю. Г. Шипілова, «стратегічною цільовою установкою функціонування системи взаємодії кооперації і державних структур має стати закріплення позитивних ефектів діяльності кооперативного сектора економіки в межах забезпечення стійкого розвитку як на мікро-, так і на макрорівні системи суспільної життєдіяльності» [201]. Спрямованість розвитку цієї системи загалом і окремих її складових значною мірою зумовлюється характером політичного режиму в країні.

В умовах авторитаризму чи тоталітаризму намагання держави використовувати кооперацію для задоволення власних потреб з мінімальним урахуванням інтересів самих кооператорів породжує необхідність контролювати кооперативний рух, який разом з іншими громадськими рухами може сприйматися як потенційно небезпечний для режиму. Кооперації можуть пропонуватися фінансова підтримка, поєднана з посиленим контролем за її діяльністю, нав'язуватися розроблені державними органами плани господарської діяльності, надаватися різноманітні адміністративні розпорядження, спрямовані на втручання у внутрішньокооперативні справи.

За умов активного втручання держави у внутрішнє життя та діяльність кооперативних організацій різним галузям кооперації зазвичай надається неоднакове значення, що спричиняється до нерівності в правовому статусі кооперативів різних видів і супроводжується дискримінаційними щодо них заходами влади. Державна опіка найбільш «корисних» галузей кооперації й ігнорування, а то й перешкоджання розвитку інших галузей кооперації, пов'язані зі схильністю влади здійснювати управління кооперативним сектором у «ручному режимі». За цих умов надмірне диференціювання в нормативному регулюванні кооперативних відносин супроводжується значною прогалинністю кооперативного законодавства, що свідчить про недостатню для нормального розвитку кооперації систематизованість норм кооперативного права. За таких обставин політична мотивація правотворчості входить у суперечність з економічно, соціально й культурно обумовленою потребою в розвитку досконалої системи кооперативного законодавства.

Підсумовуючи викладене щодо концептуальних засад відносин держави і кооперації та ролі в цих відносинах кооперативного законодавства, доходимо таких висновків. Кооперативи належать до тих соціальних утворень, які в усьому світі вже понад півтора століття використовуються людьми для індивідуального й колективного самовираження та розвитку. Вони є господарсько-громадськими організа-

ціями, що належать до інститутів громадянського суспільства. Хоча українське громадянське суспільство і сьогодні залишається слабко інституалізованим, воно має давнє історичне коріння, тісно пов'язане з кооперативним рухом.

Кооперативи в Україні з початку їх виникнення в другій половині XIX ст. розвивалися, як і інші інститути громадянського суспільства, у доволі несприятливих умовах соціально-економічного, культурного та політичного життя українців (статус «внутрішньої колонії», низький рівень розвитку ринкових відносин, нерозвиненість системи освіти тощо). Проте в роки Першої світової війни кооперація в Україні, як найбільш масовий і організований громадський рух, відігравала визначальну роль у становленні громадянського суспільства, закладенні його соціально-економічних підвалин. Кооперативи, задовольняючи матеріальні потреби своїх членів, виступали водночас і школою самодіяльності, самоврядування, економічного виховання, тобто були найефективнішим за тих історичних умов засобом «прищеплювання» українському суспільству громадянської (цивільної) культури. Українська кооперація дорадянської доби сприйняла прогресивні надбання європейської кооперативної думки і в особі таких українських учених, як М. І. Туган-Барановський, С. В. Бородаєвський та інші, зробила свій внесок у її збагачення.

Рівень розвитку кооперативів як інституту громадянського суспільства є одним із чинників, що визначають характер їх взаємин з державною владою. Проте найважливішим із них виступає характер самої влади. Кооперація може існувати, не втрачаючи своєї природи, тільки в певних політичних і правових умовах. Демократичний політичний режим, гарантовані права й свободи людини, державне сприяння кооперації з додержанням принципу незалежності й самостійності кооперативів забезпечують розвиток кооперативного руху. Недемократичний характер влади, яка прагне спрямувати розвиток кооперації у визначеному нею напрямі, не враховуючи при цьому права та інтереси учасників кооперативного руху, призводить до його згортання, а в більш широкій історичній перспективі – до руйнування кооперативних традицій у суспільстві.

Історія розвитку кооперативного руху як в Україні, так і в інших країнах світу, дає підстави стверджувати, що фокусом, у якому доцільно розглядати широкий спектр відносин держави і кооперації, є кооперативне законодавство. Воно виступає головним інструментом державно-правового впливу на кооперацію і, водночас, є результатом

взаємин державної влади і кооперативних структур, що взаємодіють між собою та з іншими недержавними організаціями. Слід підкреслити, що за певних конкретно-історичних умов існування держави і кооперації, як, наприклад, в Україні періоду національно-визвольних змагань, ці суспільні сили за своїм потенціалом можна вважати співвимірними, тоді як під тиском тоталітарної влади кооперація втрачає свою силу і зникає зовсім або перетворюється на своєрідний соціальний «фантом».

У разі, коли законодавство не є деформованим руйнівними впливами недемократичного режиму, воно здатне виступати ефективним засобом обмеження державної влади як сили, що потенційно, внаслідок своєї природи, може становити небезпеку для кооперативів та інших громадських утворень. Правові закони повинні чітко обмежувати сферу застосування державою адміністративних методів впливу на кооперативні організації. Під таким кутом зору кооперативне законодавство виступає не лише як форма вираження державної волі, а передусім як засіб збалансування відносин держави й кооперації, їх діалогізації.

Створення кооперативного законодавства, сприятливого для функціонування й розвитку кооперативних організацій, у більшості країн світу було результатом наполегливих зусиль кооперативної громадськості. Важливу роль у поступальному розвитку кооперативного законодавства відігравали такі чинники, як ставлення до кооперативного руху інших громадський рухів і політичних партій, популярність кооперативної ідеї серед населення тощо. Отже, рівень розвитку кооперативного законодавства і сам факт його існування відображають відносини соціального партнерства в суспільстві, спроможність держави, кооперації та інших соціальних сил вести рівноправний діалог задля досягнення суспільного прогресу.

Узагальнюючи результати здійсненого вище аналізу концептуальних засад відносин держави і кооперації та їх юридичного опосередкування, спробуємо унаочнити теоретичну модель взаємодії держави, кооперації і права. Графічно така модель може бути представлена у вигляді тристоронньої піраміди. Її основа відповідає сфері соціальної діяльності, в якій учасники кооперативного руху практично взаємодіють з носіями державної влади та іншими соціальними суб'єктами і на яку спрямований вплив державного й інших видів соціального регулювання. Три грані піраміди позначають державу, кооперацію і право як різні за своєю природою соціальні феномени, що перебувають між собою в численних взаємозв'язках і взаємодії. Вершина піраміди уособлює людину – єдиного реального суб'єкта історії, різнопланова діяльність яко-

го утворює соціальний світ і який, у свою чергу, є в певному розумінні «продуктом» цього світу. Висотою піраміди виступають загальносоціальні принципи, що специфічно модифікуються в правовій, політичній, соціально-економічній сферах життя суспільства, в тому числі в царині кооперативних відносин. Проекція загальносоціальних принципів у сферу кооперативних відносин фокусується в системі фундаментальних кооперативних принципів. Отже, держава, кооперація і право розглядаються як інтегровані частини єдиної соціокультурної реальності – соціальної діяльності і світу, породженого людською діяльністю.

Відмовляючись від економічного редукціонізму в аналізі взаємозв'язків між основними елементами пропонованої моделі, від надання статусу «первинності» будь-якому з чинників становлення й розвитку складного комплексу відображених у ній соціальних явищ, будемо виходити з того, що кожен елемент віддзеркаленого в цій теоретичній конструкції фрагмента соціальної дійсності, до якої б грані «піраміди» він не належав за своєю природою, неодмінно відбивається в інших гранях, що утворює досить складну систему взаємозалежностей і опосередкувань різних елементів. Ідеться насамперед про те, що взаємозв'язки держави і кооперації опосередковуються правом, взаємозв'язки права і держави за певних конкретно-історичних умов опосередковуються кооперацією, а взаємозв'язки права і кооперації – державою.

Загальнотеоретичний характер нашого дослідження зумовлює аналіз взаємозв'язків держави, кооперації та юридичного права в контексті загальносоціального права. Кооператив під таким кутом зору виступає не стільки як суб'єкт господарської діяльності, скільки як громадське утворення – інститут громадянського суспільства. Нормативною, ідейною, ціннісною «віссю», навколо якої відбувається цивілізована взаємодія держави й інститутів громадянського суспільства, виступає закон.

Взаємодія держави і кооперації у сфері законотворення і законовиконання відбувається на двох рівнях – ідеологічному (як взаємодія кооперативної ідеї з офіційною економічною і політико-правовою доктриною, що віддзеркалюється в текстах законодавчих та інших правових актів) і діяльнісному (як процес творення й реалізації законів про кооперацію, об'єктивований в поведінкових актах його учасників). У горизонтальній площині взаємодія держави та кооперації відбувається у двох секторах законодавчої сфери – як законодавча регламентація компетенції і повноважень державних органів управління кооперацією (тобто, висловлюючись образно, взаємодія на «території» держави) і як

законодавча регламентація правового статусу кооперативних організацій та їх членів (взаємодія на «території» кооперації).

Місце кооперативного законодавства в описаній вище тристоронній піраміді, що унаочнює взаємодію держави, кооперації і права, визначається таким чином: це вписана у піраміду сфера, горизонтально розділена навпіл площиною. Верхня частина сфери відповідає ідеологічному рівню, а нижня – діяльнісному. Площина, що дзеркально розділяє ці два рівні, позначає кооперативне законодавство як систему нормативно-правових актів. Отже, кооперативне законодавство сприймається нами як соціальне явище, що має прояв у всіх вимірах правової реальності: світі ідей, світі знакових форм і світі взаємодій соціальних суб'єктів.

Слід зауважити, що можливості застосування цієї теоретичної моделі (з усіма численними взаїмозв'язками її елементів) як основи історико-правового дослідження доволі жорстко обмежуються набором виявлених історичних фактів, які можуть бути використані для реконструкції відповідного фрагмента минулого, та деякими іншими обставинами.

2.3. Державна концепція кооперації та класове праворозуміння – ідейні витоки радянського кооперативного законодавства

Охарактеризована вище модель відносин держави і кооперації побудована на основі вивчення цивілізаційного досвіду розвитку кооперації та її правового регулювання і відображає насамперед традиційні його (досвіду) елементи. Ідеологи радянської держави будували свої концепції на запереченні цінності дореволюційної правової і кооперативної традицій.

Діалектичний зв'язок традиційних та інноваційних чинників розвитку радянського права в теорії і практиці виявлявся по-різному. Хоча радянські правники розуміли, що «правильне правове регулювання господарських відносин суспільства буде мати місце в тому випадку, коли встановлені державою правила перебувають у повній відповідності з існуючими виробничими відносинами й задовольняють запити останніх» (таку тезу сформулював у грудні 1924 р. на засіданні Українського юридичного товариства професор Е. І. Кельман) [202], радянська держава сміливо йшла на «тимчасове порушення паралелізму» (вислів Е. І. Кельмана) заради втілення в життя революційної ідеї.

Теоретичне бачення суті процесів, що відбувалися в ідеологічній сфері життя суспільства, та їх взаємозв'язку із законодавством висловив

з марксистських позицій І. П. Разумовський. Він зазначав, що «правові «ідеї» й «ідеологія» як такі, що віддзеркалюють найбільш повно і в найбільш зручній формі інтереси одного якого-небудь звичайно панівного класу, природно прагнуть втілитися в законодавстві. З іншого боку, те ж законодавство не може не рахуватися з правовою структурою суспільства, що виражає дійсне співвідношення сил класів. Тому в правовій ідеології відбувається компроміс між правовою ідеєю і правовими відносинами, що безпосередньо відображають економіку» [203]. Вочевидь, компроміс мав місце і в реальному процесі формування радянського кооперативного законодавства, причому не лише у вертикальній площині (між ідеєю і відносинами), але і в горизонтальній (ідеологічній).

Головні ідейні джерела радянського кооперативного законодавства – більшовицька партійно-державна концепція кооперації та юридична ідеологія більшовицького режиму – мали витоки в комуністичній доктрині, яка знайшла формальне втілення в програмі РКП(б), затвердженій у 1919 р. При цьому державна концепція кооперації формувалася під впливом класичної кооперативної ідеології, що зумовлювалося декількома основними обставинами: кооперація як суспільний інститут сформувалася ще при «старому режимі» на основі сприйнятої із Заходу кооперативної ідеї і, таким чином, мала з нею генетичний зв'язок; носії цієї ідеї в 1920-ті рр. ще не були винищені репресіями – їх досвід був необхідний для прискореного «кооперативного будівництва» як способу виходу з економічної прірви. Так само й радянська юридична ідеологія в роки непу зазнавала помітного впливу «старих професорів» та інших правників із дореволюційним стажем фахової роботи, без допомоги яких підготувати радянські юридичні кадри й створити нове законодавство було неможливо. Обидва джерела – державна концепція кооперації та юридична ідеологія – на початку десятиліття перебували в процесі швидкої трансформації, поштовхом до якої стало проголошення непу.

Сучасна історична наука спростовує низку стереотипів радянської історіографії стосовно переходу до нової економічної політики та її впровадження в життя. Серед найголовніших із них слід назвати такі: уявлення про цілковиту вимушеність політики «воєнного комунізму» і, відповідно, логічність переходу до непу після закінчення війни; про цілеспрямованість і послідовність дій керівників партії і держави у справі відновлення ринку; про створення В. І. Леніним «кооперативного плану» та деякі інші. Аналізуючи ситуацію в російському суспільстві навесні 1921 р., П. О. Сорокін відзначав, що більшовицький уряд втратив підтримку не лише серед грабованого ним селянства, але й робітників

та основної маси червоноармійців, «утримався ж він при владі лише завдяки жорстоким репресивним заходам, введенням нових обмежень та відходу від ідеї комунізму» [204].

Неп являв собою сукупність переважно організаційно-економічних заходів, спрямованих на зміцнення політичної влади більшовицької партії. Економічну його сутність радянські правники характеризували як поєднання державного «соціалістичного» господарювання на основі націоналізованих командних висот з участю в обороті країни дрібних товаровиробників, що сприяють розвитку продуктивних сил. Саме частковим допущенням приватної ініціативи пояснювалася перебудова у сфері права [205].

Основні завдання правової політики держави в умовах непу були сформульовані її керівниками на конкретизацію принципу «революційної законності» вже наприкінці 1921 р. [206, 207*]. У січні 1922 р. відбулися Перший всеукраїнський і Четвертий всеросійський з'їзди діячів юстиції, на яких з настановами виступили керівники партії та держави [208]. Юридичні межі економічної свободи, за задумом розробників нового курсу, жорстко окреслювалися рельєфом «командних висот економіки» і баченням керівниками держави найоптимальнішої (економічно й політично найдоцільнішої) для просування країни до соціалізму розстановки сил у народному господарстві. За такого підходу особливої актуальності набула проблема співвідношення «революційної законності» й «революційної доцільності», залишаючись такою і в наступні роки й змушуючи вчених шукати її компромісне рішення [209].

Якщо в умовах «воєнного комунізму» революційна законність як практичне заперечення буржуазного правопорядку ототожнювалася з революційною доцільністю, то зі становленням радянського законодавства відбулося їх «розщеплення» [210]. З'явилися нові тлумачення сутності революційної законності. Уже після відмови від непу згадуючи його перші роки, А. Я. Вишинський піддавав критиці висунуту тоді «правоопортуністичними підголосками буржуазних теоретиків» ідею, згідно з якою революційна законність є нічим іншим, як функцією нової економічної політики, тоді як марксистський підхід, на його думку, полягає в її розумінні як функції диктатури пролетаріату [211]. Найменш «марксистським» був підхід до цього питання А. Трайніна, який у 1922 р. писав, що «закони можуть бути ліберальні й консервативні, корисні й шкідливі, але законності не буває поганої або хорошої, правої або лівої, революційної або реакційної» [212].

Фактичною підставою для такого твердження були дії центральної влади, яка стала вимагати суворого додержання закріплених у декретах її велінь, обмежуючи місцеве адміністративне свавілля. За висловом професора Н. Тоцького, «непорушному авторитету існуючого порядку, розумного хоча б відносно: на даний момент, за даних умов, у даному місці, віддається перевага проти абсолюту ідеальних цінностей революційного розуму» [213]. Така політика, як бачимо, відразу одержала схвалення й обгрунтування в теорії радянського права. Перспективу обмеження адміністративного свавілля визнали для себе привабливою і кооператори [214]. Проте на практиці спостерігалася інерційна схильність місцевої влади до вирішення питань на основі революційної доцільності. Коли інерція вичерпала свою силу, в теорії права заговорили про єдність революційної доцільності й законності, оскільки остання є тим правопорядком, який «визнаний доцільним верховними органами пролетарської диктатури» [215].

За доби «розгорненого соціалістичного наступу» серед теоретиків і практиків радянської юриспруденції поширилося переконання, що революційна законність відповідала тільки «відбудовному періоду» непу, а тому знову має поступитися місцем революційній доцільності. Такі погляди були піддані критиці в періодиці й засуджені на Першому Всесоюзному з'їзді марксистів-державників [216]. Разом з тим, у 1931 р. український правник Л. Ахматов стверджував, що «ніколи революційну законність партія не розуміла як правну гарантію для тих, що розвивалися й народжувалися, капіталістичних елементів села й непманських елементів у місті» [217]. І таке твердження мало вагомі підстави, адже марксистськими теоретиками права і тим більше політичним керівництвом держави законність ніколи не сприймалася як самостійна цінність: такий підхід вважався рисою «буржуазного» правового світогляду.

Утім нова економічна політика потребувала відповідного юридичного забезпечення. Радянські правники у сфері регулювання кооперативних відносин реалізували загальні політичні установки щодо розвитку права, вироблені вищим партійним керівництвом і закріплені першим (1922 р.) і другим (1924 р.) Всеукраїнськими з'їздами працівників юстиції. Зазначені з'їзди накреслили такі завдання: «створення червоного права, що є зброєю диктатури пролетаріату; фіксація і нормування відношень, які складаються на базі економіки переходового періоду; сигналізація про небезпечність ухилів у нашому будівництві, виявлених через судово-слідчий апарат; закріплення спілки з селянством; революційна законність, – правова стабілізація і т. ін.» [218].

Кооперативне законодавство років непу розвивалося у тісному зв'язку із законодавством про торгівлю, якій розробники нового курсу приділяли особливу увагу. Дозволивши приватну торгівлю, комуністична партія вимагала від одержавленої споживчої кооперації виконання «політичного завдання» – витіснити приватника з товарообороту. Приватна торгівля, бурхливо розвиваючись з перших місяців непу, швидко витіснила знесилену кооперацію. В одному з кооперативних часописів у червні 1922 р. писали, що «поступово, але досить швидко кооперація з «монополіста» стає організацією з «переважними правами», а потім губить і ці права і стає рівною навіть із приватними установами та особами – рівною в законі, і в значно гіршому стані фактично» [219].

Разом з тим, відновлення ринкових відносин створювало для кооперативних організацій потенційну можливість самостійно, в умовах вільної конкуренції, відновити втрачений економічний потенціал, використовуючи переваги кооперативної форми господарювання. Доля кооперації залежала насамперед від того, чи одержить вона від держави свободу діяти самостійно згідно з фундаментальними кооперативними принципами.

Можливості, які виникли для розвитку кооперативного руху у зв'язку з переходом до непу, «старі» кооператори сприйняли як шанс відродити справжню кооперацію. «Спочатку реставраційні тенденції домінували над радянсько-соціалістичними», – так писав І. Батюк про розвиток сільськогосподарської кооперації в 1922 р. [220]. Відповідно, виникло соціальне підґрунтя для відродження дореволюційної кооперативної ідеології.

Кооперативні вчення, популярні серед українських кооператорів у роки національної революції, комуністи сприймали як «ліберальну балаканину й соціал-реформістське убозтво» [221]. Теоретики радянської кооперації чітко усвідомлювали глибину розходжень у поглядах на сутність і перспективи розвитку кооперації, висловлених класиками марксизму та авторами різноманітних кооперативних учень [222].

Боротьба з «дрібнобуржуазною ідеологією» була не лише ідеологічним гаслом, але й системою ретельно організованих заходів. При цьому ідейні засоби політроботи активно доповнювалися заходами адміністративного характеру. Найдієвішими з них були цензура друку, контроль за надходженням літератури з-за кордону й жорстка регламентація книготоргівлі. Так, згідно з інструкцією Наркомату освіти УСРР від 21 грудня 1925 р. в округах створювалися спеціальні комісії за участю представників ДПУ [223], які вилучали з книгозбірень, читалень, кни-

гарень тощо ідеологічно шкідливі книги, в тому числі ті, що «суперечили завданням економічного будівництва УСРР». Серед авторів останніх в інструкції називалися й відомі теоретики кооперації [224]. Отже, вчені-кооператори, які працювали в науково-освітніх центрах української еміграції, були позбавлені можливості впливати на розвиток кооперативної ідеології в УСРР. Проте в самій радянській Україні залишалося чимало носіїв «дрібнобуржуазної» кооперативної ідеї.

Теоретики кооперації «старого напряму» змушені були пристосовувати свої погляди до нових реалій, намагаючись зберегти хоча б саму суть розуміння кооперативу як добровільної, самодіяльної організації. Найавторитетнішою в роки непу була кооперативна концепція російського вченого О. В. Чаянова, який мав чимало однодумців та послідовників і в Україні (А. Ф. Дідусенко, І. П. Коротков, К. С. Кононенко, О. К. Філіповський та інші). Зі встановленням радянської влади О. В. Чаянов не лише продовжував розробку проблем теорії кооперації в річищі організаційно-виробничого напряму аграрної науки, розпочату ним у працях 1912-1914 рр., але й брав активну участь у практичній діяльності. Навесні 1921 р. він працював у складі комісії при Наркомземі РСФРР, яка розробила «Основні принципи побудови продподатку», залучався до розробки заходів, спрямованих на розвиток сільського господарства, які становили економічну суть непу [225]. Учений схвально поставився до статті В. І. Леніна «Про кооперацію», цитуючи її у своїх студіях [226].

У 1924 р. у праці «Організація селянського господарства» О. В. Чаянов розмірковував над методами, якими можна ув'язати «селянську стихію в загальну систему державного капіталізму і, підпорядкувавши регулюючому впливу державних центрів, ввести до загальної системи нашого державного планового господарства» [227]. Приймаючи тезу про лідерство держави в кооперативному будівництві, він ніколи не підтримував ідеї одержавлення кооперації. Для вченого кооператив – це союз господарств, який є додатком до селянського господарства, що обслуговує його, залишаючи непорушним [228].

Незважаючи на те, що О. В. Чаянов і його однодумці вибудовували кооперативну концепцію в річищі державно-партійного курсу на розвиток непу, ставлення до них з боку ортодоксальних марксистів було підозрілим. Останні прагнули виробити послідовно марксистську кооперативну концепцію, яка була б покладена в основу діяльності державних органів. Перспективи кооперативного руху й роль кооперації в розбудові економічних підвалин соціалізму, як зазначає В. В. Голець, змусили

більшовицьке керівництво шукати наукового обґрунтування державницького підходу до кооперативного сектора економіки: теоретичні дискусії і практика кооперативного будівництва накреслили два шляхи розвитку економіки – адміністративно-командний і ринковий [229].

Погляди щодо майбутнього кооперації більшовицьких лідерів, у тому числі керівництва УСРР, достатньою мірою проаналізовані в історичній літературі новітнього періоду. Тож зупинимося лише на головних тенденціях розвитку партійно-державної концепції кооперації.

X з'їзд РКП(б) скасував резолюцію IX з'їзду партії про кооперацію, що базувалася на засадах політики «воєнного комунізму», доручивши ЦК «виробити й провести в партійному і радянському порядку постанови, які б покращили й розвинули будову і діяльність кооперативів згідно з програмою РКП і стосовно заміни розкладки натуральним податком» [230]. Уже 31 березня 1921 р. пленарними зборами кооперативних працівників при Кооперативному відділі ЦК КП(б)У за доповіддю Д. І. Кутузова були прийняті й передані на розгляд Політбюро ЦК тези щодо кооперації, в яких зазначалося: «Кооперація залишається централізованою системою самодіяльних організацій, регульованою державою, як у розумінні її організаційної структури, так і в розумінні характеру господарських операцій» [231].

Вимушений характер відмови від політики «воєнного комунізму» зумовив ту обставину, що партійні лідери в Україні в перші роки непу ще не спромоглися докорінно змінили своїх уявлень про стратегічну мету кооперативної політики партії, особливо в аграрній сфері. На VI Всеукраїнській партконференції у грудні 1921 р. Х. Г. Раковський говорив: «Нові відносини на селі слід розглядати як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашого невміння вирішити питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами й підходами, які були панівними в нашій політиці за три роки» [232].

Власне непівський варіант партійно-державної концепції кооперації здобув ідейний підмурок лише з виходом статті В. І. Леніна «Про кооперацію», яка була опублікована в газеті «Правда» 26 і 27 травня 1923 р., а в наступні роки друкувалася різними видавництвами мільйонними тиражами. Відомо, що лідер партії використовував при її написанні праці відомих теоретиків кооперації – М. І. Тугана-Барановського, О. В. Чаянова, С. Н. Прокоповича та інших [233].

Сьогодні в колі істориків набуло поширення переконання, що в цій статті В. І. Ленін ототожнив кооперацію з ринковим соціалізмом, від-

мовляючись тим самим від попередніх поглядів щодо капіталістичної природи кооперативів, а також що «ленінського кооперативного плану» насправді ніколи не існувало (вождь більшовиків висунув лише деякі ідеї щодо кооперації, але вони не були достатньо розвинуті й оформлені як план або програма). Проте чи означає це, що елементи, використані для конструювання в радянській історіографії міфу про «ленінський кооперативний план», покликаного довести послідовність усіх кроків на шляху будівництва соціалізму й виправдати суцільну колективізацію, були вигадкою?

Три головні завдання, з яких згодом конструювався цей «план» (кооперування селянських господарств; кооперування ремісників і кустарів; розвиток кооперативного обміну), неодноразово формулювалися В. І. Леніним у попередніх працях, що сприймалися в партійних масах як частини цілісного вчення і тому зберігали своє значення в соціально-психологічному аспекті й поза логікою розвитку ленінських ідей. Крім того, ці завдання відображали прагнення керівників радянської держави здійснювати цілеспрямований і системний вплив на розвиток кооперації. Інша річ, що остаточна мета цього впливу «з'ясувалася» лише згодом шляхом «правильного» трактування з використанням авторитету померлого вождя здійснених у радянському суспільстві перетворень.

Туманність формулювань і уривчастість тексту статті «Про кооперацію» створили умови для різноманітних тлумачень того, що ж насправді мав на увазі лідер партії: чи ставив він знак рівності між непівською кооперацією і соціалізмом; чи містила стаття концепцію розвитку суспільства, альтернативну чинній програмі РКП(б)? Сучасна література містить протилежні відповіді на ці питання [234]. Так само діаметрально протилежні міркування висловлюють учені з приводу того, чи були у В. І. Леніна на момент написання статті «Про кооперацію» принципові розходження з визнаними теоретиками кооперації (М. І. Туган-Барановським, О. В. Чаяновим та іншими) [235]. Відповідно, в істориків немає загальноприйнятої точки зору на те, чи була спотворена подальшими діями партійного керівництва остання воля лідера партії або, іншими словами, чи залишилася стаття «Про кооперацію» «непрочитаною».

На нашу думку, немає підстав ставити під сумнів зміну поглядів В. І. Леніна на найістотніші питання державної політики. При цьому не так важливо, чи був це особисто для нього – тяжко хворої на той час людини – лише черговий «стратегічний маневр», чи повна ревізія комуністичної ідеї. Важливішими видаються ті зрушення, які після пу-

блікації статті «Про кооперацію» відбувалися у свідомості фактичних носіїв радянської влади – керівників комуністичної партії і радянської держави.

Численні джерела, введені до наукового обігу дослідниками, дозволяють назвати такі основні обставини, під впливом яких зазнавала змін політична платформа комуністичної партії щодо кооперації в період непу:

– В. І. Ленін відійшов від керівництва партією і державою, не залишивши чіткого й завершеного плану будівництва соціалізму;
– у партії після смерті вождя відбувалася жорстка боротьба за владу, що унеможливлювало вироблення «єдиної лінії», на основі якої сформувалася б державна програма розвитку кооперації;
– «політичний заповіт» В. І. Леніна спровокував двовекторну ситуацію в розвитку партійної ідеології в кооперативному питанні – гасло кооперування на кілька років витіснило гасло колективізації;
– провідним теоретиком партії в кооперативному питанні до початку згортання непу був М. І. Бухарін, який обстоював пріоритет економічних методів управління народним господарством над адміністративними;
– Й. В. Сталін використовував авторитет В. І. Леніна для просування свого варіанту модернізації суспільства, переслідуючи при цьому мету повернення до пристосованої до нових умов політики «воєнного комунізму», що передбачало розуміння кооперування лише як передумови колективізації й спричинилося до практичної підміни кооперування примусовою колективізацією;
– обраний партією спосіб вирішення питання про селянську кооперацію зумовив і долю більшості інших видів кооперації в країні.

Як зазначає В. І. Марочко, після смерті В. І. Леніна на партійних з'їздах та конференціях почали з'являтися різні моделі просування радянського суспільства на шляху до соціалізму. Панівними до XV з'їзду ВКП(б), на думку вченого, були модель соціалізму, а головне – шляхи та методи його досягнення, запропоновані М. І. Бухаріним [236], якого В. І. Марочко небезпідставно вважає головним творцем більшовицької концепції кооперації [237]. Не вступаючи в дискусію навколо питання про те, наскільки глибоко М. І. Бухарін розумів нові ідеї В. І. Леніна і чи розгледів він у змісті статті «Про кооперацію» ревізію комуністичної доктрини, акцентуємо на головному: авторитетний партійний теоретик у своїх виступах і публікаціях протиставляв колективізацію кооперуванню, віддаючи безумовну перевагу останньому як добровільному і, відповідно, тривалому в часі процесу соціалістичного перетворення села.

Партійне керівництво в Україні поволі вносило корективи до ідеологічних гасел згідно з настановами провідних теоретиків партії. Так, постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про дальшу роботу по колективізації сільського господарства» від 15 листопада 1923 р. заборонялося форсування переходу нижчих форм колективів у вищі [238], що означало стримування надмірної активності місцевих партійних і радянських органів у справі колективізації села.

Суперечливе поєднання поглядів прибічників ліберального й авторитарного напрямів суспільного розвитку відбулося в рішеннях XIV конференції РКП(б) (квітень 1925 р.). У резолюції партконференції «Про кооперацію» зазначалося, що «колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі» [239]. Разом з тим, XIV партконференцію дослідники небезпідставно вважають кульмінацією радянської кооперативної політики ліберального напряму, адже прийняті на ній рішення були спрямовані на надання всім прошаркам населення, що займалося сільським господарством, права участі в кооперації. Підкреслювалося значення розвитку самодіяльності низової кооперативної мережі. Вплив держави на виробничі процеси окремих селянських господарств розглядався через організацію сільськогосподарського кредиту, постачання, переробку і збут [240].

Активізація прибічників форсування темпів індустріалізації й силових методів стосовно села до 1927 р. врівноважувалася поміркованою позицією сталінського угруповання, яке з тактичних міркувань маневрувало у боротьбі з конкурентами за владу в партії. Проте сталінське оточення поступово дистанціювалося від ліберального крила більшовицької партії, що разом з іншими чинниками спричинювалося до підміни змісту поняття кооперування шляхом нівелювання відмінності між кооперуванням і колективізацією.

Відхід від принципу добровільності колективізації відбувся на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. Його учасники ще використовували ліберальну фразеологію щодо кооперації, що, зокрема, пояснювалося потребою здійснити ідейний розгром опозиції. Проте кооперативний апарат цілком чітко зрозумів суть рішень з'їзду, яка зводилася до переходу від збутово-постачальних операцій, тобто обслуговуючої кооперації, до виробничої кооперації [241].

Законодавче забезпечення втілення директив партії в життя цього разу готувалося заздалегідь: у березні 1927 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про колективні господарства» [242], а ВУЦВК і РНК УСРР 21 вересня 1927 р. – постанову «Про заходи з організаційно-господар-

ського зміцнення існуючих колективних господарств і подальшого розвитку колективізації господарств» [243].

В останні роки непу ідеологія колективізації насаджувалася шляхом пропаганди «ленінського кооперативного плану». Провідне значення набуло гасло «загострення класової боротьби». В ідеологічній площині воно означало активне вилучення з обігу ідей і поглядів, які розходилися з офіційно затвердженими, безкомпромісну критику «буржуазної ідеології». Носії традиційних кооперативних ідей і цінностей відразу опинялися серед «внутрішніх ворогів». У грудні 1929 р. відбулася Перша Всесоюзна конференція аграрників-марксистів, покликана нейтралізувати вплив опозиції новій ідеології та практиці «соціалістичних» перетворень на селі. Носіями «буржуазних і дрібнобуржуазних ідеологій» були названі О. В. Чаянов, Н. Д. Кондратьєв, А. Н. Челінцев та інші теоретики кооперації [244].

Отже, на завершення жорсткого внутрішнього протистояння комуністична партія підтримала ідею примусової колективізації, яка забезпечувала прискорену індустріалізацію за рахунок пограбування селян і передбачала повернення до зрозумілих і зручних «воєнно-комуністичних» методів державного управління. Попри гостроту полеміки, розбіжності у поглядах партійних лідерів не поширювалися на розуміння відносин держави і кооперації: права на незалежність від держави за кооперацією не визнавав жоден із них.

Економічна, а відтак і організаційна залежність кооперативних організацій від держави сприймалася як аксіома, на якій змушені були будувати свої наукові конструкції і теоретики радянського кооперативного права. Так, Е. Н. Штандель обґрунтовував «регулюючий вплив на кооперацію з боку держави, яка планує народне господарство в цілому» [245], виправдовуючи водночас і «загальне організаційне керівництво нею» [246].

Таким чином, державна концепція кооперації являла собою конгломерат розрізнених елементів класичної кооперативної ідеології й підігнаних під потреби поточного моменту марксистських догм і директив комуністичної партії. Вона розроблялася в рішеннях партійних форумів, у працях партійних і державних діячів і несла на собі відбиток протистояння різних політичних сил – прибічників і противників непу. Ще в середині десятиріччя державна концепція кооперації ґрунтувалася на сприйнятті кооперації як форми соціалістичного будівництва, тоді як в умовах згортання непу в ній утвердилося розуміння кооперації як плацдарму для прискореної і, відповідно, примусової (щодо селянства) «соціалістичної» реконструкції народного господарства.

Розвиток концепції поступово виявив її антикооперативний зміст. Доволі симптоматичною є тема дискусії «Чи є в нас зараз кооперація (про кооперативність, її ознаки, відміну від капіталістичного часу, наявність рис кооперативності, перспективи)», організованої 7 вересня 1926 р. культосвітньою комісією Вукоради згідно з постановою президії Вукоради (доповідачі – В. М. Целларіус та М. Ф. Жмурко) [247]. Вочевидь, без додаткових тлумачень узгодити реалії з традиційними поглядами на сутність кооперації було складно.

І проблема полягала не в тому, що поступ кооперації ідеологічними засобами міцно ув'язувався з соціалістичним майбутнім країни, адже чимало видатних теоретиків кооперації вірили в соціалістичний ідеал. Керівники й рядові члени комуністичної партії, попри відносне розмаїття поглядів на шляхи соціалістичного будівництва й гострі дискусії щодо ролі кооперації в цьому процесі, були солідарними в головному: «лад цивілізованих кооператорів» вони погоджувалися будувати лише при суспільній власності на засоби виробництва, при класовій перемозі пролетаріату над буржуазією, тобто за умови збереження своєї економічної й політичної диктатури. Відповідно, вони не сприймали кооперативи як інститут громадянського суспільства – самодіяльні громадсько-господарські організації, що самі виробляють норми свого внутрішнього життя (кооперативні принципи) і вільно, на засадах економічної й світоглядної свободи, діють у зовнішніх відносинах. Отже, вади більшовицької концепції кооперації корінилися у фундаментальних засадах марксистського світогляду, поглядах його носіїв на суспільство, державу, право та їх співвідношення і взаємодію. Змінюючись під впливом «прозрінь» лідера партії, боротьби за владу, яку після смерті В. І. Леніна вели між собою її керівники, економічної ситуації в країні та інших чинників, більшовицька концепція кооперації прокладала собі шлях у чинне законодавство через таку ж аморфну в 1920-ті рр. юридичну ідеологію більшовицького режиму.

«Право, – писав Д. О. Магеровський, – це та сфера соціального життя, на яку менш за все звертала увагу марксистська думка й у першу чергу думка родоначальників діалектичного матеріалізму» [248]. У радянських умовах марксистський підхід до права, як стверджували його апологети, передбачав вирішення двох взаємопов'язаних завдань: «критику права як неправильного, збоченого буржуазного способу мислення» і «пристосування права як одного з формальних організаційних засобів до справи будівництва соціалістичного суспільства» [249].

До вироблення єдино «правильної» партійної лінії в питаннях радянського праворозуміння, що пов'язується з проведенням Першого всесоюзного з'їзду марксистів-державників і правників (1931 р.) та Першої наради з питань науки радянської держави і права (1938 р.), радянська юридична ідеологія й теорія права розвивалися у доволі плюралістичній атмосфері, наскільки це можливо в умовах пріоритету ідеології марксизму й панування класового підходу. У 1920-ті рр. у радянському правознавстві, порівняно з наступним періодом його розвитку, панував «хаос думок», в якому, втім, ортодоксальні марксисти прагнули провести лінію «правового фронту». Як писав у 1925 р. відомий український правник Ю. П. Мазуренко, «щодня силою нашої зброї, марксизму і ленінізму, ми повинні бити по цитаделі буржуазії – буржуазній юриспруденції, щоби зруйнувати і змести остаточно цю хитро сколочену, але достатньою мірою вже підтрухлу будову» [250].

Підходи до вирішення цього завдання різнилися настільки, що і в 1931 р. ще не вдалося виробити «генеральну лінію» в питанні праворозуміння, відтак Перший всесоюзний з'їзд марксистів-державників і правників з цього приводу ухвалив еклектичну за змістом резолюцію [251]. Завершення демонтажу базових теоретичних конструкцій періоду непу відбулося лише наприкінці 30-х рр., коли рішеннями згаданої наради 1938 р. одержало закріплення офіційне праворозуміння, яке ґрунтувалося на ототожненні права і закону. Право вже не ототожнювалося ні з суспільними чи виробничими відносинами, ні з ідеологією пролетаріату: воно трактувалося як сукупність норм, встановлених або санкціонованих державною владою.

Шлях до цього рішення розчистили події, які відбулися на етапі згортання непу, коли в теорії права (передусім на сторінках періодичних видань) розпочався пошук і жорстка критика опортуністичних ухилів у розробках попередніх років, у зв'язку з чим здійнялася хвиля «більшовицької критики й самокритики». Зокрема, періодика підхопила звинувачення директора Інституту радянського будівництва і права й секретаря ЦК ВКП(б) Л. М. Кагановича на адресу О. Л. Малицького в застосуванні буржуазно-юридичного методу в праці «Радянська конституція» (трактування радянської держави як підпорядкованої велінням закону, тобто правової) [252]. Аналізом власних «помилок» займалися провідні теоретики радянського права П. І. Стучка та Є. Б. Пашуканіс [253*], а в цьому їм «допомагали» войовничо налаштовані менш відомі колеги, які без зайвих зусиль знаходили у працях авторитетних учених компроментуючі в новій політичній ситуації «бухарінські» ідеї [254].

Проте ще і в 1932 р. впливовий журнал «Радянська держава» у зв'язку зі смертю П. І. Стучки – «творця теорії радянського права», писав: «П. І. першим розвинув марксистсько-ленінське революційне розуміння права як об'єктивного суспільного відношення і тим самим завдав рішучого удару нормативним, психологічним й іншим буржуазно-юридичним теоріям права» [255].

Характеризуючи революційно-марксистське праворозуміння, головними його засадами П. І. Стучка називав: 1) класовий характер усякого права; 2) революційно-діалектичний метод (замість формальної юридичної логіки); 3) матеріальні суспільні відносини як базис для пояснення правової надбудови (замість пояснення правових відносин із закону чи правових ідей) [256]. У 1923 р. він конструював загальне визначення права, беручи за основу формулу, наведену в підготовленому під його керівництвом офіційному акті НКЮ РСФРР, що вийшов у грудні 1919 р. під назвою «Керівні засади з кримінального права РСФРР». Тоді колегія Наркомюсту виробила визначення, згідно з яким «право – це система (або порядок) суспільних відносин, яка відповідає інтересам панівного класу й охороняється організованою силою його (тобто цього класу)» [257].

Проте розуміння П. І. Стучкою права не було одномірним. Він указував на існування трьох основних значень цього поняття, вироблених історією: «а) право як реальна система конкретних суспільних відносин; б) право як закон, норма, цивільний кодекс; в) право як ідеологія, теорія, правосвідомість» [258*], і закликав не змішувати ці поняття, а з'ясовувати кожне окремо і визначати їх взаємовідношення [259]. А. Рубінштейн – автор рецензії на одну з праць ученого – вбачав сутність його теорії саме в розмежуванні цих «трьох кардинальних понять», а не в ототожненні права з суспільними відносинами [260]. Проте правники-марксисти, які звикли до усталеного розуміння «генетичного співвідношення основних рядів соціальних явищ» у теорії К. Маркса, з ототожненням права і суспільних відносин погодитися не могли [261]. Правникам «старої» школи, котрі рецензували праці П. І. Стучки, не важко було знайти в їх змісті суперечності й інші теоретичні й методологічні недоліки [262]. Проте до кінця життя вчений відчував себе головним творцем радянської теорії права і продовжував наполегливо відстоювати принципову правильність свого марксистського праворозуміння [263].

Деякі марксистські юристи, міркуючи над предметом історії права, також виходили з «триєдності» в розумінні права як правової ідеології,

правових норм і правових відносин з визнанням примату останніх. З таких позицій В. Штейн у контексті розподілу наукової праці як «специфічну зону» історико-правових досліджень виокремлював правові відносини в їх історичному розвитку [264].

Розуміння права як системи суспільних відносин деякими його радянськими теоретиками було своєрідним виявом соціологічної інтерпретації права. Остання виявлялася в різних – поміркованих і радикальних варіантах. Так, професор В. І. Сливицький на об'єднаному засіданні науково-дослідних кафедр «Проблеми сучасного права» й «Світового господарства» при Харківському інституті народного господарства, декларуючи вихідні засади власного юридичного мислення, зазначив, що основним досягненням марксистської (ленінської) теорії права він вважає «встановлення правильного марксистського розуміння права як суспільного відношення», яке, на відміну від нормативістської ідеї примату норми над відношенням, стверджує ідею примату відношення над нормою [265].

Характерною рисою соціологічного розуміння права ортодоксальними марксистами стало протиставлення правознавства й соціології, утвердження примату останньої. Так, Ф. Корнілов стверджував, що «юридичне мислення – мислення неправильне – ідеологічне, являє собою процес розвитку панівних ідеологій», воно відрізняється оперуванням особливими юридичними поняттями [266*] і юридичними прийомами, що дозволяють будувати абстрактні юридичні конструкції [267].

Подібні погляди мали відверту деструктивну спрямованість щодо теоретичної юриспруденції, на що не могли не реагувати провідні теоретики радянського права. Так, Є. Б. Пашуканіс писав: «Багатьом товаришам марксистам здавалося достатнім внести в перераховані вище теорії момент класової боротьби, щоб одержати справжню матеріалістичну, марксистську теорію права» [268]. «Відмовляючись від аналізу основних юридичних понять, – продовжував він, – ми одержимо лише теорію, що пояснює нам виникнення правового регулювання з матеріальних потреб суспільства, а отже відповідність правових норм матеріальним інтересам тих або інших суспільних класів. Але саме правове регулювання, незалежно від багатства історичного змісту, який ми вкладаємо в це поняття, залишиться неаналізованим, як форма. Замість повноти внутрішніх розмежувань і зв'язків ми вимушені будемо користуватися вбогими й приблизно накресленими контурами юридичного, настільки приблизними, що межа, яка відокремлює сферу юридичного від суміжних сфер, майже згладжується» [269].

Розроблену Є. Б. Пашуканісом концепцію права в літературі називали міновою, оскільки він, зближуючи форму права й форму товару, генетично виводив право з мінових відносин товаровласників. «Юридичне відношення між суб'єктами, – стверджував він, – є тільки іншою стороною відношення між продуктами праці, що стали товарами» [270]. Розробляючи поняття юридичного відношення як відношення між певними суб'єктами, в якому право тільки і «здійснює свій реальний рух», Є. Б. Пашуканіс вважав, що право як сукупність норм «є не більш ніж застиглою абстракцією» [271]. «У матеріальній дійсності відношенню належить примат над нормою», – наголошував він [272]. Учений критично оцінював нормативістську позицію щодо права і юридичного відношення як відношення до існуючого правопорядку або всередині правопорядку, а не фактичного відношення між суб'єктами [273]. На відміну від П. І. Стучки, який визначав право як усі суспільні відносини загалом (їх систему), Є. Б. Пашуканіс намагався знайти специфічну соціальну об'єктивність права як відношення [274]. Отже, ставлячись із розумінням до постановки П. І. Стучкою проблеми права як суспільного відношення, вчений критикував шляхи її вирішення.

Представник ортодоксального марксистського напряму в теорії права І. Подволоцький демонстрував поверхове розуміння цієї проблеми. «Право, – писав він, – являє собою систему примусових соціальних норм, що відображають економічні й інші суспільні відносини даного суспільства; норм, що впроваджуються й охороняються державною владою панівного класу для санкціонування, регулювання й закріплення цих відносин, а відповідно й закріплення панування даного класу» [275]. Із молодим завзяттям учень М. І. Бухаріна [276*] піддав критиці стучківське розуміння права як системи суспільних відносин, зробивши закид, що «т. Стучка сплутав надбудову з базисом» [277].

Не згоден був представник нової генерації теоретиків-марксистів і з ідеями іншого відомого вченого – М. А. Рейснера, зокрема з думкою про те, що революція потребує правового виправдання [278]. Такі погляди, попри застосування класового підходу, справді були доволі екзотичними. У 1917 р. М. А. Рейснер писав, що «право є справедливим розподілом влади людей над людьми», розуміючи під справедливістю «зрівняння між рівними» і вказуючи на те, що «кожен суспільний клас створив свою мірку для справедливості, а з нею разом і своє право» [279]. У радянських умовах він продовжував розпочату до революції класову інтерпретацію ідей представників психологічної школи

права Л. Кнаппа та Л. Петражицького [280, 281*]. Внаслідок такої інтерпретації «...утворилося не інтуїтивне право взагалі, яке могло і там, і тут давати індивідуальні форми, пристосовані до відомих суспільних умов, а найсправжнісіньке класове право…», що вчений вважав своєю заслугою [282]. Таку модифікацію «буржуазних» ідей ортодоксальні марксисти вважали «спотворенням марксизму в найбільш грубих формах» [283].

Проте ідеї М. А. Рейснера пояснювали стан розвитку правосвідомості суспільства, переконливо обґрунтовували пріоритет «революційної правосвідомості» над позитивним правом, що набувало особливої актуальності в умовах революційних перетворень при відкиданні буржуазного права в перші роки радянської влади. Відомо, що нарком освіти А. В. Луначарський у своїх статтях ототожнював «соціалістичну правосвідомість» з «інтуїтивним правом» робітничого класу [284].

На думку М. А. Рейснера, не існує якогось одного єдиного права, якому можна було б дати одне якесь визначення [285]. У класовому суспільстві кожний суспільний клас творить своє реально існуюче інтуїтивне право. Загальний правопорядок як при капіталізмі, так і в радянських умовах являє собою компроміс і поєднання наявних у суспільстві суб'єктивних класових прав [286]. Розглядаючи радянське право, М. А. Рейснер дійшов висновку, що воно «...є складним правопорядком, у склад якого входять великі сегменти соціалістичного права робітничого класу і його класове пролетарське право. Таким є панівне становище пролетарського права в силу диктатури пролетаріату. Наступне місце займає класове селянське право, втілене в земельний кодекс з переважанням колективної власності. Лише на третьому місці знаходиться класове право буржуазії з її цивільним кодексом у межах торгового обороту» [287].

Радянський Цивільний кодекс сприймав як «буржуазний» і П. І. Стучка. «Наш кодекс, – писав він, – хоча і результат не революції, а відступу, все-таки являє собою не воскресіння старого цивільного права взагалі, а лише часткову рецепцію буржуазного кодексу без наміру до поширювального його тлумачення» [288]. Керівники держави висловлювалися щодо цього більш прямолінійно. Так, Г. І. Петровський на Першому всеукраїнському з'їзді працівників юстиції в 1922 р. говорив: «…нам треба створити таке право, щоби буржуазія не могла знайти в ньому підпори» [289].

Компроміс із «непманом» мав чітку межу, яка полягала в недопущенні відродження приватного права. А така загроза існувала. У теоре-

тичній юриспруденції вона уособлювалася «старою професурою», деякі представники якої повернулися в 1920-ті рр. до наукової діяльності, продовжуючи сповідувати ідеали й цінності дореволюційної юриспруденції. З викладеного вище зрозуміло, що цивілістика була чи не єдиною сферою діяльності, де їх знання і досвід могли віднайти застосування. Адже, як визнавав М. О. Скрипник, аналізуючи завоювання «революції в праві», серед усіх галузей радянського права «…є менш очевидним, менше кидається в око особливий, відмінний від буржуазного права, характер нашого права цивільного й господарського» [290].

Один із провідних теоретиків цього права професор А. Г. Гойхбарг у 1923 р. стверджував, що «наш Цивільний кодекс не має коренів у минулому», наголошуючи на розриві радянського законодавця зі старою правовою традицією [291]. Проте висловлювались і думки протилежного змісту. Я. А. Канторович – прибічник ідеї еволюціонізму в праві, вважав, що незважаючи на глибоку принципову відмінність між буржуазним і радянським цивільним правом, «те й інше мають спільні корені – в правових ідеях, засадах, інститутах і конструкціях, які спадкоємно, починаючи з римського права, вироблялися правосвідомістю і, діалектично розвиваючись і еволюціонуючи разом з розвитком і еволюцією соціального життя, знаходять свій синтез у сучасному праві…» [292]. Він же вказував на те, що цілі інститути й окремі норми радянського Цивільного кодексу дослівно запозичені з буржуазних законодавств, зокрема, з дореволюційного проекту зобов'язального права російського Цивільного уложення [293]. Цілком відвертим у цьому питанні був і П. І. Стучка, який характеризував розвиток цивільного права в перші роки непу як «широку рецепцію буржуазного права, доповнену різними дійсними або, часто, уявними застереженнями революційного характеру» [294].

Зазначену обставину усвідомлював і В. І. Ленін, відреагувавши на неї відомою директивою про те, що «ми нічого приватного не визнаємо». На виконання цієї настанови до проекту Цивільного кодексу РСФРР 1922 р. було внесено істотні зміни, головна суть яких полягала у встановленні можливостей прямого втручання держави в цивільні правовідносини.

Вирішити проблему приватного права в теорії було складніше. Аналізуючи запропоновані в радянському праві підходи до вирішення цієї проблеми, у 1927 р. С. І. Раєвич виокремив п'ять різних точок зору [295]. Деякі з них були цілком антагоністичними.

Заперечення щодо поділу права на приватне й публічне радянські юристи нерідко супроводжували посиланнями на «останнє досягнен-

ня буржуазної юридичної думки» – «соціалістичну» теорію функцій Л. Дюгі [296]. Положення теорії «соціальної функції» були пересаджені на ґрунт радянської цивілістики А. Г. Гойхбаргом і підхоплені багатьма іншими вченими [297, 298*].

Протиставлення приватного й публічного права у працях «старих» професорів, до яких належав, зокрема, Я. А. Канторович, критикували як прояв буржуазного розуміння права [299]. Проте такі авторитетні вчені, як П. І. Стучка та Є. Б. Пашуканіс, не вважали можливим в умовах перехідного періоду відмовитися від поділу права на приватне й публічне, що не залишалося непоміченим у науково-юридичних колах [300].

Найбільш послідовним противником «традиційного поділу» права був А. Г. Гойхбарг. На його думку, цей поділ користується визнанням лише серед найбільш «відсталих» юристів [301]. Головною помилкою вченого В. Синицин вважав штучне поєднання питання про поділ права на приватне й публічне з питанням про недоторканність приватних прав [302]. «Традиційний» поділ права на приватне й публічне, – стверджував він, – «не придуманий «відсталими» юристами, щоб «лякати дітей», а випливає з суті економічних відносин, що опосередковуються правом» [303]. Потребу в такому поділі відчували й представники інших галузевих юридичних наук, серед яких – професор Н. І. Палієнко [304].

Марксисти-соціологи критикували підходи до вирішення питання про поділ права на публічне й приватне обох сторін науково-юридичної суперечки, звинувачуючи його учасників у «сліпому підкоренні авторитетам буржуазних учених». Так, Ф. Корнілов стверджував, що «до питання про поділ права необхідно підходити не за ознакою охорони (формальна ознака) суб'єктивних прав приватної особи і не за ознакою (догматико-матеріальна ознака) розмежування приватних і загальних інтересів, а за ознакою формального відображення матеріальних умов суспільного життя, тобто необхідно виходити з протиставлення громадянського суспільства державі» [305].

Складна ситуація в теоретичній юриспруденції спричинилася до того, що концептуальна основа нового цивільного законодавства являла собою суперечливий конгломерат. Зазначена обставина відбилася на змісті радянського Цивільного кодексу [306], який являв собою втілення ідей, що лише почали прокладати собі дорогу в життя. Як підкреслював у доповіді в секції господарсько-трудового права Інституту радянського права І. С. Перетерський, «ЦК став майже апріорною побудовою, бо ті відносини, які він був покликаний регулювати, тільки ще зароджувалися, і, природно, не були ще достатньо проаналізовані» [307].

У кодексі була чітко виявлена соціальна природа радянського цивільного права доби непу. Правоздатність приватних осіб не визнавалася абсолютною юридичною цінністю – вона надавалася державою «з метою розвитку продуктивних сил країни» (ст. 4 ЦК УСРР). Як зазначалося в коментарі до Цивільного кодексу, підготовленому провідними українськими правниками, держава «надала, тобто дарувала, своїм громадянам цивільні права виключно у своїх цілях» [308]. Встановлювалася залежність захисту цивільних прав від їхнього «соціально-господарського призначення» (ст. 1 ЦК УСРР).

Аналізуючи поняття «здійснення свого права всупереч його соціально-господарському призначенню», С. І. Аскназій констатував, що воно не має достатньої визначеності в законодавстві, тому оцінку відповідності дії уповноваженої особи господарському призначенню наданого їй права слід здійснювати під кутом зору чергових завдань радянського соціально-економічного будівництва [309]. Тобто правозастосувачеві необхідно було добре орієнтуватися в останніх партійних директивах. Зокрема, працівники органів прокуратури розуміли загальну політику пролетарської держави як «керівне правило» у сфері нагляду за відповідністю діяльності суб'єктів ринку соціально-господарському призначенню здійснюваних ними прав [310]. Проте юристам-практикам не вистачало вміння коректно «перекладати юридичною мовою» партійні директиви. Як і слід було очікувати, в судовій практиці стосовно ст. 4 ЦК, за визнанням П. І. Стучки, виникла велика плутанина внаслідок її застосування «всюди, де треба і де не треба» [311].

Слід зауважити, що ідеологічне протиставлення «буржуазної» концепції природженої правоздатності радянській концепції дарованої державою правоздатності було панівною, але не загальноприйнятою серед радянських теоретиків права точкою зору. Виявляючи самостійність мислення, український учений В. Карпека вказував на те, що вже в XIX ст. з «падінням» природно-правової доктрини і утвердженням позитивної юриспруденції поширилась точка зору на правоздатність як якість, що є похідною від позитивного права [312]. Дослідник демонстрував і можливість менш ідеологізованого, теоретично глибшого, а тому ближчого до поглядів «буржуазних» юристів тлумачення ст. 1 і ст. 4 радянського Цивільного кодексу, з якими панівна думка пов'язувала докорінну відмінність між буржуазним і радянським цивільним правом [313]. Міркування радянського правника, який не піддавав критиці сам принцип, покладений в основу згаданих статей, наводять на думку про штучну ідеологізацію проблеми правоздатності в радянській теорії

права, переведення її в площину ідеології класового протистояння, що стала інструментом практичної політики.

Критикуючи деякі з положень першого видання вищезгаданого коментаря Цивільного кодексу (щодо неприйнятності в радянському цивільному праві принципу «все, що не заборонено, те дозволено»), професор Б. В. Попов погоджувався, що «в теперішній час цивільна правоздатність є вимогою не принципу, а лише тільки доцільності», але застерігав від відмови в правовому регулюванні від загальнодозвільного принципу, проводячи паралель з режимом «поліцейської держави» [314]. Стаття, звичайно, не залишилася без відповіді одного зі співавторів критикованого коментаря – А. Семенової, яка звинуватила Б. В. Попова в «нерозумінні шановним професором самого духу і радянського цивільного права, і методу побудови Цивільного Кодексу» [315]. Цей дух вона висловила формулою «дозволяється лише те, що відповідає інтересам робітничо-селянської держави і трудящих мас» [316].

Гострі дискусії викликав у правників і радянський цивільний процес, суперечливість якого П. І. Стучка охарактеризував такою фразою: «пролетарський суд і буржуазне право» [317]. Радянський законодавець розглядав цивільні спори в суді не стільки як захист прав та законних інтересів приватної особи, скільки як публічний захід, спрямований передусім на охорону державних інтересів. Відповідно, у відносинах державних органів із приватною особою, у сфері яких виникав спір, остання була майже повністю безправною. За судом і прокуратурою в цивільному судочинстві закріплювалася активна роль. Проте не можна заперечувати й позитивного значення нового цивільно-процесуального законодавства: діяльність судів у цивільних справах набула доволі чітку нормативну основу, що звузило простір для вияву владного свавілля під прикриттям революційної фразеології.

Безперечно, знайшлися і впливові противники таких змін. Так, на думку М. В. Криленка, «ученість термінів нашого Цивільного Кодексу лякає наших суддів, і будь-яке вміле жонглювання юридичними термінами нашого ЦК справляє на них враження». Викриваючи «фетишизм букви закону», авторитетний радянський правник закликав до звільнення працівників суду з «цього юридичного полону» під гаслом «ширше дорогу безпосередньому здоровому глузду й правильно вираженому класовому чуттю» [318]. Класове чуття штовхало М. В. Криленка до заперечення принципів обов'язковості захисту і змагальності в судовому процесі [319].

Позитивний вплив на економічне життя, який справило нове цивільне законодавство, є беззаперечним фактом. Проте не піддається

сумніву й те, що головна соціальна цінність цивільного права як юридичної основи розвитку громадянського суспільства радянським законодавцем була цілеспрямовано зведена нанівець. Це право не забезпечувало економічної свободи та юридичної рівності всіх суб'єктів. Воно слугувало інтересам партійно-державного апарату, а не суспільства загалом. Отже, характеристика радянського права як такого, що мало переважно публічно-правову спрямованість, не є достатньою для відображення його сутності. Слід погодитися з аргументацією тих сучасних авторів, які наполягають на необхідності відмежовувати справжнє публічне право як право, що, опосередковуючи відношення держави до особи, виражає інтереси суспільства в цілому, і право, що захищає інтереси державного апарату. Для позначення останнього в літературі була запропонована назва «етатичного, тоталітарного, бюрократичного права» [320].

Теоретичні підвалини бюрократизації приватного права були закладені зі створенням концепції радянського господарського права. Якщо Цивільний кодекс був задуманий і втілений у життя як закон ринкового господарства, то сферою регулювання господарського права визнавалися господарські відносини «соціалістичного сектора». Плановий характер майнових взаємовідносин державного сектора протиставлявся анархічному характеру вільної конкуренції у сфері цивільних майново-правових відносин [321].

Сама ідея господарського права народилася за межами СРСР: її активно розробляли в роки Першої світової війни Ю. Гедеман та інші зарубіжні, переважно німецькі, вчені [322]. Зокрема, Ю. Гедеман очолював Інститут господарського права, створений при Йенському університеті [323]. Погляди зарубіжних правників на природу господарського права істотно відрізнялися, що стало предметом вивчення радянських цивілістів [324]. Теоретичні розробки зарубіжних учених, викликані умовами воєнного часу, після війни певною мірою втратили свою актуальність. У СРСР ідея господарського права здобула нове життя.

Відправною точкою для розробників господарського права виступала авторитетна думка П. І. Стучки про поступовий (з поширенням плановості) вихід відносин державних підприємств зі сфери регулювання Цивільного кодексу. У 1929-1930 н. р. у вишах почалося викладання дисципліни господарсько-адміністративного права за програмою, складеною Л. Я. Гінцбургом і затвердженою Інститутом радянського будівництва і права Комуністичної академії [325]. Автор програми визначав господарсько-адміністративне право як систему правового

регулювання відносин всередині соціалістичного сектора радянського господарства в порядку підлеглості та плановості [326].

Професор С. Н. Ландкоф, запропонувавши свій варіант програми цієї дисципліни, серед учасників регульованих господарсько-адміністративним правом відносин – підприємств (їх організаційну структуру і форми зв'язку він визначив як «вихідну позицію» нової галузі права), назвав і кооперативні підприємства [327]. Концептуальні засади його підходу зазнали негативної оцінки через некритичне сприйняття концепції А. В. Венедиктова про двоєдину природу державних підприємств, неправильне визначення «вихідної позиції» галузі (на думку І. Жагелева, нею мали б бути відносини всередині соціалістичного сектора, а не організаційна структура підприємств), розмежування регулювання і планування, відсутність класової позиції в аналізі тощо [328]. Проте підручник, який підготував С. Н. Ландкоф для викладання цієї дисципліни, був схвалений Методкомом Наркомату освіти УСРР [329]. Отже, наприкінці десятиліття почав працювати механізм впровадження ідеї господарського права у масову свідомість.

На етапі згортання непу, коли виникла потреба в перегляді Цивільного кодексу, який уже не відповідав реаліям планової економіки, за пропозицією завідувача Кодифікаційного відділу НКЮ Ю. П. Мазуренка 6 травня 1927 р. Колегія НКЮ УСРР вирішила створити при Кодифікаційному відділі «Комісію для переробки Цивільного й Цивільно-процесуального кодексів УСРР» [330]. Комісія визнала доцільним включити до оновленого Цивільного кодексу норми «стосовно всього господарського життя країни» і назвати його «Кодекс господарських законів». За задумом членів комісії, «кодифіковані норми повинні охопити своїм змістом основні майново-правові засади планового сектора народного господарства, принципи кооперативного, концесійного, торгового права, видавниче й авторське право, норми права про трести і синдикати, вексельне право, основи транспортного права, основи житлового й будівельного права й основи користування надрами землі (гірниче право)» [331].

У «Віснику радянської юстиції» того ж року була опублікована загальна схема викладення «Кодексу господарських законів УСРР» за підписом голови комісії Ю. П. Мазуренка. У розділі, присвяченому окремим видам юридичних осіб (у новому кодексі його планувалося кардинально розширити порівняно з ЦК 1922 р. з огляду на значення, яке в народному господарстві набули юридичні особи), кооперативним організаціям відводився окремий параграф [332]. У тезах, які переду-

вали схемі проектованого документу, серед іншого пояснювалося, що новий кодекс має охопити своїми нормами господарські відносини держорганів і кооперативних організацій (держорганів між собою, кооперативних організацій між собою, держорганів з кооперативними організаціями), які виникають у порядку виконання планових завдань (з укладенням чи без укладення договору), а також відносини держорганів і кооперативних організацій з приватними особами [333].

Невдовзі в періодиці розпочалося дискусійне обговорення питання [334]. На основі виокремлення трьох секторів народного господарства – централізованого, кооперативного і приватного (два перших поступово мали об'єднатися в групу «організованого», «регульованого», «усуспільненого» господарства) – поряд з іншими була висунута ідея про прийняття двох кодексів: «один – цивільного права для нерегульованого господарства, до якого можна завести або додати норми про торговельні угоди, другий – кодекс господарства регульованого» [335]. У такому контексті в 1928 р. відбувалося обговорення проекту «Кодексу господарчих законів УСРР» у постійній комісії радянського права при Всеукраїнській академії наук [336], у Харківському юридичному товаристві [337], у Харківській науково-дослідній кафедрі «Проблеми сучасного права» [338].

У перебігу цих обговорень відбувалося подальше витіснення приватно-правової ідеології з правосвідомості теоретиків і практиків радянського права. Аналізуючи 10-річний досвід розвитку радянського цивільного права, Е. І. Кельман зазначав, що з розвитком непу воно пройшло кілька етапів «від спрощеного розуміння нових форм економіки, як часткового відновлення ізольованих приватно-капіталістичних відносин, до сучасної концепції нової економічної політики, як методу зміцнення й розширення соціалістичних елементів народного господарства зі збереженням товарно-грошових відносин і послідовним втягненням приватного сектора народного господарства до сфери соціалістичної перебудови суспільства» [339]. Найвиразнішими рисами радянського цивільного права вчений назвав домінуюче значення соціально-господарського начала, класовий характер і динамічність [340].

Висока динаміка подій останніх років десятиліття зумовила швидке «старіння» подібних оцінок. Уже у 1930 р. С. М. Братусь, міркуючи про природу соціалістичного плану як ключ «до правильного розуміння діалектики відмирання права» і тенденцію звуження сфери застосування Цивільного кодексу в умовах розширення усуспільненого сектора

народного господарства, писав: «Господарсько-адміністративне право стоїть на межі права і неправа, тому що та сфера відносин, яку ми відносимо до цієї галузі радянського права, характеризується відмиранням правосуб'єктності, комерційного розрахунку і ринкової оперативної самостійності в господарській діяльності держпідприємств» [341].

Підсумовуючи викладене щодо розвитку радянської юридичної ідеології, зазначимо, що в 1920-ті рр. у загальному річищі марксистського підходу до права сформувалися різні концепції його розуміння. Їх спільною рисою було заперечення буржуазного права, за яким нерідко приховувалося заперечення права як такого – об'єктивованого інституційного утворення. У критиці теоретичних розробок опонентів з роками все виразнішою ставала спрямованість на виявлення «помилок опортуністичного характеру».

Найбільшу схильність до таких «помилок» виявляли окремі відомі з дореволюційних часів учені-цивілісти, які в період непу повернулися в науку. Попри необхідність узгоджувати свої погляди з ортодоксальною марксистською доктриною, їм удалося надати поштовх розробці низки проблем теорії і юридичної практики. Проте їхня діяльність не могла стати на перешкоді ідеологічно обґрунтованому вихолощуванню приватно-правових засад із законодавства. Марксистськими теоретиками права було аргументоване зведення радянського цивільного права до господарського права як основи державного управління народним господарством. Зі зміцненням більшовицького режиму партійна ідеологія поступово витісняла залишки дореволюційної правової ідеології [342*]. На досягнення цієї мети були спрямовані спеціальні заходи з «радянізації» вищої правової школи, розробкою яких, зокрема, займалася методологічна нарада з правової освіти при Наркоматі освіти УСРР [343].

Указані тенденції позначилися і на розвитку кооперативного права і кооперативного законодавства. Теорія кооперативного права 20-х рр. перебувала в зародковому стані: правники-кооператори займалися переважно проблемами юридичної практики, вирішення яких шукали і в законотворчій сфері (шляхом участі в законопроектних роботах), та викладацькою діяльністю. Фундаментальних наукових праць вони не створили. У 1931 р. російський правник Б. Комаров іронічно зауважував, що «такими найактуальнішими питаннями, як питання про місце кооперативного права в системі радянського права, природа кооперативного законодавства, форми і принципи, джерела кооперативного права і т. д., у нас займаються дуже поодинокі т. зв. цивілісти, а ще менше правники-марксисти» [344].

Ця обставина цілком органічно вписувалася в загальну картину розвитку радянської теоретичної юриспруденції. І. Ільїнський, аналізуючи складений В. Соколовим систематичний покажчик радянської юридичної літератури, виданої за період з січня 1923 р. по березень 1926 р., відзначив крайню слабкість теоретичної розробки питань права порівняно з дореволюційною наукою. Так, протягом названого періоду було видано лише 29 окремих праць з теорії права, з яких наукові становили одиниці [345].

Закономірно, що на розвиток кооперативного законодавства на початку непу помітний вплив справляла «стара» юриспруденція через правосвідомість правників-практиків, котрі сформувалися як фахівці в дореволюційні роки. Перебуваючи під впливом традиційних уявлень, природу кооперативу вони тлумачили як приватно-правову, а в законодавстві і статутах прагнули втілити ознаки «кооперативності». Відтак у радянському кооперативному законодавстві періоду непу «часткова рецепція буржуазного права» була ще послідовнішою, ніж у Цивільному кодексі. Під впливом практичної потреби приватно-правові засади законодавчого регулювання кооперативних відносин відновлювалися, але робилося це «дозовано» і в поєднанні з іншими заходами, спрямованими на те, щоб згідно з директивами партії оточити приватні відносини мережею публічних і поставити їх розвиток під пильний державно-партійний контроль.

Юридичне вираження державна концепція кооперації одержала в інтерпретаційно-правовому акті, який з'явився у період, коли професійна свідомість радянських правників-кооператорів адаптувалася до впливів, спричинених прийняттям Цивільного кодексу і публікацією ленінської статті «Про кооперацію». 17 липня 1923 р. секретаріат Головкооперкому звернувся листом до Наркомюсту УСРР з проханням розтлумачити питання про підсудність державним арбітражним комісіям майнових спорів кооперативних об'єднань [346]. 20 серпня 1923 р. Наркомюст дав негативну відповідь на поставлене питання, аргументувавши свою позицію шляхом висвітлення юридичної природи кооперації. У листі зазначалося: «Звертаючись до питання про те, що являють собою кооперації в системі народного господарства УСРР, необхідно дійти до того висновку, що кооперація у всіх її видах уявляється приватно-правовою організацією для виробничих, промислових, торгових і споживчих цілей, щоправда, заохочувана й протегована державою, у вигляді особливих умов кредитування, залучення в окремих випадках до виконання державних господарських завдань, надання переваги

щодо приватних підприємців при здачі державних підрядів і замовлень і т. ін. За складом своїм кооперація (принаймні теоретично, за декретом) охоплює всіх громадян УСРР; капітали її переважно приватного походження; цілі – приватне виробництво і розподіл. І найважливіші завдання державного значення, які покладались на кооперацію в 1919-21 роки, втратили нині своє значення. Постанова Раднаркому про Кооперативний комітет говорить про зміну характеру діяльності кооперативних організацій з огляду на допущення товарного обороту на місцевому ринку, й необхідність вилучення кооперації з підпорядкування окремим відомствам і надання їй самостійної керівної організації» [347].

Відділ законодавчих проектів і кодифікації НКЮ РСФРР у роз'ясненні норм, що встановлювали порядок обов'язкового нотаріального засвідчення угод держорганів з приватними особами (1924 р.), також відніс кооперативні організації до приватних осіб [348].

З протилежним за змістом тлумаченням природи кооперації виступив у публікації у «Віснику радянської юстиції» (1923 р.) Е. Н. Штандель. Оперуючи поняттям «соціальні функції кооперації», юрист Вукопспілки доводив, що при радянській владі кооперативи є не приватно-правовими організаціями, а громадськими установами з публічно-правовими функціями [349]. Слід визнати, що в умовах збереження примусовості членства і спілкового будівництва у споживчій кооперації (добровільність членства в ній було відновлено лише в грудні 1923 р.), його твердження не були безпідставними.

Особливої актуальності такий підхід набув після згортання непу. У 1930 р. російський правник С. Ліберман писав, що «відносини між державними підприємствами і кооперацією в основному вже є і чим далі, тим всезростаючою мірою будуть відносинами адміністративно-господарського правового характеру», при цьому «той же тип правовідносин характеризує собою і відносини між окремими кооперативними ланками…» [350].

За таких умов непівська лексика поступово зникала з партійних документів, з ужитку в періодичних та інших виданнях і з повсякденного спілкування. Проте тлумачити зміну курсу як відмову від непу заборонялося. У 1931 р. один із авторів впливового часопису «Радянська держава і революція права» стверджував, що «ліквідація непу має прямий стосунок до теорії ліквідації революційної законності» [351]. Практика діяльності органів юстиції в умовах «соціалістичного» наступу виявила схильність багатьох працівників до «ініціативності» в боротьбі проти

класового ворога, яка яскраво ілюструвала деформації їх правосвідомості і викликала критику за нехтування революційною законністю у періодиці [352].

Законодавчі органи почали реалізувати політичну настанову «викинути із законів все те, що формально зберігає силу, але по суті ж суперечить епосі розгорнутого наступу на капіталістичні елементи міста й села» [353]. Зі згортанням непу висока законодавча активність спостерігалася лише стосовно тих видів кооперації, які, на думку керівників держави, ще не вичерпали своїх можливостей на новому етапі соціалістичного будівництва. Такими були передусім колгоспи і промислова кооперація.

Узагальнюючи викладене у розділі, зауважимо, що розвиток радянського законодавства в роки непу відбувався в умовах гострої ідейної боротьби, яка штучно поширювалася на всі сфери суспільного життя.

Концептуальні основи кооперативної політики радянської держави формувалися під впливом ідей зарубіжних і російських теоретиків кооперації – представників кооперативного реформізму. Проте загальна, з погляду марксистської теорії, оцінка кооперації як позбавленої історичної перспективи моделі суспільного устрою стала домінуючою. Вона відповідала як основним засадам програми більшовицької партії, так і психології радянських керівників різного рівня, що викристалізувалася в роки «воєнного комунізму». У результаті в ідейній боротьбі 1920-х рр. сформувалися дві моделі: форсованого будівництва соціалізму адміністративно-командними, по суті, модернізованими методами «воєнного комунізму» (у цій моделі кооперація розглядалася як перший етап колективізації) і побудови соціалізму переважно економічними методами (у цій моделі кооперація мала перспективу зберегти традиційні принципи і сутність). Як слушно зауважує А. А. Панарін, у «чистому» вигляді вказані моделі не існували, оскільки переважна більшість членів ЦК РКП(б) і опозиція мали склад і погляди з питань соціалістичного будівництва, що постійно змінювалися [354]. Проте очевидним є й те, що до середини десятиріччя на вироблення кооперативної політики держави переважний вплив мало ліберальне крило більшовицької партії, тоді як з другої половини 1920-х рр. почали посилюватися позиції прибічників силових методів.

Виявом психології більшовицької партійно-державної верхівки та наслідком її діяльності була й надмірна ідеологізація економічного, правового, культурного життя суспільства. Заперечення права як «буржуазного» явища, невизнання його власної цінності носіями державної

влади в радянському суспільстві зумовило і їх ставлення до законодавства. Воно сприймалося не як офіційна форма створеного суспільством права, а як засіб закріплення і здійснення політики держави диктатури пролетаріату. Відтак розвиток радянського кооперативного законодавства був насамперед відображенням політичного курсу комуністичної партії щодо кооперації.

Втілення цього курсу в юридичній матерії відбувалося на основі постулатів, вироблених юридичною ідеологією більшовицького режиму. Остання обґрунтовувала применшення ролі чи навіть повне заперечення приватного права, що призвело до деформації всієї правової системи країни наприкінці 1920-х рр. Межі вимушеного відступу більшовицької партії в першій половині десятиріччя в правовій сфері життя суспільства доволі чітко окреслювалися Цивільним та Цивільно-процесуальними кодексами й іншим законодавством, у тому числі кооперативним. У розвитку радянського кооперативного права цього періоду очевидною була тенденція до посилення приватно-правових засад, що й становила головну суть позитивних змін у сфері правового регулювання кооперації.

Розділ 3
ГЕНЕЗА КООПЕРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УСРР 1920-х рр.

3.1. Виникнення радянського кооперативного законодавства в період «воєнного комунізму»

Принципи, на яких будувалися відносини радянської влади з кооперацію, були вироблені, здобули законодавче закріплення і стали для державно-партійної верхівки, як виявилося надалі, стійким психологічним стереотипом саме в роки «воєнного комунізму». Отже, видається важливим осмислення першого досвіду взаємин кооперації з більшовицькою владою та ролі у них новостворюваного права.

«На другий день після революції, відома річ, – зазначав академік О. Малиновський, – неможлива була діяльність законодавчої влади, неможливе було негайне виникнення нових законів, які б охоплювали все життя революційного народу» [1]. Аналізуючи розвиток права в перші роки радянської влади, вчений застосовував властивий історичній школі підхід, у результаті чого народилося доволі своєрідне бачення зазначеного періоду: «Сам трудящий народ, що зробив революцію, від випадку до випадку утворює норми свого революційного права трудящих, керуючись революційною правосвідомістю. Утворюються норми революційного звичаєвого права. Поволі починається діяльність революційної радянської законодавчої влади, що спочатку лиш затверджує норми революційного звичаєвого права, потім видає окремі декрети і цілі кодекси революційного радянського права, що утворено законодавцем» [2].

Радянське кооперативне законодавство формувалося в цьому стихійному процесі поступово: загального кооперативного закону, який би втілив юридичну ідеологію нового режиму та основні засади його політики щодо кооперації, прийнято не було. Тож відправною точкою для формування радянського кооперативного законодавства можна вважати кооперативний закон Тимчасового уряду від 20 березня 1917 р. У соціально-психологічному аспекті важливо, що саме з цим законом «старі» кооператори ще тривалий час порівнювали юридичні акти радянської влади, які зачіпали їх права та інтереси.

Лютнева революція 1917 р. в Росії суттєво змінила умови розвитку кооперації Наддніпрянської України. Оцінюючи значення кооперативного закону, виданого Тимчасовим урядом, М. І. Туган-Барановський

писав, що «вперше російська кооперація одержала повну свободу свого розвитку» [3]. Шлях кооперації до затвердження цього закону виявився досить довгим. Проект закону був розроблений трьома всеросійськими кооперативними з'їздами (московським – 1908 р., петербурзьким – 1912 р. і київським – 1913 р.) [4]. У 1915 р. проект внесли в Державну Думу, де він був схвалений 24 березня 1916 р. з незначними змінами [5]. Подальший рух законопроекту був затриманий Державною Радою, оскільки в урядовців виникла низка зауважень і пропозицій. Лише Тимчасовий уряд затвердив цей законопроект постановою від 20 березня 1917 р. у редакції, схваленій Державною Думою, під назвою «Положення про кооперативні товариства та їх спілки» [6]. Тимчасовим урядом було також видане «Положення про реєстрацію товариств, громад і спілок» від 21 червня 1917 р., що визначало порядок реєстрації товариств і спілок, які не переслідують мету одержання прибутку, в тому числі кооперативних [7].

Положення від 20 березня 1917 р. визначало правоздатність кооперативу досить широко. Кооперативні товариства поряд з господарською діяльністю для досягнення своїх цілей мали право «проводити всілякі обслідування й публікувати їх результати, випускати періодичні видання, подавати у відповідні інстанції прохання, засновувати заклади для обслуговування всякого роду потреб товариства та його членів і здійснювати будь-які дії, спрямовані на розвиток товариства й добробуту його членів». Закон закріплював принцип добровільності членства. Відносини кооперативного самоврядування регламентувалися ним відповідно до фундаментальних принципів кооперації.

Згідно з Положенням з 1 травня 1917 р. кооператив набував правового статусу юридичної особи після звичайної реєстрації його статуту в реєстраційному відділенні окружного суду. Регламентація процедури реєстрації кооперативів містила дуже вважливі новели, оскільки передбачала явочний порядок створення товариства і встановлювала лише формальну перевірку статуту щодо його відповідності закону. При цьому зміст статуту не був так чітко регламентованим, як це здійснювалося нормальними статутами дореволюційної доби. Такий підхід забезпечував широку свободу статутної нормотворчості і, відповідно, господарської та іншої діяльності кооперативів.

Численні перешкоди, які чинило самодержавство об'єднанню кооперативів у спілки, цілком були усунуті Положенням від 20 березня 1917 р. Членство у спілці було добровільним. Спілка набувала статусу юридичної особи після звичайної реєстрації її статуту в окружному суді. Спілки

мали право скликати з'їзди кооператорів для обговорення питань, породжених життям кооперативних товариств і спілок. Правоздатність спілок також була визначена законом широко: вони могли провадити як господарську, так і іншу діяльність. Важливим нововведенням було те, що спілки мали право ревізувати товариства, які належали до їх складу.

1 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив «Положення про з'їзди представників кооперативних установ» [8]. Кооперативні з'їзди набували права юридичної особи за умови, що вони і їх установи (ради, комітети) будуть організовані на підставі зареєстрованих статутів. Положення надавало кооперативним з'їздам низку прав, серед яких – право представляти інтереси кооперативних установ перед урядовими та громадськими установами, сприяти кооперативним організаціям у захисті ними своїх прав та інтересів у судовому й адміністративному порядку.

Таким чином, аналіз змісту актів кооперативного законодавства Тимчасового уряду дозволяє констатувати послідовне додержання законодавцем приватно-правових засад правового регулювання кооперації й виокремити такі основні риси цього регулювання:

- уніфікація законодавчого регулювання всіх видів кооперації засобом прийняття універсального закону;
- рівність правового статусу кооперативів різних видів;
- максимальне розширення правоздатності кооперативів та їх об'єднань;
- загальний характер законодавчих норм і пов'язана з цим широка свобода статутної нормотворчості;
- свобода спілкового кооперативного будівництва й законодавче визнання наявної структури кооперативної системи;
- закріплення явочної системи заснування кооперативів та їх спілок;
- мінімізація державного втручання в кооперативні відносини, що віднайшла прояв у наданні спілкам права ревізувати спілкові кооперативні товариства.

Російська дослідниця М. В. Пеленіцина слушно зазначає, що кооперативне законодавство Тимчасового уряду відповідало найпрогресивнішим стандартам світового кооперативного досвіду й дало новий поштовх російському кооперативному рухові, надавши йому особливої значущості в соціально-економічному й політичному житті країни [9]. Кооператори-марксисти сприймали кооперативний закон 1917 р. насамперед як знаряддя захисту дрібнобуржуазних інтересів, що мало «відбиток уряду, який його видав» [10]. Проте доволі високу оцінку цей нормативно-правовий акт одержав і з боку деяких радянських правників. За словами Ф. І. Крижанівського, «вироблений за кращими європейськими

зразками єдиний кооперативний закон від 20 березня 1917 року давав кооперації максимум прав та можливостей, оскільки на це спроможний буржуазний лад» [11].

Разом з тим, практика застосування кооперативного законодавства Тимчасового уряду вже протягом першого року виявила низку проблем, шляхи розв'язання яких шукали кооператори [12]. Найважливішим питанням порядку денного Першого юридичного кооперативного з'їзду, який працював у Москві 13-18 лютого 1918 р., було обговорення проблем, пов'язаних з тлумаченням і застосуванням кооперативного закону від 20 березня 1917 р. [13]. На Третьому всеукраїнському кооперативному з'їзді, що відбувся 26-29 травня 1918 р., було заслухано доповідь О. П. Ночвина «Кооперативне законодавство» й ухвалено постанову, в якій накреслювалися основні напрями роботи кооператорів-правників [14]. На початку 1919 р. юридичний відділ [15*] Центрального українського кооперативного комітету згідно з постановами кооперативних з'їздів розробив низку додатків до кооперативного закону [16]. Воєнно-політична ситуація перешкодила виконанню запланованого.

Кооперативне законодавство Тимчасового уряду становило разючий контраст із різнорідним і безсистемним законодавством царської влади, яке свідчило про підозріле ставлення самодержавства до кооперації й було інструментом дріб'язкової регламентації та суттєвого обмеження сфери її діяльності. Але й останнє порівняно з кооперативним законодавством радянської влади сприймалося в наступні роки, як відносно сприятливе для існування вільної кооперації. Ліберальне кооперативне законодавство Тимчасового уряду було принципово несумісним із радянським правом.

Як уже зазначалося, джерелом нового «революційного» права радянські правники вважали революційну правосвідомість. Термін «революційна правосвідомість» поступово витіснявся терміном «соціалістична правосвідомість», але принципової різниці у їх змісті радянські теоретики не вбачали. Так, професор М. М. Фіолетов правосвідомість трудящих стосовно старого права тлумачив як «революційну», а за своїм спрямуванням на здійснення ідеалів соціалізму – як «соціалістичну» [17]. При цьому «соціалістична правосвідомість» розглядалася в нерозривному зв'язку з «революційною доцільністю» [18].

Натомість П. І. Стучка, говорячи про запозичення поняття «правосвідомість» у «буржуазного вченого Петражицького», вказував, що «під революційною або соціалістичною правосвідомістю приховувалася значною мірою та ж буржуазна правосвідомість, бо іншої правосвідо-

мості ні «в природі», ні в людському уявленні ще не існувало» [19]. «І справді, ми ще в 1917 р. скасували всі закони попередніх урядів, – писав він у 1927 р., – але чи витіснили ми тим самим ці закони і віру в цю законність з голів людей, хоча б найбільш свідомих? Аж ніяк. Поки ми не дали нового світогляду замість юридичного або буржуазного, цей останній панував і далі, хоча б під гучною назвою революційної правосвідомості» [20].

Насправді в перші роки революції найбільш точним вираженням правосвідомості трудящих і революційного права було, за визнанням учасника подій, який назвав себе «інтелігентом і юристом», гасло «грабуй награбоване» [21]. Для позначення правосвідомості такого типу більш придатним був термін «революційний інстинкт», який ужив, зокрема, А. Трайнін, говорячи про критерій і джерело судової істини під час революції [22]. Професор В. І. Синайський у вересні 1918 р. в київському часописі «Право і життя» писав: «…загибель Росії була обумовлена перш за все безкінечним падінням авторитету права, повним нерозумінням його сутності не тільки широкими народними масами, але й інтелігенцією, і багатьма юристами та урядовою владою» [23].

Революційне експериментування було б відразу приречене на поразку, якби не мало певного соціально-психологічного підґрунтя. Його не важко виявити у свідченнях сучасників. Міркуючи про психологічні зв'язки між життям правових ідей і «процесом радикального розриву старої й наростання нової тканини суспільного життя», Н. Тоцький у 1922 р. писав: «Похмурому образу старого позитивного права протиставляється світлий образ нового природного права або справедливості, беззаперечними володільцями якого мислять себе революційні маси» [24]. Під таким кутом зору марксизм сприймався як учення, що обґрунтовує природне право пригноблених класів на революційне насильство щодо експлуататорів з метою революційного перетворення світу.

Попри очевидні цивілізаційні тенденції розвитку теорії права й державно-правової дійсності на початку XX ст. більшовики не вважали виборче право, парламентаризм, демократичні закони, невід'ємні права людини тими засобами, які спроможні забезпечити реалізацію їхнього суспільного ідеалу. Оспівуючи «дух революційного утилітаризму» й «безпринципність» нового права, О. І. Хмельницький зазначав, що «червоне право не виникає органічно з буржуазійного права, саме тому воно вільно од так званих правних принципів» [25]. В умовах диктатури пролетаріату право розглядалося як форма і засіб вираження й захисту класових інтересів пролетаріату, що й визнавав єдиним принципом

червоного права перший Наркомюст радянської України [26]. «Наше відношення до суверенітету народу, – продовжував він, – наше відношення до вселюдного виборчого права, відношення до публічних прав громадян, от як: воля слова, зібрань, спілок і т. ін., – це наше відношення наскрізь напахане духом нашої правної безпринципності» [27]. Такі підходи загалом поділяв і його наступник за посадою Є. Г. Ширвіндт [28].

Закономірно, що визначальною тенденцією розвитку радянської юридичної дійсності було звуження сфери застосування норм приватного права і розширення сфери застосування норм публічного права для захисту насамперед інтересів держави. Як зазначалося в коментарі до Цивільного кодексу, підготовленому провідними українськими правниками, у період «воєнного комунізму» анархічно-індивідуальне цивільне право майже цілком було скасоване і замінене правом соціально-організаційного характеру – «соціальним правом» [29]. Зусиллями радянської влади, констатував Є. Г. Ширвіндт, «ті відносини, які, в згоді з наукою буржуазного права, прилучалися до сфери особистих, переходили у сферу повного й безпосереднього впливу Радянської держави» [30]. А. Г. Гойхбарх згадував, що на з'їзді радянських юристів улітку 1920 р., коли мова зайшла про певну кодифікацію цивільного права, учасники не змогли навести майже жодного приватно-правового відношення, крім найму пастуха в селі [31]. Професор Е. І. Кельман вважав таке твердження явним перебільшенням, проте зазначав, що цивільне право періоду «воєнного комунізму» існувало «у вельми рудиментарних і недосконалих формах», а переважна більшість узаконень мали «ліквідаційний характер» [32].

У 1918 р. А. Г. Гойхбарх тлумачив право як «організацію примусу у сфері відносин між людьми», протиставляючи його свободі [33]. «Під час пролетарської революції, – зазначав авторитетний радянський «цивіліст», – це право перебуває в агонії й замінюється соціальним правом перехідної епохи, правом, заснованим на планомірному, централізованому обліку й задоволенні матеріальних і духовних потреб людей…» [34].

Націоналізація землі, промисловості й фінансової системи, заборона приватної торгівлі, заміна товарно-грошових відносин нормованим розподілом докорінно змінили місце кооперації в економічній системі й визначили напрямок трансформації правового статусу кооперативних організацій у роки «воєнного комунізму». «Радянська влада, – писали в українській періодиці, спостерігаючи за подіями в радянській Росії, – … неминуче повинна була прийти до думки про необхідність підлягання

державі такого величезного і складного господарського організму, який уявляє з себе кооперація» [35]. «Кооперація, – уже після проголошення непу згадував О. І. Терехов, – мусила стати на певному місці в системі централізованого народного господарства; цього можна було досягти, перетворивши її в публічно-правну організацію, яку регулюють примусові державні норми» [36].

Кооперативний закон від 20 березня 1917 р. зобов'язав усі раніше створені кооперативи протягом двох років перейти на статути, які відповідають його приписам. Радянська влада постановою Всеросійської РНГ від 26 вересня 1918 р. скоротила цей строк до 1 січня 1919 р., встановивши, що кооперативи, які не виконають цієї вимоги, підлягають закриттю [37].

Радянський законодавець визначав правила заснування кооперативів, спираючись на законодавство Тимчасового уряду, але вносив у ці правила суттєві зміни. Постановами ВРНГ «Про порядок реєстрації статутів кооперативних товариств та їх спілок» від 17 лютого 1918 р. [38] та «Про реєстрацію кооперативних товариств та їх спілок» від 29 травня 1918 р. [39] встановлювалося, що реєстрація кооперативних товариств усіх видів здійснюється реєстраційними комісіями при місцевих раднаргоспах. Зазначені комісії, реєструючи кооперативні статути, з'ясовували, чи відповідає статут з формального боку всім вимогам закону від 20 березня 1917 р., а також вимагали надання висновку місцевого кооперативного спілкового об'єднання. Останнє розглядало статут не лише з формального боку, але й по суті – чи є нова організація дійсно кооперативною за своїми цілями. Тобто явочний порядок реєстрації кооперативів фактично скасовувався і встановлювалася дозвільна система.

У роки «воєнного комунізму» різними державними органами було видано десятки нормативно-правових актів (декретів, постанов, інструкцій, обіжників тощо) з питань регулювання діяльності кооперативних організацій. Проте основні принципи радянської правової політики щодо кооперації були викладені в декількох найважливіших законодавчих актах: декретах РНК РСФРР «Про споживчі кооперативні організації» від 10 квітня 1918 р. [40], «Про організацію постачання населення всіма продуктами й предметами особистого споживання та домашнього господарства» від 21 листопада 1918 р. [41], «Про споживчі комуни» від 16 березня 1919 р. [42], постанові РНК РСФРР «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій» від 27 січня 1920 р. [43]. Іншими юридичними актами ці принципи поглиблювалися й деталізувалися.

Більшовики переслідували мету оволодіти кооперацією політично, звільнити її від «дрібнобуржуазних елементів» й використати як технічний інструмент досягнення своїх політичних цілей. За висловом Г. Кремнєва, «економічно й політично ворожа до ладу, закладеного Жовтнем, стара кооперація була підірвана зсередини живими пролетарськими силами…» [44]. Держава активно сприяла цим силам. Практичні заходи радянської влади щодо кооперації, за свідченням сучасника, включали такі дії, як «заборона зборів, незатвердження виборних осіб, призначення правлінь, скасування розпоряджень органів управління, втручання у внутрішнє життя, накладення штрафів і контрибуцій, реквізиція товарів, конфіскація рухомого і нерухомого майна, закриття газет і журналів, арешти й висилка кооператорів, захоплення («націоналізація» в місцевому масштабі) кооперативів та їх спілок», а також розстріл окремих кооперативних працівників [45].

Зважаючи на гостроту проблеми постачання країни продовольчими й промисловими товарами, більшовицької реорганізації спочатку зазнала споживча кооперація. Згідно з проектом декрету «Про споживчі комуни», розробленим у концептуальній частині В. І. Леніним, деталізованим у Наркомпроді й опублікованим 13 січня 1918 р. у «Вістях ВЦВК», існуючі споживчі товариства мали включати до свого складу «все населення даної місцевості поголовно» й потрапляли в повну залежність від держави. Цей проект, як писав А. Меркулов, був висміяний всією існуючою ще тоді незалежною пресою «як продукт щедрінсько-помпадурської творчості» [46]. Остаточний варіант проекту з'явився в результаті тривалих і складних переговорів влади з представниками кооперації [47]. У впливовому виданні «Кооперативне життя» зазначалося, що участь кооперації в розробці нормативних положень, які стосуються окремих галузей господарського життя, зокрема, кооперації, не означає повного схвалення політики радянської влади. «Кооперативне середовище, – зауважував Д. М. Генкін, – у переважній більшості своїй не може дати такого визнання й передусім не може й не дасть тому, що воно не забуло й не забуде засади демократизму й істинного соціалізму» [48].

Декрет від 10 квітня 1918 р. «Про споживчі кооперативні організації» був компромісом для обох сторін перемовин. Більшовикам довелося відкласти свої плани цілковитого одержавлення споживчої кооперації. Кооператорам вдалося відстояти самостійність кооперативних організацій, добровільність членства, вступні й пайові внески, виборність органів управління.

Обмеживши деякі права кооперативів, декрет не знівелював їх приватно-правової природи. Споживча кооперація зберегла свою структуру, принципи організаційно-господарської діяльності й заготівельний апарат. Разом з тим, вона виконувала завдання держави, займаючись заготівлею та розподілом продуктів харчування. Урядові рішення, якими внормовувався розподіл продуктів споживання серед населення, ставали для кооперації обов'язковими. Декрет надавав представникам спілок споживчих товариств право брати участь у роботі державних органів постачання і водночас передбачав здійснення контролю за кооперацією з боку державних органів.

У кожній окремій місцевості могло діяти не більше двох кооперативів: один загальногромадянський та один робітничий. Запроваджувався законодавчий принцип обслуговування споживчими кооперативами всього населення, незалежно від членства, але його добровільність зберігалася. Різниця між членами й іншим населенням полягала лише в тому, що членові, коли він того вимагав, після затвердження річного звіту поверталася сума 5 % податку, який сплачували на користь державі всі покупці. Таким способом законодавець спонукав населення до набуття членства в кооперативі. Власники й керівники приватно-капіталістичних підприємств позбавлялися права входити до складу правлінь кооперативів.

Декрет від 10 квітня 1918 р. був виданий тоді, коли радянська влада ще не відчувала себе спроможною реорганізувати кооперацію кардинально. За характеристикою О. І. Терехова, цей закон «становив продукт загального радянського права, яке ще не викристалізувалось у певні форми; правні основи за перші часи військового комунізму ще достатньо не розвинулись і перебували в потенціяльному стані» [49].

Декрет від 21 листопада 1918 р. «Про організацію постачання населення всіма продуктами й предметами особистого споживання та домашнього господарства», оголосивши заготівлю й розподіл продуктів серед населення державною монополією, включив і споживчі кооперативи до державної системи продовольчих органів, хоча формально кооперативи, як і раніше, націоналізації не підлягали. До складу правлінь об'єднань споживчих кооперативів вводилися представники Наркомпроду. Колегії Головпродукту було надано право зупиняти і скасовувати виконання рішень кооперативних об'єднань. Отже, такий фундаментальний кооперативний принцип, як самодіяльність і незалежність кооперативів, припинив свою дію.

Ф. І. Крижанівський звернув увагу на те, що в кооперативних колах декрет від 21 листопада 1918 р. «пройшов, порівнюючи, малопоміт-

но» [50]. Проте саме цим декретом радянська влада здійснила вирішальний крок до повного адміністративного підпорядкування споживчої кооперації. Значно більший резонанс викликав наступний декрет – «Про споживчі комуни» від 16 березня 1919 р. (опублікований 20 березня), який остаточно знівелював фундаментальні принципи кооперації.

На початку 1919 р. виразно виявились ознаки економічної кризи, яка підштовхнула радянський уряд до радикальних дій щодо кооперації. У цей же час завершувалася підготовка другої партійної програми, затвердження якої відбулося в березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б). Програма закріпила ідеї докорінної перебудови суспільства на засадах позаринкової організації виробництва й розподілу продукції, а новий декрет про кооперацію від 16 березня 1919 р. став законодавчим втіленням низки важливих положень партійної програми в економічній сфері.

Метою декрету було створення єдиного розподільчого апарату шляхом об'єднання загальногромадянської й робітничої кооперації з розподільчою мережею Наркомпроду, що зумовило створення в кожному місті й кожному сільському районі лише однієї організації – споживчої комуни з необхідною кількістю розподільчих пунктів. Отже, за цим декретом споживчі кооперативи перетворювалися на «комуни» – єдиний розподільчий орган певної місцевості, який у своїй діяльності цілком підлягав розпорядженням державних органів.

До споживчих комун примусово «приписувалося» все населення певної місцевості. Разом з тим, право обирати й бути обраними в органи управління комуни було надано лише тим громадянам, яких не позбавлено виборчих прав згідно з радянською конституцією. Обов'язкові паї та вступні внески скасовувалися. Розподіляти товари комуни мусили за планом і нормами, які встановлює держава, під контролем державних органів. Споживча кооперація зберігала право заготівельної діяльності, але лише за дорученням державних органів на договірних засадах. Виробнича діяльність кооперації не заборонялася, але в умовах націоналізації промисловості була такою ж формальною.

У примусовому порядку встановлювалася й організаційна структура споживчої кооперації, ланками якої було визначено райсоюзи, губсоюзи і Центросоюз. Робітнича кооперація втрачала самостійний статус і входила до єдиної системи робітничо-селянської споживчої кооперації. Нагляд за споживчою кооперацією декрет покладав на Наркомпрод, якому було надано право вводити до складу правління споживчих комун, губсоюзів і Центросоюзу своїх представників із правом призупиняти виконання їх рішень та оскаржувати ці рішення у відповідних

продовольчих органах. Посадові і службові особи кооперативних організацій прирівнювалися до службовців продовольчих органів.

Таким чином, найважливішими новелами декрету про споживчі комуни було остаточне скасування добровільності членства й відмова від самого принципу членства і заснованих на ньому самоврядування й самофінансування, запровадження нової обов'язкової організаційної структури споживчої кооперації і скасування окремої робітничої споживчої кооперації з утворенням єдиної робітничо-селянської споживчої комуни. Споживча кооперація була остаточно перетворена на технічний орган Наркомпроду.

Організація розподілу, центральною ланкою механізму якого стала споживча кооперація, ідеологами більшовицького режиму подавалася як форма соціалістичного будівництва. Як «новий шлях кооперативного руху» тлумачив більшовицькі перетворення В. Мілютін, на що А. А. Ніколаєв зауважував, що радянські декрети, скасовуючи добровільність членства в кооперативі, «у корені знищують кооперацію, заміняючи її державними примусовими установами» [51]. Працівник юридичного відділу Ради всеросійських кооперативних з'їздів В. Шретер, аналізуючи декрет про споживчі комуни, охарактеризував їх як публічно-правові органи, які не мають нічого спільного з кооперативами і за своєю природою нагадують «зародки органів місцевого самоврядування» [52].

Негативне ставлення селянства до слова «комуна» змусило ВЦВК постановою від 30 червня 1919 р. «Про робітничо-селянські споживчі товариства» назву «споживча комуна» змінити на «споживче товариство» (ЄСТ) [53], що, втім, не повернуло цим організаціям кооперативної природи.

Спеціальних законодавчих актів, які б кардинально змінювали правовий статус кооперативів інших видів – кредитних, сільськогосподарських та промислових, на той час видано ще не було. Радянська держава поставила їх під свій контроль через місцеві раднаргоспи та інші органи влади, використовуючи для державних потреб (передусім, постачання армії). Проте законодавча робота щодо інших галузей кооперації здійснювалася. Її спрямованість загалом збігалася з тією, яку виявило нове законодавство про споживчу кооперацію. Так, декрет РНК РСФРР від 2 грудня 1918 р. «Про націоналізацію Народного Московського банку та про кредитування кооперативів» ставив кооперативні організації в повну фінансову залежність від держави [54]. Сільськогосподарська кооперація зазнала руйнівного впливу державної політики, потрапив-

ши під дію законодавчих актів, через які здійснювалася продовольча й аграрна політика більшовиків.

Таким чином, видання декрету про об'єднання всіх видів кооперативних організацій від 27 січня 1920 р. було підготовлене попередніми законодавчими кроками радянської влади. Цей декрет у певному розумінні являв собою законодавче втілення ленінської ідеї «всенародного кооперативу». За декретом, кредитну кооперацію було приєднано до споживчих кооперативних організацій відповідних ступенів, з передачею їм усього її майна й деяких функцій посередницького, а не кредитного характеру. Всеросійські центри сільськогосподарської, промислової й інших галузей кооперації приєднувалися до Центросоюзу на правах окремих секцій. Правовий статус «окремих секцій» декретом визначено не було, тож його конкретизували наступні акти законодавства. Об'єднання кооперативів нижчого рівня також одержували статус секцій відповідних споживчих спілок. Низові кооперативи зберігали самостійність. Проводити реформу кооперативної системи доручалося Головному комітетові в кооперативних справах, організованому при Наркомпроді з представників різних комісаріатів, а також Центросоюзу, голова якого призначався Раднаркомом. Отже, декретом від 27 січня 1920 р. кредитна кооперація через непотрібність в економічній системі «воєнного комунізму» була ліквідована цілком, а інші види кооперативних організацій при збереженні певної автономії в системі споживчої кооперації були одержавлені через приєднання до неї.

Ради кооперативних з'їздів були ліквідовані прийнятим того ж дня декретом РНК, із передачею їх функцій і майна Центросоюзу й губспілкам [55], які вже були цілком підконтрольні державі. Починаючи з грудня 1918 р., радянська влада цілеспрямовано й поступово звільняла членів правління Центросоюзу, заміняючи їх комуністами і в разі потреби застосовуючи репресії. Улітку 1920 р. комуністи переважали вже не лише в правлінні Центросоюзу, але й у кооперативних організаціях нижчих рівнів по всій країні [56].

На розвиток декрету від 27 січня 1920 р. РНК РСФРР 19 квітня 1920 р. видала «Положення про сільськогосподарські й промислові кооперативні організації» [57]. Документ поділяв усі кооперативні організації на кооперативи 1-го й 2-го ступеня. Кооперативами 1-го ступеня, крім ЄСТ, вважалися всі добровільно утворені сільськогосподарські й промислові кооперативи. Вони мали право організовувати виробництво і сприяти його поліпшенню, але позбавлялися права самостійного збуту продукції, яку слід було здавати кооперативному об'єднанню чи

державним органам. Кооперативи 1-го ступеня могли існувати самостійно або як автономні секції споживчих товариств. Тобто стосовно сільськогосподарських і промислових кооперативів 1-го ступеня принцип добровільності створення й самостійного існування було збережено. Проте вільно створювати спілки ці кооперативи права не мали: кооперативні організації 2-го ступеня зобов'язувалися ввійти до складу існуючих автономних секцій при губспілках і Центросоюзі.

Отже, одержавлення організацій сільськогосподарської й промислової кооперації здійснювалося радянською владою через їх підпорядкування органам управління споживчої кооперації і не було таким повним, як одержавлення споживчих товариств. Це зумовлювалося як складністю організації контролю за сільськогосподарськими й промисловими кооперативами, так і особливостями економічного стану перших та економічної ролі других. В умовах продрозкладки селяни, уникаючи створення товарних надлишків, обмежували власне виробництво, внаслідок чого сільськогосподарські кооперативи масово припиняли своє існування. Промислова ж кооперація в умовах занепаду великої промисловості стала головним постачальником для армії: від політики «воєнного комунізму» вона постраждала менше.

Формування радянського кооперативного законодавства доби «воєнного комунізму» завершує декрет від 13 грудня 1920 р. «Про фінансування кооперації» [58]. З цього часу кооперація (за винятком первинних сільських кооперативів) утримувалася за рахунок державного бюджету, як і інші державні органи. Щоправда, закон лише формально зафіксував той стан, який фактично вже існував.

Викликає інтерес, як правники радянської України тлумачили законодавчу політику радянської влади щодо кооперації в період «воєнного комунізму», спрямовану на її реорганізацію. Сьогодні, з відстані століття, для дослідників «стало очевидним», що політика «воєнного комунізму» являла собою спосіб мислення й державотворення керівників більшовицької партії і була зумовлена не війною та занепадом, а швидше призвела до них [59]. У 1920-ті рр. визначальними для оцінки загалом невдалого першого «комуністичного штурму» на суспільство й ідеологічно рятівними для більшовиків були висловлювання лідера державної партії про вимушеність цієї політики. Услід за В. І. Леніним правники радянської України пояснювали законодавчі кроки влади впливом об'єктивних економічних обставин [60], а не суспільним експериментом із втілення в життя положень комуністичної доктрини.

Від категоричних висновків щодо детермінант реорганізації кооперативної системи в роки громадянської війни утримує той факт, що руїною в економічній, соціальній і моральній сферах життя суспільства пояснювали й доволі радикальну програму розвитку української споживчої кооперації її ідеологи ще до встановлення радянської влади. Так, у передовій статті першого випуску часопису Дніпросоюзу «Кооперативна зоря» (квітень 1918 р.) у дусі вчення про «кооперативну республіку» накреслювалася програма перетворення українського суспільства, в якій рушійною і домінуючою силою стає споживча кооперація, що має найближчим часом реалізувати три головні завдання: повністю зосередити у своїх руках торгівлю (на першому етапі пропонувалося перебрати від державних органів функції заготівлі й розподілу предметів споживання в умовах державної монополії їх ввозу та вивозу); створити кооперативну промисловість, витіснивши приватного підприємця; розгорнути широку культурно-освітню діяльність, яка зміцнить кооперативну свідомість [61]. Кооператори цілком схвально поставилися до намірів Центральної Ради запровадити державну монополію торгу і промисловості, пропонуючи «розподілити» (передати її технічне виконання) кооперативним системам (Дніпросоюзу, Централу й Українбанку) [62]. Головним ворогом, на боротьбу з яким потрібно було мобілізувати кооперативні сили, традиційно для споживчої кооперації проголошувався приватний торговий капітал [63], тобто той самий «приватник» (з березня 1921 р. – «непман»), війну якому оголосили й більшовики.

Останні, демонструючи цілковите несприйняття кооперативної ідеології, віддавали належне зусиллям кооператорів, спрямованим на розвиток «апарату», який зможе на свій розсуд використати влада республіки (щоправда, республіки пролетарської, а не кооперативної). Несприйняття кооперативної ідеології сполучалося із запереченням правової ідеології як буржуазної. У квітні 1919 р., тобто тоді, коли в РСФРР розпочиналося впровадження в життя декрету «Про споживчі комуни», О. І. Хмельницький зазначав: «Необхідно знищити самий дух приватної ініціативи, необхідно знищити принцип самодопомоги й замінити його принципом допомоги згори, принципом державної допомоги» [64]. Для влади, яка мала диктаторську природу, насильницьке заволодіння ресурсами кооперативної системи сприймалося у кризових умовах як найбільш раціональний крок.

Важливим стимулом для прискореної більшовицької реорганізації кооперації України був і її тісний зв'язок з політичними силами, воро-

жими радянській владі. Виявлені І. А. Фаренієм факти свідчать про те, що українська кооперативна громадськість відразу ж поставилася до радянської влади негативно: таку позицію зайняли і київські кооперативні центри, і кооператори в регіонах [65]. Як писали восени 1919 р. у часописі Дніпросоюзу – найпотужнішого кооперативного об'єднання України, «вірність українському народові в його національно-економічних і культурних змаганнях – це перше наше гасло» [66]. Реалізація цього гасла українськими кооперативними центрами втілювалася і в політичному житті – у підтримці Центральної Ради і Директорії. Проти такої політики почали виступати «промосковські» кооперативні кола Харківщини за певної підтримки кооператорів з Одеси та Чернігова [67]. Утім, українська кооперація загалом небезпідставно сприймалася більшовиками як буржуазно-націоналістична сила.

В умовах руїни ця сила була майже монопольним господарем українського ринку. Восени 1918 р. по всій Україні налічувалося близько 12 тисяч споживчих товариств, 3 тисяч кредитних кооперативів і 2 тисяч сільськогосподарських [68]. Загальна кількість кооперативних товариств у 1920 р., тобто напередодні більшовицької реорганізації, досягла в Україні вражаючої цифри – близько 19 тисяч, із яких 14 тисяч – споживчих [69].

Кооперативний рух в Україні у період визвольних змагань став доволі організованим. У 1917-1918 рр. відбулися три всеукраїнські кооперативні з'їзди. Щоправда, на останньому з них (26-29 травня 1918 р.) виявилися гострі суперечності між київськими й харківськими кооператорами з питань кооперативного будівництва [70]. Восени того ж року почав діяти міжкооперативний орган – Центральний український кооперативний комітет, якій тісно співпрацював з міністерствами фінансів, земельних і харчових справ [71]. Співпраця кооперативних об'єднань з Центральною Радою, а згодом і Директорією була взаємовигідною і рівноправною.

1918-1919 рр. можна вважати єдиним, хоч і не безперервним (якщо пригадати непрості відносини української кооперації з гетьманським урядом) [72] періодом в історії України, коли кооперативна система почувалася на рівних з послабленою державною владою. Свій вияв ця ситуація мала і в законотворчій сфері. Так, 11 вересня 1918 р. відбулася нарада представників кооперативних центрів з представниками уряду, в одній із постанов якої зазначалося: «Ініціатива по питаннях про необхідність видання нових законів по кооперації, а також змін до існуючих вже законів повинна, як правило, виходити з кооперативних кіл, а

саме – від Центрального Кооперативного Комітету. Він має проводити роботу по збиранню потрібних матеріалів і підготовчому розробленню проектів нових законів по кооперації» [73].

У квітні 1920 р. на Всеукраїнському з'їзді робітничої кооперації І. А. Саммер назвав тогочасну українську кооперацію «державою в державі» [74]. Д. З. Мануїльський обурювався: «Нестерпне таке становище, при якому приватна організація встає на шлях конкуренції з робітничо-селянською державою…» [75]. «Ніде питання про оволодіння кооперацією, – стверджував він у статті в газеті «Комуніст» від 19 травня 1920 р., – не уявляється таким гострим і невідкладним завданням, як у нас в Україні, й ніде водночас воно не становить більше складності й заплутаності, як у тій же Україні, де національний український рух, з одного боку, і зародження справжнього українського капіталізму й української буржуазії, з другого, відбувалися у формі української кооперації» [76]. Розглядаючи особливості встановлення радянської влади в Україні, В. Я. Чубарь зазначав, що «боротьба за звільнення основної маси селянства з-під куркульського націоналістично-буржуазного впливу була однією з найважливіших проблем» [77].

Отже, можна з певністю стверджувати, що оволодіння українською кооперацією було одним з головних стратегічних завдань більшовиків в Україні. Реалізація цієї мети відбувалася за російським сценарієм, проаналізованим і висвітленим в українській кооперативній періодиці ще до початку активних дій щодо кооперативних організацій радянської влади в Україні [78]. Розпочалася вона з арештів керівників кооперативних центрів та інших репресивних заходів («націоналізації», «контрибуцій», «реквізиції») [79]. Як і в Росії, ініціатива у здійсненні цих заходів ішла від місцевої влади, що вела «боротьбу з контрреволюцією», а центральні органи радянської влади займали позицію її стримування [80]. 12 лютого 1919 р. РНГ і Наркомпрод України, рятуючи від знищення функціонуючий апарат постачання, видали спільну постанову «Про невтручання місцевих органів радянської влади в справи кооперативів» [81]. Згодом при Наркомпроді радянської України була навіть створена Претензійна комісія, до якої кооперативні установи могли подавати скарги на утиски з боку місцевої влади [82].

Проте напруження у відносинах державних органів з кооперативними організаціями не спадало. Особливо негативну реакцію викликав декрет РНК РСФРР «Про споживчі комуни», в якому кооператори небезпідставно вбачали загрозу самому існуванню української кооперації як самостійної структури [83]. З місць продовжували надходити по-

відомлення про «нові непорозуміння» й арешти кооператорів [84], що було цілком закономірно з огляду на заперечення «старого» права та його заміщення «революційною правосвідомістю».

Становлення радянського права в Україні відбувалося в міру поширення радянської влади на українські землі. Основний принцип формування законодавства УСРР полягав у дублюванні в Україні законодавчих актів РСФРР. Зокрема, 22 лютого 1919 р. було продубльоване Положення «Про реєстрацію кооперативних товариств та спілок», яким обов'язок реєструвати кооперативи було покладено на кооперативні відділи при губраднаргоспах [85]. Проте поширення на Україну дії найважливіших законодавчих актів про кооперацію РСФРР почалося майже на рік пізніше: протягом 1919 р. більшовицька влада спромоглася лише залучити кооперативні організації до співпраці на договірних засадах, що було виявом компромісу у складній воєнно-політичній ситуації.

Шляхи використання радянською владою споживчої кооперації були визначені в декреті Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про організацію продовольчої справи в Україні», опублікованому 26 січня 1919 р. [86], та декреті ВУЦВК «Про загальнодержавний облік і розподіл харчових продуктів та речей домашнього господарства», обнародуваному 15 квітня 1919 р. [87]. Цими декретами партійно-державне керівництво намагалося запровадити комуністичний розподіл, що ґрунтувався на продрозкладці, та сподівалося вилучити максимальну кількість продовольства й сільськогосподарської сировини. Зазначені декрети покладали на кооперацію функції розподілу продовольства за нормами та під контролем органів Наркомпроду, а також приймання та зберігання продуктів, які селяни були змушені здавати як продрозкладку. Кооперативам дозволялося самостійно заготовляти лише продукти, на які не поширювалася розкладка.

10 квітня 1919 р. відбулося спільне засідання колегії Головпродукту та представників кооперативних об'єднань (Центросоюзу, Дніпросоюзу і ПОЮРу). Ішлося про доцільність об'єднання кооперативних організацій навколо Центросоюзу. «Регулюючи взаємовідносини між собою на підставі сепаратних договірних домовленостей, – зазначалося в протоколі засідання, – кооперативні об'єднання будуть виступати перед Головпродуктом в особі свого представника – Центросоюзу, який буде пов'язаний з Головпродуктом договірними відносинами й буде відповідальною перед ним організацією» [88]. З цієї наради керівники українських кооперативних центрів винесли сподівання на співпрацю з радянською владою зі збереженням «суто кооперативного принципу»,

одержанням широких прав, а в разі потреби – і фінансування [89]. Такі сподівання підтримали виступи урядовців (О. Шліхтера і Д. Голеніщева-Кутузова) на з'їзді уповноважених Дніпросоюзу наприкінці травня 1919 р. [90].

26 липня 1919 р. Адміністративною нарадою було прийнято рішення про створення Кооперативного управління Наркомпроду України з переданням проекту Положення про цей орган на розгляд Комісії законодавчих проектів [91]. Кооперативне управління мало досить численний штат: на друге півріччя 1919 р. він складався з 111 одиниць (член Колегії Наркомпроду, начальник управління, секретар управління, управління справами, розпорядчо-законодавчий, обліково-статистичний, ревізійно-контрольний, організаційно-інструкторський відділи) [92].

Кооперативне управління перебувало у віданні члена Колегії Наркомпроду і постійно діючої під його головуванням Кооперативної комісії. Остання скликалася для попереднього обговорення всіх заходів щодо кооперації і розгляду питань, які мають загальнодержавне значення, з чотирьох представників Наркомпроду, чотирьох представників кооперації (двох від загальногромадянської і двох від робітничої) та одного представника від Раднаргоспу [93].

На Кооперативне управління покладалися такі завдання: «а) встановлення тісного зв'язку з кооперативними організаціями і захист господарських їх інтересів; б) об'єднання всіх заходів щодо споживчої кооперації; в) узгодження й спрямування, відповідно до радянської політики, діяльності кооперативних організацій; г) розмежування сфери компетенції кооперативів; д) нагляд за їх діяльністю й за виконанням покладених на кооперативи Наркомпродом обов'язків, і взагалі всі питання адміністративно-законодавчого характеру, що стосуються споживчої кооперації» [94].

Місцевими органами Кооперативного управління були кооперативні відділи губпродкомів, що мали діяти за інструкціями Нарокомпроду. За Положенням про ці відділи, до їх завдань було віднесено організацію загальної розподільчої мережі, узгодження, відповідно до загальної радянської політики, і спрямування діяльності споживчої кооперації [95]. Кооперативний відділ перебував у віданні члена губпродколегії і постійно діючої, під головуванням завідувача Кооперативного відділу, Кооперативної комісії. Комісія скликалася для обговорення всіх питань принципового характеру в такому складі: а) двоє представників від губпродкому; б) один представник від губраднаргоспу; в) по одному представникові від робітничих і громадянських губернських об'єднань

споживчої кооперації. Завідувач Кооперативного відділу призначався губпродкомом і затверджувався на цій посаді Кооперативним управлінням Наркомпроду [96].

Структурні підрозділи, діяльність яких мала кооперативне спрямування, створювались і при інших державних органах. Відділ кооперації діяв при Раді народного господарства України. Він складався з двох представників від Раднаргоспу, двох від Наркомпроду, одного від Наркомфіну та п'ятьох від кооперативних організацій [97]. Кооперативні відділи були створені і при губернських раднаргоспах [98]. У відділі колективних господарств Наркомзему діяв підвідділ сільськогосподарської кооперації [99].

Таким чином, необхідний для одержавлення кооперації управлінський апарат був сформований. Але радянська влада не змогла створити в Україні єдині робітничо-селянські споживчі комуни через денікінську окупацію. Новий наступ більшовиків на кооперацію розпочався лише в 1920 р.

У січні цього року «з метою посилення впливу партії в кооперації України, проведення в кооперації партійної політики й партійного контролю за кооперативною роботою» при ЦК КП(б)У було створено Кооперативний відділ і партійну Кооперативну комісію [100]. У квітні 1920 р. ЦК КП(б)У опублікував тези «Завдання комуністів щодо кооперації України», в яких було викладено програму політичного завоювання кооперації. У тезах зазначалося, що для використання кооперації у здійсненні продовольчої політики радянської влади необхідно витіснити з її керівних органів «антирадянські елементи», підготувати кадри кооператорів-комуністів, створити єдиний центр української кооперації, який би входив до складу Центросоюзу на основі загальної угоди між економічними органами РСФРР і УСРР, провести реорганізацію кооперативної системи на місцях. Серед методів вирішення цих завдань передбачалися вступ комуністів до робітничих кооперативів, проведення перевиборів правлінь та обрання до них представників пролетаріату тощо [101]. Реалізація запланованих заходів супроводжувалася декларуванням невтручання державних органів у внутрішні справи кооперативних організацій [102].

Приведення кооперативного законодавства України у відповідність із російським розпочалося на початку 1920 р. 7 травня 1920 р. з'явилася постанова Наркомпроду УСРР «Про єдині робітничо-селянські споживчі товариства» [103]. У ній ішлося про застосування в Україні декрету від 20 березня 1919 р., про встановлення терміну за-

вершення організаційних робіт, пов'язаних з приписką населення до ЄСТ, про визначення районів їх діяльності. Постановою передбачалося завершити приписку населення до ЄСТ не пізніше 1 вересня. Наказом Наркомпроду від 10 травня 1920 р. було визначено порядок реалізації положень декрету [104].

Зазнавало змін і нормативне регулювання кредитно-кооперативних відносин. Обіжником Наркомфіну УСРР від 9 квітня 1920 р. «Про порядок ліквідації кредитних установ» в Україні була фактично припинена діяльність кредитної кооперації [105]. В обіжнику Наркомпроду від 1 червня 1920 р. роз'яснювалося, що оскільки кредитна кооперація займається функціями споживчої кооперації, кредитні кооперативи повинні включатися до мережі споживчих товариств [106]. 6 вересня 1920 р. постанова про злиття кредитної й споживчої кооперації була ухвалена і Кооперативним комітетом УСРР [107], а 18 грудня 1920 р. цей орган затвердив інструкцію про злиття кредитної кооперації з ЄСТ [108].

Згаданий Комітет було утворено спеціальним декретом РНК 6 квітня 1920 р. при Наркомпроді УСРР для керівництва реорганізацією української кооперації [109]. У його компетенцію входили розробка проектів декретів про кооперацію, налагодження взаємин між її різними видами, скликання кооперативних з'їздів і нарад. Головою Комітету був призначений І. А. Саммер. До складу Комітету ввійшли представники уряду та центральних російських кооперативних об'єднань в Україні. З українських кооперативних об'єднань одержав представництво в Комітеті лише Дніпросоюз. Постановою РНК від 10 серпня 1920 р. Кооперативний комітет було реорганізовано [110].

Ключовою ланкою механізму реалізації законодавчих актів, спрямованих на реорганізацію української кооперації за російським сценарієм, мав стати єдиний кооперативний центр України, який планувалося створити за зразком російського Центросоюзу. На той час в Україні діяло декілька об'єднань, які претендували на домінуючу роль (Дніпросоюз, ПОЮР, Централ, Українбанк та інші). Свої контори і комісіонерства тут активно створював і російський Центросоюз, який заснував «Південне управління Центросоюзу» і принципово не визнавав за Україною права мати свої кооперативні центри. Так само агресивно поводилися й інші всеросійські кооперативні центри [111].

Відсутність єдиного кооперативного центру була несприятливим чинником для розвитку кооперативного руху в Україні, але водночас істотно ускладнювала завоювання більшовиками впливу в кооперації

України з використанням методів, апробованих у Росії. Керівники українських кооперативних спілок спробували створити всеукраїнський центр з власної ініціативи і тим самим випередити більшовиків – не допустити створення кооперативного центру, який би підпорядковувався російському Центросоюзові. Бачення кооперативними центрами характеру майбутнього об'єднання суттєво різнилося: Дніпросоюз виступав за повне злиття всіх кооперативних установ, Централ пропонував об'єднати лише господарську діяльність, інші центри зайняли проміжну позицію [112]. Та все ж було вироблено проект статуту Центроспілки, яка мала об'єднувати українські кооперативні центри (Дніпросоюз, Українбанк, Централ, Укрстрахсоюз, Книгоспілку) на федеративних засадах. У цьому альянсі домінував Дніпросоюз.

Д. З. Мануїльський, протиставляючи цій організації ПОЮР, мав підстави для твердження, що «справжня українська кооперація це «Дніпросоюз», величезна економічна сила, своєрідний національний український трест, що являє зараз в Україні державу в державі, в орбіту впливу якої втягнута «чумаза» українська буржуазія й багаточисельний куркульський прошарок села» [113]. Утім кілька років існування всеукраїнських кооперативних спілок були надто коротким строком для створення гнучкого й міцного апарату, формування сталої кооперативної системи й налагодження тісних зв'язків з місцевими кооперативними організаціями. Порівняно з «московськими» центрами українські в очах досвідчених кооператорів виглядали «млявими» і «слабкими» [114]. Зазначена обставина надавала радянській владі можливість реалізувати свої наміри у сфері кооперативного будівництва.

14 травня 1920 р. на засіданні Кооперативного комітету УСРР розглядалося питання про ставлення до Центроспілки. В ухваленій постанові вона була визнана «організацією, що не відповідає інтересам пролетаріату та незаможного селянства й суперечить кооперативному будівництву на засадах декрету від 20 березня, який зараз реалізується», а тому оголошувалася розпущеною [115]. У тій же постанові підкреслювалося, що організації, які створили Центроспілку, носять лише «обласний характер, чому й підлягають негайній реорганізації як такі, що суперечать основам кооперативного будівництва, які передбачені декретом від 20 березня» [116]. Ішлося про видану на тиждень раніше (7 травня 1920 р.) постанову Кооперативного комітету УСРР «Про розмежування районів діяльності кооперативних організацій», якою сфера діяльності ПОЮРу обмежувалася Харківською губернією, а Дніпросоюзу – Київською [117].

Кооперативний комітет визнав за необхідне розпочати роботу з організації єдиного центру української кооперації на основі принципів, які не суперечать політиці радянського уряду [118]. Була створена комісія для проведення підготовчої роботи. Її діяльність завершилася постановою Кооперативного комітету УСРР від 17 червня 1920 р. «Про Український Центр споживчої кооперації», якою було затверджено створення в Україні Вукопспілки [119].

Постанови Кооперативного комітету стали юридичним вираженням партійних рішень. Так, на IX з'їзді більшовицької партії розглядалося питання «Про український центр». Було вирішено, що: «1. Для безпосереднього керівництва кооперативними організаціями України має бути створений центр (господарський) кооперації України. 2. Виходячи із загальних сукупностей політичних умов і беручи до уваги, що обласні об'єднання кооперації України перебувають значною мірою в руках буржуазного елемента села і в організаційному відношенні суперечать формам радянського будівництва України, центр української кооперації має бути організований у результаті реорганізації кооперації України в губспілки й губсекції. 3. Для досягнення єдності кооперативної політики УСРР, РСФРР і зумовлених цим організаційних відносин, центр української кооперації входить до складу Центросоюзу» [120].

Згідно з настановами з'їзду, 3 травня 1920 р. Кооперативна комісія ЦК КП(б)У конкретизувала спосіб створення «українського центру». Щоправда, думки членів комісії щодо характеру центру розійшлися: пропонувалося як створення центру лише споживчої кооперації, так і загального центру для всіх видів кооперації. Більшість голосів набрала друга пропозиція [121].

За постановою Кооперативного комітету від 17 червня 1920 р., в основу діяльності Вукопспілки покладалися такі принципи: а) єдність кооперативної політики української й російської кооперації та вступ Вукопспілки на правах члена до російського Центросоюзу; б) єдність кооперативної політики всієї української кооперації під проводом Вукопспілки на основі «суворої кооперативної дисципліни»; в) у своїй господарчій роботі українська кооперація повинна керуватися принципами й планами радянської влади; г) Вукопспілка є єдиний кооперативний центр в Україні; контори московського Центросоюзу в Україні ліквідуються й передаються з усім їх майном Вукопспілці. Ліквідації підлягали також «обласні» кооперативні спілки України, а їх майно переходило або до Вукопспілки, або до місцевих губспілок. Правління Вукопспілки мало обиратися всеросійським кооперативним

з'їздом, а до того часу її справами керувало призначене владою тимчасове правління.

13 жовтня 1920 р. Кооперативний комітет УСРР затвердив «Положення про Всеукраїнську кооперативну спілку». Редагуючи проект зазначеного документа в частині статусу Вукопспілки, Комітет виключив з нього слова «монопольним контрагентом влади в межах України» [122]. Проте внесені правки не змінили принципових засад, на яких будувався статус цієї організації.

Згідно з Положенням, Вукопспілка як єдиний центр кооперації «об'єднує всі без винятку кооперативні організації, що знаходяться на території УСРР, направляє та керує діяльністю їх з метою здійснення державних завдань в галузях розподілу, заготовки та виробництва на підвалинах і в межах радянського кооперативного законодавства» [123]. Членами Вукопспілки мали бути в обов'язковому порядку всі губернські кооперативні спілки України [124]. Управління справами Вукопспілки покладалося на збори уповноважених та правління, але до повної реорганізації кооперації в Україні на підставі декретів від 20 березня 1919 р. та 27 січня 1920 р. управління Вукопспілкою мало здійснювати тимчасове правління, організоване на підставі постанови Кооперативного комітету від 15 червня 1920 р. [125]. Серед відділів, утворених у складі Вукопспілки її правлінням, був і правовий. Його завідувачем призначили О. І. Терехова, а заступником завідувача – В. М. Корецького [126].

Таким чином, всеукраїнський кооперативний центр було створено «згори» розпорядженням уряду, з одночасною ліквідацією діючих українських кооперативних центрів. Представництво старої української кооперації в правлінні Вукопспілки було зведене до незначної меншості. У відносинах з низовою кооперацією Вукопспілка виступала не як сервісна інституція, створена на засадах делегування повноважень знизу до гори, а як представник держави, наділений нею деякими публічними функціями.

Заради історичної правди слід зазначити, що психологічну готовність до створення подібної інституції виявляли навіть «старі» кооператори ще до встановлення в Україні радянської влади. Так, розмірковуючи про руйнівний вплив війни на суспільне життя, у серпні 1918 р. у часописі «Українська кооперація» Ю. Новаковський писав: «Держава, яка переможе стихію своїм свідомим втручанням, котре зробить підвладним господарство публічному праву, така держава, що тепер народжується, використає кооперацію, як один з органів соціально-економічного регулювання. Кооперативні союзи з скромних приват-

но-правних з'єднань повинні перетворитись в міцні публічно-правові органи державно-господарського будівництва» [127]. Як бачимо, ідея була втілена в життя, але в інших політичних умовах.

Головним після створення Вукопспілки кроком українського законодавця стало об'єднання навколо одержавленої споживчої інших видів кооперації. Декретом «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій» від 10 серпня 1920 р. РНК УСРР поширила на Україну дію декрету РСФРР від 27 січня 1920 р. [128].

Питання про поширення російського декрету від 27 січня 1920 р. на Україну розглядалося на засіданні Кооперативного комітету 3 серпня 1920 р. Голова правління Вукопспілки І. А. Саммер пояснив на ньому причини затримки із впровадженням цього декрету в Україні, головною серед яких назвав відсутність сильного центру споживчої кооперації, «оскільки при злитті всіх видів кооперації остання повинна взяти на себе гегемонію» [129]. З утворенням Вукопспілки зазначена перешкода відпала, що дало змогу Комітету з деякими поправками схвалити проект. У запропонованій на розгляд РНК його редакції об'єднання всіх видів кооперації переслідувало мету «досягнення єдності кооперативної політики і господарського плану діяльності кооперації України», задля чого чинність декрету поширювалася також на страхову, видавничу й усі інші види кооперації, а на Вукопспілку покладалися функції, надані декретом 27 січня на території РСФРР Центросоюзу [130]. За Положенням від 13 жовтня 1920 р., до складу Вукопспілки входили секції спеціального призначення: Урабсекція, сільськогосподарська, промислова, видавнича, страхова та інші, «які визнають необхідним організувати збори уповноважених у відповідності з декретами радянської влади» [131].

6 вересня 1920 р. Кооперативний комітет УСРР ухвалив рішення про поширення на Україну російського Положення про сільськогосподарські й промислові кооперативні організації [132]. 14 вересня 1920 р. Положення «Про сільськогосподарські й промислові кооперативні організації» було прийнято РНК УСРР [133].

15 жовтня 1920 р. Кооперативний комітет визнав за необхідне поширити на Україну ще один російський декрет – про кустарну промисловість (від 8 жовтня 1920 р.), включивши до свого рішення застереження, «щоб будь-які зміни в номенклатурі кустарних промислів, перераховані в ст. 6 цього декрету, порушені з ініціативи окремих відомств, здійснювалися через Кооперком» [134]. Трохи раніше (у липні 1920 р.) було створено органи державного керівництва кустарно-промисловою кооперацією [135].

Постановою РНК УСРР від 28 грудня 1920 р. на Україну було поширено дію декрету РНК РСФРР від 13 грудня 1920 р. про фінансування кооперації [136]. За постановою Кооперативного комітету УСРР від 18 грудня 1920 р., ліквідували Українбанк з передачею його підприємств некредитного характеру, за узгодженням з органами Уповнаркомфіну, Вукопспілці або, за її вказівкою, губспілкам [137]. Кредитування кооперації згідно з новим порядком здійснювалося через Наркомпрод за відповідним кошторисом.

Оцінюючи радянське кооперативне законодавство доби «воєнного комунізму», Ф. І. Крижанівський указував на «…неясність, недоговореність самої редакції законодавчих актів про кооперацію» [138]. На підтвердження своєї думки він наводив декілька прикладів, які, зокрема, виявляють невизначеність правового статусу як окремого члена ЄСТ, так і самого ЄСТ. Український кооператор-правник знаходив пояснення виявленим ним прогалинам «особливими завданнями законодавця в цій справі: перетворити кооперацію в урядовий орган, залишивши за нею з міркувань тактичних і деякі кооперативні ознаки» [139].

Після ліквідації вищих спілкових організаційно-господарських структур кооперації та створення Вукопспілки і губспілок розпочалася реорганізація низових ланок кооперативної мережі (окремих товариств та їх дрібнорайонних спілок). Проте планована на кілька місяців 1920 р. реорганізація кооперації України на практиці тривала понад рік і не була завершена на час впровадження нової економічної політики. Об'єднуючи у своїх лавах заможне селянство, сільську інтелігенцію й духовенство, кооперація підтримувала незадоволення селян політикою «воєнного комунізму». На підставі вивчення архівних матеріалів і спогадів учасників подій А. Г. Морозов дійшов висновку про хибність уявлення, ніби в умовах тогочасної сільської місцевості в Україні декрети та розпорядження центральних органів влади неухильно виконувалися. До реального впровадження непу, зазначає вчений, господарське життя українського села було досить складним поєднанням елементів «воєнного комунізму» і традиційних принципів, на яких базувалося дрібнотоварне селянське господарство. Відповідно до конкретної ситуації, залежно від місцевості їх співвідношення могло змінюватися. Тож юридично неіснуюча кооперація продовжувала своє хоч і кволе існування [140].

Чи не найгіршим наслідком більшовицької реорганізації кооперації, як указує ряд авторів, було збайдужіння населення до кооперативної справи та кооперативної ідеї, яке торкнулося навіть давніх членів коо-

перативів. Будучи примусово приписаними до ЄСТ і не маючи права на господарську самодіяльність та ініціативу, люди почали ставитись до споживчих товариств, як до «казенних» крамниць [141]. Проте кризові явища в кооперативному житті доби «воєнного комунізму» не можна вважати виключно наслідком політики радянської влади. Відомо, що всі елементи економічної організації суспільства, з якої склалася система «воєнного комунізму», виникли до початку громадянської війни. Криза в кооперативному русі сягає ще років Першої світової війни. Більше того, ця криза охопила не лише вітчизняну, але і європейську кооперацію.

Як зазначає А. П. Макаренко, перше одержавлення споживчих і частково кредитних і збуто-постачальних сільськогосподарських кооперативів у Європі відбулося в екстремальних умовах воєнного часу, коли керівництво кооперативів та їх спілок через сувору необхідність було підпорядковано продовольчим органам держави. Перестав діяти ряд фундаментальних принципів кооперації. Вона набула нового іміджу «розподільчої контори» нормованих товарів. Мільйони нових членів не були повноцінними носіями кооперативної ідеї [142]. Росія й Україна не становили винятку [143]. У поєднанні з погіршенням кадрового складу і фінансового становища кооперативних організацій згадані вище тенденції в розвитку кооперації Росії та України в роки Першої світової війни й революції свідчили, що її бурхливе зростання несло в собі не тільки нові можливості, але й великі загрози.

Ці тенденції усвідомлювали кооператори як з національно-демократичного, так і з більшовицького табору. В українських селах, за словами одного з сучасників, споживче товариство створював «не гурт свідомих товаришів-селян, як це було раніш, а просто все село, громада» [144]. За твердженням іншого кооператора, «вся маса нових членів, що вступили в товариство, зовсім чужа кооперативним ідеям» [145]. Серед «тривожних симптомів», які помічали в житті української кооперації свідомі учасники руху, увагу привертала передусім «низька свідомість членів, їх байдужість і апатія до кооперативної справи» [146].

Слабкість української кооперації зумовлювалася не лише рівнем кооперативної свідомості пересічних членів кооперативів. До зменшення її потенціалу як громадського руху, що міг би протистояти руйнівному впливу державної влади, спричинювалася й управлінська діяльність керівників кооперативних об'єднань, яка призводила до гострої конкуренції між кооперативами і спілками різних видів [147]. Відносини між Дніпросоюзом, який уособлював національну українську споживчу

кооперацію, та харківським ПОЮРом, що виявляв проросійські орієнтації, взагалі оцінювали як «кооперативну війну» [148].

З погляду сучасного дослідника не менш «тривожним симптомом» можна вважати готовність керівників українських кооперативних центрів часів УНР іти на надмірне для класичної кооперації зближення з державою. 1 січня 1919 р. голови Українбанку, Дніпросоюзу, Централу й Союзбанку звернулися з «докладною запискою» до Директорії, в якій запропонували передати кооперації закордонну державну закупівлю й розподіл речей для населення, «справу експорту та імпорту», непотрібне майно воєнного часу, державні заводи тощо. Кооперативні центри чекали від держави допуску кооперації до діяльної участі у здійсненні державних монополій, фінансової допомоги на збільшення оборотних засобів кооперативних організацій, «на збудування фабрик та заводів», а також включення представників кооперативних установ з вирішальним голосом до складу рад при міністерствах [149]. Можливість такого тісного альянсу громадського руху й державної влади автори записки пояснювали народним характером влади Директорії [150]. Кооперація у взаєминах з державою мала відігравати активну роль, допомагаючи «владі стати здатною відповідати всім вимогам життя» [151].

Якщо лідери українського кооперативного руху не заперечували проти залучення державних ресурсів для створення «кооперативної республіки», то більшовики були рішуче налаштовані використати кооперацію у власних цілях. Вони самі оголосили свою владу в Україні народною й примусово залучили кооперацію до виконання державних завдань, визначивши їй роль безправного виконавця велінь держави диктатури пролетаріату. Одержавлення кооперації означало остаточне знищення економічної багатоманітності в суспільстві. Характерно, що в цей же час – наприкінці 1920 р. – більшовицька влада покінчила і з багатопартійністю в Україні: відбулося «лагідне знищення» союзницьких партій, з переведенням частини їх членської маси до складу власної партії [152].

Отже, доля української кооперації в роки громадянської війни була тісно пов'язана з долею української національної державності й національної культури. В опублікованій у 1917 р. статті російський кооператор А. Євдокимов, указуючи на нерозривний взаємозв'язок між різними складовими соціального буття, цілком слушно й відповідно до тогочасних реалій зазначив (не маючи на увазі безпосередньо Україну), що «вмиранню самостійної держави, загибелі нації має передувати загибель усіх сил, що її складають, і в тому числі кооперативного організ-

му» [153]. Для України наведені слова виявилися пророчими. Кризовий стан наймасовішого громадського руху – кооперативного й незавершеність процесу формування громадянського суспільства загалом у доволі сприятливих для створення національної держави умовах спричинилися до «вмирання» самостійної української держави.

Трансформація російського кооперативного законодавства під впливом політики «воєнного комунізму», його рецепція й застосування в радянській Україні призвели до одержавлення української споживчої кооперації (вона зберігала лише деякі зовнішні кооперативні ознаки) і фактичного знищення кредитної та сільськогосподарської кооперації. Акти радянського кооперативного законодавства мали як антикооперативний, так і антиправовий зміст, оскільки їх ідейним підґрунтям було невизнання фундаментальних принципів кооперації й заперечення права як «буржуазного» явища.

Проте виникає питання, чи можна пояснити суспільні перетворення доби «воєнного комунізму», в тому числі у сфері кооперації, лише «злою» волею більшовицьких лідерів. Сучасні підходи до розуміння механізму самовідтворення і розвитку соціальної реальності передбачають сприйняття інновацій у житті суспільства у взаємодії з традиціями (наступністю), активності суб'єктивного чинника (волі історичних особистостей і політичних сил) – у нерозривному зв'язку з пасивністю «широких народних мас». Важливим для розуміння ролі «революційних мас» у перетвореннях перших років радянської влади є вислів автора статті в часописі «Українська кооперація», опублікованої в січні 1919 р., який зазначив, що «коли навіть керуючі органи більшовиків і не мали наміру цілком здійснити план «націоналізації» і «соціалізації» торгового обороту країни, то за них це зробили покликані до життя стихійні сили» [154]. Згадані учасником подій «стихійні сили» сьогодні не можуть не зацікавити істориків.

Заслуговують на увагу погляди дослідників, які, намагаючись подолати усталений у радянській історіографії стереотип про визначальну роль в історичному процесі думки і волі радянських вождів, звертають увагу на глибинні шари суспільного життя й суспільної свідомості. Так, В. Г. Єгоров, солідаризуючись з іншими вченими, зазначає: «…навряд чи варто абсолютизувати значення доктринальних установок більшовиків (хоча, безумовно, вони відігравали немалу роль у виборі шляху постреволюційного устрою), що були лише частиною глибинного народного руху, який породив великі соціальні катаклізми» [155]. Шукаючи витоки цього руху в стихійному протиборстві двох цивілізаційних напрямів

розвитку (традиціоналізму і модернізму), дослідник пояснює централізаційні тенденції російської економіки, що найпослідовніше реалізувалися в перші післяреволюційні роки, гострим протиріччям між прискореною капіталістичною індустріалізацією і традиційним господарством країни [156]. Мілітаризація господарства у воєнний час лише посилила централізацію економіки і надала тенденціям етатизації, що визріли раніше, більш чіткі й завершені форми, доведені радикалізмом більшовиків до крайніх меж [157].

З такого погляду «червоне» право за всієї його «нецивілізованості» було органічною частиною (стороною, зрізом) соціальної реальності, віддаленої соціальними катаклізмами від цивілізаційних ідеалів. Війна і революція зняли ціннісну заборону на насильство, активували архаїчні рівні людської психіки з несвідомою агресивністю. Більшовики, не маючи спочатку відчутної підтримки в народних масах, поступово поширювали свій вплив, прищеплюючи й надбудовуючи власний варіант «революційної ідеології» над руйнівною стихією революційних настроїв і створюючи «революційний порядок».

За цих умов право, виявляючи свою синергетичну природу, мало забезпечити самозбереження соціуму, обмежуючи надмірну конфліктність, але невідворотно набувало нового змісту, для позначення якого може бути використаний гегелівський термін «неправо» (негативне право), повернутий до наукового вжитку російським ученим В. А. Бачиніним [158]. Неправо є свавіллям і практичним запереченням природного права. Воно може існувати в неумисній формі, а також як свідомий обман і злочини [159]. Коли провідником радикальних форм неправа стає держава, брутально втручаючись у всі сфери соціального життя, «величезне соціальне тіло того, що могло б бути громадянським суспільством, – за влучним висловом В. А. Бачиніна, – стає паралізованою інертною масою, млявою матерією, що повністю перебуває під владою сили, яка над нею стоїть та іменується негативним правом…» [160].

3.2. Трансформація кооперативного законодавства УСРР у роки непу

Розуміння кооперативного законодавства як однієї зі складових правової реальності, що перебуває у взаємозв'язках з іншими її складовими, спонукає до з'ясування загальної конфігурації цих взаємозв'язків та їх трансформації на різних етапах досліджуваного історичного періоду. З цієї точки зору не можна обійти увагою, зокрема, питання про місце актів кооперативного законодавства в системі джерел кооперативного права УСРР 1920-х рр.

У сучасній доктрині кооперативного права його формальними джерелами (витоками) вважаються нормативно-правові акти, які прийняті компетентними державними органами або органами управління кооперативних організацій (у санкціонованих державою межах) з метою регулювання та охорони кооперативних відносин [161]. Українські правники 1920-х рр. розуміли джерела кооперативного права дещо ширше.

Так, О. І. Терехов поділив ці джерела (за його формулюванням – «основи») на чотири групи: 1) закони, 2) інструкції й постанови органів, які керують кооперацією, 3) практика радянської кооперації, 4) практика судова [162]. Роз'яснюючи своє розуміння «практики радянської кооперації», він указував на зразкові статути, «які опрацьовано в кооперативних центрах, окремих формах кооперації та у відповідних Наркоматах». Положення цих статутів нерідко врегульовували питання кооперативного права, які ні в декретах, ні в постановах та інструкціях органів, що відають кооперацією, не було розв'язано [163]. Визнаючи кооперативну практику джерелом кооперативного права, Е. Н. Штандель розглядав її як правотворчу діяльність «кооперованих мас» у формі переважно статутів кооперативних організацій, що розробляються «на основі врахування досвіду кооперації і явищ місцевого кооперативного життя» [164].

Ю. С. Ашкінезер вважав важливим джерелом кооперативного права кооперативний звичай. На його думку, «це кооперативна традиція, яка хоча і склалася в дореволюційну добу, але поновлювалася і була перевірена досвідом радянської громадськості» [165]. Законодавство в УСРР, як і в Західній Європі, зазначав він, ніколи своїми нормами не вичерпує всієї різноманітності й багатогранності життя кооперації різних видів і ступенів [166]. Дію звичаєвого права в кооперації він убачав «у моменти її організації та юридичного оформлення (розробка статутів, система реєстрації), в періоді її існування (ревізія і нагляд, боротьба з некооперативними ухилами і псевдокооперативами, визначення ознак кооперативності) і, нарешті, в моменти припинення діяльності кооператорганізації (порядок ліквідації)» [167].

Нормою ст. 4 Цивільного процесуального кодексу УСРР, згідно з якою, «не маючи узаконень та розпоряджень вирішити будь-яку справу, суд вирішує її за загальними основами радянського законодавства й за загальною політикою робітничо-селянського уряду», О. І. Терехов обґрунтовував включення до джерел кооперативного права судової практики [168]. При цьому він наводив і приклади деяких із небагатьох, за його оцінкою, таких рішень, зокрема, рішення Цивільної Касаційної

Колегії Верховного Суду УСРР від 6 липня 1923 р. про позбавлення кооперативу прав юридичної особи, рішення Карної Касаційної Колегії від 27 листопада 1923 р. про застосування ст. 110 Карного кодексу до кооперативних робітників [169]. Практику судових органів на тій же підставі включив до кола джерел кооперативного права і Е. Н. Штандель [170].

Розглядаючи систему формальних джерел кооперативного права, слід ураховувати і роль, яку відігравали в радянській правовій системі т. зв. «директиви». Директиви щодо розвитку кооперації у великій кількості видавалися вищими партійними [171*] та державними органами і сприймалися як вищий імператив. Комплексне дослідження взаємозв'язків між законом і директивою здійснив Е. Е. Понтович. «Термін «директива», – писав він, – означає у нас передусім акт політичного керівництва, політичний наказ, тобто таким чином партійний наказ» [172]. Учений зазначав, що у формальному значенні директиву розуміють як акт, дія якого стосовно населення є непрямою й опосередковується постановами, які видаються на її виконання. Директива не вичерпується у своїй дії виконанням висловленого в ній доручення або пропозиції й супроводжує дію постанов, викликаних нею до життя [173].

У контексті зовнішніх зв'язків кооперативного законодавства, якщо розглядати його як формальне джерело кооперативного права, заслуговує на увагу й проблема визначення місця кооперативного права [174*] в системі радянського права. У 1922 р., тобто в умовах, коли, за висловом Д. І. Курського, почала встановлюватися «деяка стійкість юридичної надбудови в зв'язку з міжнародною й економічною політикою останнього року», вивчення побудови системи радянського права стало сприйматися як нагальне завдання [175].

Першим зробив спробу його вирішити Ю. П. Мазуренко у праці «Система права перехідного періоду. Досвід систематики» (1925 р.) [176]. Здійснивши з марксистських позицій аналіз історичних умов виникнення й розвитку в юриспруденції поділу права на приватне й публічне, український правник дійшов висновку, що в радянському суспільстві, де скасована приватна власність на засоби виробництва і колективний суспільний інтерес превалює над індивідуальним, немає місця для існування такого поділу [177]. Свою систему він побудував з покладенням в її основу ідеї диктатури пролетаріату і виокремленням трьох головних завдань останньої у трьох сферах її здійснення: «влада трудящих» (тобто політика), «продуктивні сили» (тобто народне господарство) і «пролетарська ідеологія» [178]. Відповідно, в системі радянського права Ю. П. Мазуренко запропонував встановити поділ на: 1) політико-

організаційне право, яке «визначає політичну диктатуру пролетаріату»; 2) господарське право, яке «визначає господарську диктатуру пролетаріату»; 3) виховно-просвітницьке право як «сферу ідеологічної диктатури пролетаріату» [179]. Кооперативне право теоретик радянської юриспруденції відніс до особливої частини господарського права (як одного з восьми її підрозділів, поряд із торгово-промисловим, земельно-лісовим, транспортним, житлово-будівельним, фінансовим, концесійним і трудовим правом), зазначивши при цьому (з посиланням на В. І. Леніна), що кооперація підлягає вивченню з правової точки зору як різновид державного капіталізму [180].

Брошура Ю. П. Мазуренка викликала реакцію в юридичній періодиці. Рецензенти справедливо вказували на низку недоліків у змісті цієї праці. В одній з рецензій ішлося про те, що Ю. П. Мазуренко «в деяких місцях має на увазі систему права – законодавства, в деяких місцях систему права як науки, іноді й те й інше разом…», але схема систематики, запропонованої автором, визнавалася «правильною в основі» [181]. В іншій рецензії українського правника було піддано нищівній критиці і за відсутність діалектичного бачення співвідношення приватного й публічного права, і за «недбалість» аналізу буржуазних теорій, і за плутаність класифікації галузей права [182]. Конструктивно підійшов до аналізу праці Ю. П. Мазуренка російський юрист О. М. Турубінер: загалом сприйнявши «троїстий» поділ радянського права, він висловив власні міркування щодо приналежності деяких відносин до тієї чи іншої галузі [183]. Зауваження О. М. Турубінера не стосувалися кооперативного права.

Вивчаючи матеріали роботи Кодифікаційної комісії при Головкооперкомі УСРР, Л. І. Поволоцький дійшов висновку, що вона розглядає кооперативне право як самостійне, протиставляючи кооперативне законодавство цивільному [184]. Сам учений із цим не погоджувався: він висловився за включення кооперативного права разом з цивільним, трудовим, промисловим, земельним до загального господарського права, зазначивши при цьому, що допоки термін «господарське право» не ввійде до конституційного законодавства, основи кооперативного законодавства можна вважати частиною основ цивільного законодавства [185].

Складовою частиною господарського права вважав кооперативне право і О. І. Терехов [186]. Окремим інститутом господарського права назвала житлову кооперацію А. Семенова [187], сприймаючи, мабуть, так само й інші види кооперації (відповідні їм інститути кооперативного пра-

ва). Автор праці «Нариси господарського права СРСР» С. І. Аскназій, поділивши господарське право на приватне господарське (цивільне) й публічне господарське, у межах останнього виокремив промислове, земельне та кооперативне право й державне регулювання товарного обороту [188].

В умовах, коли утвердилася ідея господарсько-адміністративного права й почало формуватися колгоспне право, С. Ліберман писав, що «кооперативне право являє собою своєрідне поєднання адміністративно-господарського й цивільного права», а колгоспне право «може бути, у відповідності з економічним розрізненням нижчих і вищих форм кооперації, кваліфіковане як вищий тип кооперативного права…» [189].

Представники «старої професури», виявляючи лояльність до радянської влади, зазвичай не поспішали включатися до дискусії щодо системи радянського права, адже уникнути в ній прямого ідеологічного зіткнення з ортодоксальними марксистами було неможливо. У межах своєї предметної спеціалізації (цивільне й торговельне право тощо) їм вдавалося працювати без кардинального перегляду звичних з дореволюційних часів підходів і навіть не помічати таких масштабних новоутворень, яким було в СРСР кооперативне право. Цьому сприяла й галузева нетиповість кооперативних відносин, яка виявляється, зокрема, в тому, що в цивільному праві кооператив розглядається як юридична особа, а в більшості внутрішньокооперативних відносин юридична особа як така участі не бере. Не випадково, що в коментарі до Цивільного кодексу РСФРР (випуску п'ятому, присвяченому зобов'язанням і товариствам), підготовленому вченими Інституту радянського права за редакцією директора цієї установи А. Г. Гойхбарга, для розгляду кооперативних товариств місця не знайшлося [190]. У власних монографіях, присвячених питанням господарського права (Цивільного кодексу), А. Г. Гойхбарг також не приділив уваги кооперативам [191]. Слід урахувати, що до 1924 р. А. Г. Гойхбарг вважався автором єдиного систематичного курсу чинного цивільного законодавства [192].

Не розглядалися кооперативи і серед суб'єктів права торгівлі у монографії «Система радянського торгового права. Огляд чинного законодавства щодо внутрішньої торгівлі» професора юридичного факультету Харківського інституту народного господарства В. М. Гордона [193]. Цю обставину частково можна пояснити позицією вченого, висловленою на засіданні Харківської науково-дослідної кафедри «Проблеми сучасного права», де він зазначив, що глави стосовно «інститутів, які мають самостійне значення» (в контексті останніх промовець згадав

і про майнові права кооперативних організацій), не слід включати до Цивільного кодексу [194].

Натомість у підручнику «Торговельне правознавство» М. Мітіліно кооперативи у колі суб'єктів торговельних правовідносин були охарактеризовані, хоча місце торговельного права у системі радянського права та його співвідношення з кооперативним правом не аналізувалося [195]. У праці «Правові основи господарського ладу СРСР» Я. А. Канторовича виокремлювалися три типи внутрішньої торгівлі в СРСР – державна, кооперативна і приватна; в аналізі правових основ господарського ладу СРСР кооперації приділялася достатня увага, але питання про галузеву структуру системи радянського права також не розглядалося [196]. Крім того, виконана у згаданій праці «систематизація законодавчого матеріалу» (тобто логічна схема його викладу, яка могла б слугувати схемою системи господарського законодавства) у відзиві М. Венеціанова з належною аргументацією була визнана незадовільною [197].

Попри теоретичну нерозв'язаність проблеми диференціації системи радянського права й місця в ній кооперативного права є очевидним, що кооперативні відносини в УСРР 1920-х рр. утворювали широку й важливу для життя країни сферу якісно однорідних суспільних відносин, яка виступала самостійним предметом правового регулювання. Фактичним визнанням державою цієї обставини була розробка проекту Кооперативного кодексу УСРР.

Відкритим залишалося питання і про внутрішню структуру кооперативного права та кооперативного законодавства. На думку Л. І. Поволоцького, «в той час, коли ми не тільки не маємо кооперативного кодексу, але коли законодавство про кооперацію перебуває в стадії свого інтенсивного зростання й творчого розвитку, ще не можна правильно і науково побудувати «систему» кооперативного права Союзу» [198]. У рецензії на працю О. І. Терехова «Радянське кооперативне право» (1924 р.), яка подавалася автором як «спроба систематичного викладення радянського кооперативного права» і фактично була першою спробою побудови системи кооперативного права в СРСР, російський правник доводив передчасність створення такої системи в умовах, коли законодавство про різні види кооперації будується на різних принципових засадах [199]. Разом з тим, не погоджуючись з логікою розміщення матеріалу в «системі» О. І. Терехова, Л. І. Поволоцький пропонував свою логіку «розгортання матеріалу при побудові системи кооперативного права», включаючись тим самим у теоретичну діяльність, яку визнав передчасною [200]. У своїх теоретичних конструкці-

ях обидва правники відображали поняття кооперативу, його функції, виникнення й припинення, спілкове будівництво, членство, засоби й майнові права, органи управління й контролю, органи державного регулювання кооперації та деякі «епізодичні питання» (оподаткування, страхування тощо).

Простежувалися спроби українських правників систематизувати і все чинне в УСРР кооперативне законодавство. Зокрема, систематичні збірники нормативних актів про кооперацію готував Ю. С. Ашкінезер. Попри корисність цієї роботи як для практичних кооперативних працівників, так і для теоретичного вивчення кооперативного законодавства, логіка систематики автора викликала справедливу критику [201]. Подібна робота здійснювалася і в РСФРР [202].

Якщо питання про місце кооперативного права в системі права до кінця 1920-х рр. залишалося дискусійним, то місце кооперативного законодавства в системі радянського законодавства наприкінці десятиліття було визначено цілком певно. 6 травня 1927 р. Колегія НКЮ УСРР за доповіддю завідувача відділу законодавчих проектів і кодифікації законів Ю. П. Мазуренка заснувала при згаданому відділі «Комісію для систематизації чинного законодавства УСРР, яке не підлягає кодифікації» [203]. Комісія мала скласти «Зібрання чинних законів УСРР» за розробленою в НКЮ схемою, що включала сім томів: 1) конституційні закони і закони про радянське будівництво; 2) судові закони; 3) адміністративні, кримінальні й виправно-трудові закони; 4) господарські закони; 5) фінансові закони; 6) трудове законодавство; 7) культурні закони [204]. Том четвертий «Господарські закони» мав бути поділений на дев'ять частин: 1) Цивільний кодекс і вексельне законодавство; 2) Земельний кодекс; 3) Ветеринарний кодекс; 4) Лісовий кодекс; 5) Житловий кодекс і будівельні закони; 6) законодавство про промисловість; 7) законодавство про кооперацію; 8) законодавство про шляхи сполучення; 9) законодавство про торгівлю [205].

З огляду на те, що ієрархічна (вертикальна) структура законодавства про кооперацію визначалася передусім будовою державного апарату, доцільно розглянути основні риси цієї будови в 1920-ті рр. На час проголошення непу законодавчі засади організації та діяльності державного апарату УСРР визначала Конституція УСРР 1919 р. Всеукраїнський з'їзд Рад як верховний орган влади УСРР, керуючись партійними директивами, своїми рішеннями, що мали найвищу юридичну силу, визначав основні напрями нормотворчої діяльності державного апарату. ВУЦВК розглядав усі декрети, які встановлювали загальні норми політичного

та економічного життя. У період між сесіями ВУЦВК вищим законодавчим, виконавчим та розпорядчим органом влади УСРР вважалася Президія ВУЦВК. РНК УСРР видавала законодавчі акти як самостійно, так і спільно з ВУЦВК.

Конституція УСРР дещо інакше врегулювала питання законотворчої компетенції РНК, ніж російська Конституція, на що звертали увагу дослідники. Так, А. Р. Гюнтер зазначав, що здійснення законодавчої функції надано РНК УСРР «лише в потенції», за умови уповноваження її ВУЦВК [206]. Учений пояснював цей факт прагненням українського законодавця повніше реалізувати ідею максимальної централізації державної влади, яку сповідували класики марксизму [207].

Особливе місце в системі державних органів УСРР займала Українська економічна нарада, яка відповідно до Положення, затвердженого ВУЦВК 21 листопада 1923 р., видавала обов'язкові для всіх центральних і місцевих органів влади постанови, розпорядження й інструкції з питань, що належали до її відання [208].

З утворенням СРСР на території УСРР обов'язкової сили набули декрети й постанови верховних органів влади Союзу РСР. Органи влади й управління СРСР мали приймати правові акти в межах, передбачених ст. 1 Конституції СРСР 1924 р. [209]. На практиці союзні органи, здійснюючи правотворчу діяльність, почали поступово виходити за межі прав, наданих їм Конституцією.

Органи влади УСРР не мирилися з подібною ситуацією і, використовуючи надане їм статтями 42, 59 Конституції СРСР 1924 р. право, опротестовували неконституційні акти РНК СРСР та призупиняли дію актів союзних наркоматів. Президія ВУЦВК опротестувала як такий, що порушує суверенні права радянських республік, уже один з перших законів СРСР про кооперацію – постанову ЦВК і РНК СРСР «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства» від 28 грудня 1923 р. [210].

Ініціаторами подання протестів нерідко виступали вищі кооперативні об'єднання. Так, 12 липня 1926 р. Комісія з розгляду законодавчих проектів при РНК УСРР прийняла позитивне рішення щодо проекту постанови ЦВК і РНК СРСР «Положення про державний промисловий податок», на що Головкооперком листом до РНК УСРР 23 липня повідомляв, що він підтримує поданий Вукопспілкою протест на зазначену постанову і просить її скасувати [211]. 3 вересня 1926 р. Вукорада в обіжнику до Наркомпраці, акціонерного товариства «Кустекспорт» і кооперативних центрів просила надіслати їй протести проти по-

станови КРЗП [212], фактично виступаючи організатором опротестування проекту.

Відомчі органи також активно займалися нормотворчою діяльністю, заповнюючи прогалини, які містилися в законодавчих актах вищих органів влади та управління. На відміну від РСФРР, де для керівництва всією кооперацією не було створено спеціального органу, в УСРР переважну більшість постанов з різних питань регулювання кооперативних відносин видавав Головний кооперативний комітет – спеціальний державний орган, що був створений для загального керівництва кооперацією в Україні. Положенням РНК «Про Головний кооперативний комітет УСРР» від 31 січня 1922 р. до відання Комітету було віднесено, крім іншого, «попередній розгляд, узгодження й надання висновків щодо законопроектів, поданих окремими відомствами й організаціями з питань кооперації» (п. «а» ст. 2), «видання керівних інструкцій на доповнення і роз'яснення існуючих декретів і положень щодо кооперації» (п. «б» ст. 2). У примітці до п. «б» ст. 2 зазначалося, що «жодне відомство не вправі видавати інструкції й роз'яснення в межах цього декрету, крім Головкооперкому» [213].

Згідно з Наказом про порядок роботи РНК, УЕН, Комісії з розгляду законодавчих проектів та Адміністративно-фінансової комісії при РНК УСРР, затвердженим постановою РНК від 5 березня 1924 р., серед установ, відомств і осіб, наділених правом вносити на розгляд РНК і УЕН питання, пропозиції та проекти декретів і постанов, було названо Головкооперком і його голову, голів Вукопспілки та «Сільського господаря» (ст. 16) [214].

Отже, законодавство відводило Головкооперкому роль центральної ланки в механізмі розробки проектів законодавчих актів про кооперацію, яку він виконував до останніх років непу. За твердженням секретаря Головкооперкому Ю. С. Ашкінезера, «все кооперативне законодавство періоду 1922-23 років, а також і декрети й постанови РНК або ВУЦВК, що видаються зараз і стосуються так чи інакше кооперації, попередньо розглянуті в Головкооперкомі» [215].

Кооперативне законодавство УСРР станом на квітень 1924 р. «за своїм походженням» (залежно від ролі Головкооперкому в його створенні) Ю. С. Ашкінезер поділив на три групи. До першої групи ним було віднесено кооперативне законодавство РСФРР, рецепійоване в Україні, до якого Головкооперком вносив зміни й доповнення, «які були необхідними у зв'язку з особливими місцевими господарськими й правовими умовами» [216]. Другу групу становили законопроекти, внесені у Головкооперком кооперативними центрами або державними органами,

ним схвалені і потім затверджені в законодавчому порядку. Ці законопроекти, зазначав Ю. С. Ашкінезер, були «продуктом суто української законотворчої думки» і тому потребували «особливого, більш глибокого підходу з боку Головкооперкому і останнім фактично обговорювалися й приймалися по суті, полегшуючи й спрощуючи тим самим роботу законодавчого апарату УСРР» [217]. Остання група складалася з актів, необхідність видання яких виявилась у процесі діяльності самого Головкооперкому, і які були ним ініціативно висунуті і згодом одержали законодавчу санкцію. Кількість цих актів була порівняно невеликою, але деякі з них (наприклад, постанова ВУЦВК «Про право членства в усіх видах кооперації», «Положення про житлово-споживчу кооперацію»), за оцінкою Ю. С. Ашкінезера, «розв'язали величезної важливості проблеми кооперативного життя», на які законодавство РСФРР на той час ще не дало відповіді [218].

Високо оцінюючи законотворчу діяльність Головкооперкому, Ю. С. Ашкінезер убачав її «центр тяжіння» в іншому – в державному санкціонуванні кооперативного звичаю [219]. За його висловом, Головкооперком був тим органом, який зумів «впіймати биття пульсу кооперативного життя, розібратися в багатому матеріалі кооперативних звичаїв і вибрати з нього тільки те, що є дійсно цінним і корисним для самої кооперації і разом з тим є необхідним в інтересах радянської держави» [220]. Головкооперком самостійно видав чимало постанов, інструкцій і обіжників, закріплюючи кооперативні звичаї, що склалися, у вигляді доповнення і роз'яснення чинного законодавства [221]. Зокрема, реалізуючи надане Положенням від 31 січня 1922 р. право реєстрації всіх видів кооперативних організацій, Головкооперком самостійно розробив систему цієї реєстрації та необхідне для її функціонування нормативне забезпечення.

Лише наприкінці 1920-х рр. позиції Головкооперкому в апараті держави істотно послабилися. 29 липня 1929 р. голова Головкооперкому звертався до Управління справами РНК УСРР з листом, в якому просив ужити належних заходів, зазначаючи, що «…багато законопроектів по питаннях кооперації, що їх подається установами та організаціями до РНК УСРР, передаються на безпосередній розгляд Підготовчої комісії РНК УСРР і, таким чином, Головкооперком позбавлений наданих йому за вищенаведеною постановою прав попереднього розгляду законопроектів по питаннях кооперації» [222].

Нормотворчістю займалися й підпорядковані Головкооперкому т. зв. «кооперативні центри» – республіканські кооперативні об'єднання.

Згідно зі ст. 16 постанови ВУЦВК «Про споживчу кооперацію» від 13 квітня 1921 р. Вукопспілка мала видавати інструкції на виконання закону [223]. Кооперативні центри розробляли примірні й нормальні статути, які потім затверджував Головкооперком, а також проекти деяких законів. Так, Головкооперком 6 червня 1922 р. схвалив і подав на затвердження в РНК проект декрету РНК і ВУЦВК «Про повернення сільськогосподарській кооперації націоналізованих і муніципалізованих у неї підприємств і промислів», що був розроблений «Сільським господарем» [224].

У процесі вироблення нормативних документів Головкооперком і органи управління кооперативних об'єднань спиралися на доволі розгалужений апарат, що складався з працівників кооперативних комітетів, кооперативних рад, наукових і науково-практичних закладів (кафедр кооперативного права при вищих кооперативних навчальних закладах, юридичних комісій при міжкооперативних радах, юридичної комісії при київській дослідній кафедрі кооперації, юрисконсультських відділів при кооперативних спілках) [225].

Протягом 1920-х рр. регламентація законодавчого процесу у міру посилення бюрократизації державного апарату набирала все більш складного характеру. Ця тенденція різко контрастувала із декларованою «простотою» радянського державного апарату, побудованого із запереченням «буржуазного» принципу поділу влади, і пов'язаним з цим запереченням іронічним ставленням радянських правників до розподілу ролей у «законодавчій комедії» капіталістичних країн [226].

Наприкінці досліджуваного періоду рух законопроекту відбувався за такою схемою: наркомат або інший орган, наділений правом законодавчої ініціативи, розробивши певний законопроект, мусив погодити його із заінтересованими відомствами і, зокрема, з НКЮ; одержавши висновки інших наркоматів та НКЮ, відомство-розробник редагувало проект і подавало його до Управління справами РНК, додаючи у відповідних випадках (у разі незгоди з одержаними висновками) висновки заінтересованих відомств і НКЮ з мотивованим аналізом негативних висновків; Управління справами РНК передавало законопроект на розгляд Підготовчої комісії при РНК, яка для попередньої розробки законопроекту створювала під головуванням своїх членів – доповідачів у справі, окремі підкомісії; ухвалений Підготовчою комісією законопроект редагувався в юридичній частині Управління справами й після затвердження РНК передавався до НКЮ для кодифікаційної обробки; із зауваженнями НКЮ законопроект знову передавався для обробки до

юридичної частини Управління справами і вже після цього – на підпис Голові РНК; у разі необхідності затвердження законопроекту ще й ВУЦВК підписаний Головою РНК законопроект передавали до юридичної частини Оргвідділу ВУЦВК, де він іноді зазнавав переробки, а потім – на розгляд ВУЦВК; підписаний Головою ВУЦВК закон спрямовувався до НКЮ для оприлюднення. А. Матвієвський мав усі підстави стверджувати на засіданні Економічної комісії НКЮ в 1929 р., що законопроект в УСРР проходить «довгий і кручений шлях» [227]. Державний план діяльності НКЮ УСРР на 1926-1927 р. містив завдання розробки й проведення через законодавчі органи закону про спрощення порядку і прискорення проходження й опублікування законів [228]. Як бачимо, заходи, спрямовані на його вирішення, не виявилися ефективними.

Попри складність і заплутаність законотворчого процесу кількість чинних законодавчих актів зростала з надзвичайною швидкістю. Один із дописувачів «Вісника радянської юстиції», згадавши слова з виступу В. І. Леніна в жовтні 1922 р. про те, що «швидкості законодавства, подібної нашому, інші держави, на жаль, не знають», звертав увагу на часті випадки, коли прийняті закони через бюрократичні перепони не встигають за життям [229].

Таким чином, в УСРР була створена розгалужена система державних органів, які у взаємодії з деякими недержавними організаціями провадили законотворчу діяльність. Етапи розвитку цієї діяльності відображали ритм генезису радянського права. Аналізуючи десятирічний досвід розвитку останнього, П. І. Стучка виокремлював три його етапи: 1) етап руйнування і так званого «воєнного комунізму»; 2) етап відступу; 3) етап нового наступу до соціалізму [230]. Не ставлячи під сумнів думку безпосереднього учасника подій, яка відображає політичний зміст процесу формування радянського права, конкретизуємо його за етапами розвитку кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр.:

– становлення кооперативного законодавства УСРР переважно шляхом рецепції законодавства більшовицької Росії (1919 р. – початок 1921 р.);
– формування нового кооперативного законодавства УСРР в умовах переходу від політики «воєнного комунізму» до непу (1921-1923 рр.);
– подальший розвиток республіканського і становлення загальносоюзного кооперативного законодавства в умовах зміцнення ринкових засад в економіці країни (1924-1926 рр.);
– завершення формування кооперативного законодавства СРСР в умовах посилення планових засад в економіці і згортання непу та відповідні зміни в кооперативному законодавстві УСРР (1926-1929 рр.).

Як уже зазначалося, радянська влада починала творити нове кооперативне законодавство на фундаменті кооперативного законодавства Тимчасового уряду. Формально радянські закони про кооперацію 1918-1920 рр. не скасували кооперативного закону від 20 березня 1917 р. Головкооперком в адресованому реєстраційним комісіям губкооперкомів обіжнику від 4 серпня 1922 р. указував не те, що в зареєстрованих ними статутах «…навіть допускаються посилання на колишні закони попередніх урядів» [231].

Зв'язок радянського законодавця зі старою правовою традицією Ю. С. Ашкінезер убачав в тому, що і з початком непу «він оперував старою кооперативною термінологією, не визначаючи її точно і вважаючи, вочевидь, її загальновідомою» [232]. Пояснювалося це, на його думку, «тією обставиною, що законодавець, ніби, визнає відомий спадкоємний зв'язок між нормами старого кооперативного права і чинним законодавством, саме в тій частині, де положення старого законодавства не суперечать принципам і поглядам радянського ладу й відповідають духу економічних відносин, що склалися» [233]. Ю. С. Ашкінезер не був оригінальним у своєму баченні зв'язку «старого» і «нового» кооперативного права. У 1923 р. російський правник В. С. Малченко опублікував у часописі «Право і життя» статтю, в якій прямо закликав повернутися в умовах непу до законодавства про кооперацію 1917 р., виданого Тимчасовим урядом, бо «лише в ньому та в іноземних кодексах можна знайти юридичні віхи, що затребувані життям» [234].

Такі думки були доволі сміливими і могли бути оприлюднені лише в перші роки непу. Вони входили в суперечність із загальним підходом провідних радянських цивілістів (господарників). Зокрема, А. Г. Гойхбарг наголошував на відсутності наступності між дореволюційним приватно-господарським ладом і тими поступками приватно-господарським засадам, які мали місце в радянському Цивільному кодексі, вказуючи при цьому на існуючу заборону тлумачення кодексу на підставі законів скинутих урядів або практики дореволюційних судів [235].

Законодавство про кооперацію 1919-1920 рр. мало на меті переважно розвинути й доповнити положення поширеного на Україну закону РСФРР «Про єдині робітничо-селянські споживчі товариства» від 20 березня 1919 р. За матеріалами Юридичної наради при Головкооперкомі це законодавство налічувало близько 25 актів [236].

Протягом другого етапу, який мав перехідний характер, були законодавчо закріплені основні засади нової економічної політики радянської держави щодо кооперації і відбувалася поступова відмова

від «воєнно-комуністичних» підходів до регулювання кооперативних відносин. Як зазначав Ф. І. Крижанівський, закони перших років непу «відбивають на собі ще настрої воєнного комунізму, що їх позбуваються лише поступово, не без вагань, особливо в споживчій кооперації. Помічається недоговореність, неповнота, епізодичність та паралелізм законодавства» [237].

Органи влади УСРР на цьому етапі, як і в роки «воєнного комунізму», переважно дублювали законодавчі акти РСФРР. Рецепція в УСРР актів російського кооперативного законодавства корінилася в прагненні комуністичної партії до уніфікації як державної, так і правової системи. Проте уявлення про поширення на Україну законодавства РСФРР як про механічне дублювання є надмірно спрощеним. Рішення щодо того чи іншого нормативного акта приймалося тоді, коли для цього складалися необхідні суспільні умови, і зазвичай з деякими змінами і застереженнями (примітками), що відображали українську специфіку. На цю обставину вказував російський правник Л. І. Поволоцький, який зазначав, що серед радянських республік найбільшу самостійність у законотворенні виявляла Україна, «кооперативне законодавство якої, особливо з моменту утворення Головкооперкому, стало розвиватися значно швидше й багатоманітніше, ніж законодавство РСФРР, охоплюючи більше коло питань, підданих державному регулюванню» [238]. Наголошуючи на ініціативності українських правників у розвитку цивільного законодавства, інший російський правник Є. Н. Данилова переконувала своїх колег по секції господарсько-трудового права Інституту радянського права в необхідності відмовитися від думки, «що цивільне законодавство в основному рецепіюється у РСФРР» [239]. Деякі сучасні дослідники також дійшли висновку про однобічність погляду, згідно з яким роль рецепції у розвитку законодавства УСРР абсолютизувалася [240].

На третьому етапі законодавець надає кооперативному законодавству більш високого рівня стабільності й системності. Формується кооперативне законодавство СРСР і виявляються колізії між союзними і республіканськими законами про кооперацію. Стає помітною тенденція до уніфікації законодавчого регулювання різних видів кооперації. Здійснюються спроби кодифікувати законодавчий матеріал у формі Кодексу законів про кооперацію УСРР.

Четвертий етап характеризується посиленням централістських тенденцій у розвитку радянського законодавства, у т. ч. кооперативного. Приймається все більше законодавчих актів, спрямованих на залучення кооперації до «соціалістичного сектора» економіки, побудовано-

го на планових засадах. Кодифікаційна робота в Україні провадиться вже у формі розробки Основ кооперативного законодавства СРСР.

Структура радянського кооперативного законодавства 1920-х рр. може бути розглянута з різних позицій. Його вертикальний зріз виявляє передусім поділ законодавчих актів на загальносоюзні й республіканські, а також їх ієрархію за юридичною силою, що визначалася розглянутою вище будовою державного апарату. На загальносоюзному рівні до створення нормативної бази регулювання кооперативних відносин долучалися головним чином ЦВК та РНК СРСР і меншою мірою – Президія ЦВК і РПО, а на республіканському – ВУЦВК, РНК і Головкооперком, а також Всеукраїнський з'їзд Рад (переважно у формі резолюцій), УЕН, НКВС, НКЗ, НКФ, НКЮ та деякі інші органи.

Диференціація законодавчих актів про кооперацію за предметом регулювання, функціональним призначенням й іншими ознаками була доволі складною. Зазначеними органами приймалися: акти загальнокооперативного значення (галузеві) й адресовані окремим галузям кооперації (видові); акти основні (визначали правові засади організації й діяльності певного виду кооперації) й допоміжні (конкретизували окремі положення основних). Радянським законодавцем було створено великий масив актів міжгалузевого характеру, що були адресовані як кооперативним організаціям, так і іншим суб'єктам господарювання. Видавалися також акти про припинення чинності законодавчих актів про кооперацію.

Крім того, під кутом зору доктринального поділу кооперативного права на «внутрішнє» та «зовнішнє» можна виокремити акти, які вміщували переважно норми тієї або іншої частини кооперативного права. Так, Е. Н. Штандель поділяв кооперативне законодавство на: 1) закони про внутрішню організаційну та господарсько-правову структуру кооперативних організацій, що визначають умови й порядок виникнення, діяльності і припинення кооперативів та їх спілок і, таким чином, закріплюють норми внутрішнього кооперативного права; 2) закони, що визначають загальне правове становище кооперації в державі (про взаємовідносини державних органів і кооперації, про майнові права, податкові й інші пільги кооперації тощо) [241].

Рамкового кооперативного закону чи кодексу за прикладом «Положення про кооперативні товариства та їх спілки» від 20 березня 1917 р. радянський законодавець у 1920-ті рр. не створив. Загальний правовий статус окремих видів кооперативів визначали загальносоюзні закони «Про споживчу кооперацію» від 20 травня 1924 р. [242], «Про

сільськогосподарську кооперацію» від 22 серпня 1924 р. [243], «Про житлову кооперацію» від 19 серпня 1924 р. [244], Положення про промислову кооперацію від 11 травня 1927 р. [245] та інші.

Відповідно до ст. 1 Конституції СРСР законодавче регулювання кооперативних відносин не належало до компетенції загальносоюзних органів. Проте на практиці з 1923 р. почало формуватися загальносоюзне кооперативне законодавство. Партійна комісія, утворена пленумом ЦК РКП(б) 26-27 червня 1923 р., розробила положення з питання «про територіальну межу дії законодавства про кооперацію», схвалене Політбюро 6 вересня 1923 р.: «Визнати за необхідне поширення дії декретів про споживкооперацію, сільськогосподарську й промислову на всю територію СРСР з наданням Центросоюзу, Сільськосоюзу й Всекопромсоюзу прав кооперативних центрів СРСР» [246].

Першими було прийнято закони «Про порядок об'єднання та поділу промислово-кооперативних товариств і союзів» від 24 липня 1923 р. [247], «Про податкові пільги для кооперативних організацій» від 7 грудня 1923 р. [248], «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства» від 28 грудня 1923 р. [249]. Показово, що перший із названих законів – від 24 липня 1923 р. був виданий урядом СРСР на розвиток декретів про промислову кооперацію РСФРР без урахування тих змін, які були внесені до цих декретів при їх затвердженні законодавчими органами УСРР [250].

Аналіз змісту актів союзного кооперативного законодавства, які приймалися в наступні роки, виявляє кілька основних тенденцій, а саме: стрімке кількісне зростання цих актів; розширення предмета регулювання шляхом включення до нього все ширшого кола як зовнішніх, так і внутрішніх кооперативних відносин; поступову уніфікацію правового регулювання діяльності державних і кооперативних організацій у міру розширення «усуспільненого сектора» народного господарства.

Предметом законодавчого регулювання на загальносоюзному рівні стали питання, що стосувалися кооперативного будівництва [251], створення, реєстрації й ліквідації кооперативних організацій [252], пайових та інших фондів кооперативів [253], фінансової діяльності кооперативних організацій і повернення їх власності [254], надання кооперативам пільг [255] і стимулювання розвитку окремих видів кооперації [256], боротьби з псевдокооперативами [257]. Низка законодавчих актів Союзу РСР регламентувала відносини кооперативних організацій з державними [258].

Загальносоюзне кооперативне законодавство виступало невід'ємною складовою частиною маловпорядкованої системи законодавства Союзу РСР. Кодифікаційна комісія, створена РНК СРСР 4 червня 1927 р., складаючи звід союзних законів, станом на 1 січня 1929 р. мала справу з 3670 законодавчими актами [259]. Як зазначав з цього приводу М. Вєтошкін, «законодавчий матеріал накопичувався у нас історично без всякої системи і в теперішній час являє собою такі хащі, в яких здатні заблукати навіть фахівці…» [260].

Проте в перші роки існування СРСР на загальносоюзному рівні визначалися переважно основні засади правового регулювання кооперації. Три закони СРСР про кооперацію 1924 р. С. І. Раєвич назвав основами кооперативного законодавства «за своїм змістом, хоча і не за назвою» [261]. За цих умов республіканські акти кооперативного законодавства не завжди лише деталізували, пристосовуючи до місцевих умов, положення законів СРСР. Як небезпідставно зазначав Ф. І. Крижанівський, «союзні республіки деякі питання, дуже важливі і нагальні в місцевих обставинах, вирішують власними силами, не вичікуючи, коли їх буде розв'язано в загальносоюзному масштабі. З цього погляду особливу ініціативу й активність увесь час виявляла наша Українська республіка, чому в значній мірі сприяло існування у нас спеціального урядового органу, що відав справами кооперації (Головкооперком). Українське кооперативне законодавство в багатьох випадках було підставою і зразком для загальносоюзного законодавства, маючи на останнє безперечний вплив» [262].

Статусними законодавчими актами, прийнятими в УСРР 1920-х рр., були: постанова ВУЦВК «Про споживчу кооперацію» від 13 квітня 1921 р. [263], постанова РНК «Про транспортну споживчу кооперацію» від 8 липня 1921 р. [264], постанова ВУЦВК «Про сільськогосподарську кооперацію» від 26 жовтня 1921 р. [265], декрет ВУЦВК і РНК «Про промислову кооперацію» від 12 листопада 1921 р. [266] та постанова ВУЦВК і РНК «Про промислову кооперацію» від 16 травня 1928 р. [267], постанова ВУЦВК «Про кредитну кооперацію» від 5 квітня 1922 р. [268], постанова ВУЦВК «Про трудові кооперативні товариства» від 11 липня 1923 р. [269], Положення про житлово-споживчу кооперацію, затверджене постановою ВУЦВК і РНК 26 березня 1924 р. [270], постанова РНК «Про переселенські товариства на Україні» від 24 січня 1925 р. [271], постанова ВУЦВК і РНК «Про меліоративні кооперативні товариства» від 1 липня 1925 р. [272], постанова ВУЦВК і РНК «Про кредитно-кооперативні організації» від 14 березня 1928 р. [273],

Положення про житлову кооперацію, затверджене постановою ВУЦВК і РНК від 25 грудня 1929 р. [274].

Підготовча комісія РНК УСРР 7 липня 1929 р. ухвалила рішення про видання законів УСРР «Про споживчу кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію» (доручення про розробку проектів цих актів одержали Вукопспілка та «Сільський господар»). Комісія вважала, що з виданням двох згаданих законів формування кооперативного законодавства буде завершеним [275].

Органами державної влади та управління УСРР приймалися численні нормативні акти (як загальні, так і для окремих видів кооперації), які мали допоміжний характер. Ними регулювалися створення, реєстрація, реорганізація та ліквідація кооперативних організацій [276], відносини кооперативного членства [277] й кооперативного самоврядування [278], зовнішньоекономічна діяльність кооперативних організацій [279] та їх майнові відносини [280], питання кооперативного будівництва [281] і функціонування спеціальних державних органів управління та контролю за кооперацією [282].

Постанови й інструкції, які приймав Головкооперком, найчастіше стосувалися питань створення, реєстрації й ліквідації кооперативних організацій, кооперативного самоврядування, кооперативного членства, ревізії кооперативних організацій, а також деяких інших питань. Низку нормативних актів Комітет видав спільно з іншими державними органами УСРР – НКВС, НКЮ, Секретаріатом ВУЦВК.

Кількість нормативних актів загальнокооперативного значення, прийнятих Головкооперкомом, була досить великою. Таким чином, у правотворчій сфері в УСРР склалася своєрідна ситуація щодо кооперації: уніфікації підходів до правового регулювання кооперативних відносин більшою мірою сприяла не діяльність вищих законодавчих органів держави, а нормотворча діяльність відомчого органу – Головкооперкому.

На початку 1924 р. аналізуючи законотворчу діяльність Головкооперкому, його секретар Ю. С. Ашкінезер відзначав недосконалість кооперативного законодавства УСРР; але порівнюючи його з кооперативним законодавством РСФРР, де не було єдиного органу управління кооперацією, доходив висновку, що «…в українському законодавстві все ж недоліки й проблеми не так помітні, як у законодавстві РСФРР, де тому і саме тлумачення кооперативних законів пов'язано з великими труднощами» [283]. Загальним недоліком була прогалинність і суперечливість чинного кооперативного законодавства, його нестабільність [284*] і, водночас, хронічне відставання від життя (законодавець ледве встигав

за змінами політичного курсу і зрушеннями в економічній політиці держави) та наявність у ньому застарілих норм.

Питання про поліпшення кооперативного законодавства було порушене Головкооперкомом уже навесні 1922 р. Вукораді було запропоновано переглянути постанови радянської влади про кооперацію за переліком, що включав 11 назв [285]. 9 травня 1922 р. Юридична нарада при Головкооперкомі розглядала питання про стан кооперативного законодавства УСРР (доповідав Ю. С. Ашкінезер) і пов'язаний з цим проект постанови ВУЦВК і РНК «Про узгодження кооперативного законодавства». Було вирішено попередньо узгодити проект закону з кооперативними центрами [286]. Після доопрацювання проекту 17 травня 1922 р. Головкооперком схвалив його в запропонованій Секретаріатом і Юридичною нарадою редакції та вирішив внести цей документ на затвердження РНК і ВУЦВК [287].

Та подібними фрагментарними «чистками» проблема поліпшення стану кооперативного законодавства вирішена бути не могла, усвідомлення чого відбулося восени 1923 р., коли розпочала роботу Кодифікаційна комісія, створена при Головкооперкомі. До початку 1925 р. ця комісія склала проект Кодексу законів про кооперацію УСРР і передала його на розгляд Комісії з розгляду законодавчих проектів при РНК УСРР. Проходження проекту в КРЗП було тривалим і не завершилося його ухваленням. Окремі глави проекту було вирішено доопрацювати й видати у вигляді окремих законів, а основні положення – включити до проекту загальносоюзного універсального закону про кооперацію, розробка якого знову була доручена Головкооперкому УСРР. Зазначений проект законодавчі органи УСРР мали внести в порядку законодавчої ініціативи на затвердження ЦВК і РНК СРСР.

Якісний стан кооперативного законодавства УСРР наприкінці 1925 р. було охарактеризовано в доповідній записці голови КРЗП М. Й. Рейхеля до РНК УСРР, датованій 17 грудня 1925 р. У ній указувалося на потребу в переробці кооперативного законодавства з метою наближення його «до запитів і тенденцій сучасної громадської й кооперативної дійсності», «заповнення існуючих прогалин і узгодження кооперативного законодавства з останніми постановами по кооперації відповідних політичних і державних органів» [288]. Голова КРЗП констатував наявність старих вад: існування законодавчих актів періоду 1919-1920 рр., які, по суті, втратили значення, але формально не скасовані; наявність колізій між нормами законів про кооперацію 1921-1922 рр. і нормами новітнього законодавства; недостатню систематизованість

законодавства про кооперацію 1923-1925 рр. та його неузгодженість із загальним законодавством; існування значного масиву нормативних актів Головкооперкому, «що міцно увійшли в практику роботи української кооперації, мають бути введені в загальнокооперативну законодавчу систему» [289]. Головна ж ідея згаданої доповідної записки голови КПРЗ полягала в необхідності розмежувати компетенцію Союзу РСР і союзних республік у царині кооперативного законодавства.

«Дуалізм законодавства, загальносоюзного й республіканського, – зазначав у 1927 р. П. І. Стучка, – загрожує ще більшим ускладненням нашої вже й без того складної правової конструкції, при чому це ускладнення зовсім не відповідає тому спрощенню економічного життя, яке могла б і повинна внести наша держплановість» [290]. У 1924 р. у періодиці з'явилося ряд статей з аналізом проблем, пов'язаних із «дуалізмом» радянського законодавства [291]. Вони розглядалися в різних аспектах, зокрема, в контексті вирішення в СРСР національного питання [292*]. У юридичній площині сутність цієї проблеми полягала у встановленні оптимального співвідношення між законністю (в її конституційно-правовому вимірі) та доцільністю. Сприйняття радянськими правниками закону як технічного знаряддя класового панування і пов'язане з цим применшення значення безпосереднього смислу тексту Конституції СРСР (увага до тексту вважалася проявом схильності до застосування методів буржуазної юриспруденції) автоматично надавало перевагу доцільності.

В УСРР проблема розмежування компетенції союзних і республіканських законодавчих органів щодо кооперації окреслилася вже влітку 1924 р. у зв'язку з виданням постанови ЦВК і РНК СРСР «Про житлову кооперацію» від 19 серпня 1924 р., деякі положення якої ввійшли в колізію з прийнятою 26 березня 1924 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про житлово-споживчу кооперацію». Питання про те, якою мірою закон СРСР скасовує дію закону УСРР, порушила перед НКЮ УСРР Вукопспілка. Листом до Головкооперкому від 22 вересня 1924 р. НКЮ повідомляв, «що згідно загальному духу й редакції глави 1-ї загальносоюзної конституції, до відання СРСР в особі його верховних органів віднесено лише загальне керівництво діяльністю союзних республік тією мірою, якою вона має загальносоюзне значення (пп. з, л, р, п, о, т) і обмежуючи суверенітет окремих республік лише в межах, вказаних у конституції. Тому всі узаконення, що видаються в загальносоюзному порядку, мають вважатися лише керівними загальними нормами, які не перешкоджають окремим республікам видавати у встановленому

порядку законодавчі акти з тих же предметів, аби тільки вони не суперечили основам, встановленим у союзному порядку. Правило це має застосовуватись і в тому випадку, коли органи СРСР видають законодавчий акт з предмета, про який уже є законодавчі постанови окремих республік. У цьому випадку союзне законодавство скасовує і заміняє лише ті постанови, котрі йому суперечать, залишаючи інші частини в силі» [293]. У жовтні 1924 р. спеціальна нарада при Головкооперкомі на підставі роз'яснення НКЮ розробила проект спільного (НКЮ і ГКК) обіжника губкооперкомам з того ж питання [294].

Але минув рік і питання про юридичну силу закону УСРР від 26 березня 1924 р. постало знову. 16 жовтня 1925 р. Укржитлоспілка листом повідомляла Головкооперком про відношення Генерального прокурора УСРР на ім'я Укржитлоспілки від 8 жовтня, в якому прокурор висловив зовсім іншу точку зору, ніж Кодифікаційний відділ НКЮ: закон УСРР від 26 березня 1924 р., на його думку, цілком втратив свою силу у зв'язку з виданням закону СРСР від 19 серпня 1924 р. [295]. Отже, відомчі інтерпретаційні акти не могли вирішити проблему.

У згаданій вище доповідній записці голови КПРЗ М. Й. Рейхеля до РНК УСРР від 17 грудня 1925 р. пропонувалося вирішити питання про розмежування компетенції Союзу РСР і союзних республік у царині кооперативного законодавства на принциповій основі. У ній зазначалося, що «законодавство СРСР по кооперації все розширюється й охоплює все більше і більше коло питань кооперативного права… Частина вказаних питань, як, наприклад, податкові пільги кооперації, мають бути проведені в порядку законодавства СРСР, інша ж частина питань вільно могла б бути вирішена в порядку законодавства союзних республік» [296].

Висновки голови КПРЗ щодо проблем кодифікації кооперативного права ґрунтувалися на його попередніх теоретичних розробках. У своїй статті «Питання суду на II сесії ЦВК СРСР» (1924 р.) він окреслив головні підходи до вироблення «основ права» взагалі. Керуючись висловленими М. Й. Рейхелем думками, в одній із своїх публікацій Е. Н. Штандель сформулював принципи для визначення конкретного змісту «основ» кооперативного права [297].

Український правник пропонував віднести до сфери загальносоюзного законодавчого регулювання питання про цілі й завдання кооперації, загальні засади її майнового становища, відносин з державними господарськими органами й органами, що планують і регулюють народне господарство, а також загальне юридичне визначення кооперативів та їх спілок, правові форми їх діяльності, принципи організаційної

структури кооперативних організацій, головні засади союзного кооперативного будівництва [298]. Норми кооперативного права, на зміст яких впливають особливості місцевої кооперативної практики, особливі господарські, національні, побутові, географічні й інші умови життя радянських республік, особливості будови системи їх господарського й адміністративного апарату, повинні, на думку Е. Н. Штанделя, встановлюватися законодавством окремих республік [299]. Таким чином, погоджуючись із доцільністю існування союзного кооперативного законодавства й закріплення в ньому головних принципів радянського кооперативного права, він виступив за децентралізацію законодавчого регулювання кооперативних відносин.

На статтю відгукнувся Ф. Дьяков – кооператор-правник з Баку, який висловив незгоду з критикою автора на адресу законодавчих органів Союзу РСР, доводячи, що «розмежовувати нічого», бо республіканське кооперативне законодавство є нерозвинутим і «низка питань нашої кооперативної дійсності вирішується ще не стільки на основі кооперативного права, скільки на основі кооперативної практики і традиції» [300, 301*]. Імовірно, аргументи Ф. Дьякова більшою мірою віддзеркалювали реалії кооперативного життя в Закавказзі. Водночас вони підкреслювали особливості позиції українських правників у питанні розмежування союзного і республіканського кооперативного законодавства.

У контексті розмежування сфери компетенції органів Союзу РСР і союзних республік розглядалося питання про подальший розвиток радянського кооперативного законодавства і в публікаціях російських авторів. Зокрема, значну частину своєї монографії «Основні засади кооперативного права СРСР» (1925 р.) [302*] та інші публікації присвятив цьому питанню Л. І. Поволоцький [303]. Він виступив проти буквального тлумачення норм Конституції СРСР про компетенцію союзних органів як такого, що суперечить основним засадам радянського права (вчений визнав, що при застосуванні цього способу тлумачення відповідь на питання про право органів Союзу РСР видавати закони про кооперацію дійсно буде негативною), вказав на виняткове значення кооперації в радянському господарстві (з посиланням на статтю В. І. Леніна «Про кооперацію») і на цій підставі висловився за віднесення її до «предметів загальносоюзного законодавства» [304]. Російський правник підтримав ідею розмежування союзного і республіканського законодавства про кооперацію шляхом вироблення «основ кооперативного законодавства», висловлюючи згоду з М. Й. Рейхелем щодо розуміння «основ права» [305]. Як уже зазначалося, на ідеях М. Й. Рейхеля ґрун-

тувався підхід Е. Н. Штанделя до вироблення «основ кооперативного права». Проте погляди Л. І. Поволоцького та Е. Н. Штанделя в окремих питаннях розмежування компетенції союзних і республіканських органів розходилися [306].

10 березня 1926 р. Е. Н. Штандель виклав свої міркування у доповіді про проект «основних положень про кооперацію» на засіданні Комісії з розробки проектів законодавчих актів по кооперації при Головкооперкомі. Перш ніж охарактеризувати принципи розмежування союзного й республіканського кооперативного законодавства, доповідач зауважив, що «здійснювана органами СРСР законодавча практика в галузі кооперації не є принципово витриманою, бо обсяг і зміст виданих Союзом основних декретів про кооперацію (декрет про споживкооперацію від 20 травня 1924 р., декрет про сільськогосподарську кооперацію від 22 серпня 1924 р. і житлокооперацію від 19 серпня 1924 р.) вельми різні: два перші декрети є достатньо стислими за формою і змістом, декрет же останній – про житлокооперацію вельми розгорнутий і охоплює низку правових норм, які аж ніяк не є основними, як це визнано і законодавчими органами УСРР…» [307]. Невизначеність у питанні розмежування загальносоюзного й республіканського законодавства про кооперацію спричинилася до того, що «окремі відомства і кооперативні центри, що знаходяться у Москві, взяли неправильний ухил, який порушує інтереси Союзних Республік, у бік все більшої і більшої централізації кооперативного законодавства» [308]. На підтвердження своїх слів Е. Н. Штандель згадав про проекти загальносоюзних декретів про кредитну й промислову кооперацію, які на той час уже надійшли на розгляд законодавчих органів УСРР і проти яких були подані заперечення українського уряду [309].

Протести уряду УСРР не стали перешкодою для прийняття згаданих законів. У доповідній записці до проекту «Основ кооперативного законодавства СРСР» за підписом тимчасово виконуючого обов'язки Голови ВУЦВК Власенка, поданій до ЦВК СРСР 7 січня 1928 р., констатувалося, що «у теперішній час процес охоплення загальносоюзним законодавством усіх основних видів кооперації можна вважати завершеним», і зазначалося: «ВУЦВК вважає, що віднесення кооперації до предметів законодавства Союзу РСР є неправильним» [310]. Автор записки нагадував, що «свого часу Уряд УСРР заперечував проти видання в загальносоюзному порядку цих законів» [311]. ВУЦВК висловився за розмежування сфери законодавства про кооперацію Союзу РСР і союзних республік згідно з пропонованими ним засадами у поданому проекті [312].

На аргументацію позиції ВУЦВК указувалося на те, що згідно зі ст. 1 Конституції СРСР кооперативне законодавство не віднесено до кола предметів, які належать до відання верховних органів Союзу РСР, тому відповідно до ст. 3 тієї ж Конституції це законодавство належить до виключної компетенції союзних республік [313]. Оскільки аргументи протилежної сторони були загалом відомі, в записці містилася на них вичерпна відповідь: «Але навіть якщо припустити, що право Союзу РСР видавати закони про кооперацію взагалі випливає зі смислу п. п. «з» і «п» ст. 1-ї Конституції СРСР («встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу», «встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільного і кримінального законодавства Союзу»), а з окремих видів кооперації (споживча, кредитна, сільськогосподарська) – зі смислу п. п. «з», «м» і «н» тієї ж статті («встановлення системи внутрішньої торгівлі», «встановлення єдиної грошової й кредитної системи», «встановлення загальних засад землеустрою і землекористування»), то все ж необхідно відзначити, що перераховані пункти ст. 1-ї Конституції СРСР говорять лише про право верховних органів Союзу РСР встановлювати «основи», «основні засади» і т. ін., з чого, однак, не випливає право Союзу РСР детально регулювати організацію і діяльність кооперативних організацій різних видів, як це зроблено в указаних вище законах про кооперацію 1924-1927 років» [314].

Тенденція до уніфікації законодавчого регулювання кооперації в СРСР цілком органічно вписувалася в загальну картину стосунків республіканських і союзних законодавчих органів. Останні діяли згідно з принципом політичної доцільності, хоча Конституція СРСР певною мірою зв'язувала руки. Так, комісія, створена при РНК СРСР для розробки «Основ цивільного законодавства СРСР і союзних республік», почала свою роботу з обговорення висловленої одним з її членів пропозиції замість «Основ» розробити єдиний Цивільний кодекс Союзу РСР. Пропозиція була відхилена, бо без істотних змін у Конституції реалізувати її було неможливо [315]. Серед членів комісії також були прибічники включення до «Основ» основних положень кооперативного права, але і це питання виявилося надто дискусійним [316].

Проте стратегічний напрям розвитку радянського законодавства був беззаперечним. Як зазначав у 1927 р. Д. І. Курський, «неписане право періоду воєнного комунізму ми замінили прорубленими нами в умовах і на основі нової економічної політики кодексами радянського кримінального й цивільного права, а далі, виокремивши основи цього законодавства в загальносоюзному масштабі, впритул підійшли до ви-

роблення кодексів епохи соціалістичного планового будівництва, в яку ми вступили на межі десятиріччя Жовтневої Революції» [317]. Планове будівництво ж передбачало централізацію державного управління й відповідне політико-адміністративним реаліям законодавство.

Динамізм кооперативного законодавства був логічним наслідком як швидкої трансформації державної концепції кооперації, що відбувалася з міркувань політичної доцільності, так і структурних та змістових змін у системі радянського законодавства. Як відомо, у 1922-1927 рр. в УСРР була проведена широкомасштабна кодифікація різних галузей права. Дія багатьох республіканських кодексів (цивільного, земельного, адміністративного та інших) поширювалась і на кооперативні організації. Так, Цивільним кодексом УСРР 1922 р. встановлювалися права кооперативу як юридичної особи, регламентувалося право кооперативної власності, регулювалися договірні відносини кооперативів з іншими юридичними особами та громадянами [318]. Серед додатків до Кодексу містилися два акти кооперативного законодавства [319].

У системі радянського законодавства зростала питома вага нормативних актів міжгалузевого характеру. У 1928 р. Ф. І. Крижанівський писав, що «в загальних державних законах та урядових постановах кооперації відводиться все більше і більше місця – законодавство за своїм змістом, так би мовити, кооперативується» [320].

За цих умов інтеграцію правового регулювання кооперативних відносин значною мірою забезпечували примірні й нормальні статути. Різниця між ними при реєстрації кооперативів нівелювалася – фактичне значення примірних статутів значно перевищувало їх формально-рекомендаційний статус. У 1920-ті рр. такі статути розроблялися переважно всеукраїнськими об'єднаннями різних видів кооперації і підлягали затвердженню Головкооперкомом. Лише протягом періоду з 1 жовтня 1923 р. по 1 жовтня 1924 р. Головкооперком затвердив 17 примірних статутів [321].

Публічні виступи Ю. С. Ашкінезера виявляють смисл, який керівники Головкооперкому вкладали у статутну нормотворчість і статутне регулювання кооперативних відносин. Керівник секретаріату Головкооперкому зазначав, що при складанні нормальних та примірних статутів «завжди малось і мається на увазі включити до них не тільки законодавчі норми, встановлені для даного виду кооперації, але й загальні для будь-якого виду кооперації юридичні ознаки кооперативності (непередаваність паїв, рівність особистої й майнової участі, кооперативний метод роботи на засадах самоуправління, солідарності і

взаємодопомоги й т. ін.), які не декларовані законодавством, але незмінно живуть у кооперативній практиці, в кооперативному звичаї» [322]. Відповідним чином Ю. С. Ашкінезер характеризував регулятивну роль нормальних і примірних статутів, вважаючи, що вони «у певному розумінні можуть вважатися якщо не сепаратними законами, то вельми наближеними до таких, і, виходячи з цієї передумови, перед судом постає завдання рахуватися з кооперативними статутами, як із законодавчими джерелами, що містять у собі норми звичаєвого права, які користуються у нас судовим захистом» [323].

Привертає увагу той факт, що кооперативні центри і Головкооперком у стосунках з іншими державними органами доволі рішуче захищали свої погляди на зміст статутів. Так, Головкооперком на засіданні 17 травня 1922 р. визнав недосконалим і зняв з обговорення проект нормального статуту житлових кооперативів, поданий НКВС [324]. Після доопрацювання Комітетом сприяння житловій кооперації і домовлаштуванню при НКВС проект статуту житлового кооперативного товариства 18 серпня 1922 р. був затверджений Головкооперкомом зі зміною в назві слова «нормальний» на слово «примірний» [325]. А Українкустарспілка у своєму відзиві на нормальний статут виробничих колективів при інститутах і технікумах у відповідь на відношення Головкооперкому від 17 вересня 1923 р. вимагала «…його переробити в погодженні з принципами кооперативності» [326].

Узагальнюючи викладене в розділі, зазначимо, що радянське кооперативне законодавство 1920-х рр. було великим за обсягом, складним за структурою і динамічним за змістом. Етапи його розвитку відображали генезу системи радянського законодавства загалом. Найхарактернішими рисами цього розвитку були поступова загальносоюзна уніфікація та цілеспрямоване посилення публічно-правових засад у його змісті.

Кооперативне законодавство являло собою відкриту і штучну систему, яка мала власне ядро – сукупність нормативних приписів, призначених для регулювання внутрішньокооперативних відносин, але все більше втягувалася в орбіту господарського законодавства з його публічно-правовою спрямованістю і великою кількістю нормативно-правових актів міжгалузевого характеру.

У правовому регулюванні кооперативних відносин значну роль відігравали акти відомчого характеру – інструкції та постанови органів, які керували кооперацією, а також нормальні й примірні статути, що практично виконували роль кодифікованих актів, відступити від положень яких при створенні кооперативу було майже неможливо.

Розділ 4
ПЕРВИННІ КООПЕРАТИВИ ТА ЇХ ЧЛЕНИ: ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УСРР 1920-х рр.

4.1. Загальні засади правового статусу кооперативу та його набуття і втрати в УСРР

В УСРР 1920-х рр. засади, на яких будувався правовий статус кооперативів усіх видів як юридичних осіб, закріплювалися насамперед Цивільним кодексом, що найвиразніше віддзеркалював юридичну ідеологію більшовицького режиму, його ставлення до приватного права. Розмірковуючи над природою юридичних осіб у контексті радянської юридичної теорії і практики, А. Г. Гойхбарх зазначав, що за радянським Цивільним кодексом навіть правоздатність фізичної особи «є не природженим правом», а має октройований характер. «Тим більше октройованою», за висловом радянського цивіліста, є правоздатність інших суб'єктів права, що утворюються правопорядком [1]. Багатолітні суперечки про природу і характер юридичних осіб, які велися в юридичній літературі, на думку А. Г. Гойхбарха, «мають мало значення для нас» [2].

Проте таку позицію займали не всі радянські правники. Одним з найбільш складних у радянському цивільному праві вважав питання про юридичну особу П. І. Стучка [3]. Вочевидь, ця складність у деяких правників породжувала потребу дистанціюватися від вирішення проблеми. Як писав А. А. Никонов, «вчення про природу юридичних осіб, що розробляється юристами, донині є досить невпорядкованим конгломератом безкінечних і невирішених контроверз, незважаючи на всю ту масу праці й дотепності, яка була на нього витрачена» [4]. Згаданий автор пропонував юристові-практику зосередитися на суто формальних ознаках юридичної особи, закріплених у нормах цивільного права.

Нормами Цивільного кодексу визначався зміст цивільної правоздатності кооперативу як громадської приватно-правової організації, на основі якої за допомогою інших нормативно-правових актів вибудовувалася конструкція його спеціальної правоздатності [5*]. Оскільки для визначення прав та обов'язків кооперативу важливе значення має його видова належність і за відсутності універсального кооперативного закону (кодексу) на законодавчому рівні правовий статус кооперативних організацій визначався передусім спеціальними законами про

окремі види кооперації, а також великою кількістю нормативно-правових актів загальнокооперативного значення.

У перебігу кодифікаційних робіт була здійснена спроба систематизувати законодавство, що регламентувало правовий статус кооперативних організацій. Так, реалізації цієї мети у проекті «Основ кооперативного законодавства СРСР» (станом на кінець 1928 р.) слугувала низка глав: глава 2 «Обсяг діяльності кооперативних організацій (кооперативів та їх спілок)», глава 3 «Засоби і капітали кооперативних організацій (кооперативів та їх спілок)», глава 4 «Виникнення і реєстрація кооперативних організацій (кооперативів та їх спілок)», глава 6 «Органи управління і ревізії кооперативних організацій (кооперативів та їх спілок)», глава 7 «Права кооперативних організацій у сфері майнових відносин», глава 11 «Ревізія кооперативних організацій (кооперативів та їх спілок) і нагляд за їх діяльністю» [6]. Згаданий проект прийнятий не був, проте його структура дає нам ключові елементи схеми, за якою слід розглядати питання про правовий статус кооперативу, а його зміст проливає світло на панівні підходи до вирішення цього питання правниками УСРР.

Згідно з чинним на той час законодавством кооперативи мали всі права юридичної особи, зокрема, набувати прав на майно, вступати в зобов'язання, бути позивачами й відповідачами в суді (ст. 13 ЦК УСРР). На відміну від загальної правоздатності фізичних осіб, правоздатність кооперативу, маючи спеціальний (статутний) характер, визначалася нормативним закріпленням мети й видів його діяльності та іншими положеннями, що фіксувалися у статуті. Якщо за кооперативним законом Тимчасового уряду від 20 березня 1917 р. кооперативні організації можна було утворювати як на підставі статутів, так і на підставі договорів (ст. 4), то радянський законодавець визнавав лише статутні кооперативи.

Закріплена в статуті мета, а саме її слід вважати визначальною характеристикою юридичної особи, повинна була мати кооперативний характер, передусім відображати неприбуткову природу кооперативу. Мета, у свою чергу, визначала функції, тобто основні напрями діяльності кооперативу.

За ліберальних умов економічного життя суспільства законодавець, встановивши, що особа має певну легальну мету, повинен визнати за нею право вчиняти будь-які дії, спрямовані на її досягнення, незалежно від того, в якій сфері вони здійснюються і якими саме діями досягаються [7]. У радянських умовах законодавець визначав функції й

види діяльності кооперативів, але загального підходу в цьому питанні не виробив. У законах УСРР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 26 жовтня 1921 р. (ст. 1), «Про промислову кооперацію» від 12 жовтня 1921 р. (ст. 1), «Про кредитну кооперацію» від 5 квітня 1922 р. (ст. 1) і законі СРСР «Про житлову кооперацію» від 19 серпня 1924 р. (ст. 3 і ст. 13) функції кооперативів визначалися доволі абстрактно. Значно детальніше вони були виписані в законі УСРР «Про споживчу кооперацію» від 13 квітня 1921 р. (ст. ст. 4-7), положенні ВУЦВК «Про житлово-споживчу кооперацію» від 26 березня 1924 р. (ст. 3 і ст. 4) та законах СРСР 1924 р. «Про споживчу кооперацію» (ст. 3) і «Про сільськогосподарську кооперацію» (ст. 1 і ст. 2).

Не мали уніфікованого характеру й підходи радянського законодавця до регламентації дієздатності кооперативних організацій. Як відомо, дієздатність кооперативу як юридичної особи, тобто здатність своїми діями набувати юридичних прав і створювати для себе обов'язки, здійснюється через органи [8*], які утворюються й діють відповідно до закону та статуту. Кооперативи є самоврядними організаціями, які діють на засадах виборності органів управління, що мають переважно колегіальний характер. Норми, які стосуються органів кооперативних організацій, Н. Озерецьковський цілком слушно назвав «найбільш бланкетною частиною радянського кооперативного законодавства» [9]. Законодавчі акти встановлювали лише перелік і спосіб утворення цих органів.

Законом УСРР «Про промислову кооперацію» від 12 жовтня 1921 р. (ст. 9) і законом СРСР «Про житлову кооперацію» від 19 серпня 1924 р. (ст. 42) встановлювалися такі органи управління кооперативу, як загальні збори (збори уповноважених) і правління. Закон УСРР «Про кредитну кооперацію» від 5 квітня 1922 р. (ст. 8) та закони СРСР «Про споживчу кооперацію» від 20 травня 1924 р. (ст. 11) і «Про сільськогосподарську кооперацію» від 29 серпня 1924 р. (ст. 11) встановлювали такі органи управління споживчих, сільськогосподарських і кредитних кооперативів: загальні збори (збори уповноважених) та правління, а також факультативно (за рішенням загальних зборів або зборів уповноважених) – рада чи наглядова рада.

Отже, радянським законодавством років непу як обов'язкові органи управління для кооперативів усіх видів були визначені загальні збори (або збори уповноважених) і правління та як факультативний орган для споживчих, сільськогосподарських і кредитних кооперативів – ради. За статутами ради мали контрольно-наглядові функції, проте іноді наділялися й функціями управління. Крім згаданих органів, у кожному ко-

оперативі на підставі приписів нормальних і примірних статутів утворювався орган кооперативного контролю – ревізійна комісія.

Згідно зі ст. 14 ЦК УСРР і відповідними статтями законів про кооперацію правоздатність кооперативу як юридичної особи виникала з моменту реєстрації статуту. Якою мірою порядок реєстрації кооперативів у радянській Україні відповідав світовій практиці?

Практика різних країн світу знала дві системи реєстрації – дозвільну (концесійну) та явочну (нормативну) [10*]. За дозвільної системи виникнення кооперативу обумовлювалося дозволом органу державної влади, тобто його рішенням як щодо відповідності статуту товариства вимогам закону, так і стосовно доцільності його створення з погляду інтересів держави. За явочної системи реєструючий орган, не будучи наділений правом вирішувати питання про доцільність створення нової організації, розглядав поданий її засновниками статут лише з формального боку – щодо відповідності його змісту вимогам закону.

Загальною рисою майже всіх іноземних законодавств, як писав у 1919 р. Л. С. Зак, було встановлення явочного порядку заснування кооперативів, який передбачав внесення статуту до публічного реєстру. Такий реєстр вів або суд (Австрія, Бельгія, Німеччина, Франція), або особливий чиновник-реєстратор (Англія) [11]. У Росії до падіння самодержавства існував концесійний порядок, а за кооперативним законом від 20 березня 1917 р. було запроваджено явочну систему (ст. 4 і ст. 8). Однозначну відповідь щодо типу системи створення й реєстрації кооперативів у радянській Україні через її комбінований (змішаний) характер та суперечливість її нормативної регламентації дати неможливо.

На відміну від РСФРР, в УСРР реєстрацію кооперативних організацій було організовано (за окремими винятками) за принципом єдиного реєстраційного органу для всіх видів кооперації (реєстраційні комісії при місцевих кооперкомах і Головкооперкомі). Цим перелік її позитивних рис, власне, й завершується. Аналіз законодавства про реєстрацію кооперативів та їх об'єднань виявляє відсутність єдиних підходів до всіх галузей кооперації. Основними законами про кооперацію явочний порядок створення було встановлено для: сільськогосподарських (ст. 10 закону УСРР 1921 р.) і промислових (ст. 11 закону УСРР 1921 р.) товариств та їх спілок (не вище губернського масштабу); кредитних товариств та їх спілок, діяльність яких не поширювалася за межі одного повіту (ст. 10 закону УСРР 1922 р.); житлових кооперативів та їх спілок (за винятком загальнореспубліканських) (ст. 41 і ст. 47 закону СРСР 1924 р.). Для створення кооперативних спілок, територія діяль-

ності яких виходила за вказані вище межі, встановлювалася дозвільна система. Споживча кооперація, яка до 1924 р. будувалася державою переважно на примусовій основі, зовсім опинилася за межами звичайної реєстраційної процедури.

Хоча закони про кооперацію і ст. 5 затвердженого Головкооперкомом 17 лютого 1922 р. Положення про реєстрацію кооперативних товариств та їх спілок стосовно первинних кооперативів встановлювали, на перший погляд, явочний порядок створення (зазначена стаття передбачала відмову в реєстрації лише у випадку невідповідності статуту вимогам кооперативного законодавства), у примітці до цієї статті вказувалося, що «через інші мотиви кооперкоми мають право затримати реєстрацію статуту, перенісши питання до Головкооперкому» [12]. У § 32 інструкції Головкооперкому про реєстрацію передбачалося, що реєстраційна комісія кооперативного комітету «в разі, коли в неї виникає сумнів щодо можливості зареєструвати статут, що розглядається, вносить питання про реєстрацію на обговорення пленуму Кооперативного Комітету, який може або винести постанову про реєстрацію, або затримати реєстрацію й перенести питання до Головного Кооперативного Комітету» [13]. Ні Положенням, ні інструкцією про реєстрацію кооперативних організацій дії Головкооперкому в таких випадках не регламентувалися. Отже, явочний порядок у кожному окремому випадку, залежно від розсуду державного органу, міг перетворитися на дозвільний.

Щодо існуючої в УСРР системи реєстрації кооперативів Е. Н. Штандель зазначав: «…кооперкоми, як це має місце на практиці, обговорюють при реєстрації питання по суті, тобто розглядають статут не лише з формального боку, але і входять у загальну оцінку доцільності виникнення даної кооперативної організації» [14]. Ще більш влучну характеристику радянської системи реєстрації кооперативних організацій дав Ф. І. Крижанівський, зауваживши, що «наша система є дозвільною (концесійною), з полегкостями для перших ступенів кооперації» [15]. З таких же позицій пропонував замінити в законодавстві слово «явочний» на слово «реєстраційний» Л. І. Поволоцький, бо, за словами російського правника, стосовно кооперативів «радянське право не застосовує явочного порядку їх виникнення, оскільки він є чужим радянському праву…» [16].

Ще однією характерною рисою системи реєстрації кооперативів в УСРР була практика одержання обов'язкових висновків від відповідних кооперативних спілок та фактичне визнання за ними вирішального значення в питанні встановлення доцільності створення нового

кооперативу. Таку практику було впроваджено нормативними актами Головкооперкому. Так, згідно з його постановою від 11 грудня 1923 р. реєстраційні комісії кооперкомів, розглядаючи статути кооперативних організацій, мусили вивчати відповідність їх змісту законодавству, а питання про кооперативність нової організації й доцільність її утворення мали вирішувати у своїх висновках саме кооперативні спілки [17]. Юридична сила згаданих висновків (їх обов'язковість чи необов'язковість для реєстраційних комісій) Головкооперкомом не визначалася.

Залучення кооперативних спілок до реєстрації кооперативних організацій зовні надавало реєстраційній системі вигляду кооперативності й демократичності. Проте спосіб формування кадрового складу кооперативних об'єднань вищого рівня та характер їх відносин з партійними і державними органами не дозволяють дати однозначну оцінку їх участі в зазначеній процедурі. Офіційна ідеологія й завдання, які встановлювалися для кооперації на вищому партійному рівні, визначали кут зору, під яким спілки сприймали діяльність кооперативних організацій нижчого рівня.

Специфічних рис радянській системі реєстрації кооперативів надавала і практика використання в правовому регулюванні кооперативних відносин типових (нормальних) і зразкових (примірних) статутів. Правники радянської України розуміли зразковий статут як необов'язковий для засновників кооперативу, тоді як відступ від положень нормального статуту вважався неприпустимим: засновники мали або прийняти його в повному обсязі, не вносячи змін до його змісту, або відмовитись від створення товариства [18].

Попри те, що законодавства країн світу надавали засновникам різний ступінь свободи в питанні визначення змісту статуту кооперативної організації, загальний підхід полягав у тому, щоб будувати законодавчу регламентацію статутної нормотворчості згідно з принципом свободи договору. На таких засадах будувався і кооперативний закон від 20 березня 1917 р., розробники якого відмовилися від застосування поширеної в Російській імперії практики нормальних статутів.

Радянська влада поступово реанімувала цю практику. 17 жовтня 1922 р. Головкооперком надіслав усім реєстраційним комісіям губкооперкомів обіжник, в якому зазначалося, що «при реєстрації кооперативів різних видів і ступенів губкооперкоми повинні керуватися примірними статутами для кожного виду кооперації, затвердженими Головкооперкомом» [19]. Ще одним обіжником 22 грудня 1922 р.

губкооперкомам доводилося таке розпорядження Головкооперкому: «Маючи на увазі розробку примірних статутів для всіх видів кооперації, Головкооперком на зміну § 33 інструкції «Про порядок провадження реєстрації кооперативних товариств та їх спілок» пропонує подавати в Головкооперком лише ті зареєстровані статути, які в чомусь відрізняються від затверджених Головкооперкомом примірних статутів» [20]. За загальносоюзними законами 1924 р. про споживчу (ст. 13) і житлову (ст. 39) кооперацію статути споживчих кооперативів та їх спілок мали відповідати нормальним статутам, які затвердила РНК СРСР, а статути організацій житлової кооперації – нормальним статутам, ухваленим у порядку, встановленому законодавством союзних республік. Отже, засновники кооперативів в УСРР позбавлялися можливості істотно впливати на зміст правоздатності створюваних ними організацій.

Нестабільність законодавства про кооперацію й інші чинники спричинювалися до постійного корегування змісту примірних і нормальних статутів, що негативно впливало на розвиток кооперативного руху. Так, у листі Ніжинського окружного комітету незаможних селян до Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян від 11 березня 1927 р. повідомлялося про одержання чергового обіжника Головкооперкому та зазначалося, що «робота по заснуванню різних товариств і артілей по Ніжинській окрузі розгортається, але роботі багато перешкоджає часта зміна статутів та положень. Трапляються випадки, коли засновані товариства надсилають для затвердження статути й інші матеріали й останні лежать неоформленими більш як по 2 місяці» [21].

Головкооперком не заперечував згаданих недоліків у роботі реєстраційної системи й у своєму обіжнику від 12 травня 1927 р. пропонував окркооперкомам «вжити належних заходів до усунення всяких перешкод при затвердженні статутів і зокрема: за допомогою місцевих кооперативних спілок зробити широке оповіщення про порядок реєстрації кооперативних організацій, уникати зайвих формальностей при реєстрації статутів, суворо додержуючись чинного законодавства та відповідних постанов та інструкцій Головкооперкому, а також стежити за тим, щоб відповідні спілки та відомства своєчасно надсилали свої висновки по справах» [22].

Недоліки в діяльності реєстраційних органів виявлялися і стосовно припинення кооперативних організацій. Втрата кооперативом правоздатності пов'язувалася з його припиненням у формі реорганізації або ліквідації – добровільної (за рішенням загальних зборів членів кооперативу) або примусової. У контексті відносин кооперації з державою

особливий інтерес становить законодавча регламентація примусової ліквідації кооперативів.

Відповідно до ст. 18 ЦК УСРР існування юридичної особи можна було припинити примусово як за наявності формальних підстав (ухил від цілі, закріпленої статутом чи договором), так і в разі, коли її органи (загальні збори, правління) діють усупереч державним інтересам. В основних законах про кооперацію на початку непу про ліквідацію кооперативів не згадувалося. Пояснюється це, головним чином, тим, що фактично на той час діяла лише споживча кооперація, яка будувалася на засадах примусового членства й була примусово залучена державою до виконання функцій, відмова від яких вважалася неможливою. Відновлення діяльності кооперативів різних галузей поставило це питання на порядок денний, і воно було врегульоване постановою Головкооперкому «Про порядок ліквідації кооперативних об'єднань» від 31 січня 1923 р. [23]. Другий її розділ стосувався саме примусової ліквідації («за постановою органів влади»).

Примусово припинити існування кооперативних організацій можна було за постановою суду, а також, за винятком кредитних організацій, за постановою Головкооперкому. Право ліквідувати кредитні кооперативні організації й забороняти кредитні операції кооперативним організаціям інших видів законодавством надавалося Головкооперкому разом із Наркомфіном (ст. 4 постанови Головкооперкому «Про ревізію кредитних кооперативів та їх спілок і нагляд за ними» від 23 лютого 1924 р.) [24].

На практиці мали місце порушення приписів постанови від 31 січня 1923 р. Так, 30 липня 1923 р. Головкооперком надіслав обіжник усім губкооперкомам, у якому йшлося про випадки призупинення діяльності кооперативних об'єднань губкооперкомами й «іншими представниками адміністративної влади» [25]. Іншим обіжником – від 28 квітня 1923 р. – Головкооперком реагував на випадки, коли губкооперкоми давали розпорядження про припинення райспілок і про організацію нових спілок, хоча за постановою ВУЦВК від 14 березня 1923 р. право змінювати мережу споживчої кооперації було надано Вукопспілці, постанови якої з питань утворення нових, закриття і злиття існуючих спілок належали затвердженню Головкооперкомом [26].

Формальних підстав для ліквідації кооперативної організації в постанові Головкооперкому від 31 січня 1923 р. не наводилося. Постанова Головкооперкому «Про ревізії зареєстрованих губкооперкомами кооперативних організацій» від 16 жовтня 1922 р. (ст. 4) як підстави для

ліквідації Головкооперкомом кооперативних організацій називала порушення вимог закону чи статуту, а також діяльність некооперативного характеру [27]. Загальносоюзні закони про кооперацію це питання врегулювали дещо детальніше (ст. ст. 16-21 закону про споживчу кооперацію від 20 травня 1924 р.; ст. ст. 13-18 закону про сільськогосподарську кооперацію від 22 серпня 1924 р.; ст. ст. 36-38 закону про промислову кооперацію від 11 травня 1927 р.) – у них вказувалися як підстави ліквідації кооперативних організацій, так і органи, які на це вповноважувалися.

Застосування законів СРСР про кооперацію з урахуванням особливостей системи державних органів управління кооперацією в УСРР зумовило видання «Положення про порядок ліквідації кооперативних організацій, з'єднання та їх поділ», що було затверджене ВУЦВК та РНК УСРР 7 жовтня 1925 р. [28]. Згідно з цим Положенням (ст. 2) примусова ліквідація кооперативної організації здійснювалася в разі: коли кількість членів стане меншою за визначену в законі; коли суд визнає організацію неспроможною; коли вона ухилиться від тієї мети, що зазначена в статуті, або в бік, що суперечить інтересам держави; в інших випадках, зазначених у законі. Примусова ліквідація кооперативів першого ступеня всіх видів здійснювалася за постановою окркооперкому, затвердженою окрвиконкомом, а спілок кооперативів і тих кооперативів першого ступеня, статути яких були зареєстровані Головкооперкомом, – за постановою останнього, затвердженою УЕН, а в деяких випадках – РНК УСРР (п. «д» ст. 2 Положення).

Отже, примусова ліквідація кооперативів здійснювалася в УСРР років непу переважно без участі суду. Загальносоюзне «Положення про припинення кооперативних організацій при їх ліквідації, з'єднанні та поділі», затверджене ЦВК та РНК СРСР 15 червня 1927 р., не додало до українського Положення 1925 р. нічого принципово нового (ст. 3) [29].

Очевидно, що встановлений радянським законодавством порядок примусової ліквідації кооперативних організацій відкривав широкий простір для застосування класового підходу й адміністративного свавілля. Роль судових органів у цьому порядку було мінімізовано, що істотно позначалося на гарантованості прав кооперативних організацій. Сама правосуб'єктність кооперативу як юридичної особи позбавлялася надійного підґрунтя фундаментальними теоретичними засадами радянського права. Радянські правники вважали право держави припиняти юридичні особи на власний розсуд безсумнівним і виправданим тією обставиною, що, як писав О. І. Терехов, «громадянські права, і, зокрема,

право об'єднуватись у товариства і спілки дала громадянам держава лише у своїх інтересах, в інтересах розвитку продукційних сил країни» [30]. Щоправда, окремі вчені, як, наприклад, Л. І. Поволоцький і С. І. Раєвич, виявляючи турботу про «розвиток продуктивних сил країни», особливо в їх усуспільненому секторі, висловлювалися за «обережний підхід» до примусового припинення кооперативних організацій [31].

Порядок створення кооперативних організацій (його переважно дозвільний характер та підвищена увага державних органів до змісту статутів кооперативних організацій), а також широкі можливості для їх примусової ліквідації в адміністративному порядку виступали ефективними інструментами «вписування» кооперації в рамки тієї соціально-економічної і, що не менш важливо, політичної та ідеологічної місії, яку визначила для неї в радянському суспільстві партійно-державна верхівка. Месіанство як одна з характерних рис більшовизму накладало відбиток не лише на власну діяльність «пролетарської» партії, але й на роль, яку її керівництво нав'язувало іншим суспільним силам, контрольованим нею.

У країнах із ринковою економічною системою, де цивілізаційні приватно-правові засади розвитку суспільства залишалися непорушними, кооперативи як самоврядні й незалежні від держави організації нерідко користувалися підтримкою державної влади, що було виявом усвідомлення її носіями важливої соціальної місії, яку виконує кооперація. Об'єктивно виконання цієї місії слугувало розвитку громадянського суспільства, створюючи, зокрема, сприятливі умови для діяльності дрібних підприємців і, відповідно, зміцнення середнього класу.

Радянська влада нав'язала кооперації непритаманну їй роль, протилежну за соціальною спрямованістю. Головним союзником кооперації (всупереч її волі) стала держава, а діяльність кооперативних організацій згідно з інтересами цього союзника мала бути спрямована проти «приватника». Якщо для споживчих товариств протистояння з приватними торговцями було звичним із дорадянських часів та цілком природним і в радянських умовах, то сільськогосподарська й промислова кооперація являли собою рух дрібних товаровиробників, господарсько-фінансове зміцнення яких перетворювало їх на «куркулів» та «непманів».

Хоча фактичні передумови для розгорнутого наступу на приватний капітал з метою його повного витіснення з ринку склалися лише в середині 1920-х рр., більшовицька партія вимагала від кооперації виконання цього «політичного завдання» з моменту проголошення непу. Проте внаслідок руйнівної щодо кооперації політики радянської дер-

жави в роки «воєнного комунізму» й «товарообмінних» експериментів влади на початку непу кооперативна система вивилася неспроможною конкурувати з приватною торгівлею й була майже повністю витіснена останньою з ринку в 1921-1922 рр. Крім того, вже в перші роки непу на практиці виявилася парадоксальна обставина: відносини між державною промисловістю й кооперацією значною мірою опосередковувалися приватником, бо йому віддавали перевагу «червоні фабриканти» [32]. Цілком слушно й доволі сміливо стверджував на сторінках часопису «Право і життя» В. В. Хижняков: «Свої доручення кооперації держава повинна узгоджувати з її природою, по-перше, не порушуючи основних принципів, на яких вона повинна будуватися, і, по-друге, не перенавантажуючи її завданнями, виконання яких зробить її неспроможною впоруватися зі своїми безпосередніми завданнями» [33].

Політика держави поряд з економічною активністю учасників кооперативного руху стала одним із головних чинників і наступного економічного піднесення кооперації. На 1 січня 1924 р. губкооперкомами було зареєстровано близько 12 тисяч кооперативів і 80 районних спілок [34]. До 1 жовтня 1924 р. ними було зареєстровано вже 20374 статути первинних кооперативів, з яких: споживчих – 6699 – 32,9 %, сільськогосподарських (у т. ч. меліоративних) – 2222 – 10,9 %, сільськогосподарсько-кредитних – 4002 – 19,6 %, кустарно-промислових і трудових – 2722 – 13,4 %, кредитних – 264 – 1,3 %, житлових – 3711 – 18,2 %, інвалідних виробничих – 754 – 3,7 %. Причому 9320 статутів було зареєстровано за період з 1 жовтня 1923 р. по 1 жовтня 1924 р. [35]. Кількість кооперативних організацій зростала і в наступні роки.

Лінія на конфронтацію між різними частинами суспільства, зокрема, між різними групами селянства, простежується в партійних і державних документах протягом усього періоду непу. Кооперація в цих відносинах, штучно створених за принципом «поділяй і владарюй», мала займати активно-наступальну позицію. Поставлені владою завдання вона мала вирішити в умовах адміністративного обмеження приватника при потужній матеріальній, фінансовій та іншій допомозі кооперативним структурам з боку держави за щільного контролю органів влади й керівної ролі комуністичної партії. У 1925 р. Я. А. Канторович констатував зростання значення кооперативного законодавства і прогнозував найближчим часом його активний розвиток саме тому, що кооперація мала відіграти роль знаряддя витіснення приватного капіталу [36].

Правники-кооператори радянської України у складній системі економічних, соціальних, політичних й ідеологічних відносин років непу

виокремлювали юридичну складову. Зокрема, цілком слушну думку висловив Е. Н. Штандель, зазначивши, що «неп аж ніяк не змінив поглядів радянської влади на кооперацію, і якщо тепер правове становище кооперації різко змінилося в порівнянні з попереднім періодом, то це пояснюється лише тим, що в умовах непу відкрилися нові горизонти для застосування в народному господарстві кооперативного методу» [37]. Саме так і слід розуміти зміни в правовому статусі кооперативних організацій у роки непу: держава не стала сприймати їх як рівноправного суб'єкта співробітництва, але потреби «розвитку продуктивних сил країни» (за більшовицькою програмою) зумовлювали ширше застосування в народному господарстві кооперативного методу шляхом надання кооперативам та їх об'єднанням нових юридичних можливостей.

Ці можливості, порівняно з правовим статусом приватного підприємця інтерпретовані як «переваги й привілеї», полягали у збільшених обсягах одержання товарів від державної промисловості, доступніших і вигідніших товарних і грошових кредитах, нижчих ставках оподаткування і звільненні від деяких податків і зборів, кращих приміщеннях для торгівлі й нижчих орендних ставках, більшій доступності транспортних послуг і нижчих транспортних тарифах тощо. В умовах усе більшого одержавлення й ідеологізації суспільства та централізації державного управління не менш важливим було те, що, як відзначив Е. Н. Штандель, «кооперація крім конкретних пільг і переваг, указаних у законах…, користується підтримкою всього держапарату в силу директивних розпоряджень загального характеру з боку вищих органів Республіки» [38].

Представники нерадянської кооперативної теорії як у минулому, так і сьогодні наголошують на необхідності формування капіталу кооперативної організації її членами, небезпечності урядових «подаянь» або підтримки філантропічних організацій [39]. «Історія всіх країн, – писав з цього приводу Л. С. Зак, – показує, що благочинна допомога ніколи не призводила до добра» [40]. Більш поміркована позицію займав С. В. Бородаєвський: закон, на його думку, не повинен надавати кооперативам надмірних привілеїв, але деякі полегшення, «які виникають з самої істоти діяльності» кооперативу, є доречними [41, 42*].

Вочевидь, підхід ученого до вирішення питання про зовнішню підтримку кооперативів певною мірою визначався його власним досвідом роботи в дореволюційній кредитній кооперації. За часів самодержавства деякими пільгами, наданими законом від 7 червня 1904 р. про заклади дрібного кредиту, що встановлював у зв'язку з цим і юридичні

обмеження, користувалися кредитні кооперативи, але кооперативний закон 1917 р. припинив цю практику. Більшовики повернулися до неї на принципово новому ідеологічному й правовому ґрунті, що усвідомлювали юристи-кооператори з дореволюційним стажем роботи. Так, Ф. І. Крижанівський – діяч дореволюційної кредитної кооперації, який продовжував у ній працювати й у радянських умовах, писав про відносність і тимчасовість пільг та привілеїв кооперації. «Радянська держава й радянська ідеологія, – зауважував він, – взагалі «абсолютності» за правами не визнає, а рахується з ними, оскільки це потрібно при певних конкретних умовах, «в цілях розвитку продукційних сил країни». Наш законодавець так і дивиться на цю справу, пристосовуючи пільги й привілеї кооперації до реальних вимог життя і в залежності від цього то поширюючи, то звужуючи їх» [43].

Як привілейованість, так і нестабільність правового статусу кооперативних організацій за радянської влади найвиразніше виявлялась у сфері відносин власності. Власність, як слушно зауважує В. С. Нерсесянц, є не просто однією з форм і напрямів вираження свободи і права людини – вона утворює собою взагалі цивілізований ґрунт для свободи і права [44]. Радянський суспільно-політичний лад економічно будувався, на відміну від країн західної демократії, на одержавленні засобів виробництва, що породжувало монопольні владні повноваження партійно-державної верхівки. Правники осмислювали нову соціальну дійсність з використанням «старих» категорій і понять. У праці «Правові основи господарського ладу СРСР» (1925 р.) Я. А. Канторович зазначав, що внаслідок вилучення багатьох предметів з обороту сфера приватної власності в СРСР вельми обмежена «і так зване юридичною мовою речове право (тобто право повного панування над річчю – майном, розуміючи під цим всю повноту володіння, користування й розпорядження) майже не має у нас застосування» [45].

Якщо в сучасному світі питання про форми власності стало менш актуальним – сьогодні увага фахівців більшою мірою приділяється правовому режиму майна, – то на початку XX ст. панівні політекономічні теорії надавали йому надзвичайної гостроти. Проте і в той час уже здійснювалися спроби переосмислити поняття власності, показати його трансформацію в нових суспільних умовах. Так, німецький цивіліст Ю. Гедеман зауважував, що висока господарська напруга привела власність «ніби в рух», на перший план виступила можливість використання, внаслідок чого зникає «абсолютність» поняття власності [46]. Такі думки підхоплювали й розвивали радянські цивілісти, впевнені в

тому, що у власності слід убачати не необмежене й довільне право, а обов'язок, соціальну функцію [47]. Обґрунтовувалася відсутність єдиного юридичного поняття власності й існування двох непоєднуваних інститутів – державної і приватної власності [48].

Ставлення більшовиків до приватної власності ідеологічно було відверто негативним, але реальна соціально-економічна ситуація в суспільстві вимагала компромісу, тож «кооперативна власність» стала головним його виразом у сфері речового права. Цивільний кодекс УСРР 1922 р. (ст. 52) розрізняв власність: а) державну (націоналізовану та муніципалізовану), б) кооперативну, в) приватну. Перевага з ідеологічних та інших підстав надавалася державній власності. Земля, надра, ліси, води, залізниці загального користування проголошувалися виключно власністю держави (ст. 53). Об'єкти державної власності, перелік яких наводився у ст. 22 ЦК, повністю вилучалися з цивільного обороту. За ст. 54 ЦК, що містила виключний перелік, об'єктом приватної власності, серед іншого, могли бути лише ті підприємства, які мали найманих працівників не більше за передбачену особливими законами кількість.

Як писав у 1924 р. О. І. Терехов, «стверджують, що виділення кооперативної власності в Цивільному кодексі випадкове і є непорозумінням, що для такого виділення немає жодних підстав, що між приватною і кооперативною власністю немає жодної різниці, що відмінність зводиться лише до володільців того чи іншого виду власності: в одному випадку володільцем є кооперація, в другому випадку – приватні особи» [49]. Сам автор цитованої статті, солідаризуючись з професором А. Г. Гойхбаргом, вважав ці твердження помилковими і вказував на те, що зміна суб'єктів породжує юридичні наслідки – розширення кола об'єктів власності [50]. Як окремий правовий інститут трактував кооперативну власність Ю. Яворський [51]. «Проміжною формою» поміж державною і приватною власністю вважав кооперативну власність Ф. Вольфсон [52].

Теоретична нез'ясованість природи кооперативної власності та привілейований статус кооперативних організацій порівняно з приватними у сфері відносин власності поставили українських правників перед принциповим питанням: «…чи є кооперативна власність просто сума пільг, які надає законодавство кооперації, або ж це є правовий інститут, принципово відмінний від власності приватної і такий, що наближається до власності державної?». За свідченням відомого цивіліста А. Семенової, таким чином питання було поставлено на засіданні Харківського юридичного товариства в перші місяці дії Цивільного

кодексу по доповіді про кооперативну власність О. І. Терехова [53]. У листопаді 1927 р. на засіданні цивілістичної секції Харківського юридичного товариства А. Семенова стверджувала, що «тепер ми маємо достатньо матеріалів, щоб твердо сказати, що йдеться не про окремі пільги, про юридичні «дотації», якими держава наділяє кооперацію, а йдеться саме про принципову, цілком нову систему правових відносин…» [54].

Аналізуючи природу кооперативної власності, О. І. Терехов виходив з відмінності між державною й приватною власністю не лише за колом об'єктів, але й за змістом, і слушно вказував на різницю в підходах до законодавчого регулювання відносин приватної власності в СРСР і в західноєвропейських країнах [55]. Долучаючись до численних тлумачень ст. 1 Цивільного кодексу, в якій зазначалося, що закон захищає цивільні права в разі, коли вони здійснюються відповідно їхньому соціально-господарському призначенню, головний юрисконсульт Вукопспілки наголошував на обмеженості змісту приватної власності в радянській державі. Він зазначав, що власник може здійснювати право порядкувати всім належним йому майном таким чином, щоб майно виконувало своє господарське призначення, і уточнював, що характер цього призначення мусить випливати з соціального ладу радянської держави. За таких умов, підсумовував автор, «право власності перетворюється на соціальну функцію…» [56].

Кооперативну власність з приватною зближував спосіб її формування. Визнання кооперативів приватними власниками ґрунтувалося на правовій природі паю, який, перебуваючи в розпорядженні кооперативу, на думку більшості правників, залишався власністю члена-пайовика [57]. Проте існувала й протилежна позиція щодо цього питання [58*], прибічники якої вказували на принципову неможливість відокремити право власності на грошову суму від фактичного володіння нею [59] або ж законодавчу заборону звернення стягнення за зобов'язаннями члена на його пайовий внесок у майно кооперативу [60].

Право кооперативної власності відрізнялося від приватної передусім за об'єктною ознакою. Цивільний кодекс надавав кооперативним організаціям, крім іншого, право мати у власності підприємства незалежно від числа зайнятих на них робітників (ст. 57). Ще постановою РНК УСРР від 6 грудня 1921 р. «Про порядок притягнення споживчої кооперації органами держави до виконання товарообмінних і заготівельних операцій» (ст. 14), на яку містилося посилання й у другій примітці до ст. 59 ЦК, споживчій кооперації поверталися всі промислові підприємства, якими вона раніше володіла, незалежно від кількості

робітників, що на них працюють [61]. За постановою РНК УСРР «Про повернення споживчим кооперативним організаціям націоналізованих будівель» від 5 грудня 1922 р. споживчій кооперації також поверталися раніше належні їй будівлі і склади, незалежно від їх вартості [62]. Сприйняття кооперативними об'єднаннями зазначених законодавчих приписів як «необмеженого на їх користь привілею домагатися повернення маєтностей у виключному позасудовому порядку, хоча б і не виявилося достатніх даних, які б встановлювали юридичну ґрунтовність претензії» викликало занепокоєння у деяких правників, які закликали до поміркованості в цій справі, щоби не «зруйнувати планомірну роботу держорганів, що експропріювали на підставі революційного права ті чи інші кооперативні цінності» [63].

Іншим галузям кооперації промислові підприємства незалежно від кількості робітників, які на них працюють, поверталися за постановою РНК СРСР «Про повернення майна сільськогосподарської, промислової та кредитної кооперації» від 22 липня 1924 р. [64]. Дещо раніше за постановою ВУЦВК і РНК «Про повернення майна сільськогосподарській кооперації» від 2 січня 1924 р. сільськогосподарській і кустарно-промисловій кооперації поверталися різноманітні будинки, складські й інші будівлі, що раніше їм належали, також незалежно від вартості цього майна [65]. Законодавчі акти про повернення майна кооперації, видані союзними і республіканськими органами, не були достатньою мірою узгоджені, що породжувало потребу в їх тлумаченні НКЮ УСРР [66]. На практиці перешкоди до виконання приписів цих законів часто виникали з боку самих же кооперативних організацій: споживча кооперація не поспішала віддавати відокремленій від неї сільськогосподарській кооперації майно, одержане в роки «воєнного комунізму» [67].

Юридичний титул майна, яке поверталося кооперації державою (право власності чи безплатного користування), у зазначених законах прямо визначений не був: вживався термін «повернення» майна. Цей термін Ф. І. Крижанівський тлумачив таким чином, що кооперація одержує майно на тих підставах, на яких володіла ним до націоналізації [68].

Будувати нові будівлі кооперація мала на загальних підставах, тобто на праві забудови (ст. 71 ЦК), маючи й у цьому переваги перед приватними особами. Житлово-будівельні кооперативи, на виняток із чинних законів, могли мати будинки не тільки на праві забудови (це право мали кооперативи всіх видів), а й на праві власності, якщо ці будинки будувалися на земельній ділянці, відведеній кооперативу в безстрокове користування [69].

Важливо, що законодавець не обмежував кооперативні організації у праві розпорядження не лише новоствореним або придбаним ними майном, але й майном раніше націоналізованих підприємств і будівель, що були їм повернуті. Якщо за ст. 22 ЦК низка об'єктів права державної власності, в тому числі націоналізовані будівлі й промислові підприємства, не могли відчужуватись або передаватися в заставу, то стосовно кооперативної власності ні ЦК, ні інші законодавчі акти такого обмеження не містили. Проте покупцями і заставоодержувачами майна, яке не могло перебувати в приватній власності, мали були лише державні організації, що обмежувало кооперативні організації у виборі контрагента за договором.

Кооперативна власність відрізнялася від приватної й у сфері її кримінально-правової охорони. У Кримінальному кодексі УСРР 1922 р. статті про посягання на власність окремих форм у різні глави не виділялися, лише в низці статей посягання на державне чи громадське майно розглядалося як обтяжуюча відповідальність обставина, що, однак, не сприймалося радянськими правниками (на відміну від деяких сучасних дослідників [70]) як зобов'язання держави захищати однаковою мірою інтереси будь-яких власників. Так, О. І. Терехов неодноразово підкреслював, що за злочини проти кооперативного (як різновиду громадського) майна встановлювалася вища санкція (така ж, як і за злочини проти державної власності), ніж за злочини, об'єктом яких було приватне майно [71]. Разом з тим, термін «кооперативні установи» законодавець використав лише в Кримінальному кодексі УСРР 1927 р. [72].

Інакше законодавець вирішив питання про цивільно-правовий захист кооперативної власності: якщо державні підприємства й установи мали право вимагати річ із чужого незаконного володіння навіть у сумлінного набувача незалежно від того, яким чином це майно в них вибуло, то кооперативні організації в цьому питанні прирівнювалися до приватних осіб (ст. 59 і ст. 60 ЦК) [73].

Таким чином, попри привілейований стан кооперативних організацій як суб'єктів права власності в країні, де приватне підприємництво зазнавало все більших утисків, кооперативна власність, як і приватна, була обмеженою за змістом і, меншою мірою, за об'єктами, а також недостатньо захищеною, що зумовлювалося непослідовністю правової політики радянської влади, нестабільністю законодавства, відсутністю судових та інших гарантій її охорони від втручання держави (насамперед у випадку примусової ліквідації кооперативу).

З проголошенням непу істотно змінився перелік дозволених законом джерел формування кооперативного майна, що було пов'язано з розширенням правоздатності кооперативних організацій як суб'єктів ринкових відносин. У роки «воєнного комунізму» внаслідок націоналізації й реквізицій кооперація втратила значну частину свого майна. Після впровадження декрету «Про споживчі комуни» від 20 березня 1919 р. були перекриті всі традиційні джерела формування капіталу кооперативів: єдиним джерелом коштів кооперації стали державні кредити. За постановою РНК УСРР «Про фінансування кооперації» від 28 грудня 1920 р. кооперацію було переведено на бюджетне фінансування. Постанова РНК УСРР «Про засоби кооперації» від 13 вересня 1921 р. позбавила кооперативні організації бюджетного фінансування і встановила для них майнову відповідальність за їх зобов'язаннями [74]. Наркомфін міг надавати кооперативним організаціям позики лише на основі визначення їх кредитоспроможності. У наступні роки з відкриттям Державного банку та інших банківських установ кредитування кооперації Наркомфіном поступилося банківському кредитуванню.

Кооперація відповідно до умов непу мала діяти за свій рахунок і на власний ризик. У постанові від 13 вересня 1921 р. визначалися джерела кооперативних засобів: вступні внески, паї, аванси, вкладки, позики, нарахування на собівартість операцій, кредитні операції, аванси за договорами з державними органами, комісійна винагорода за виконання державних доручень і допомога від держави, яка надавалася «для виконання заходів, що мають народногосподарське значення». Державні допомоги переважно мали форму безвідсоткових позик на більш-менш тривалий строк. Дещо раніше постановою РНК УСРР «Про скасування обмежень грошового обігу та заходи з розвитку вкладної й переказової операцій» від 19 липня 1921 р. кооперації було дозволено пасивні кредитні (вкладні) операції [75]. Закон «Про засоби кооперації» й інші законодавчі акти про кооперацію підтвердили це право.

Залежно від цільового призначення кооперативи утворювали пайовий, основний, спеціальний та інші капітали. Хоча в законах не містилося зобов'язуючих норм щодо створення фондів різного призначення, на практиці, що відображалась у нормальних і примірних статутах, кооперативи всіх видів зараховували пайові внески членів до пайового капіталу і створювали власні – так звані «громадсько-неподільні» капітали (основний, запасний, спеціальний).

Неподільний капітал формувався із вступних внесків, відрахувань від прибутку та інших джерел. Його існування розглядалося як осо-

блива риса радянської кооперації: члени кооперативних організацій мали лише право користування цим майном, а не право власності на нього [76, 77*]. У разі ліквідації кооперативу майно неподільного фонду між членами кооперативу не розподілялося.

Надання кооперації права створювати промислові підприємства незалежно від їх розміру означало, що кооперація має право провадити господарську діяльність у всіх галузях народного господарства за незначними винятками (державні монополії), з урахуванням профілю тієї чи іншої кооперативної організації. Ст. 73 проекту «Основ кооперативного законодавства СРСР», відбиваючи усталену практику, надавала кооперативним організаціям «право організовувати всі встановлені законом види товариств (просте, повне, пайове і т. ін.), а також входити в них учасниками і вкладниками за умови, якщо іншими учасниками цих товариств є державні установи і підприємства або кооперативні організації». Зазначена умова не поширювалася на випадки входження кооперативних організацій до акціонерних товариств [78].

Законодавство забезпечувало й певну свободу договору, що було закріплено у статтях 26-43 ЦК УСРР, а також у спеціальному розділі «Зобов'язальне право». У галузі зобов'язального права законодавець насамперед переслідував мету закріплення позицій держави і державних підприємств в обороті, надання їм істотних переваг і гарантій при укладанні договорів. Порівняно з приватними особами кооперативні організації також опинилися в привілейованому стані.

Націоналізація в роки «воєнного комунізму» значної частини нерухомого майна надавала на початку непу особливої актуальності орендним відносинам. При здачі в оренду державних промислових підприємств за постановою РНК УСРР «Про порядок здачі в оренду підприємств, підвідомчих УРНГ» від 8 серпня 1921 р. (прим. до ст. 1) кооперативні організації користувалися за однакових умов перевагою [79]. Законами УСРР «Про промислову кооперацію» від 13 жовтня 1921 р. (ст. 6) і «Про сільськогосподарську кооперацію» від 26 жовтня 1921 р. (ст. 6) закріплювалося переважне право кооперативів одержувати на праві оренди приміщення в націоналізованих будівлях, що було вагомою перевагою в умовах істотного обмеження державою приватної власності на будівлі. У загальносоюзних законах про кооперацію з цих питань вказівок уже не було.

Житловий закон УСРР від 1 листопада 1921 р. встановив черговість для різних установ, організацій і приватних осіб при наданні в оренду помешкань у націоналізованих будівлях [80]. Згідно з п. «а» ст. 10 зазна-

ченого закону, право першої черги мали «радянські органи, професійні й робітничо-кооперативні організації, що орендують помешкання безпосередньо для потреб цих органів і організацій».

За постановою РНК УСРР від 21 липня 1922 р. на кооперацію всіх видів було поширено чинність закону УСРР «Про порядок надання приміщень державним, професійним і партійним організаціям та установам» від 19 квітня 1922 р., що розширило права кооперативних організацій у сфері орендних відносин [81]. За цією постановою за згаданими установами закріплювалися ті приміщення, якими вони фактичного володіли (після перевірки «доцільності» цього володіння), на правах або оренди «на загальних підставах», або постійного володіння й користування «зі всіма правами та обов'язками домовласника». Щоправда, НКВС УСРР 30 березня 1923 р. роз'яснив, що кооперація одержує приміщення на пільгових умовах виключно на засадах оренди [82]. Та все ж згадана постанова РНК надавала кооперації права вимагати від відділів комунального господарства триваліших орендних строків та зниження орендної плати, яким вона й користувалася на практиці [83].

У галузі внутрішньої торгівлі для кооперації також було встановлено низку пільг і переваг. Цивільний кодекс УСРР (ст. 5) надав усім громадянам право відкривати торговельні заклади. Запровадження вільної торгівлі поставило кооперативні організації в умови жорсткої конкуренції з приватним капіталом і послабило її економічні позиції, що не відповідало інтересам держави. У постанові ВУЦВК від 2 липня 1923 р. про трести [84] було зафіксовано переважне право кооперації закуповувати товари в державних промислових підприємствах. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 2 січня 1925 р. кооперативним організаціям надавалося право бути членами товарних і фондових бірж [85]. За постановою ЦВК та РНК СРСР від 17 липня 1925 р. кооперативні організації одержали і право торгувати фондовими та валютними цінностями з дозволу особливої валютної Наради при НКФ СРСР [86]. Постанова РНК СРСР від 4 жовтня 1926 р. надала кооперативним центрам право участі у всесоюзних з'їздах біржової торгівлі [87]. Згідно з постановою РПО від 25 січня 1927 р. торговельні акти кооперативних організацій було звільнено від реєстрації на товарних біржах: сільські кооперативи (споживчі, сільськогосподарські та промислові) – цілком, незалежно від контрагента, а міські товариства та кооперативні спілки – лише при укладенні угод із кооперативними організаціями [88].

Доволі вагомими були права кооперативів та їх об'єднань при одержанні державних підрядів і поставок. Постанови уряду УСРР про

державні підряди й поставки від 7 листопада 1921 р. [89] і 26 вересня 1922 р. [90] передбачали, що державні установи й підприємства мусять здавати всі підряди з прилюдних торгів, за винятком підрядів на незначні суми. Для кооперації винятку спочатку зроблено не було. Законом УСРР від 9 березня 1923 р. про зміну постанови про державні підряди й поставки (прим. 2 до ст. 1) [91] було встановлено, що віддавати підряд із прилюдних торгів не обов'язково, коли підрядчиком або постачальником є кооперативна організація.

Союзне законодавство вирішило зазначене питання подібним чином (постанова ЦВК і РНК СРСР «Про зміну 3-ї примітки до ст. 1 і ст. 2 Положення про державні підряди і поставки» від 12 вересня 1924 р.) [92]. Державні організації мали здійснювати поставки й заготівлю насамперед через кооперацію, на підставі генеральних договорів, надаючи кооперативним організаціям деякі пільги, встановлені примітками 1 і 2 до ст. 11 Положення про державні підряди і поставки в редакції постанови ЦВК СРСР від 21 листопада 1924 р. [93].

Кооперативам окремих видів надавалися пільги в галузі землекористування та лісокористування. За постановою ВУЦВК і РНК від 19 липня 1926 р. колгоспи, меліоративні й деякі інші товариства набували право безплатного користування землями, відведеними з вільних державних та місцевих земельних фондів [94]. 29 серпня 1925 р. РНК УСРР було видано постанову «Про пільги лісовій кооперації», за якою лісова кооперація одержала переважне право отримувати в безстрокове й безоплатне користування вільні ділянки державного лісового фонду й інші пільгові права [95]. Значні пільги в галузі землекористування, лісокористування й перевезення залізницею будівельних матеріалів надавалися законодавством житловій кооперації [96].

У галузі майнового страхування, яке в СРСР стало державною монополією, кооперація одержала право організовувати власне страхування майна, як свого, так і своїх членів, на засадах взаємного страхування. Таке право було їй надане ст. 6 постанови РНК УСРР «Про державне майнове страхування» від 25 листопада 1921 р. [97]. Воно мало реалізуватися під контролем і наглядом всеукраїнського правління Держстраху, з додержанням встановлених цим правлінням правил. «Положення про державне страхування Союзу РСР» 1925 р. також встановлювало стосовно кооперації виняток з монополії державного стахування. У реалізації цього виняткового права на практиці виникли проблеми, на які звертали увагу українські правники, закликаючи законодавчі органи СРСР відкинути «суто відомчий

погляд НКФ СРСР у цій справі» й розширити поле кооперативного страхування [98].

Низку пільг кооперативи одержали в галузі державного кредитування (нижчі відсоткові ставки по кредитах, триваліші строки і т. ін.). Крім того, для окремих галузей кооперації були створені спеціальні фонди кредитування (колгоспів, житлово-кооперативного робітничого будівництва тощо) [99].

Досить значущими були особливості правового статусу кооперативних організацій у галузі цивільного процесу. Зокрема, спори між кооперативними та державними організаціями за наявності взаємної згоди між ними могли розглядати арбітражні комісії (прим. 2 до ст. 3 постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 23 березня 1927 р.) [100]. Кредитним і сільськогосподарсько-кредитним кооперативам було надано право здійснювати стягнення зі своїх боржників у безспірному порядку (ст. 1 постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 30 квітня 1925 р.) [101]. За постановою ЦВК і РНК СРСР «Положення про стягнення податків» від 2 жовтня 1925 р. жодні стягнення не могли бути звернені на пайові внески членів кооперативних організацій усіх видів і ступенів [102].

Показовими є особливості правового статусу кооперативних організацій порівняно з організаціями приватного сектора в галузі зовнішньої торгівлі, яка була монополією радянської держави. До березня 1922 р. українська кооперація не мала права самостійно провадити зовнішню торгівлю. Зовнішньоторговельні операції вона здійснювала в загальному порядку, тобто через Уповноваженого НКЗТ при РНК УСРР або за його попереднім дозволом [103]. Постановою УЕН «Про експортну й імпортну роботу Вукопспілки» від 17 березня 1922 р. [104], а також постановою ВУЦВК «Про зовнішню торгівлю» від 22 березня 1922 р. [105] Вукопспілці та іншим всеукраїнським кооперативним центрам були дозволені безпосередні операції із закордонними кооперативними об'єднаннями під загальним контролем НКЗТ. Для реалізації наданого права Вукопспілка могла створювати власні представництва за кордоном. Усі інші кооперативні центри мали право укладати торговельні угоди за кордоном, але мусили це робити або через Вукопспілку, або через НКЗТ на комісійних засадах, або безпосередньо, але за попереднім дозволом НКЗТ, подаючи угоди для попереднього схвалення торговельним представництвам останнього.

Постановою УЕН «Про експортну й імпортну роботу української кооперації» від 22 вересня 1922 р. запроваджувалася нова схема взаємовідносин кооперативних центрів і держави в галузі зовнішньої тор-

гівлі [106]. Усі зовнішньоторговельні операції кооперативні об'єднання всіх форм і ступенів мали здійснювати через «Об'єднане представництво кооперації УСРР» за кордоном, яке діяло через Уповноваженого НКЗТ і безпосередньо.

З утворенням СРСР зовнішня торгівля перейшла до компетенції союзного уряду, відтак українська кооперація повинна була деякий час вести свої закордонні справи через Центросоюз [107]. Проте постановою РПО від 22 лютого 1924 р. їй надавалося право торгувати із закордоном самостійно через так званий «Укркооп» – закордонне представництво українських кооперативних центрів, а за постановою РПО від 5 березня 1924 р. право самостійної зовнішньої торгівлі знову одержала Вукопспілка [108]. Утім на практиці, за свідченням головного юрисконсульта Вукопспілки О. І. Терехова, суперечливість законодавства призводила до виникнення перешкод з боку «московських» чиновників щодо реалізації українською кооперацією права на самостійне здійснення зовнішньоторговельної діяльності [109].

У ст. 75 проекту «Основ кооперативного законодавства СРСР», який був своєрідним підсумком розвитку кооперативного законодавства 1920-х рр., зазначалося: «Республіканським і всесоюзним кооперативним центрам, а також кооперативним банкам надається право безпосереднього виходу на зовнішній ринок на підставі особливих постанов» [110]. Отже, в роки непу кооперація загалом користувалася правом самостійного виходу на зовнішній ринок та безпосереднього укладення торговельних угод із закордонними фірмами, але під загальним наглядом НКЗТ у межах його експортно-імпортних планів.

Цілком очевидно, що найпотужнішим і найдієвішим інструментом підтримки державою кооперації як засобу боротьби з приватним капіталом у роки непу було оподаткування. Права й обов'язки кооперативних організацій як платників податків стосувалися найгостріших фінансових проблем життя кооперації й постійно привертали увагу фахівців кооперативного права [111]. Детальна характеристика оподаткування кооперації потребує аналізу всієї радянської податкової системи 1920-х рр., що може бути предметом лише окремого дослідження, оскільки податкове законодавство СРСР було розгалуженим, обтяженим великим масивом відомчих актів, надзвичайно диференційованим щодо різних категорій господарюючих суб'єктів, доволі суперечливим і нестабільним. Загальні ж тенденції зміни правового статусу кооперативів та їх об'єднань як платників податків і зборів були такими.

Як відомо, в період «воєнного комунізму» радянська влада зосередилась на експропріації «надлишків» у формі націоналізації майна, продрозкладки тощо. З початком непу відбувається становлення радянської податкової системи, пристосованої до ринку. Кооперативні організації окремих видів одержали деякі пільги в галузі оподаткування вже в 1921-1922 рр. Вони були незначними (стосувалися переважно торговельної діяльності кооперації і не надто послаблювали податковий тягар) та надавалися спочатку тільки споживчій і лише згодом сільськогосподарській кооперації. Організації промислової та кредитної кооперації майже до кінця 1923 р. сплачували податки нарівні з приватними підприємцями.

Значні податкові пільги кооперація, насамперед низова, одержала лише за постановою Президії ЦВК і РНК СРСР «Про податкові пільги для кооперативних організацій» від 7 грудня 1923 р. [112]. Цей закон запровадив пільги (звільнення від сплати податку або зменшення його ставки) щодо сплати промислового податку, прибуткового податку та акцизу і становив законодавчу основу податкової політики радянської держави стосовно кооперації майже до кінця періоду непу. Іншими законодавчими актами кооперації було надано пільги також щодо сплати сільськогосподарського податку, акцизу, гербового збору, земельної ренти, податку з будівель тощо.

З метою диференціювання прав кооперативних організацій різних галузей у царині податкового права законодавець поряд з актами податкового законодавства, які врегульовували відносини щодо справляння податків і зборів окремих видів, продовжував видавати і спеціальні закони, адресовані окремим галузям кооперації. З-поміж них слід назвати постанову ЦВК і РНК СРСР «Про податкові пільги споживчим кооперативним організаціям» від 10 вересня 1926 р. [113].

Аналізуючи законодавство про оподаткування кооперації останніх років непу, Ф. І. Крижанівський дійшов висновку, що первинні кооперативи перебувають у більш привілейованому становищі, ніж спілкові об'єднання, а також відзначив переорієнтацію законодавця на підтримку податковими засобами виробничої діяльності кооперації, особливо в галузі сільського господарства, та зменшення пільг у царині кооперативної торгівлі [114].

Оскільки правовий статус кооперативу, крім усього іншого, визначається його місцем у системі кооперації, заслуговують на увагу особливості спілкового кооперативного будівництва в УСРР. Дореволюційна практика діяльності кооперативів в Україні виробила різні види коопе-

ративних спілок, які відрізнялися за способом та юридичною підставою створення (договірні і статутні), змістом діяльності (представництво інтересів членів, господарська та інша діяльність, управління, ревізія тощо), управлінською компетенцією й характером взаємовідносин з членами (правом прийняття обов'язкових для членів рішень або лише рекомендацій) та іншими рисами, що визначали їх правовий статус.

Розмірковуючи над природою кооперативних спілок, Е. Н. Штандель, зазначав, що вони є недостатньо вивченими як в економічному, так і в юридичному відношеннях. Одну з причин такої ситуації він убачав у тому, що «законодавчий матеріал, який стосується спілок кооперативних організацій, є настільки неповним, що на його основі неможливо скласти точного уявлення про правову структуру спілок» [115].

Констатуючи відсутність в основних декретах про кооперацію вказівок на цілі об'єднання первинних кооперативів у спілкові організації і спираючись на кооперативну практику, Е. Н. Штандель запропонував свою «широку форму для визначення функцій спілок»: «спілки провадять усілякі господарські операції і вчиняють інші дії (організаційно-господарського значення), спрямовані на розвиток і зміцнення кооперативних організацій – своїх членів» [116]. Окремо український правник наголосив на функціях кооперативних спілок у царині кооперативної пропаганди й кооперативної просвіти, у якій вони взаємодіють із профспілками та іншими громадськими організаціями і погоджують свою діяльність «із загальними директивами й циркулярами Наркомосу» [117].

Загалом схвалюючи теоретичні узагальнення радянського правника, зауважимо, що в союзних законах 1924 р. про споживчу (ст. 12), сільськогосподарську (ст. 3) і житлову (ст. 45) кооперацію містилися доволі змістовні норми щодо правоздатності спілок кооперативів. Законодавець надавав спілкам право здійснювати всі заходи й провадити всі операції, передбачені для первинних кооперативів, а також проводити ревізії й усілякі обслідування кооперативних організацій – членів спілки, організовувати й інструктувати первинні кооперативи, скликати з'їзди й наради з питань кооперації відповідного виду.

Права члена спілки були подібними до прав члена первинного кооперативу – брати участь в управлінні організацією та користуватися її послугами майнового й іншого характеру. У частині обов'язків фактичне становище члена кооперативної спілки в радянській Україні періоду непу з роками ставало все більш залежним і обтяжливим, що зумовлювалось посиленням «планових засад» у народному господарстві. Одним із найбільш значущих для характеристики правового статусу як спілки,

так і її члена слід вважати право спілок ревізувати членські організації. За радянським законодавством ревізійна діяльність спілки була і її обов'язком.

Законодавства лише деяких держав (зокрема, англійське, німецьке, австрійське) встановлювали обов'язковість періодичних ревізій кооперативних товариств [118]. У радянській Україні для кооперативів було введено обов'язкову звітність [119] і обов'язкову ревізію. Остання за постановою Головкооперкому «Про ревізії зареєстрованих у губкооперкомах кооперативних організацій» від 16 жовтня 1922 р. мала здійснюватись не менше одного разу на рік представником кооперативної спілки, а в кооперативах, які до спілки не належали – або безпосередньо губкооперкомом, або, за його вповноваженням, відповідною кооперативною спілкою [120].

Підсумовуючи викладене у підрозділі, слід зауважити, що правовий статус кооперативів у радянській Україні визначався двома основними чинниками: місцем приватного права в радянській правовій системі та місією кооперації, яку вона мала виконувати згідно з рішеннями державної партії. Ці чинники зумовлювали перелік юридичних можливостей, які надавалися кооперативам, та арсенал юридичних засобів, які використовувалися владою для регламентації їх правового статусу. Дія вказаних чинників спричинювалася до деформації низки фундаментальних кооперативних принципів. Фінансова залежність кооперативних організацій від держави і несамостійність у прийнятті господарських та інших рішень була платою за привілейоване становище.

Радянські правники усвідомлювали специфічність засад, на яких будувався правовий статус кооперативів у СРСР, хоча не бачили їх несумісності. Так, П. І. Рівний, наголошуючи на тому, що громадськість та самодіяльність кооперації – це «нормальне становище», водночас визнавав, що «говорити про повну самостійність кооперації, як господарського суб'єкта в межах сучасного народного господарства – безглуздя…» [121]. Менш обтяжені, ніж правники, розумінням сутності кооперативів як суб'єктів приватного права деякі автори патетично стверджували, що радянська кооперація відмовилася від принципу незалежності від держави, «розглядаючи себе як доповнення до державного господарського апарату в теперішньому та основу його в майбутньому» [122]. Натомість українським кооператорам, які перебували в еміграції, спроби побудувати справжню кооперацію в країні, де відсутня свобода людини й існує глибока прірва між державними і приватними інтересами, видавалися безглуздими [123].

4.2. Правовий статус кооперативів окремих видів

Відсутність єдиних законодавчо закріплених підходів до визначення правового статусу кооперативів усіх видів відображала, крім іншого, небажання носіїв державної влади зв'язувати себе законом і обмежувати можливості оперативних змін у державному регулюванні кооперації окремого виду з урахуванням політичної й економічної доцільності поточного моменту. Зазначене стосується насамперед споживчої кооперації, законодавче регулювання якої найдовше зберігало риси «воєнного комунізму» й найшвидше відновило їх на етапі згортання непу.

На час проголошення непу споживчої кооперації як такої фактично не існувало: вона була об'єднана з іншими видами кооперації і, найголовніше, її організації внаслідок дій радянської влади втратили основні ознаки кооперативності. Законодавець, дозволивши ринкові відносини, мусив ужити заходів до роздержавлення споживчої кооперації та надання самостійності організаційно підпорядкованим їй іншим галузям кооперації (промисловій, сільськогосподарській та іншим), що й було розпочато основними законами про кооперацію 1921 р.

За законом УСРР «Про споживчу кооперацію» від 13 квітня 1921 р. (ст. 1) зберігалося запроваджене в роки «воєнного комунізму» примусове членство громадян у ЄСТ. В одному населеному пункті могло бути лише одне ЄСТ (ст. 2). Разом з тим, відновлювалися вступні внески й аванси (ст. 9). Законом передбачалась і виборність органів управління, але при цьому Президія ВУЦВК мала право вводити до складу правління споживчих товариств та їх об'єднань своїх представників на рівних правах із виборними членами правління (ст. 10 і ст. 13). ЄСТ примусово об'єднувались у губспілки, а останні – у Вукопспілку (ст. 11). Отже, споживча кооперація лишалася позбавленою права організаційної самодіяльності.

Відповідно до нових економічних реалій ЄСТ надавалося право самостійного обміну і скупки надлишків сільськогосподарської продукції, а також кустарних і промислових виробів, та їх збуту (ст. 5). Для реалізації цих завдань ЄСТ дозволялося укладати договори з державними й кооперативними установами та приватними особами (ст. 5). Споживчій кооперації поверталося право мати свої власні підприємства (ст. 6). Про право кооперативів провадити культурно-освітню роботу в законі не згадувалося. Характерно, що законодавець прямо не зафіксував належність ЄСТ прав юридичної особи.

Законом були чітко сформульовані обов'язки ЄСТ у відносинах з державою як її розподільчого органу: а) за дорученням продовольчих

органів заготовляти та обмінювати вироби фабрично-заводської й кустарної промисловості на продукти сільського господарства; б) монопольно розподіляти серед населення всі продукти та речі широкого вжитку, що належать державі (ст. 7 і ст. 8). Споживча кооперація виходила з-під підпорядкування Наркомпродові, але за останнім залишалося право керувати здійсненням нею обов'язкових державних завдань (ст. 14).

Важливим проявом змін у політиці держави щодо споживчої кооперації став закріплений у законі від 13 квітня 1921 р. дозвіл створювати в межах ЄСТ за постановою його правління добровільні об'єднання територіального або професійного характеру (ст. 3), які мали право набувати через ЄСТ необхідні предмети споживання для розподілу їх виключно між своїми членами (ст. 4). На підставі закону від 13 квітня було видано Положення «Про кооперативні об'єднання всередині ЄСТ» від 25 квітня і 18 травня 1921 р. [124], а 27 грудня 1922 р. Головкооперком на своєму засіданні затвердив «Примірний статут кооперативного об'єднання (КО) всередині ЄСТ», поданий Вукопспілкою, і встановив порядок реєстрації таких об'єднань [125]. Постановою Головкооперкому від 3 березня 1923 р. згаданий примірний статут було визнано обов'язковим [126].

З інших спеціальних законодавчих актів початку непу, які визначили правовий статус організацій споживчої кооперації, заслуговують на увагу: постанова РНК УСРР «Про контроль над споживчою кооперацією» від 4 червня 1921 р., постанова ВУЦВК «Про союзну мережу споживчої кооперації в Україні» від 19 квітня 1922 р., постанови РНК УСРР «Про порядок притягнення споживчої кооперації органами держави до виконання товарообмінних і заготівельних операцій» від 6 грудня 1921 р., «Про повернення споживчим кооперативним організаціям націоналізованих будівель» від 5 грудня 1922 р. і «Про порядок повернення споживчій кооперації належних їй підприємств» від 26 березня 1923 р. Виконання «політичної місії» без прямої матеріальної підтримки держави й пільг виявилося неможливим. Споживча кооперація, як уже зазначалось, одержала їх першою серед інших галузей кооперації.

За постановою РНК УСРР «Про контроль над споживчою кооперацією» постійний попередній контроль РСІ над власними операціями споживчої кооперації скасовувався (ст. 1 і ст. 2) і запроваджувався внутрішній кооперативний контроль (ст. 3), що відображало перші кроки держави в напрямку роздержавлення споживчої кооперації [127].

Постанова ВУЦВК «Про союзну мережу споживчої кооперації в Україні» запроваджувала для споживчої кооперації триступеневу сис-

тему спілкового будівництва (ЄСТ, райспілка й Вукопспілка). Губспілки було скасовано і замість них утворено райспілки з означеним законом районом діяльності. Надалі постановою ВУЦВК від 14 березня 1923 р. Вукопспілці було надано право змінювати систему спілкового будівництва у споживчій кооперації з дозволу Головкооперкому [128]. Спілки об'єднували споживчі товариства декількох видів: сільські, міські, фабрично-заводські, транспортні й інші.

Отже, законодавство про споживчу кооперацію початкового періоду непу відображало суперечливість державної політики тих років і поставило споживчу кооперацію у складне становище: одержавши право вільного виходу на ринок та самостійної господарської діяльності, вона в примусовому порядку під контролем державних органів, що могли безпосередньо втручатися в її роботу через своїх представників, мусила виконувати державні завдання.

Невдалий досвід участі споживчої кооперації у безгрошових продуктообмінних операціях між містом і селом у 1921 р. спонукав радянську владу восени цього року взяти курс на розгортання кооперативної торгівлі. Криза споживчої кооперації, спричинена її поразкою в конкуренції з приватною торгівлею, тривала до літа 1922 р. Друга криза споживчої кооперації, причиною якої стали «ножиці цін» на сільськогосподарські й промислові товари і великі запаси останніх у кооперації, розпочалася навесні й досягла найбільшої гостроти восени 1923 р. [129].

Усвідомлення партійно-державною верхівкою необхідності негайного «оздоровлення» споживчої кооперації та перебудови її відносин з державними структурами відбулося вже в середині 1923 р. Пленум ЦК РКП(б) 26-27 червня 1923 р. створив комісію і надав їй такі директиви: «1) добровільність членства із забезпеченням гарантій для робітників і незаможних; 2) накреслення заходів фінансового полегшення кооперації; 3) більше уваги низовим осередкам; 4) перенесення центру уваги на втягнення широких мас у кооперацію; 5) накреслення заходів зі зміцнення кооперації на окраїнах; 6) накреслення заходів максимального посилення впливу партії на кооперацію; 7) накреслення заходів з тіснішого зближення кооперації з трестами в сенсі реалізації продуктів державної промисловості». Виходячи з наданих директив, комісія розробила і внесла на затвердження пленуму ЦК РКП(б) положення, схвалені Політбюро 6 вересня 1923 р. [130].

Найважливіше з них стосувалося відмови від принципу примусовості членства, що на законодавчому рівні втілилося в постанові ЦВК і РНК СРСР «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах до-

бровільного членства» від 28 грудня 1923 р. В юридичній періодиці тлумачення мотивів цієї відмови було зведено до усвідомлення владою неспроможності кооперації вести боротьбу з приватним капіталом через небажання селянина, який «усе ще залишається індивідуалістом», нести до кооперативу, до якого його приписали примусово, свої кошти (вкладати паї) [131].

На виконання закону строк переходу на добровільне членство було визначено Головкооперкомом до 1 жовтня 1924 р. [132]. З початку 1924 р. почалася широка агітаційна кампанія серед населення щодо добровільного членства в кооперації. Фактично перехід на добровільне членство тривав декілька років і супроводжувався значним збільшенням кількості споживчих товариств. Динаміка розвитку сільської споживчої кооперації в УСРР характеризується такими цифрами: кількість товариств зросла з 5803 (на 1 жовтня 1924 р.) до 6190 (на 1 липня 1925 р.); кількість пайовиків збільшилася з 847 тис. (на 1 жовтня 1924 р.) до 994 тис. (на 1 липня 1925 р.) [133].

Правовий статус споживчих товариств за законом СРСР «Про споживчу кооперацію» від 20 травня 1924 р., який став основним для цієї галузі кооперації в роки непу, визначався насамперед його положеннями про добровільність членства та спілкового будівництва; класовий («трудовий») принцип членства на основі виборчих прав до рад; нормальні статути як дієвий інструмент обмеження й уніфікації кооперативної нормотворчості; масовий характер діяльності (право обслуговувати нечленів і мінімізація вступних внесків); широкий перелік функцій, що визначав відповідний обсяг правоздатності споживчих товариств як «інтегральних» утворень.

Підтвердивши добровільність членства в товариствах (ст. 2), законодавець пішов далі, скасувавши законом від 20 травня 1924 р. й обов'язковість спілкового будівництва у споживчій кооперації (ст. 12). Зі встановленням добровільного членства реєстрація споживчих кооперативів та їх спілок здійснювалася за тими ж правилами, що були встановлені для інших галузей кооперації: в явочному порядку для організацій не вище губернського рівня. Разом з тим, спілкові організації мали об'єднуватись у кооперативний республіканський центр в обов'язковому порядку (ст. 22).

Метою створення споживчих товариств закон визначив обслуговування споживчих та господарських потреб його членів (ст. 1). Функції кооперативних організацій законом були окреслені досить широко (ст. 3): торговельна (постачання своїм членам предметів споживання і

знарядь, інструментів та матеріалів, потрібних для провадження їх господарської діяльності), збутова, заготівельно-переробна, виробнича, кредитна, просвітницька та інша діяльність. Внаслідок цього набули поширення споживчі товариства з так званими «змішаними функціями» («інтегральні товариства»), які забезпечували всебічне обслуговування потреб своїх членів не лише як споживачів, але і як виробників. Виникнення інтегральних товариств пояснювалося насамперед тим, що виділені з системи споживчої кооперації сільськогосподарська та кредитна кооперації ще не мали на селі необхідної мережі організацій.

Але практика швидко виявила недоліки цієї форми кооперативу, що призвело до поступового розмежування законодавцем функцій споживчої, сільськогосподарської, промислової й кредитної кооперації. Сільські інтегральні споживчі кооперативи були ліквідовані в 1925 р., коли село було забезпечене достатньою кількістю постачально-збутових і кредитних товариств [134]. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 18 січня 1927 р. «Про затвердження положення про кооперативний кредит» (ст. 2) кредитні операції споживчої кооперації було зведено лише до приймання вкладів від членів. В останні роки непу обмежувались і функції споживчих товариств з обслуговування потреб сільського господарства (постачання машин, збут продукції тощо), про що свідчила, зокрема, постанова РПО «Про заходи щодо зміцнення та розвитку сільськогосподарської кооперації» від 25 лютого 1927 р.

Характерним елементом правового статусу споживчих товариств, що відрізняв їх від кооперативів інших видів, було їх право обслуговувати й нечленів товариства (ст. 4 закону від 20 травня 1924 р.). Практика обслуговування споживчими товариствами нечленів набула значного поширення ще до встановлення радянської влади, мала необхідну нормативну підставу, але розглядалася теоретиками кооперації як значний недолік, бо підміняла обслуговування потреб членів кооперативу на неприбутковій основі комерційною діяльністю [135]. Визнавали важливість обмеження обсягів обслуговування кооперативами нечленів і теоретики радянської кооперації [136]. У період поступового переходу від примусового до добровільного членства радянський законодавець не міг не закріпити за споживчою кооперацією зазначене право, яке, крім того, було важливим інструментом для витіснення з ринку приватного торговця [137].

Іншими характерними рисами правового статусу споживчих товариств за законом 1924 р. було обмеження розміру вступного внеску і паю (для полегшення вступу до товариств найбіднішого населення)

та можливість внесення паю в розстрочку з набуттям членства після сплати лише вступного внеску (ст. 7). За «демократичністю» закону про споживчу кооперацію проглядалися установки періоду «воєнного комунізму». Збільшення розміру паїв здійснювалося законодавчими актами останніх років непу [138], коли головним питанням порядку денного для держави був пошук додаткових джерел для індустріалізації й перекачування коштів кооперації до державного бюджету стало одним із них.

Ділянку економічного життя країни, у якій правовий статус споживчих товариств та їх спілок у період непу набув, порівняно з іншими господарськими організаціями, найбільшої специфічності, утворювали відносини споживчої кооперації з державною промисловістю. Зазначені відносини розвивалися непросто. Головний вектор цього розвитку в перші роки непу визначався процесом скорочення обсягів державного розподілу і становленням системи торгівлі, але зі збереженням привілейованого становища споживчої кооперації.

За ст. 8 закону «Про надходження всієї продукції державних підприємств до загальнодержавного фонду» від 15 листопада 1921 р. всі державні підприємства, реалізуючи свою продукцію або товарні фонди, мали задовольняти заявки кооперативних організацій у другу чергу після державних установ і переважно перед приватними організаціями й особами [139]. Постанова РНК УСРР «Про порядок притягнення споживчої кооперації органами держави до виконання товарообмінних і заготівельних операцій» від 6 грудня 1921 р. регламентувала виконання покладених на споживчу кооперацію обов'язкових державних завдань у галузі товарообміну й заготівель, надаючи їй переважне право перед іншими контрагентами, в тому числі й перед іншими галузями кооперації (ст. 9). Державні органи мали укладати договори в першу чергу з Вукопспілкою (ст. 1), надаючи їй максимальні переваги порівняно з приватними організаціями й особами (ст. 11).

Постанова від 6 грудня 1921 р. значною мірою не виконувалася: споживча кооперація не взяла в державних заготівлях та товарообміні тієї участі, на яку розраховували розробники закону, в тому числі з вини державних органів. Останні, переслідуючи власні торговельні інтереси, нерідко відверто намагалися оминати кооперативи й провадити торгівлю з приватними особами [140]. «Найбільш хворим місцем» у кооперативній роботі в обіжнику Вукопспілки всім райспілкам і ЦРК від 25 липня 1924 р. визнавалося нав'язування державними підприємствами непотрібних кооперації товарів [141]. Щоправда, й коопера-

тивна система мала вади, які відштовхували контрагентів у торгівлі. Внаслідок надмірної централізації постачання промисловими товарами низової кооперації через кооперативні центри різниця між оптовою й роздрібною ціною іноді перевищувала 100 % [142].

Проблеми у відносинах споживчої кооперації з державною промисловістю спонукали партійні органи до видання низки директив. Резолюція пленуму ЦК КП(б)У, затверджена Політбюро ЦК 8 лютого 1924 р., намагалася вирішити проблему «нездорової» конкуренції між кооперацією і державними органами [143]. Резолюція «Про кооперацію» XIV конференції РКП(б) спрямовувала діяльність державних органів у бік «ще більш уважного ставлення до потреб кооперації» в контексті посилення боротьби з приватним капіталом, на що кооперативна нарада ЦК РКП(б) відреагувала спеціальною постановою, в якій містилися конкретні вказівки державним органам щодо їх взаємодії з основними галузями кооперації (по кожній окремо) [144].

На виконання партійних директив у серпні 1925 р. Президія РНГ СРСР уклала з правлінням Центросоюзу угоду «про встановлення нормальних взаємовідносин між держпромисловістю і кооперацією», суть якої полягала в забезпеченні з боку державної промисловості достатнього навантаження споживчої кооперації своїми виробами на максимально пільгових умовах, що закріплювались у так званих «генеральних договорах» [145]. Крім того, президія РНГ і правління Центросоюзу створили т. зв. «паритетну комісію», основним завданням якої було «усунення всіляких колізій, спорів і непорозумінь між органами промисловості та кооперацією в царині їх торговельних взаємовідносин» [146].

Генеральні договори укладались у центрі всесоюзними синдикатами, з однієї сторони, Центросоюзом та великими кооперативними організаціями – з другої. Постачання промтоварами місцевих організацій споживчої кооперації відділеннями трестів і синдикатів мало відбуватися за «типовими угодами», які визначали основні умови цього постачання. Зазначені нововведення надавали більше господарської самостійності кооперативним організаціям.

Разом з тим, специфічна природа генеральних договорів змушувала правників ставити питання, чи «взагалі є гендоговір договором?» [147]. Аргументація позитивної відповіді на це питання була не вельми переконливою: її автори говорили, що «договірна автономія тією чи іншою мірою все ж зберігає свою силу», вказували «на деяку наявність договірної свободи у суб'єктів генерального договору» тощо [148].

У статті, опублікованій у квітні 1926 р., А. Генкін відверто констатував, що система генеральних угод з промисловістю «набуває останнім часом характеру не угод, а односторонніх і довільних дій з боку промисловості» [149]. Авторитетний керівник, виступаючи за рівноправність відносин як умову виконання кооперацією завдань партії, закликав «рішуче порвати з політикою крутих поворотів й одностороннього «розсуду» стосовно кооперації, що практикується й донині» [150].

З посиленням планових засад в управлінні народним господарством самостійність кооперативних організацій стала помітно обмежуватись. Показовою в цьому контексті була постанова РПО «Про взаємини державної промисловості зі споживчою кооперацією» від 18 серпня 1926 р., яка переслідувала мету вдосконалити товаропровідний апарат відповідно до поточних завдань державної економічної політики (насамперед, з метою зниження роздрібних цін на промислові товари). Законодавець повторював уже звичні положення про роль споживчої кооперації як основного розподілювача товарів серед споживачів (ст. 2), збільшення обсягів її постачання державною промисловістю (ст. 3), укладення при цьому генеральних договорів (ст. 4) та пільгові умови продажу товарів кооперації (ст. 7). Усі види державної роздрібної торгівлі скорочувалися на користь низової кооперації (ст. 13). При цьому на випадок порушення кооперативними організаціями норм торговельних надбавок постанова від 18 вересня 1926 р. містила припис щодо негайного переобрання органів управління, які припустилися порушення (ст. 9).

Із прискоренням темпу «соціалістичного будівництва» ігнорування законодавцем фундаментального кооперативного принципу самостійності кооперативів ставало все більш відвертим. Постановою ЦВК і РНК СРСР «Про режим ощадності» від 11 червня 1926 р. [151], постановами РПО «Про зниження роздрібних цін на недостатні товари державної промисловості» від 2 липня 1926 р. [152] та «Про заходи щодо зниження роздрібних цін» від 16 лютого 1927 р. [153] держава не лише вимагала від кооперації зниження цін, а й зобов'язувала кооперативні організації до «раціоналізації апарату» (зокрема, скорочення штатів, зміни кооперативної мережі), що було прямим втручанням у їх внутрішні справи.

Специфічною рисою системи споживчої кооперації була складність її організаційної будови. На підставі ст. 3 закону «Про споживчу кооперацію» від 13 квітня 1921 р., яка передбачала можливість створення товариств за професійною й територіальною ознаками, було організовано спеціальні галузі споживчої кооперації – робітничу, транспортну та вій-

ськову. Законодавче регулювання транспортної кооперації здійснювалося спеціальною постановою РНК УСРР «Про транспортну споживчу кооперацію» від 8 липня 1921 р. Нормативну базу діяльності військової кооперації утворив наказ Командувача збройними силами в Україні і Криму й Уповноваженого РВРР № 1572 від 19 листопада 1921 р., яким затверджувалися «Положення про військово-кооперативні відділи Вукопспілки і губспілок» та «Положення про добровільні військові кооперативні об'єднання» [154]. Усі спеціальні галузі споживчої кооперації будувалися в межах єдиної робітничо-селянської споживчої кооперації за одним зразком, але з певними особливостями, що відображали специфіку відповідної сфери суспільних відносин. Поза межами системи єдиної споживчої кооперації організаційно перебували шкільна й житлова як ще дві її спеціальні галузі.

Шкільна споживча кооперація існувала у двох формах: шкільного кооперативу при трудових школах і навчально-показового кооперативу при соціально-економічних вишах та професійних школах. Права юридичної особи шкільні кооперативи не мали: їх інтереси представляла адміністрація школи. Навчально-показові кооперативи визнавалися юридичними особами й перебували під наглядом органів професійної освіти [155].

Житлова кооперація в УСРР виникла на підставі примітки до ст. 2 і пунктів «б» і «г» ст. 10 Житлового закону від 1 листопада 1921 р. Житловий закон надав кооперативним об'єднанням переважне право перед приватними особами на оренду домобудівель. Законодавець лише побіжно згадав житлово-кооперативні товариства, не визначаючи їх правового статусу і не встановлюючи завдань і порядку діяльності.

Реєстрацію і нагляд за житловими кооперативами здійснювали відкомунгоспи, укладаючи з ними орендні договори. Відкомунгоспи, використовуючи своє монопольне право розпорядження житловим фондом, ставили житлові кооперативи у цілковиту залежність від свого розсуду. Кооперативи зверталися за захистом своїх прав до суду. У 1923 р. Верховний Суд УСРР в одній з таких справ зобов'язав Київський губвиконком ужити заходи «проти бюрократизму і можливого спотворення класової політики Київським Губкомунвідділом» [156]. Подальший розвиток житлово-кооперативного законодавства частково вирішив проблему стосунків житлової кооперації з місцевою владою.

26 березня 1924 р. ВУЦВК і РНК УСРР видали «Положення про житлово-споживчу кооперацію», яке врегульовувало переважно діяльність житлово-орендних кооперативів, хоча надавало можливість буду-

вати кооперативне житло. За новим законом реєстрацію житлових кооперативів здійснювали кооперативні комітети (ст. 27). 9 травня 1924 р. Головкооперком затвердив «Примірний статут житлових кооперативів», а 4 липня того ж року (разом з НКВС і Вукопспілкою) – «Типовий договір на оренду домоволодінь житлокооперативами у відділів комунального (місцевого) господарства» [157].

Проте житлово-орендні кооперативи і далі залишалися суб'єктами доволі складної системи відносин, в якій публічно-правові елементи тісно переплітались з приватно-правовими. На засіданні цивілістичної секції Харківського юридичного товариства А. Семенова говорила: «Ми знаємо, які труднощі являє для нас укладення в правові формули Цивільного кодексу тих відносин, які складаються між житлокооперацією й державними органами, що відають житловим фондом, з однієї сторони, і членами цих житлових кооперативів – з другої» [158].

19 серпня 1924 р. було видано постанову ЦВК СРСР «Про житлову кооперацію», яка поділила житлові кооперативи на житлово-орендні, робітничі житлово-будівельні й загальногромадянські житлово-будівельні (ст. 2). Істотні відмінності в правовому статусі трьох видів житлових кооперативів унеможливлювали створення житлово-кооперативних товариств змішаного типу, хоча такі пропозиції згодом висловлювалися і навіть набули форми законопроекту [159].

Законодавчий поділ житлово-будівельних кооперативів на робітничі та загальногромадянські здійснювався не за функціями, а складом членів цих товариств. Членами робітничих кооперативів могли бути робітники і службовці державних підприємств і установ, а також професійних, партійних і кооперативних організацій. Членство в загальногромадянських кооперативах за професійною ознакою не обмежувалося. Якщо за законом УСРР членами житлового кооперативу не могли бути громадяни, позбавлені виборчих прав до рад (ст. 1), то союзний закон дозволив таким особам членство в загальногромадянських будівельних товариствах, що можна вважати головною відмінністю між зазначеними законами, яка породжувала проблему їх узгодження.

З виданням союзного закону втрачали чинність приписи закону УСРР щодо спілкового будівництва житлової кооперації. Якщо його ст. 25 передбачала право житлово-орендних кооперативів об'єднуватись у спілки, самостійно визначаючи район їх діяльності, то ст. 43 закону СРСР обмежувала свободу вибору засновників спілок: прямо встановлювалось, що спілки мали утворюватись як міські та губернські, а у великих містах – також і районні. Крім того, союзним законом передбача-

лися лише змішані спілки, у яких об'єднувалися б і орендні, і будівельні кооперативи.

Згідно із законодавством метою створення житлових кооперативів було обслуговування житлових і пов'язаних із ними потреб своїх членів. Для реалізації цієї мети житлові кооперативи мали виконувати такі функції (ст. 3 закону УСРР; ст. 6 і ст. 13 закону СРСР): взяття в оренду муніципалізованих (націоналізованих) будівель в органів місцевого комунального господарства та придбання житлових будівель (денаціоналізованих) у власність; будівництво нового житла, а також відновлення зруйнованих або добудування незвершених у будівництві житлових приміщень; забезпечення своїх членів речами (як придбаними, так і виробленими на власних підприємствах), потрібними для квартирного благоустрою (ремонтно-будівельні матеріали, обладнання, меблі тощо); задоволення інших потреб домашнього господарства шляхом відкриття спільних кухонь, їдалень, пекарень, пралень тощо; задоволення культурних потреб своїх членів. Слід відзначити, що в загальносоюзному законі не згадувалося про право житлових товариств набувати будинки у власність [160*], заготовляти речі домашнього вжитку й провадити культурно-освітню роботу.

Законом УСРР (ст. 8) житловим кооперативам надавалася перевага перед іншими організаціями, крім державних органів та профспілок, при укладенні договору оренди, а також при наданні земельної ділянки під забудову. При поновленні договору на новий строк вони мали перевагу перед усіма без винятку установами (ст. 10). Закон СРСР перевагу кооперативам надав лише на подовження орендного договору (п. «а» ст. 6).

Серед обов'язків, які ст. 4 закону УСРР від 26 березня 1924 р. покладала на житлові кооперативи, були такі: здійснення за власний рахунок поточного ремонту орендованого майна; виконання всіх пов'язаних із користуванням майном обов'язків, передбачених законом, та постанов відповідних органів; страхування будівель за власний рахунок; сплата податків і зборів за домоволодіння. Закон СРСР у цій частині обмежувався лише положенням про те, що відносини житлово-орендних кооперативів з органами місцевого господарства визначаються договорами між ними (ст. 12).

Закон УСРР закріплював правило про судовий порядок виселення членів із помешкання (ст. 17), а також надавав членам право захищати в суді свої права в разі порушення їх органами управління кооперативу (ст. 18). Тож не було безпідставним твердження Е. Н. Штанделя, що «з погляду нового декрету взагалі на передньому плані перебувають ін-

тереси трудящих, причому надані їм загальним законодавством права не можуть бути зменшені у зв'язку зі вступом їх до житлокооперативу» [161]. Закон СРСР із цього приводу вказівок не містив.

Для характеристики відносин житлових кооперативів з органами місцевої влади показовою є норма закону УСРР, згідно з якою в кожній місцевості виконком мав визначати частину (відсоток) житлової площі, яку житловий кооператив міг надавати «нетрудовому елементові» (прим. до ст. 16). Загальносоюзний закон віддавав це питання на вирішення житлово-орендного кооперативу (прим. до ст. 6). Частку площі, яку могли здавати в найм нечленам загальногромадянські житлово-будівельні кооперативи, мали за законом СРСР визначати виконкоми (ст. 31), а здавання приміщень у найм нечленам товариства робітничими житлово-будівельними кооперативами цей закон взагалі заборонив (ст. 20).

Пільги житловим кооперативам встановлювалися статтями основних законів про житлову кооперацію, а також спеціальними законами. Робітничі житлово-будівельні кооперативи були поставлені законодавцем у найбільш привілейоване становище (ст. 15 закону СРСР). Доволі широкий перелік пільг для них встановлювався законом СРСР «Про сприяння кооперативному будівництву робітничих осель» від 16 травня 1924 р., а згодом – союзним «Положенням про засоби допомоги будівництву робітничих осель» від 15 червня 1927 р. [162].

Рівень розвитку кооперативної свідомості членів житлових товариств внаслідок низки причин, зокрема, відсутності досвіду і традицій дореволюційної доби, був чи не найнижчим серед усіх галузей кооперації. Як зазначає сучасна дослідниця О. В. Лебєдєва, вже в перші роки розвитку кооперації у сфері житлових відносин стало зрозуміло, що більшість членів кооперативів не усвідомлює сутності кооперації і розглядає її як спосіб одержання безкоштовного житла [163].

Провідні правники-кооператори УСРР Е. Н. Штандель і Ю. С. Ашкінезер, оцінюючи ступінь реалізації юридичних можливостей, наданих житловим кооперативам законом, писали в коментарі до Положення 1924 р., що «існуючі на теперішній час житлові кооперативи далеко не стали ще істинно кооперативними організаціями», бо «зводять свою роботу до вузьких завдань домоуправління (поточний ремонт, розподіл квартир і т. ін.), а між тим, перед житлокооперацією відкривається широкий простір для дійсного кооперування членів на ґрунті задоволення їх житлово-господарських потреб» [164].

Уся мережа споживчої кооперації (без урахування житлових кооперативів), об'єднана у Вукопспілку, станом на жовтень 1927 р. налічу-

вала 9287 споживчих товариств, які об'єднували 3150000 членів [165]. Споживча кооперація стала основним товаропровідним каналом у країні: її частка в товарообороті в 1926-1927 рр. становила 56,7 % [166]. Фінансове зміцнення споживчої кооперації переконало партійно-державну верхівку в тому, що настав час стягувати з кооперації «борги» – своєрідну платню за перебування в упривілейованому стані. Радянська держава почала безпрецедентне перекачування накопичень споживчої кооперації до державного бюджету [167].

Помітно звузилася сфера діяльності споживчої кооперації у зв'язку із запровадженням у 1928-1929 рр. карткової системи постачання населення в містах [168]. Тоді ж почався процес ліквідації міської споживчої кооперації, що остаточно завершився лише в середині 1930-х рр. На зламі 1920-1930-х рр. сільську споживчу кооперацію фактично було перетворено на додаток до колгоспної системи. Економічна нарада УСРР, розглянувши 9 червня 1930 р. питання «про обслуговування споживчою кооперацією колгоспної людності», з метою пристосування роботи споживчої кооперації до нових завдань, що виникають у зв'язку з колективізацією сільського господарства, затвердила «Положення про взаємовідносини споживчої кооперації й колгоспної системи» та «Порядок обслуговування споживчою кооперацією колгоспної людності» [169].

У грудні 1930 р. споживча кооперація зазнала нищівної критики на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б): партійна верхівка виявила в її діяльності «непманський дух», бюрократизм, опортунізм та інші вади [170]. Їх викорінення мало остаточно пристосувати кооперативну систему до діяльності в умовах планової економіки. До вирішення цього завдання були залучені і вчені-правники, зокрема «господарська правна бригада Наукового Інституту радянського будівництва та права при ВУЦВК», яка вивчала договірну дисципліну в системі споживчої кооперації [171].

Ще більш драматичною в 1920-ті рр. була історія сільськогосподарської кооперації. Останній споживча кооперація поступилася домінуючим становищем у середині десятиліття, коли розпочався бурхливий розвиток різноманітних видів сільськогосподарських кооперативів як відповідь на зростаючі запити й господарську активність багатомільйонного селянства.

Важливою специфічною рисою, що характеризує сільськогосподарський кооператив, є його земельна правосуб'єктність. Земельне законодавство УСРР будувалося на запереченні приватної власності на землю, але законодавець змушений був підтримувати сільське гос-

подарство сімейного типу (селянського двору), надавав певні можливості у виборі форми землекористування й дозволяв оренду землі. «Основний закон про трудове землекористування», прийнятий ВУЦВК 27 травня 1922 р., визначив порядок трудового землекористування й трудової оренди землі, регламентував питання землеустрою [172]. Право на землю, надану лише в користування, вважалося безстроковим. Це право могло бути здійснене землекористувачем тільки в складі земельної громади. Закон від 27 травня 1922 р. закріплював право земельної громади самій обирати форму землекористування (товариську, громадську, дільничну, змішану) (ст. 2), поширивши це право і на сільськогосподарські колективи (ст. 3). Положення цього закону були включені до Земельного кодексу УСРР 1922 р. «Земельний кодекс, – писав Я. Н. Бранденбургзький, – підвів підсумки правопорядку, що склався в селі, закріпивши у законі й підсумки зрівняльного розподілу земель після Жовтневої Революції, і результати заходів Уряду з цілями насадження основ соціалістичного землекористування» [173].

Проте для більшості сільськогосподарських кооперативів, які були обслуговуючими, тобто об'єднували своїх членів у сфері обміну, норми земельного законодавства мали другорядне значення. Найважливішими загальними для всіх видів сільськогосподарських кооперативів законодавчими актами перших років непу були постанови ВУЦВК «Про сільськогосподарську кооперацію» від 26 жовтня 1921 р. і «Положення про збори уповноважених сільськогосподарських кооперативних спілок» від 1 лютого 1922 р.

Закон УСРР «Про сільськогосподарську кооперацію» (ст. 1) надав трудовому населенню сільських місцевостей право створювати сільськогосподарські товариства та артілі як для спільного ведення сільського господарства і виробництва, так і для організації праці своїх членів, шляхом постачання їм необхідних сільськогосподарських знарядь, насіння, добрив та інших засобів виробництва, а також переробки та збуту продуктів землеробства й інших заходів, спрямованих на збільшення кількості та поліпшення якості сільськогосподарської продукції. Як бачимо, наведена стаття закріплювала мету сільськогосподарських кооперативів, їх функції та основні організаційні форми (товариство або артіль).

У ст. 3 закону за сільськогосподарськими кооперативами визнавалися права юридичної особи. Згідно з цією статтею, вони могли продавати та обмінювати сільськогосподарські продукти власного виробництва, а також виробництва своїх членів, набувати необхідні товари,

відкривати майстерні, заводи та інші господарські підприємства для переробки та збуту продуктів сільського господарства, займати потрібні помешкання, укладати договори і брати на себе зобов'язання, бути позивачами і відповідачами в суді. Хоча перелік видів діяльності, дозволених сільськогосподарським кооперативам законом від 26 жовтня 1921 р., був доволі широким, він не включав конче необхідних тогочасній кооперації кредитних операцій і традиційної для кооперативів культурно-освітньої діяльності.

Відповідно до ст. 5 закону підприємства сільськогосподарської кооперації та її будинки не підлягали ні муніципалізації, ні націоналізації. Продукти, знаряддя, матеріали й т. ін. можна було реквізувати або конфіскувати не інакше, як за рішенням суду чи постановою РНК (ст. 5).

Товариства та артілі могли об'єднуватися у спілки за територіальною або виробничою ознакою (ст. 2). Губернські спілки обов'язково мали вступати до всеукраїнського центру (ст. 2). Обов'язкові сільськогосподарські секції при губспілках споживчої кооперації та Вукопспілці скасовувалися [174]. У 1922 р. сільськогосподарську кооперацію на чолі з Всеукраїнською спілкою сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» було фактично виділено з системи споживчої кооперації.

Закон від 26 жовтня 1921 р. зобов'язав державні органи давати сільськогосподарським кооперативам замовлення переважно перед окремими особами, фінансувати їх для виконання державних завдань, надавати допомогу в пошуку помешкань, придбанні інструментів та сировини (ст. 6). Сільськогосподарські кооперативи не підлягали контролю РСІ (ст. 8). Утворення товариств та їх спілок не вище губернського рівня здійснювалося в явочному порядку (ст. 10). Порядок ліквідації кооперативних організацій закон не врегульовував. Нагляд за виконанням закону покладався на Наркомзем (ст. 12).

Фактично сільськогосподарська кооперація в Україні почала відроджуватися з 1922 р. У 1923 р. розпочала свою діяльність система сільськогосподарського кредиту, що фінансово забезпечила її піднесення. За період з 1 жовтня 1922 р. по 1 жовтня 1923 р. кількість первинних сільськогосподарських кооперативів зросла з 6 тисяч до понад 8 тисяч [175]. За відомостями, що подавалися у вищі партійні органи, станом на кінець 1923 р. вся сільськогосподарська кооперація України об'єднувала 315000 членів-господарств [176]. З огляду на те, що на одного члена товариства в середньому припадало від 4,2 до 6,1 осіб родини, а на один колгосп – від 42,8 до 56,9 їдців, загальне число осіб, залучених до сільськогосподарської кооперації, сягало 1518700 або 6,7 % сільського населення [177].

Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 22 серпня 1924 р., крім функцій, які закріплювалися за сільськогосподарськими кооперативами законодавством 1921 р., дозволила їм також провадити кредитні операції (приймання вкладів, видача позик для господарських потреб, посередництво в розрахунках), обслуговувати споживчі потреби своїх членів (в обмін на заготовлену в них продукцію сільського господарства), під контролем Наркомосу і Наркомзему провадити культурно-освітню роботу (ст. 2). Якщо закон УСРР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 26 жовтня 1921 р. безпосередньо покладав на кооперативні організації обов'язок виконувати державні завдання щодо заготівлі сільськогосподарських продуктів, то в законі СРСР від 22 серпня 1924 р. таких приписів не містилося.

Цей закон у головних своїх рисах був подібним до закону СРСР 1924 р. «Про споживчу кооперацію». Законодавець відреагував на тенденцію до універсалізму в діяльності сільськогосподарської кооперації на етапі її відродження, давши новий поштовх до розвитку універсальних товариств і певного дублювання функцій сільськогосподарських, споживчих і кредитних кооперативів. Проте перешкод до створення спеціальних обслуговуючих кооперативів (садівничих, тваринницьких, машинних та інших) закон не створював.

На практиці найпоширенішим видом сільськогосподарських кооперативів стали універсальні сільськогосподарські товариства, які об'єднували сільських господарів у процесі обміну й обслуговували всі галузі сільського господарства. Їх метою було задоволення господарсько-виробничих потреб своїх членів, а головними функціями – постачальна й збутова. Сільськогосподарські кооперативи мали право збувати лише продукти своїх членів. Забезпечення сільськогосподарськими кооперативами своїх членів товарами споживчого призначення до видання закону від 22 серпня 1924 р. не передбачалося, але й цей закон, надавши таке право, обмежив його здійснення: споживчі товари мали постачатися лише «за здані для збуту продукти сільського господарства» (п. «б» ст. 2).

Важливою відмінністю між законами СРСР 1924 р. про споживчу й сільськогосподарську кооперацію було те, що останнім не передбачалася практика розробки нормальних статутів для створення сільськогосподарських кооперативів.

На відміну від закону УСРР 1921 р. союзний закон «Про сільськогосподарську кооперацію» більш послідовно поширював на спілкове будівництво принцип добровільності: обов'язкового всту-

пу губернських спілок до республіканських не передбачалося (ст. 3). Сільськогосподарським кооперативам надавалася можливість утворювати організації разом із кооперативами інших галузей (ст. 5), що стало формальною підставою для діяльності банківських, страхових та інших міжкооперативних організацій, які діяли переважно у формі акціонерних товариств. Власне спілок сільськогосподарської кооперації різних видів у 1927 р. в УСРР налічувалося близько 75 [178].

Загальний нагляд за діяльністю сільськогосподарських кооперативів законодавець покладав на Наркомзем, а щодо виконання кредитних операцій робив їх підконтрольними Наркомфіну (ст. 12).

XIV конференція РКП(б) (жовтень 1925 р.) визнала доцільною диференціацію в діяльності кооперативних організацій (змішування їх функцій було діагностовано як «небезпечна хвороба») і накреслила два основні напрями розвитку сільськогосподарської кооперації – створення спеціальних і кредитних сільськогосподарських товариств [179]. За резолюцією партконференції, сільськогосподарські кооперативи мали відмовитися від функції постачання своїх членів споживчими товарами. Відповідно, конференція визнала, що «основним типом первинного кредитного об'єднання селянських господарств має стати сільськогосподарське кредитне товариство з посередницькими функціями», яке мало спрямовувати свою діяльність насамперед на залучення заощаджень селянства і на кредитні операції, а торговельно-посередницькі операції вести лише за дорученням своїх членів [180].

Постановою ЦВК СРСР від 18 січня 1927 р. «Про затвердження положення про кооперативний кредит» кредитні функції сільськогосподарських товариств (крім сільськогосподарських кредитних) було обмежено лише прийманням вкладів своїх членів (ст. 3). «Положенням про кооперативний кредит» споживчі операції в сільськогосподарських кредитних товариствах зовсім не передбачалися. Самі ці товариства, за Положенням, мали полегшувати населенню збереження та накопичення коштів й обслуговувати виробничі потреби господарств своїх членів грошовими засобами шляхом надання кредитів, а також надавати своїм членам збутово-постачальні послуги (ст. 2).

Постанова РПО «Про заходи щодо зміцнення й розвитку сільськогосподарської кооперації» від 25 лютого 1927 р. встановлювала, як загальне правило, укладення генеральних договорів між республіканськими центрами сільськогосподарської кооперації й відповідними державними підприємствами на пільгових для кооперації умовах (ст. 2), надавала сільськогосподарській кооперації додаткових прав

у заготівельній діяльності (за рахунок споживчої кооперації та інших заготівельників) з метою усунення «паралелізму» в цій справі (ст. 4).

Постановою дозволялося давати обов'язкові завдання для сільськогосподарської кооперації тільки за розпорядженням РПО та економічних нарад союзних республік, забезпечуючи при цьому кооперативні організації потрібними для заготівлі кредитами й убезпечуючи їх від можливих збитків при виконанні державних завдань (ст. 7). Для усунення паралелізму в постачальній діяльності постанова передбачала збільшення обсягів діяльності сільськогосподарської кооперації за рахунок відділів державних торговельних підприємств, які мали поступово ліквідовуватись, і споживчої кооперації (ст. 8). Нарешті, за постановою РПО сільськогосподарська кооперація повинна була поступово зосереджувати в себе функції тракторопостачання в тих районах, де вона мала необхідну для цього мережу (ст. 9).

Найважливіше, що розгледів у постанові РПО П. І. Рівний, «це право сільськогосподарської кооперації домагатися імпорту потрібних їй розмірів, обмежуючися тільки своїми оперативними можливостями» [181]. Проте в історичній перспективі більш значущою видається цільова спрямованість цього законодавчого акту, також відзначена юрисконсультом «Сільського господаря»: залучення селянських господарств до соціалістичного будівництва, яке «очевидно, може відбуватися переважно залученням до колективних форм господарювання» [182].

Фактичні наслідки дії законодавства про сільськогосподарську кооперацію в поєднанні з іншими заходами державних, партійних і кооперативних органів характеризуються такими даними. Правління «Сільського господаря», у 1926 р. доповідаючи РНК УСРР про стан сільськогосподарської кооперації України, відзначало стабілізацію мережі універсальних товариств та спілок і швидке зростання всіх інших показників (кількості спеціальних товариств та спілок, кооперованого населення, оборотів, балансів, пайових капіталів) [183]. Зокрема, кількість універсальних товариств за період з 1 січня 1924 р. по 1 січня 1926 р. зросла з 3784 до 4720, зменшуючись у 1925 р. у зв'язку зі збільшенням кількості спеціальних товариств за той же час з 251 до 2924 [184]. Кількість універсальних спілок протягом зазначеного періоду зменшилася з 64 до 49, а кількість спеціальних спілок зросла з 4 до 22 [185]. Кількість кооперованого населення збільшилася з 357 тис. до 1385 тис. або з 7,3 % до 28,3 % усіх селянських господарств в Україні [186].

За наведеними цифрами крилася досить суперечлива реальність. У проекті резолюції по доповіді «Сільського господаря» відзначалося

не тільки швидке зростання сільськогосподарської кооперації, але і вказувалося на низку вад у її розвитку: «порівняну фінансово-господарську кволість», «недостатню кооперативну витриманість господарської діяльності сільськогосподарської кооперації, що висловлюється в значному відсотку обслуговування нечленів кооперативів», «недостатнє переведення в життя дійсної кооперованості населення, відсутність широкого розвинення масового зв'язку кооперативів з своїм членством, малу працездатність виборних органів догляду та контролю (рад і ревкомісій)», «наявність великого відсотку позасоюзних низових товариств та відсутність культосвітньої діяльності сільськогосподарської кооперації» [187].

Із середини 1920-х рр. не тільки стрімко зростала кількість спеціальних сільськогосподарських товариств – розширювалось і коло їх різновидів. Доволі специфічними за своїм правовим статусом організаціями, які радянський законодавець відносив до сільськогосподарських кооперативів [188*], були меліоративні, переселенські, лісові, сільськогосподарські кредитні товариства, а також колгоспи. Регулювання порядку їх створення та діяльності, крім загального закону про сільськогосподарську кооперацію, здійснювалося спеціальними законодавчими актами.

Так, переселенські товариства засновували на підставі Положення «Про переселенські товариства в Україні», затвердженого РНК УСРР 24 січня 1925 р. За цим Положенням їх метою було переселення на колонізаційний фонд та організація на ньому раціональних форм сільського господарства. За характером членства в цих товариствах вони мали більше спільних рис із земельними громадами, ніж із кооперативами: для створення товариства необхідним був вступ до нього членами «не менше як 10 дворів або родин» (ст. 7). Реєстрація цих товариств здійснювалася Наркомземом (ст. 12), який за згодою Головкооперкому розробив для переселенських товариств і нормальний статут [189].

Меліоративні товариства створювалися за постановою УЕН «Про меліоративні товариства» від 11 лютого 1922 р. в обов'язковому порядку, «коли більше половини землекористувачів дільниці винесуть рішення про меліорацію своїх земель» (ст. 3) [190]. 1 липня 1925 р. ВУЦВК та РНК УСРР видали постанову «Про меліоративні кооперативні товариства», за якою для створення такого товариства потрібна була згода двох третин землекористувачів, що мають не менше половини землі, яка підлягає меліорації (ст. 7). Для будівництва меліоративних споруджень допускалося «примусове відібрання земельних ділянок і обмеження землекористування та водокористування» (ст. 13). Примусовістю був

позначений і порядок формування майна товариства: воно могло стягувати з осіб, землі яких меліорувалися, належні з них платежі в безспірному порядку (ст. 14). Свою діяльність меліоративні товариства провадили за планами, затвердженими земельними органами (ст. 11). Отже, правовий статус меліоративних товариств характеризувався наявністю в ньому деяких публічно-правових елементів, що було непритаманне звичайним кооперативам.

Кооперативна природа колгоспів на етапі переходу до непу викликала сумнів як у теорії (з погляду нетотожності кооперування та колективізації), так і на практиці. За часів «воєнного комунізму» правовий статус колгоспів характеризувався відсутністю приватно-правової основи й визначався земельним законодавством [191]. Колгоспи за цим законодавством і статутами перебували в підпорядкуванні Наркомзему і повністю залежали від нього: земельні відділи давали дозвіл на створення колгоспу й ліквідували його, затверджували його господарські плани й кошториси, керували його діяльністю.

З переходом до непу почалося часткове роздержавлення колгоспів. Їх організаційна структура, повноваження органів управління, права та обов'язки членів, господарські функції визначалися загальним законодавством про сільськогосподарську кооперацію. Постановою ВУЦВК від 29 листопада 1922 р. колгоспам надавалося право набувати членство у спілках сільськогосподарської кооперації на рівних правах з кооперативами (ст. 1) [192], а постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. – також входити членами до низових сільськогосподарських кооперативних товариств [193]. 18 жовтня 1924 р. Головкооперком на своєму засіданні спеціально розглянув питання «про кооперативність сільськогосподарських колективів» та ухвалив «визнати, що сільськогосподарські колективи (комуни, артілі, товариства з громадського обробітку землі) є кооперативними організаціями і що тому на них має повністю поширюватися дія постанов ВЦВК і РНК СРСР від 7 грудня 1923 р. «Про податкові пільги для кооперативних організацій» [194].

Надання колгоспам прав кооперативів переслідувало як економічну мету, оскільки обслуговування колгоспного руху покладалося на кооперацію, так і ідеологічну. Як зауважив Ф. І. Крижанівський, і в роки непу колгоспи своїх державних функцій повністю не позбуваються, але «пристосовують їх до нових умов, засвоюючи методи переважно ідеологічного впливу на селянство» [195].

У середині 1920-х рр. колгоспи, поступово набувши деяких рис кооперативних організацій, істотно відрізнялися від обслуговуючих

кооперативів саме своїми пільгами й перевагами. З цих питань було видано низку спеціальних законодавчих актів, адресованих колгоспам та їх потенційним членам – незаможникам [196], якими органи влади зобов'язувалися всебічно сприяти об'єднанню незаможного селянства в колгоспи, будувати з ними відносини на засадах першочерговості, пільговості й певною мірою безоплатності.

Формального визначення колгоспу законодавець не давав, а основні риси цієї організації за радянським законодавством були такі: виробничий характер діяльності в галузі сільського господарства, безпосередня трудова участь членів, функціонування «на кооперативних засадах», участь переважно незаможного селянства.

Види (форми) колгоспів визначав Земельний кодекс: товариства спільного обробітку землі, сільськогосподарські артілі та сільськогосподарські комуни. В аспекті землекористування різниця між ними полягала в тому, що в артілях і ТСОЗах, на відміну від комун, була визначена належна кожному членові частка землі. Але цим відмінності між різновидами колгоспів не вичерпувалися. Вони стали предметом аналізу О. І. Клязника, який виявив суперечливість підходів до правового регулювання відносин у колгоспах різних видів [197].

Реєстрація статутів колгоспів здійснювалася не в кооперативних комітетах, а в органах Наркомзему [198]. Наркомзем розробляв для колгоспів не лише зразкові, а й нормальні статути [199].

За даними з доповіді правління «Сільського господаря» уряду УСРР, кількість колгоспів з 1 січня 1924 р. по 1 січня 1926 р. зросла з 4069 до 5037 [200]. У масштабах України і з огляду на потужну державну підтримку колгоспного руху зростання виглядало незначним. У проекті резолюції по доповіді зазначалося: «Констатувати особливо критичний стан колективізації, що виявляється в значному відсотку ліквідованих колективів, внутрішній неудосконаленості, малому зв'язку з кооперативною системою, сільськогосподарській слабій агродопомозі з боку сільськогосподарських союзів та відповідних державних органів» [201]. Плани партійно-державної верхівки щодо індустріалізації країни зумовлювали перехід до інших форм державного стимулювання колгоспного будівництва.

Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про колективні господарства» від 16 березня 1927 р. стала найбільш важливою серед законодавчих актів про колгоспи років непу й водночас знаменувала собою важливий крок радянської влади на шляху відмови від непівської концепції кооперування [202]. «Конституцією для колгоспів» назвав її П. І. Рівний [203].

На розвиток закону СРСР «Про колективні господарства» ВУЦВК та РНК УСРР видали постанову «Про заходи щодо організаційно-господарського зміцнення існуючих колективних господарств і дальшого розвитку колективізації господарств» від 21 вересня 1927 р. [204].

Декларації про добровільність членства та свободу вибору організаційних форм у колгоспному русі поєднувалися в новому законодавстві про колгоспи з положеннями про необхідність розвитку їх технічної бази, посилення плановості та організованості в їх діяльності, розвитку товарності, подальшої інтеграції у систему сільськогосподарської кооперації, а також про боротьбу з «куркульськими елементами». Колгоспам надавалися нові пільги щодо оподаткування, а також у галузі кредиту. Акцент на плановості й протистоянні куркулям визначав найближчі перспективи розвитку як колгоспного, так і кооперативного рухів.

Теоретики радянського соціалізму нав'язували суспільству думку про те, що селянська кооперація буде першим етапом до колективізації сільського господарства і що така трансформація є історично-закономірною. Зазначений підхід поділяли і правники. Так, С. Ліберман з посиланням на «ленінський кооперативний план» переважаючою формою кооперації 1922-1927 рр. називав «найпростіше кооперування», а колективізацію – «вищим ступенем кооперування», що відрізняється у відносинах власності поширенням власності кооперації на всі основні засоби сільськогосподарського виробництва [205].

У постанові V з'їзду Рад СРСР «Про шляхи піднесення сільського господарства і кооперативне будівництво на селі» від 28 травня 1929 р. передбачалося впродовж п'ятиріччя «кооперувати» 85 % селянських дворів, забезпечивши при цьому умови для неухильного переростання «кооперативно-виробничих об'єднань у великі колективні господарства» [206]. Гасло суцільної колективізації офіційно проголосив листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП (б), визначивши і напрями докорінної перебудови сільськогосподарської кооперації, встановлення «правильних» взаємовідносин її спеціальних систем і колгоспної системи [207].

Суцільна колективізація означала ліквідацію сільськогосподарської кооперації. Збутово-постачальна кооперація поглиналася виробничою, що «знімало» протиріччя між колективізацією та кооперуванням. Об'єктом посиленої уваги законодавця стала колгоспна система [208]. Станом на 1 травня 1930 р. уже діяло 21 078 колгоспів, які об'єднували 2 822 тис. господарств, що становило 41,3 % усіх бідняцько-середняцьких господарств в Україні [209]. У результаті здійснених заходів

у 1930 р. сільськогосподарська кооперація, яка виникла в період непу, була фактично ліквідована.

Перетворення селянина на колгоспника означало, по суті, позбавлення його власності на засоби виробництва й набуття статусу звичайного найманого працівника, чому сприяв «Зразковий статут сільськогосподарської артілі», затверджений ЦВК і РНК СРСР 1 березня 1930 р. [210]. Кооператори Західної України розглядали його як інструмент нового закріпачення селянства, повернення до «панщини», і заперечували кооперативний характер колгоспів [211].

Мету створення сільськогосподарської артілі статут визначив як побудову великого колективного господарства (ст. 1). Усі межі знищувалися, створювався єдиний земельний масив колгоспу, який за жодних обставин не повинен зменшуватися (ст. 2 і ст. 3). Тобто члени артілі, вибуваючи з неї, не могли одержати земельний наділ із площ артілі [212*].

Юридична періодика підхопила гасла, вироблені партійними ідеологами: новий статут сільськогосподарської артілі в публікаціях 1930 р. називали «конституцією нового соціалістичного землеробства», в якій «зосереджено весь творчий досвід основних мас села та керівної ролі робітничої класи» [213]. Я. Рапопорт у рецензії на один із коментарів зразкового статуту говорив про нього як про «нормальний статут», що віддзеркалювало у свідомості правника фактичну роль цього документу в регламентації діяльності колгоспів [214].

Таким чином, законодавство років непу створило правові умови для відродження сільськогосподарської кооперації після її фактичного знищення в роки «воєнного комунізму» та сприяло розвитку низки видів сільськогосподарських кооперативів [215*]. За словами українського юриста В. Альбова, законодавство відродило останні «з яскраво підкресленими властивостями приватно-правового характеру», визначивши при цьому їх місце «в загальній системі планового радянського господарства» [216]. Саме перебування в системі такого типу зумовило цілеспрямоване одержавлення сільськогосподарської кооперації наприкінці десятиліття. Практика примусової колективізації селянства переконливо засвідчила нігілістичне ставлення партійно-державного апарату до законодавчих актів про кооперацію, їх формальне, декларативне значення.

Попри загальну «колективізаційну» тенденцію в народному господарстві, яка виявлялася й у галузі дрібної промисловості, вплив держави на діяльність промислової кооперації, на відміну від сільськогосподарської, зі згортанням непу не набув такої жорсткості й руйнівного

спрямування. Пояснюється це дією низки чинників, серед яких і відносна економічна нерозвиненість кустарної промисловості, і її необхідність в умовах пріоритетного розвитку важкої індустрії та допоміжний (підсобний) характер щодо останньої, і менший ступінь «політичної небезпечності» організацій кустарів і ремісників (пролетарський склад основної їх маси) [217*].

Спеціальне законодавство про промислову кооперацію періоду непу бере початок з постанови РНК УСРР «Про кустарну та дрібну промисловість і сільськогосподарську кооперацію» від 21 червня 1921 р. [218], яка встановила основні засади взаємовідносин органів влади і промислової кооперації в нових економічних умовах. Державні органи мусили сприяти розвитку кооперації, уникати зайвої регламентації й формалізму, не обмежувати кустарів [219*] у вільному збуті їх продукції, давати замовлення кооперативним організаціям переважно перед приватними особами, вживати заходів проти порушення кооперацією трудового законодавства, зловживання переслідувати лише в судовому порядку (ст. ст. 1-6). Для організацій промислової кооперації не вище губернського рівня закріплювалась явочна система створення на засадах добровільності й самоврядування (ст. 10). Разом з тим, вступ кооперативів до губспілок, а останніх – до Вукопспілки був обов'язковим (ст. 10). Отже, загалом промислова кооперація разом із сільськогосподарською вже в перші місяці після проголошення непу була поставлена в значно вигідніше правове становище, ніж споживча.

Основний спеціальний закон «Про промислову кооперацію» було видано ВУЦВК і РНК УСРР 12 листопада 1921 р. за зразком аналогічного декрету РСФРР від 7 липня 1921 р. Текстуально він був дуже близьким до закону УСРР про сільськогосподарську кооперацію.

Законом від 12 листопада працівникам кустарних та інших промислів надавалося право утворювати промислові кооперативні товариства й артілі з метою провадження спільного виробництва й організації праці своїх членів (ст. 1). Встановлюючи мету кустарно-промислової кооперації, законодавець не визначав галузей виробництва, в яких могли утворюватися товариства й артілі, і надто загально висловився щодо можливих їх форм, що, на думку провідного юрисконсульта Українкустарспілки П. Я. Станіславського, створювало можливості для існування псевдокооперативів [220] і зумовлювало прискіпливу увагу держави до використання найманої праці в цій галузі кооперації.

Наймана праця як у підприємстві товариства, так і в господарствах окремих членів допускалася лише для допоміжних робіт або

робіт, що потребували спеціальних знань, причому кількість найманих працівників не могла перевищувати 20 % від членського складу товариства (прим. 1 до ст. 1). Наймана праця в основному виробництві артілі допускалася лише у виняткових випадках за постановою органів РНГ УСРР (прим. 2 до ст. 1). Контроль за додержанням зазначених приписів був одним з основних завдань губкооперкомів. Так, у листі Подільського губкооперкому до губпромспілки від 12 листопада 1923 р. з приводу млинарних, маслобійних і крупорушних артілей зазначалося, крім іншого, що «більшість зареєстрованих, наприклад, іншими губкооператкомами артілей зазначених типів довелось в належний спосіб ліквідувати за виявленням некооперативності цих артілей» [221].

Промислові кооперативи мали права юридичної особи, могли укладати різні договори, брати на себе зобов'язання, набувати матеріали, інструменти, обладнання, наймати приміщення, відкривати майстерні та інші підприємства як для виробництва, так і для збуту своїх виробів (ст. 4). Закон не закріплював право промислової кооперації провадити кредитні й споживчі операції та культурно-освітню діяльність. На практиці нагальна потреба кустарів і ремісників у коштах зумовила виконання функції кредитування своїх членів. Це право було передбачене постановою Головкооперкому від 4 лютого 1922 р. [222].

Закон пропонував державним органам допомагати кустарям кооперуватися, зокрема, забезпечувати їх замовленнями переважно перед приватними особами, авансувати їх сировиною й коштами, надавати перевагу в одержанні приміщень, придбанні інструментів і заготівлі сировини (ст. 6). Промислові кооперативи не підлягали контролю РСІ (ст. 8). На практиці державні органи віддавали перевагу приватнику, кооперативи гостро відчували нестачу матеріальних і фінансових ресурсів, внаслідок чого становище промислової кооперації осмислювалося як кризове [223].

Промислово-кооперативні організації (не вище губернського рівня) утворювалися в явочному порядку (ст. 11). Промисловим товариствам й артілям у кількості не менше трьох надавалася можливість вільно об'єднуватись у спілки за територіальною або виробничою ознакою (ст. 2), хоча створення всеукраїнських і обласних об'єднань промислової кооперації потребувало попереднього дозволу президії ВУЦВК (ст. 12). Промсекції споживспілок і Вукопспілки ліквідувалися (прим. до ст. 2 і прим. до ст. 12), що означало організаційне відокремлення промислової кооперації від споживчої.

Отже, з осені 1921 р. законодавче регулювання промислової кооперації здійснювалося на основі принципів: добровільності членства в кооперативах, відносної свободи спілкового будівництва, самодіяльності, господарського розрахунку та самоврядування кооперативних організацій. Хоча промислові кооперативи користувалися значною свободою господарської діяльності, але, як і сільськогосподарські кооперативи, вони мали виконувати державні завдання (на договірних засадах) і одержували матеріальну підтримку, пільги та переваги з боку держави, потрапляючи в економічну залежність від неї.

Лібералізм радянської влади щодо кустарів і ремісників значною мірою пояснюється низьким ступенем їх «кооперованості» на початку непу. У звіті уряду УСРР за період з 1 жовтня 1922 р. по 1 жовтня 1923 р. зазначалося, що кількість кустарних господарств становить близько 300 тисяч з 1 млн. робочих рук, тоді як первинних кооперативів діє лише 510 з 17044 членів у них [224]. У літературі ця обставина пояснюється тим, що в силу об'єктивних причин (розсіяність кустарів на значній території, нерозвиненість процесів суспільного поділу праці в регіонах) велика частина кустарної промисловості не могла стати об'єктом кооперування [225].

Основними видами промислових кооперативів у роки непу, за висновком Е. Н. Штанделя, стали: виробничі, які кооперували працю своїх членів на засадах усуспільнення знарядь і засобів виробництва, а також здійснювали закупівлю сировини та збут продукції власного спільного виробництва; виробничі «складово-сировинні», які об'єднували працю членів у виробництві шляхом спільної заготівлі сировини й спільного збуту продуктів, вироблених членами індивідуально; закупівельні (постачальні) кооперативи, що здійснювали лише закупівлю сировини; збутові, які провадили збут продуктів індивідуального виробництва своїх членів; промислові кредитні кооперативні товариства, які здійснювали виробниче кредитування членів, поєднуючи його зі збутово-постачальною й іншою діяльністю [226].

У законі «Про промислову кооперацію» законодавець обійшов увагою трудові кооперативи, які лише організовували фізичну або розумову працю членів, що використовувалася в чужому виробництві. Постановою ВУЦВК «Про трудові кооперативні товариства» від 11 липня 1923 р. чинність закону від 12 листопада 1921 р. було поширено і на цей вид товариств [227*], тоді як у РСФРР постановою ВЦВК та РНК РСФРР від 15 грудня 1924 р. трудові артілі було виділено із загальної системи промислової кооперації [228]. Відмінність у правовому статусі

трудових артілей в УСРР і РСФРР призводила до «плутанини» в застосуванні податкових законів Союзу РСР [229].

Законодавчі акти про промислову кооперацію, що видавалися на розвиток закону від 12 листопада 1921 р., були переважно спрямовані на боротьбу з псевдокооперативами, регламентацію охорони праці в промислових кооперативах та встановлювали для них нові пільги й переваги.

Про прагнення законодавця запобігти зловживанням (передусім спробам капіталістичної експлуатації найманої праці) у промисловій кооперації свідчать, зокрема: постанова РНК УСРР «Про охорону праці й забезпечення прав осіб, які працюють у промислових кооперативних підприємствах» від 4 січня 1923 р. [230] та виданий на її виконання обіжник НКЮ УСРР [231], обіжник Головкооперкому про ознаки кооперативності кустарно-промислових артілей від 2 квітня 1923 р. [232], постанова РНК СРСР «Про порядок з'єднання та роз'єднання промислово-кооперативних товариств і спілок» від 24 липня 1923 р. [233], постанова ЦВК і РНК СРСР «Про основні засади навчання в кустарів, ремісників, у промисловій кооперації та трудових артілях» від 15 жовтня 1926 р. [234]. Остання зобов'язувала промислові кооперативи приймати учнів лише на підставі письмового договору (ст. 2) і закріплювала обов'язкові умови таких договорів (ст. 3). На розвиток цього закону ВУЦВК та РНК УСРР 15 квітня 1927 р. видали «Тимчасові правила учнівства в кустарів і ремісників, а також у промисловій кооперації та трудових артілях» [235].

У практиці застосування цього законодавства знаходилося достатньо місця для адміністративної й судової сваволі. Так, автор однієї з публікацій у часописі «Червоний юрист» піддав критиці дії інспекторів праці й судових органів, спрямовані на притягнення до кримінальної відповідальності керівників «фальшиво-кооперативних об'єднань» і навіть його членів (фактично –найманих працівників), які «вперто стоять на тому, що вони є членами об'єднання» [236]. Можна погодитися з автором статті, що названі ним найпоширеніші підстави обвинувальних вироків у таких справах не витримують жодної критики.

Крім раніше згадуваних законодавчих актів про пільги й переваги кооперації загального значення, було видано низку загальносоюзних і республіканських законів про податкові пільги, спеціально адресованих промисловим кооперативам [237], що, безперечно, посилювало їх фінансову залежність від держави і створювало передумови для втягнення в систему державно-планового господарства. Разом з тим, з другої половини 1926 р. спостерігалося посилення податкового тягаря для про-

мислової кооперації [238], що давало підстави П. Я. Станіславському констатувати нестабільність правового статусу її організацій як відображення своєрідних рис цієї галузі та особливої її ролі в радянській економіці [239].

Промислова кооперація, як і сільськогосподарська, організаційно мала складну структуру, хоча коло її спеціальних галузей було вужчим. Особливе місце серед них займала кооперація інвалідів. Розуміння кооперації інвалідів як окремої галузі було досить умовним: кооперативні об'єднання інвалідів відрізнялися не функціональною ознакою, а специфічним соціальним складом, у зв'язку з чим мали деякі риси організацій соціального забезпечення, що ставило під сумнів їх кооперативну природу.

Зародки інвалідної кооперації в УСРР з'явилися у 1920 р., коли Кооперативний комітет УСРР своєю постановою про утворення первинних осередків інвалідної кооперації, затвердженою РНК УСРР 22 лютого 1920 р., здійснив спробу юридичного оформлення процесу кооперування інвалідів війни і праці [240]. Розвиток законодавства про інвалідну кооперацію в УСРР періоду непу розпочався з видання постанови ВУЦВК «Про соціальне забезпечення військових інвалідів та родин військових службовців на випадок смерті останніх» від 23 вересня 1922 р. [241]. Цей розвиток характеризувався поступовим посиленням ознак кооперативності організацій, що належали до цієї галузі.

Постанова Головкооперкому від 5 листопада 1923 р. [242] передбачила можливість створення кооперативів інвалідів як споживчих, промислових і сільськогосподарських (ст. 1 і ст. 2). Торговельно-посередницька діяльність промислових і сільськогосподарських кооперативів інвалідів мала здійснюватися з метою збуту виробів власного виробництва та постачання сировини для цього виробництва (ст. 3). Інвалідам дозволялося створювати споживчі організації лише в містах як первинні кооперативи з обов'язковим їх вступом до райспілки загальноспоживчої кооперації на правах ЄСТ (ст. 1).

Проте своєю постановою «Про завдання інвалідної кооперації та її реорганізацію» від 2 квітня 1924 р. Головкооперком змінив підхід: кооперація інвалідів розглядалася в ній як виробнича, а її споживча функція скасовувалась як другорядна [243]. За цією постановою інваліди могли утворювати кооперативи декількох видів: виробнича артіль (як промислова, так і сільськогосподарська); виробничо-збутове товариство, трудова артіль. На засадах добровільності утворювалися лише первинні кооперативи інвалідів, тоді як вступ до спілок був обов'язковим. За

постановою Головкооперкому від 29 жовтня 1926 р. усі кооперативи інвалідів переводилися на нормальні статути, затверджені ним 12 серпня 1925 р. і 9 жовтня 1926 р. [244].

Доволі неординарним явищем у галузі промислової кооперації були товариства кустарів і ремісників, що ставили своїм завданням виключно захист правових інтересів своїх членів, а не обслуговування їх господарств. Вони виникали у деяких містах у перші роки непу, реагуючи на що Українкустарспілка 2 жовтня 1923 р. надіслала Головкооперкому листа з проханням «звернутися до Міжкоопради з пропозицією перешкодити існування й організації знову таких об'єднань кустарів і ремісників». Прохання мотивувалося тим, що згадані кооперативи «не мають під собою жодної господарської бази, ризикують виродитися у політично шкідливі організації» [245].

Початок завершального етапу розвитку радянського законодавства про промислову кооперацію періоду непу знаменувала собою постанова РНК СРСР «Про кустарну промисловість і промислову кооперацію» від 3 травня 1927 р. [246]. Законодавець намагався виправити недоліки (з погляду завдань «соціалістичного» будівництва) державного регулювання промислової кооперації, які стали очевидними на тлі товарного дефіциту в країні й надлишку робочої сили в сільській місцевості. Постановою передбачалося поглиблення плановості в діяльності промислової кооперації: більш злагоджене постачання кустарної промисловості сировиною й напівфабрикатами з укладенням генеральних і типових договорів та здійснення всієї заготівлі кустарних виробів державними й кооперативними установами через промислову кооперацію шляхом надання їй замовлень на підставі таких же договорів (розд. I); упорядкування експорту кустарних виробів та імпорту машин й устаткування, потрібних для кустарної промисловості (розд. II), тощо. Нові пільги промислової кооперації (розд. III-IV) мали супроводжуватися заходами, спрямованими на «раціоналізацію», організаційне вдосконалення її роботи (розд. V), що межували із втручанням у внутрішні справи кооперативних організацій. Постанова від 3 травня 1927 р., закріпивши принципи взаємин держави з промисловою кооперацією на новому етапі розвитку країни, мала директивно-декларативний характер і потребувала деталізації більш конкретними за змістом нормативно-правовими актами.

Невдовзі – 11 травня 1927 р. – був прийнятий законодавчий акт, що став основним загальносоюзним законом про промислову кооперацію в роки непу. Його було видано у формі Положення «Про промислову

кооперацію». Разом із Положенням ЦВК та РНК СРСР прийняли постанови «Про надання чинності положенню про промислову кооперацію» [247] та «Про пільги з гербового збору для промислової кооперації» [248]. Очевидно, законодавець не випадково обрав для нового закону назву «положення»: порівняно з іншими законами про кооперацію воно відрізнялося детальністю і складалося з 7 розділів і 38 статей.

За Положенням промислові кооперативні товариства могли об'єднувати своїх членів для спільного виробництва, збуту та постачання, а також користування знаряддями праці (ст. 1). Об'єднуватися в кооперативи дозволялося лише в галузі одного чи кількох господарчо пов'язаних між собою підприємств та промислів [249*].

Допускалося створення товариств змішаного типу – з промисловими й сільськогосподарськими функціями (прим. 1 до ст. 1). Поєднання промислової й сільськогосподарської діяльності в одному кооперативі було доцільним для сільських місцевостей, де кустарні промисли були малорозвинені. Приписи Положення від 11 травня 1927 р. поширювалися також на промислово-кредитні товариства (прим. 2 до ст. 1) з урахуванням норм «Положення про кооперативний кредит» від 18 січня 1927 р. Трудових артілей Положення від 11 травня 1927 р., як і закон 1921 р., не передбачало.

Ст. 6 помітно розширювала правоздатність промислових кооперативів, яким дозволялося: створювати склади, відкривати контори, агентства та представництва; при потребі передавати стороннім особам (нечленам) сировину для переробки й вироби товариства для кінцевої обробки, якщо цю роботу не можна було виконати силами й технічними засобами самого товариства; постачати своїм членам продукти харчування й речі широкого вжитку «коли це через умови місця й часу потрібно, щоб провадити промисел»; з дозволу відповідної спілки набувати для перепродажу чужі вироби в кустарів і ремісників, що проживають у районі діяльності товариства та не є його членами, а також постачати їм сировину й знаряддя (оборот за цими операціями законодавством союзних республік мав обмежуватися певним відсотком); приймати вклади від членів; під наглядом відповідних державних органів провадити культурно-освітню роботу. Регламентація найманої праці в промислових кооперативах не зазнала принципових змін (ст. 8).

Отже, промислові кооперативи в певних межах могли провадити споживчі й кредитні операції, а також вести торгівельні операції з нечленами. В УСРР торгівля виробничих кустарно-промислових артілей продукцією не власного виробництва врегульовувалася спеці-

альною постановою Головкооперкому від 16 липня 1926 р. [250]. Така торгівля могла здійснюватися: лише за дозволом окркооперкому за поданням райпромспілки; з метою полегшення збуту власної продукції; в обсягах, що не перевищують збут власної продукції; із зарахуванням усього чистого прибутку від такої торгівлі до основного капіталу.

За Положенням реєстрація промислових кооперативів мала здійснюватися в явочному порядку за законодавством союзних республік, причому відмова товариству в реєстрації допускалася лише в разі, коли його статут суперечив закону (ст. 3). Реєстрація сільських промислових товариств передавалася в райони. Оцінюючи процедуру реєстрації за Положенням від 24 травня 1927 р., Ф. І. Крижанівський зазначав, що «цей декрет надає максимум прав та можливостей для організації кооперації, чого не давав ще ні один з попередніх кооперативних декретів» [251].

Спілкове будівництво в промисловій кооперації мало здійснюватися на добровільних засадах, причому існувала можливість створення змішаних (разом із сільськогосподарськими та кредитними товариствами) спілок, але за умови переважання в них промислових кооперативів (ст. 29).

Нововведенням у масштабі СРСР були приписи Положення 1927 р. про обов'язкові ревізії з боку спілок для товариств, що мали членство у спілках промислових кооперативів, і з боку відповідного державного органу – для інших кооперативів (ст. 27). Для України, де такі ревізії здійснювалися за постановою Головкооперкому з 1922 р. [252], зазначений порядок не був новим.

Таким чином, загальносоюзне Положення «Про промислову кооперацію» становило важливий крок у розвитку радянського кооперативного законодавства: воно було найліберальнішим, що, вочевидь, пояснювалося кволістю промислової кооперації та її потрібністю в умовах індустріалізації; найдетальнішим за змістом серед усіх інших основних законів про кооперацію (достатньо детальним, щоби зменшити регулятивну роль відомчих актів, і надміру детальним з огляду на конституційні повноваження союзних органів у справі регулювання кооперації); доволі гнучким в аспекті поєднання загальносоюзного й республіканського законодавчого регулювання в деяких, переважно другорядних питаннях.

На підставі загальносоюзного в УСРР було видано республіканське «Положення про промислову кооперацію», затверджене постановою ВУЦВК і РНК від 16 травня 1928 р. Воно пристосувало реєстрацію промислових кооперативів до системи, створеної за законодавством

УСРР (ст. 3). Положення обмежило обіг кооперативних товариств із некооперованими кустарями 50 % від загального обігу товариства, причому чистий прибуток, одержаний від цих операцій, не підлягав розподілу між членами та мав відраховуватися у власний капітал товариства (прим. 2 до ст. 6). Були деталізовані норми, які регламентували використання найманої праці в товариствах (ст. 9). Крім того, українське Положення підтвердило кооперативний статус трудових артілей як складової системи промислової кооперації (прим. 2 до ст. 1). Воно, будучи великим за обсягом (93 статті), містило й чимало інших специфічних норм, що надмірно деталізували законодавчу регламентацію діяльності промислових кооперативних організацій, явно звужуючи можливості для статутної нормотворчості.

Український законодавець пішов далі за союзного у впровадженні планових засад у життя промислової кооперації (ст. 85 і ст. 87). У РСФРР питання про «заміну у внутрішньокооперативному обігові договорів постановами органів вищої промкооперативної організації» було поставлено в порядок денний нарадою юрисконсультів промислово-кооперативних організацій РСФРР та юрисконсультів республіканських центрів промислової кооперації, яка відбулася 15-19 січня 1929 р. [253].

Завершує розвиток законодавства про промислову кооперацію періоду непу постанова РНК СРСР «Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію» від 21 травня 1928 р., яка вказала на «недооцінку ролі кустарно-ремісничої промисловості» й недостатньо повне впровадження в життя приписів постанови РНК СРСР від 3 травня 1927 р. Постановою передбачалося подальше втягнення промислової кооперації в плановий сектор економіки, зростання ступеня усуспільнення засобів виробництва і праці в промислових кооперативах (перехід від домашньої роботи до роботи в загальних майстернях). Новизна її змісту полягала передусім у диференційованому підході законодавця до регламентації статусу промислових кооперативів залежно від виду промислів та районів діяльності.

Якщо наприкінці 1922 р. в УСРР існувало 565 промислових кооперативів з 8075 членами [254], то в 1927 р. 1903 промислові кооперативи об'єднували 113790 членів [255]. Того ж року в Україні налічувалося близько 525 тисяч кустарів, з яких до кооперативів належало не більше 25 % [256]. Отже, потенціал подальшого кооперування кустарів був великий. На етапі згортання непу воно відбувалося колективізаторськими методами, і на 1 жовтня 1929 р. промислові кооперативи включали вже 272 тисячі членів або 37 % від загальної кількості кустарів

УСРР [257]. Відповідно, законодавча активність у галузі промислової кооперації не спадала і в наступні роки [258].

«Колективізація» у дрібній промисловості, як і в сільському господарстві, передбачала репресії та чистки з метою «усунення» капіталістичних елементів із кооперативних організацій, ліквідації «диких» (не залучених до спілок) промислових кооперативів. Так, на засіданні РНК УСРР 24 вересня 1929 р., де розглядалося питання про наслідки обслідування «диких» промислових кооперативів, Головкооперком повідомив, що за відомостями з 32 округів із загальної кількості 958 «диких» кооперативів, які існували до обслідування, ліквідовано 435 і залишається існувати надалі 523 кооперативи, причому 276 промислових кооперативів уже «втягнено до складу членів промспілок або об'єднано з кооперативними членами профспілок». РНК визнала заходи, вжиті Головкооперкомом щодо заборони утворення надалі «диких» кооперативів, правильними [259].

Аналізуючи зазначені процеси, В. Г. Єгоров доходить висновку, що колективні підприємства кустарів, створені в результаті адміністративного й економічного тиску радянської влади, мали лише зовнішню схожість з об'єднаннями, народженими еволюцією дрібнотоварного виробництва. На відміну від останніх вони були позаринковими утвореннями з рисами підсобної галузі соціалістичної промисловості [260].

Та найбільші сумніви щодо відповідності ознакам кооперативності виникають стосовно радянської кредитної кооперації. Її відродження (після цілковитого знищення в роки «воєнного комунізму») розпочалося лише в 1922 р., оскільки інфляція, відсутність регулярного грошового обігу, бідність населення і його недовіра до фінансових установ та інші чинники потужно гальмували цей процес. Статусний закон – постанову ВУЦВК «Про кредитну кооперацію» було видано лише 5 квітня 1922 р.

За мету створення кредитних кооперативів (кредитних і ощадно-позичкових товариств) законодавець визначив забезпечення своїх членів пільговими позичками для задоволення їх господарчих потреб, «планове та доцільне об'єднання грошових засобів окремих членів товариства з метою задовольнити більш значні господарчі потреби», придбання потрібних у промислах та господарствах членів товариства засобів і посередництво в збуті продукції членів товариства (ст. 1). Товариствам надавалося право об'єднуватись у спілки (ст. 2). Кредитні кооперативи та їх спілки визнавалися юридичними особами (ст. 5).

Відмінність між кредитними й ощадно-позичковими товариствами законодавець не визначив. Не згадував він і про товариства взаємного

кредиту, які набули великого поширення в дореволюційні часи й частково відродилися в радянських умовах. Правова природа товариств цього виду, що об'єднували зазвичай не «трудящих», а представників буржуазії, залишалася проблемним питанням, але деякі правники вважали їх кооперативами [261].

Як випливає зі змісту ст. 1 закону від 5 квітня 1922 р., кредитні кооперативи мали право кредитувати лише виробничі потреби господарств членів. Прив'язка функціонування кредитних кооперативів до виробничої діяльності їх членів зумовлювала й дозвіл обслуговувати цю діяльність шляхом провадження постачальних і збутових операцій. Крім позикових і вкладних операцій, їм дозволялося провадити заставні, боргові, торговельно-посередницькі та комісійні операції (ст. 6). Отже, мала місце тенденція до надання кредитним кооперативам універсального характеру. Функції кредитних кооперативів щодо виконання державних завдань законом не визначалися. Не передбачалася в ньому і діяльність, спрямована на задоволення культурних потреб членів кооперативу.

Встановлений законом порядок створення кредитних кооперативів свідчив про особливу пильність держави щодо цього виду організацій. Кредитні товариства та спілки з районом діяльності не більше як одна чи кілька волостей могли створюватися в явочному порядку (їх статути реєстрували кооперкоми за наявності позитивного висновку губфінвідділу) (ст. 10), тоді як спілки з районом діяльності в декілька повітів або губернію створювалися лише за попереднім дозволом губвиконкому та за висновком губфінвідділу (ст. 11). Про порядок ліквідації кредитних кооперативів у законі вказівок не містилося.

Нагляд за кредитною кооперацією мали здійснювати Головкооперком, Наркомфін та Наркомзем (ст. 13). Отже, кредитно-кооперативні організації було поставлено під особливий контроль державних органів. На підставі ст. 13 закону від 5 квітня 1922 р. Головкооперком видав постанову «Про ревізію кредитних кооперативів та їх спілок і нагляд за ними» від 23 лютого 1924 р., в якій серед органів нагляду за кредитною кооперацією Наркомзем не згадувався: зазначену функцію мали виконувати Головкооперком разом з органами Наркомфіну [262].

Оцінюючи практичне значення закону від 5 травня 1922 р., Ф. І. Крижанівський зазначав, що хоча цей закон був розрахований на організацію селянських кредитних кооперативів, селянство наданих ним можливостей майже не використало – на його підставі створювалися переважно «містечкові» кредитні й ощадно-позичкові товариства

промислового типу [263]. Селянство ж для кредитних операцій продовжувало користуватися послугами універсальних сільськогосподарських товариств, нормативна регламентація діяльності яких передбачала й виконання кредитних функцій.

На засіданні Кодифікаційної комісії при Головкооперкомі 1 квітня 1924 р. відбулася дискусія між прибічниками збереження «чистих» кредитних кооперативів та передання кредитних функцій іншим видам кооперації. Пропонувалося й поєднати ці два підходи [264]. Узгоджене рішення комісія спромоглася виробити лише на засіданні 8 квітня: право здійснювати кредитні функції визнавалося за іншими видами кооперації, проте принцип організації кооперативів з чисто кредитними функціями на засадах закону від 5 квітня 1922 р. також вирішили зберегти [265].

Отже, крім власне кредитних кооперативів, для яких кредитна функція була основною, кредитні операції провадили також сільськогосподарські, промислові і споживчі товариства, що були створені й діяли на підставі відповідних законів про інші галузі кооперації. Вживаючи заходів до зміцнення майнового становища кооперативів, держава в перші роки непу переймалася насамперед проблемою відродження сільськогосподарського виробництва. Тому з 1923 р. почала формуватися так звана система сільськогосподарського кредиту, яка за своєю юридичною природою не вписувалася ні в рамки кредитної, ні в рамки сільськогосподарської кооперації. Вона складалася зі спеціальних кредитних установ, які, одержуючи державні кошти, спрямовували їх на фінансове обслуговування сільського господарства.

Законодавчою основою для створення системи сільськогосподарського кредиту в УСРР стала постанова ВУЦВК «Про відновлення сільського господарства й сільськогосподарської промисловості та про організацію для селянства сільськогосподарського кредиту» від 24 січня 1923 р. [266]. За цією постановою при ВУЦВК із представників наркоматів та кооперативних центрів утворювався «Комітет допомоги сільському господарству та сільськогосподарській промисловості», очолюваний головою ВУЦВК (ст. 1 і ст. 2). Завданням Комітету була організація мережі місцевих (губернських, районних та інших) товариств сільськогосподарського кредиту – сільбанків (ст. 3). Засновниками цих товариств мали бути Держбанк, Наркомзем, Українбанк, а також інші державні, громадські й кооперативні організації та окремі громадяни (ст. 4). Позичальниками виступали окремі селяни та первинні кооперативи кредитної, сільськогосподарської, сільської кустарно-промислової та

сільської споживчої кооперації (ст. 6). Товариствам сільськогосподарського кредиту надавалося право здійснювати посередницькі, банківські, кредитні операції, відкривати відділення й агентства, а також мати як агентів чи кореспондентів первинні кооперативи (ст. 13).

На виконання постанови ВУЦВК і з посиланнями на російське законодавство РНК УСРР 3 червня 1923 р. видала постанову «Про порядок утворення товариств сільськогосподарського кредиту» [267]. Дозвіл на їх відкриття та реєстрація їх статутів покладалися на «Комітет допомоги сільському господарству та сільськогосподарській промисловості», що мав тісно співпрацювати з Укрдержпланом. Уряд РСФРР ще 1 березня 1923 р. затвердив нормальний статут товариств сільськогосподарського кредиту, зміни до якого вносилися вже урядом СРСР [268].

До кінця 1923 р. друга ланка системи сільськогосподарського кредиту була сформована, а наприкінці листопада 1923 р. розпочав свою роботу й Український сільськогосподарський банк – Укрсільбанк, що утворив верхню ланку системи сільськогосподарського кредиту [269]. Сільбанки, як і Укрсільбанк, були утворені з переважною участю державного капіталу.

Функції низової ланки спочатку виконували первинні кооперативи різних галузей, з якими губсільбанки укладали так звані «кореспондентські» (комісійні) договори, створюючи в такий спосіб агентську мережу. Оскільки товариства-кореспонденти, видаючи позики від імені та за рахунок сільбанків, нерідко діяли недостатньо фахово й сумлінно, ефективність виконання покладених на сільбанки державою функцій була вкрай низькою. Тому наступним етапом розвитку системи сільськогосподарського кредиту, що розпочався з кінця 1924 р., стало передання позик в основні капітали первинних кооперативів з тим, щоб вони кредитували селянство від власного імені і на власний ризик [270]. Організаційно такі зміни супроводжувалися переведенням найбільш життєздатних універсальних сільськогосподарських товариств на статут сільськогосподарських кредитних товариств і включенням їх до так званої «основної мережі сільськогосподарських кредитних товариств».

Сільськогосподарські кредитні товариства, надаючи позики своїм членам, мали додержуватися директивних вказівок сільбанків. Організаційно зазначені товариства продовжували належати до системи сільськогосподарської кооперації, проте фактичний їх стан характеризувався подвійною господарською залежністю. Таким чином, система сільськогосподарського кредиту була неоднорідною за складом і фінансовими джерелами функціонування – державно-кооперативною.

15 квітня 1925 р. Головкооперком затвердив зразковий «Статут кредитного сільськогосподарського кооперативного товариства» [271], з виданням якого замість універсальних сільськогосподарських товариств із кредитними функціями (сільськогосподарських кредитних товариств) утворювались кредитні сільськогосподарські товариства з посередницькими функціями. Незначна зміна назви означала значні зміни у правовому статусі. Якщо сільськогосподарські кредитні товариства здійснювали насамперед постачально-збутові операції, збитки за якими нерідко призводили до повної ліквідації товариства (при цьому втрачалися кошти, надані державою), то кредитні сільськогосподарські товариства мали займатися головним чином ощадно-кредитною роботою, а торгівельні збутово-постачальні операції вести лише за власний рахунок, створюючи для цього спеціальний капітал.

Установи сільськогосподарського кредиту всіх ступенів отримали значні податкові пільги [272]. Постановою ВУЦВК від 30 квітня 1925 р. товариствам, уведеним до «основної мережі», надавалося право безспірного стягнення з позичальників боргів в адміністративному порядку [273]. Водночас, держава посилила контроль за цільовим використанням оборотних коштів, як одержаних товариствами від сільбанків, так і сформованих за рахунок пайових внесків і вкладів членів [274].

Заходи, які вживалися для зміцнення системи сільськогосподарського кредиту, за 1925-1926 рр. дозволили збільшити кількість кредитних товариств основної мережі Укрсільбанку до 1544 [275]. Проте якісний стан цієї системи поліпшився мало. Як зазначає О. О. Бунін, у сконструйовану непом державно-кооперативну модель сільськогосподарського кредиту від самого початку був закладений механізм розкладу і дезорганізації. Безперервну кризу цієї системи, на думку вченого, зумовили половинчастість і урізаність класичного механізму кооперативного кредиту [276].

В останні роки непу розпочалася реорганізація середньої ланки системи сільськогосподарського кредиту в напрямку поступової заміни сільбанків сільськогосподарськими кредитними спілками. РНК УСРР 27 серпня 1926 р. видала постанову «Про реорганізацію районних спілок сільськогосподарських кооперативів у кредитні спілки», що встановлювала вимоги, яким має відповідати спілка сільськогосподарських кооперативів, котра бажає перейти на статут кредитної спілки [277]. Реорганізації універсальної сільськогосподарської спілки в кредитну передував детальний аналіз її фінансово-господарського стану. Кредитні спілки безпосередньо вносилися до кредитного плану

Укрсільбанку, який передавав їм усі кредитні кошти, призначені для даного району. Згідно зі ст. 12 постанови від 27 серпня 1926 р. усі взаємовідносини спілки з «Сільським господарем» зберігалися, доповнюючись певною організаційною залежністю від Укрсільбанку.

7 січня 1927 р. уряд СРСР видав «Положення про систему сільськогосподарського кредиту», яким було кодифіковано численні законодавчі акти щодо зазначеної системи [278]. За цим законом систему сільськогосподарського кредиту утворювали Центросільбанк, республіканські сільбанки, місцеві сільбанки, а також «сільськогосподарські кредитно-кооперативні організації по лінії кредитної діяльності цих організацій» (ст. 2). Діяльність сільбанків мали регулювати й контролювати органи Наркомфіну (ст. 7). Згідно зі ст. 15 Положення діяльність сільськогосподарських кредитно-кооперативних установ у галузі сільськогосподарського кредиту регулювалася «Положенням про кооперативний кредит», затвердженим постановою ЦВК та РНК СРСР 18 січня того ж року.

Головна суть організаційних змін, запроваджених «Положенням про кооперативний кредит», полягала в ліквідації кредитної кооперації як окремої галузі, але без ліквідації кредитних кооперативів. Останні, залежно від складу членів, мали ввійти або до сільськогосподарської, або до промислової кооперації (ст. 1). Сільськогосподарські кредитні товариства підлягали дії законодавства про сільськогосподарську кооперацію, а промислові кредитні товариства – законодавства про промислову кооперацію. Законодавець виходив із рівноправності організацій промислової кредитної та сільськогосподарської кредитної кооперації в частині їх кредитної діяльності.

Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про затвердження положення про кооперативний кредит» від 18 січня 1927 р. за сільськогосподарськими і споживчими товариствами залишила лише один вид кредитних операцій – приймання вкладів від своїх членів (ст. 2 і ст. 3). Кооперативні організації, які провадили кредитні операції до видання Положення від 18 січня 1927 р., зберігали за собою це право лише протягом певного строку, що мав визначатися законодавством союзних республік, із подальшим переходом на новий статут (ст. 4).

За «Положенням про кооперативний кредит» кредитно-кооперативні організації мали на меті обслуговувати кредитом виробничі потреби господарств, а також «полегшувати населенню заощаджувати й нагромаджувати грошові кошти» (ст. 2). Крім того, їх завданнями, відповідно до загальних функцій сільськогосподарської й промислової

кооперації, були організація збуту продукції своїх членів та постачання їх господарствам необхідних засобів виробництва (ст. 2).

Членами кредитних товариств, крім фізичних осіб, могли бути й первинні кооперативи всіх галузей за умови, що їх правління перебуватимуть у «районі кооперування» кредитного товариства (ст. 3). Такий підхід законодавця до регламентації членства в кредитних кооперативах переслідував мету створити сприятливі умови для обслуговування ними всіх галузей кооперації, а також фінансово зміцнити самі кредитні кооперативи. Товариствам дозволялося утворювати спілки зі складом членів як однорідним, так і змішаним (ст. 4).

Якщо за законом УСРР «Про кредитну кооперацію» від 5 квітня 1922 р. вид відповідальності членів за зобов'язаннями товариства встановлювався статутом, то за Положенням від 18 січня 1927 р. передбачалася додаткова (в кратному, згідно з статутом, відношенні до відкритого кредиту або до паю) відповідальність (ст. 8).

За Положенням статути кредитно-кооперативних організацій мали реєструвати органи Наркомфіну (ст. 7). Такий порядок не відповідав усталеному в УСРР, де реєстрацію кредитних товариств на той час здійснювали ще кооперкоми за висновками фінансових органів. Постановою РНК УСРР від 11 грудня 1928 р. був встановлений новий порядок реєстрації кредитно-кооперативних організацій, згідно з яким реєстраційні функції мали виконувати окрфінвідділи (щодо товариств) і Наркомфін (щодо спілок), а Головкооперком від зазначеної діяльності усувався [279]. За ст. 2 постанови район діяльності товариства не повинен був виходити за межі території одного району, а район діяльності спілки – одного округу.

Правоздатність кредитно-кооперативних організацій визначалася ст. 13 Положення від 18 січня 1927 р.: вони могли провадити всі кредитні операції, в тому числі й суто банківські (видавати позики своїм членам на виробничі потреби; приймати вклади від усіх осіб і одержувати позики; дисконтувати векселі та інші зобов'язання своїм членам; здійснювати операції з цінними паперами за дорученням членів та інших осіб; приймати грошові доручення щодо платежу, одержання й переказу грошових сум від усіх осіб; видавати позики як членам, так і нечленам, на комісійних засадах за дорученням державних, кооперативних та громадських організацій). Крім того, кредитним кооперативам надавалося право провадити торговельну й виробничу діяльність на виконання збутово-постачальних функцій. Вони могли провадити торговельні операції на комісійних засадах за дорученням як своїх

членів, так і державних, кооперативних та громадських організацій. За власний рахунок такі операції могли здійснюватися за умови виділення для цього спеціальних капіталів (ст. 12 і ст. 14).

Низка приписів Положення «Про кооперативний кредит» свідчила про особливу заінтересованість держави в розвитку вкладних операцій у кредитних кооперативах. З метою залучення коштів селянства передбачалися не лише іменні вклади, як і в інших фінансових установах, але і вклади на пред'явника (ст. 15). 31 серпня 1927 р. ЦВК і РНК СРСР видали спеціальну постанову «Про заходи сприяння розвиткові вкладних операцій у кредитно-кооперативних товариствах», якою, крім іншого, на кредитні кооперативи поширювалися пільги, надані державним ощадним касам (звільнення відсотків на вклади від податку з прибутків тощо) [280].

Нагляд за кредитною діяльністю кредитно-кооперативних організацій мали здійснювати фінансові органи союзних республік (ст. 23). Ревізування кредитно-кооперативних організацій покладалося на кооперативні спілки (ст. 24). Сільбанки й кооперативні банки мали право ревізувати кооперативну організацію, яку вони фінансували, лише в частині її кредитної діяльності. Фінансові органи мали погоджувати з кооперативними спілками, сільбанками та кооперативними банками план та порядок проведення ревізій кредитно-кооперативних організацій (ст. 25), чим переслідувалася мета забезпечити систематичність і плановість ревізійної діяльності.

Кредитно-кооперативним організаціям було надано податкові пільги, пільги щодо публічної звітності (ст. ст. 7-10 постанови від 18 січня 1927 р.), а також право стягнення боргів у спрощеному порядку (постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про надання права безспірного стягнення в адміністративному порядку кредитно-кооперативним організаціям» від 13 липня 1927 р.) [281]. Якщо постанова «Про затвердження положення про кооперативний кредит» право стягнення боргів у спрощеному порядку надала лише товариствам (п. «а» ст. 10), то постанова уряду УСРР від 13 липня поширила його також на спілки кредитних кооперативів.

Характерними для останніх років непу були приписи Положення від 18 січня 1927 р. про капітали кредитних товариств. Зокрема, передбачалося, що в основному капіталі, який утворювався за рахунок пайових та інших внесків, а також довготермінових позик, позичена частина мала поступово бути замінена власними коштами кооперативу (ст. 10). Нагромадження кредитними кооперативами власних осно-

вних капіталів вивільняло державні кошти, вкрай потрібні для потреб індустріалізації. Об'єктивно це слугувало б і послабленню фінансової залежності кредитних кооперативів від держави. Проте головна тенденція розвитку кредитної кооперації в СРСР полягала в цілковитій її ліквідації.

Як уже зазначалося, після ліквідації в 1927 р. власне кредитної кооперації кредитно-кооперативну роботу за «Положенням про кооперативний кредит» продовжували виконувати сільськогосподарські й промислові кредитні товариства, що мали перейти на новий статут. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про кредитно-кооперативні організації» від 14 березня 1928 р. встановлювала крайні строки, протягом яких могли виконувати кредитні функції кооперативні організації, що не перейшли на новий статут (ст. 1); регламентувала використання засобів кредитно-кооперативними організаціями для провадження некредитної діяльності, наголошуючи на необхідності використання для цього лише спеціальних капіталів (ст. ст. 3-7); містила норми щодо додаткової відповідальності членів товариств (ст. ст. 9-10); урегульовувала деякі інші питання [282]. Держава продовжувала докладати зусиль, спрямованих на зростання капіталів кредитно-кооперативних організацій шляхом надання позик банківськими установами й залучення коштів населення [283].

Подальше звуження сфери кредитно-кооперативних відносин здійснювалося за законом УСРР від 18 червня 1929 р. про створення при Укрсільбанку «фонду для довготермінового кредитування сільськогосподарських колективів», у якому акумулювалися кошти з державних і кооперативних джерел (ст. 2) [284]. Кредитування індивідуальних господарств за рахунок фонду законом не передбачалося, а колективним господарствам ділити отриманий кредит між своїми членами заборонялося (ст. 13).

Восени 1929 р. на базі кредитних сільськогосподарських товариств суто бюрократичними методами почалося створення районних відділень Держбанку. Вступні та пайові внески, а здебільшого і вклади селян були фактично експропрійовані [285]. Характерно, що офіційне рішення про це було прийняте лише в 1930 р.

Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про кредитну реформу» від 30 січня 1930 р. забороняла кооперативним організаціям відпускати товари і надавати послуги одна одній у кредит (ст. 10) [286]. Цей кредит заміновався винятково банківським кредитом. Центросільбанк перетворювався на Всесоюзний господарський кооперативно-колгоспний банк,

а республіканські та обласні сільбанки ставали його філіями (ст. 7). Кооперативні кредитні спілки ліквідувалися (ст. 7), а функції низових кредитних кооперативів було істотно обмежено й підпорядковано держаному плануванню (ст. ст. 15-23). Приписами закону СРСР від 13 листопада 1930 р. про передачу всіх фондів довготермінового кредитування сільськогосподарської кооперації Всесоюзному сільськогосподарському кооперативно-колгоспному банкові [287] та закону СРСР від 5 грудня 1930 р. про передачу кредитних функцій сільськогосподарських кредитних товариств філіям державного банку (ст. 3) [288] кредитну кооперацію було ліквідовано повністю.

Таким чином, з відродженням у радянській Україні кредитної кооперації на початку непу і до 1927 р. кредитні операції провадили кооперативні товариства й спілки, що належали до різних кооперативних систем – сільськогосподарської, промислової, споживчої та власне кредитної кооперації, а також до державно-кооперативної за своїм характером системи сільськогосподарського кредиту (як її низова ланка). З огляду на таку різноманітність організацій правовий статус кредитних кооперативів оцінити загалом доволі важко. Крім того, він зазнавав значних змін у результаті кількох реорганізацій, пов'язаних із переходом кооперативів на нові статути. Можна погодитися з думкою А. О. Пантелеймоненка, який зауважує, що «здебільшого кредитні кооперативи періоду непу виходили за межі класичних принципів і багаторічних традицій, перетворившись на залежні від державних «ін'єкцій» фінансові розподільники, які об'єктивно були нежиттєздатними» [289].

Завершуючи розгляд законодавчої регламентації правового статусу кооперативів окремих видів, констатуємо, що зміни цього статусу на етапі згортання непу відбувалися на тлі прискореного руйнування фундаментальних засад кооперативного руху юридичними й іншими засобами. Адміністративно-командний тиск найгостріше відчула кредитна й сільськогосподарська галузі кооперації. Перша наприкінці десятиліття припинила своє існування юридично, другу в основній її частині (обслуговуюча кооперація) спіткала така ж доля, а інша її частина (виробнича кооперація) фактично втратила риси кооперативності. Споживчі й промислові кооперативи продовжували існувати в деформованому вигляді, відрізняючись від державних підприємств лише деякими формально-юридичними ознаками.

4.3. Право кооперативного членства і його законодавче закріплення

Кооператив як юридична особа тісно пов'язаний з юридичною особистістю його членів. Увага вчених-правників до члена кооперативу, його правового статусу й кооперативного членства загалом зумовлена тим, що саме на основі членства виникає і розвивається широке коло тісно пов'язаних між собою відносин у будь-якому кооперативі. Кооперативне членство визначає особливості організаційних, управлінських, майнових, трудових, виробничих, договірних та інших відносин у кооперативних організаціях, інтегрує ці різнорідні відносини в єдине ціле. Тому слід погодитися з думкою Ш. М. Ісмаїлова, який, розглядаючи членство з різних позицій, вважає його провідною засадою, сутнісною ознакою і принципом кооперації, що визначає права й обов'язки членів кооперативу, «параметри їх участі в господарсько-правовій сфері» [290].

Як правовий інститут право членства являє собою сукупність правових норм стосовно реалізації права особи стати членом кооперативу, порядку й умов вступу до кооперативу та виходу з його складу, визначення й реалізації його членських прав та обов'язків [291]. Відповідно, головними складовими цього інституту слід вважати норми, що: а) встановлюють право громадян створювати кооперативи (набувати у ньому членство) та регламентують його здійснення; б) визначають права та обов'язки члена кооперативу та порядок, умови й гарантії їх реалізації.

Право членства як міра можливої поведінки особи (суб'єктивне право) за нормальних умов розвитку кооперації є особистим, загальним (доступним, з можливістю встановлення деяких обмежень недискримінаційного характеру), добровільним (щодо вступу до кооперативу, виходу з нього, а також визначення особою характеру і ступеня інтенсивності свого співробітництва з кооперативом), відкритим, рівним [292].

І сучасні вчені, і правники 1920-х рр. згодні в тому, що членство в кооперативі має договірну природу: воно виникає і припиняється на основі взаємного волевиявлення кооперативу та особи, яка до нього вступає. Зміст цього договору включає: прийняття до членів; виконання вимог статуту; виконання членських прав і обов'язків [293].

Таким чином, кооперативне членство виявило себе в юридичній науці та практиці як багатогранний об'єкт дослідження і важливий засіб правового регулювання кооперативних відносин. Слід наголосити на тому, що правовий статус члена кооперативу випливає саме з кооперативного членства як належності особи до кооперативу, з якою пов'язані певні права та обов'язки.

Перелік і зміст прав, які може мати член кооперативу, наявність їх законодавчого закріплення, процедурно-процесуальних правил реалізації та дієвого механізму правового захисту й правової охорони відображають стан розвитку правової системи країни та ступінь зрілості суспільства загалом. Під таким кутом зору для аналізу соціально-правових підвалин правового статусу члена будь-якого кооперативу найбільш показовими є конституційні засади кооперативного руху в конкретно-історичних умовах певної країни.

Важливими гарантіями реалізації прав члена кооперативу в демократичній державі виступають конституційні норми, які проголошують свободу об'єднання в громадські організації, рівність громадян перед законом, недоторканність права власності, право на судовий захист тощо. Чи були підстави сподіватися на те, що більшовики, захопивши владу, втілять у законодавстві найпрогресивніші правові ідеї тієї доби? Відповідь на поставлене питання є негативною не лише через зміст ідеології марксизму, якою вони керувалися. Рівень розвитку правової, політичної й загальної культури населення на час падіння самодержавства був занадто низьким для швидкої позитивної трансформації правової системи країни. Революція зруйнувала стару політичну систему, але не менталітет народу. У такому контексті в певному розумінні реалістичними здаються слова Д. І. Курського, який на противагу буржуазним юристам стверджував, що в радянському суспільстві «конституція будується по державі, а не держава по конституції» [294].

Перша радянська конституція стала вираженням зведеної в закон волі диктаторської влади. Конституція УСРР 1919 р. відтворювала основні положення Конституції РСФРР 1918 р. [295]. Аналізуючи зміст статей останньої, російський учений М. М. Алексєєв за прагненням більшовиків знищити всяку експлуатацію людини людиною й наданою трудящим для реалізації цієї мети «позитивною свободою» у сфері права спілок угледів головне: держава не тільки створювала матеріальні умови для допомоги спілкам трудящих, але й регламентувала, як одноосібний господар, життя цих спілок [296].

Теоретичний аналіз поняття «суб'єкт права» у двох його основних значеннях (як діяча і як цінності) дозволив М. М. Алексєєву дійти висновку, що бути суб'єктом права означає бути визнаною правом цінністю, «бути самоціллю» [297]. За умов соціалістичного ладу, констатував учений, господарює суспільство через осіб і силами осіб, в ньому на місце множинності господарсько-автономних суб'єктів стає єдиний суб'єкт – держава. У такій системі відносин немає місця по-

няттю суб'єкта права як цінності, однак суб'єкт прав як діяч цим не знищується [298].

Заперечення природно- й приватно-правового характеру правоздатності громадян стало однією з головних засад радянського права [299*]. «Тільки держава творить так зване об'єктивне право, тобто сукупність тих норм, які діють у суспільстві. … І тільки держава є джерелом і так званих суб'єктивних прав, тобто тих прав, які має особистість у процесі своєї діяльності», – стверджував О. Л. Малицький [300]. Демонструючи техніку діалектико-метеріалістичного мислення в передмові до однієї з праць німецького вченого Ю. Гедемана, український правник зазначав, що історія людства і суспільних відносин веде до заперечення особи як господарського центру та її права: «особа змінюється колективом, і її право поступається праву колективу» [301].

Шукаючи філософських глибин у розумінні правниками-марксистами правоздатності фізичної особи, яка не була для них ні «самоціллю», ні «суспільним ідеалом», інший український правник професор Р. Бабун намагався довести, що правоздатність у жодному разі не пов'язана з дійсним поняттям свободи [302].

На таких світоглядних засадах була створена й перша союзна Конституція [303]. Відповідно, у постановах IX та X з'їздів Рад УСРР «Про зміну Конституції УСРР» від 10 травня 1925 р. та 13 квітня 1927 р. не містилося нічого нового в галузі прав людини [304]. Не змінилися загальні підходи до регламентації прав і свобод трудящих і в Конституції УСРР 1929 р. [305].

Заперечення економічної, правової і моральної автономії окремої людини найвиразніше виявлялось у сфері регулювання цивільно-правових відносин. Відповідно до ст. 4 Цивільного кодексу УСРР 1922 р. цивільна правоздатність надавалася всім громадянам «з метою розвитку продуктивних сил країни». Коментуючи це положення, О. І. Терехов відтворював думки провідних теоретиків радянського права, зауважуючи, що оскільки за людиною не визнається жодних природжених і непорушних прав, то надані державою права «можна змінняти залежно від стану продукційних сил країни й від умовин, що в них одбувається розвиток цих продукційних сил» [306].

Цивільні права, які забезпечували юридичне підґрунтя в тому числі і для діяльності кооператорів, найповніше були визначені в постанові ВУЦВК «Про основні приватні майнові права, що визнаються УСРР, охороняються її законами і захищаються судами УСРР» від 26 липня 1922 р. [307]. Законодавче закріплення приватних прав як вимушений

відступ влади в умовах непу супроводжувалося формуванням «правильного» їх сприйняття громадськістю. У передовій статті «Вісника радянської юстиції», присвяченій проблемі захисту приватних прав, наголошувалося, що радянська держава, на відміну від буржуазної, захищає «не володіння майновими правами приватних осіб, а здійснення обов'язку використання їх у відповідності з їх соціально-господарським призначенням, тобто в інтересах пролетарської держави» [308].

Мав рацію П. О. Кропоткін, коли в 1921 р. писав, що «права людини існують лише завдяки тому, що вона є готовою захищати їх зі зброєю в руках» [309]. «Дарована» радянською владою правоздатність і куций перелік прав стали для українців наслідком їх вибору між демократичною національною державою, яку треба було захищати від більшовиків, і швидким задоволенням матеріальних потреб, яке обіцяла народу більшовицька влада [310*].

Як уже зазначалося, український кооперативний рух увійшов у період революційних трансформацій суспільства кількісно зростаючим, але обтяженим руйнівними тенденціями. Рівень розвитку кооперативної свідомості в роки громадянської війни був низьким. Однозначно позитивним явищем було те, що в селянському середовищі зростало розуміння необхідності освіти й спеціальних знань, зокрема – юридичних [311]. Перші юридично-кооперативні курси, організовані юридичним відділом Ради всеросійських кооперативних з'їздів, відбулися в Москві 13-27 травня 1918 р. [312]. Того ж року в Україні було порушено питання про створення в кооперативах повноцінних юридичних відділів, які б не лише здійснювали юридичне забезпечення діяльності товариства, але й надавали юридичну допомогу його членам [313]. Важливість цієї тенденції важко переоцінити, адже серед гарантій реалізації членських прав провідну роль відіграє правова активність членів кооперативу, їх правова обізнаність і намагання практично реалізувати свої правові можливості, захистити їх у разі порушення.

Теоретики й ідеологи кооперації завжди розглядали активність членів кооперативу, їх свідому позицію як найважливіші умови її нормального розвитку. «Немає нічого шкідливішого для товариської організації за індиферентизм членів», – зазначав Л. С. Зак [314]. У радянських умовах розуміння важливості кооперативної свідомості для нормального розвитку кооперації підтримували кооператори з дореволюційним стажем. У 1925 р. В. В. Хижняков писав, що «тільки та кооперація буде сильною й стійкою, в якій розвивається відповідна ідеологія» [315].

За спостереженням О. В. Чаянова, попри те, що слово «кооперація» стало в непівській Росії одним із найуживаніших і в кожній волості працює по декілька кооперативів, далеко не всі навіть практично знайомі з кооперативною справою люди чітко розуміють її сутність і повною мірою обізнані з її основними ідеями й організаційними принципами [316]. Кореспондент «Бюлетеня Вукопспілки» у 1923 р. писав, що «селянство наше ще надто далеке від свідомого ставлення до свого кооперативу, воно ним цікавиться постільки, поскільки може придбати в ньому товар дешевше, ніж на ринку» [317]. За результатами обстеження, проведеного оргвідділом Прилуцької райспоживспілки, з 210 нових членів товариств, що набули кооперативне членство протягом грудня 1926 р. – січня 1927 р., «вступили по власній свідомості – 89 осіб, з метою купівлі дефіцитного краму – 85 і під стороннім впливом – 36» [318]. За оцінкою автора статті в часописі «Сільский господар» (1926 р.), у сільськогосподарських кредитних кооперативах частка «дійсно зацікавлених розвитком кооперативу» його членів, що регулярно відвідують загальні збори, становила близько 15 % [319].

Як не парадоксально, але причини зниження проценту відвідування зборів членами кооперативу, що спостерігалось у 1927 р., Оргбюро ЦК КП(б)У вбачало в «хибах партпроводу кооперацією» [320]. Заради історичної правди слід визнати, що й кооператори-марксисти, вслід за В. І. Леніним, критикували «формальність» кооперації й виступали за «дійсне» кооперування, яке передбачало активність і свідоме ставлення населення до кооперативних справ, але за однієї обов'язкової умови – наявності диктатури пролетаріату [321], що передбачало керівну роль його авангарду.

Більшовики як домінуюча політична сила, що ясно усвідомлювала своє становище активного центру впливу на широких просторах вихованої століттями пасивності населення селянської країни, уважно відстежували потенційні загрози у вигляді тих центрів активності, які спроможна була породити «дрібнобуржуазна стихія». Вони вбачали гарантії для збереження своїх позицій в активізації переважно бідняцьких верств села, які вважали своєю соціальною опорою. Збуджена соціальна енергія «трудящих мас» мала бути спрямована у правильне, з погляду комуністичної доктрини, річище шляхом нав'язування населенню тієї картини реальності, яка була змодельована офіційною ідеологією. Кооперування мислилося активістами радянської кооперації як соціалістичне перевиховання «дрібнобуржуазних елементів». Питання про культурний рівень «кооперованого населення» розглядалося у зв'язку із завданнями «культурної революції» [322].

Проте такі заходи, як, наприклад, «місячник кооперації», що проводився під керівництвом партійних органів у листопаді 1926 р. з метою усунення протиріч між господарським піднесенням кооперації та слабкістю її розвитку як громадської організації [323], бажаних результатів не давали. Партійне керівництво не хотіло усвідомити того факту, що саме щільний «партпровід» й утворює в суспільстві атмосферу, в якій нормальна громадська ініціатива існувати не може.

Згідно з директивою ЦК КП(б)У, прийнятою у травні 1927 р., організаційну роботу в кооперації було скеровано на «підвищення пайщикової активності», що означало активізацію освітньої й пропагандистської діяльності інструкторських відділів кооперативних спілок [324]. Для розробки форм і методів цієї роботи у червні того ж року було скликано всеукраїнську організаційну нараду, а у вересні – спеціальну нараду «інструкторів-культурників» [325].

Показовою була фразеологія поборників зростання активності «кооперованих мас», що яскраво віддзеркалює їх психологію. Так, один з кореспондентів журналу «Кооперативне будівництво», констатуючи існування розриву між зростанням господарського значення кооперації і зростанням «її громадських елементів», зазначав, що цей розрив треба «заповнити, знищити його», громадські елементи в діяльності кооперації «повинні бути підтягнуті на належну висоту» [326].

Подібною була ситуація і з правовою освіченістю більшості населення селянської країни та організацією правової освіти. Хоча партійні документи, зокрема постанова Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК ВКП (б), та державні плани діяльності НКЮ передбачали низку заходів з «популяризації» радянського права [327], реалізація цих намірів давала незначні результати. У 1926 р. дописувач часопису «Червоний юрист» зазначав, що роз'яснити селянству революційну законність «немає кому» [328]. А один з авторів київського видання «Кооперативне житло», аналізуючи «хвороби» в житлово-кооперативній сфері, як на одну з найважливіших їх причин указував на «відсутність у населення правової дисципліни, правового виховання, почуття законності, а нерідко просто й елементарного знання відповідних норм права» та закликав лікувати «правову сліпоту» [329].

Про якісний стан правової культури членів кооперативних організацій промовисто свідчить надзвичайна поширеність т. зв. «кооперативних злочинів» (розтрати, крадіжки кооперативного майна тощо). У 1926 р. у публікації російського автора згадувалося одне з міст Тульської губернії, де камери досудового ув'язнення прозвали «коопе-

ративними», бо кооператори складали більшість осіб, яких там утримували. Український правник П. Момот з цього приводу зазначав, що таке явище спостерігається і в Україні [330]. ЦК ВКП(б) убачав основну причину кооперативних крадіжок, які «місцями становлять загрозу громадським основам кооперації», «в надзвичайно млявій активності кооперованого населення та в недостатності суспільного керівництва й контролю над діяльністю виборних кооперативних органів» [331].

Правосвідомість учасників кооперативного руху, не маючи міцного підмурку в минулому, зазнавала деформуючого впливу офіційної ідеології, наріжним каменем якої був класовий підхід. Провідний теоретик радянського права П. І. Стучка визначав класову свідомість як усвідомлення класом свого класового інтересу, а класову правосвідомість вважав однією з частин класової свідомості [332]. Один з відомих правників радянської України М. О. Чельцов-Бебутов у 1923 р. писав: «…зараз немає і не може бути в соціалістичній правосвідомості тієї ідеї всезагальної рівності, демократизму для всіх, яка звичайно пов'язується з уявленнями про соціалізм» [333].

Марксистське праворозуміння слугувало обстоюванню провідної ролі класового примушування в управлінні суспільством. Суспільство без особливого спротиву сприйняло ідеологію насильства, пропаговану владою, оскільки психологічне підґрунтя для цього було підготовлене війною. Звичка до насильства, як і звичка до безправ'я, будучи ідеологічно підтримуваними, за інерцією перейшли й у період мирного будівництва.

Більшість авторів-марксистів обґрунтовувала класовий принцип і в кооперативному русі, що зумовлювалось обставинами як ідеологічного, так і соціально-економічного характеру. Кооперація в Україні першої половини 1920-х рр. розвивалася передусім завдяки активності середнього й заможного селянства. Хоча податкова політика держави в роки непу обмежувала можливості господарського зміцнення заможних верств селянства, участь останнього в кооперативах об'єктивно породжувала такий наслідок.

Аналізуючи два основні типи соціальної мобільності – горизонтальну (перехід індивіда з однієї соціальної групи до іншої, розміщеної на тому ж рівні) й вертикальну (перехід індивіда з одного соціального шару до іншого – вищого або нижчого), серед інститутів, які виконують функцію каналів соціальної циркуляції, П. О. Сорокін назвав різноманітні економічні й соціальні організації [334]. У радянській Україні доби непу кооперативи безперечно належали до найважливіших із цих

каналів, а право кооперативного членства слугувало своєрідним «фільтром» у механізмі соціальної циркуляції.

Пролетарська держава активно втручалася в цей процес: надала одним верствам статус союзників пролетаріату (передусім, незаможне селянство); використовуючи різні методи, залучала представників інших верств до співпраці (середнє селянство, стара інтелігенція); рештки колишніх експлуататорів і «нова буржуазія» («непмани» і «куркулі») не мали майбутнього в радянському суспільстві, а відтак, їх участь у кооперативах обмежувалася.

У теорії кооперативного права одним з провідних вважається принцип відкритості та доступності членства [335]. За законодавством дореволюційної Росії право вступу до кооперативу надавалося кожному громадянинові незалежно від його соціального стану. У радянських умовах нормативна регламентація набуття кооперативного членства відрізнялася політизованістю, нестабільністю і з огляду на існування істотних галузевих відмінностей гостро потребувала уніфікації.

На момент проголошення непу діяли норми декрету від 20 березня 1919 р., згідно з якими у споживчій кооперації існувало примусове членство всіх громадян, які проживають у відповідній місцевості, незалежно від їх соціального стану. Проте соціальний стан члена ЄСТ усе ж позначався на його правовому статусі: за ст. 7 згаданого декрету право обирати й бути обраним до всіх органів управління та контролю товариства надавалося лише громадянам, які мають право голосу до рад за радянською конституцією. Постанова ВУЦВК «Про споживчу кооперацію» від 13 квітня 1921 р. залишила в силі той самий принцип: «всі громадяни УСРР об'єднуються в споживчі товариства» (ст. 1). Загальносоюзний закон від 28 грудня 1923 р., запровадивши добровільне членство у споживчій кооперації, не змінив принцип загальності, встановлений законом УСРР 1921 р.

Наступні кроки законодавчої влади внесли неясність у регулювання набуття кооперативного членства. У законі СРСР «Про споживчу кооперацію» від 20 травня 1924 р. йшлося про засновників товариства (щодо інших членів законодавець не висловився): засновниками споживчих товариств могли бути лише особи, які згідно з конституціями союзних республік мають виборчі права (ст. 1). Постановою ЦВК і РНК СРСР від 11 січня 1928 р. ст. 1 закону від 20 травня 1924 р. була викладена в новій редакції: у сільських споживчих товариствах членами могли бути також особи, які займаються сільським господарством і експлуатують найману працю або живуть на нетрудові доходи, але без

права обирати й бути обраними на будь-які посади в кооперативі [336]. Отже, лише наприкінці періоду непу законодавець висловився і щодо засновників, і щодо інших членів споживчих товариств, залишаючи до того часу питання недостатньо визначеним.

Уже після згортання непу було прийнято спеціальний законодавчий акт про членство у споживчій кооперації чужоземців: тим із них, які постійно проживали й працювали в СРСР і не мали права обирати до рад, була надана можливість набувати членство у споживчих товариствах, але без права бути засновниками кооперативів і членами їх виборних органів (ст. 1) [337].

Законом УСРР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 26 жовтня 1921 р. право створювати сільськогосподарські товариства й артілі надавалося «трудящому населенню сільських місцевостей» (ст. 1). Необхідність сприяти розвитку продуктивних сил у сільському господарстві спонукала радянську владу до того, щоб на практиці не обмежувати соціальний склад членів у сільськогосподарській кооперації, хоча перспектива домінування в ній найзаможніших селян була цілком реальною. Відомчими нормативними актами як у РСФРР, так і в УСРР у перші роки непу шлях «нетрудящих» до участі в сільськогосподарських кооперативах не перекривався. Разом з тим, постановою Головкооперкому від 27 грудня 1922 р. було встановлено, що хоча членами сільськогосподарських кооперативів можуть бути всі громадяни, виборчі права в кооперативах можуть використовувати лише особи, які мають їх за радянською конституцією [338].

У законі СРСР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 22 серпня 1924 р. коло осіб, які можуть створити кооператив, обмежувалося громадянами СРСР, «які займаються сільським господарством або пов'язаними з ним промислами й мають право обирати до рад» (ст. 1). З метою пом'якшення переходу до виключно трудового членства Наркомзем РСФРР циркуляром від 12 листопада 1924 р. надав роз'яснення, яке суперечило точному смислу закону СРСР «Про сільськогосподарську кооперацію»: стосовно діючих сільськогосподарських кооперативів, статути яких належним чином зареєстровані, слід було утриматися від примусового виключення членів, які не користуються правом обирати до рад [339]. В УСРР інтерпретація ст. 1 союзного закону ще кілька років викликала суперечки.

Так, 4 грудня 1924 р. Полтавський губвиконком звернувся до Головкооперкому з проханням роз'яснити питання про включення в племскотарські товариства громадян, позбавлених виборчих

прав [340]. У відповіді 18 лютого 1925 р. Головкооперком зазначив, що закон СРСР «Про сільськогосподарську кооперацію» дозволяє набувати членство лише тим особам, які мають виборчі права, але постановою ВУЦВК та РНК УСРР про виборчі права громадян від 10 вересня 1924 р. такі права надано навіть і тим селянам, які використовують найману працю для сільського господарства, оскільки ця праця провадиться на підставі статей 38-41 Земельного кодексу. З цього робився висновок, «що осіб, які не матимуть права членства в кооперації, на селі буде незначна кількість» і «що в зв'язку з цим нема рації піднімати питання про окремі права кооперації осіб, які по вищезгаданому декрету не користуються виборчими правами до ради» [341]. Наведена відповідь текстуально повторювала висновок, одержаний у цій справі Головкооперкомом від «Сільського господаря» 14 лютого 1925 р. [342].

У зв'язку з ухваленням ВУЦВК 18 грудня 1926 р. інструкції про вибори до рад [343*] «Сільський господар» 9 лютого 1927 р. знову звернувся до Головкооперкому. У листі зазначалося, що «завдяки артикулу 11-му інструкції цілі значні групи селянства … позбавлені виборчих прав»; кореспонденція з сіл свідчить, що «вимоги інструкції будуть в деяких випадках тлумачитись розширено»; «на місцях та органах, в т. ч. й Головкооперкомі, на нашу думку, до цього часу дотримуються цілком помилкової практики, а саме вважаючи, що членом сільськогосподарського товариства може бути лише той, хто користується виборчим правом до Рад». Вважаючи таке тлумачення закону від 22 серпня 1924 р. помилковим, «Сільський господар» просив Головкооперком якнайшвидше ухвалити постанову про те, «що установцями сільськогосподарського кооперативного товариства можуть бути лише особи, які користуються виборчими правами до Рад, бути ж членами можуть усі громадяни, що працюють у сільському господарстві» [344].

Проблему вирішив НКЮ УСРР, постановою якого від 1 серпня 1927 р. чинні норми про права членства в сільськогосподарській кооперації з посиланнями на рішення III й IV з'їздів Рад та постанову ЦВК і РНК СРСР «Про колективні господарства» від 16 березня 1927 р. було роз'яснено таким чином, що членами товариств можуть бути всі громадяни, які провадять сільське господарство або пов'язані з ним промислами незалежно від того, чи мають вони виборчі права до рад, але осіб, позбавлених виборчих прав, не можна обирати до органів управління та контролю кооперативу й вони не можуть бути його засновниками [345]. Постанова від 1 серпня була не першим інтерпрета-

ційним актом НКЮ з цього питання у 1927 р.: уже на початку року було опубліковане роз'яснення подібного змісту [346].

Зі зміною політичної ситуації – в 1929 р. – Головкооперком видав постанову, за ст. 1 якої до всіх зразкових статутів сільськогосподарських кооперативів вносилися зміни про позбавлення права голосу в кооперативах «куркулів і нетрудового елементу, позбавлених виборчих прав до рад» [347]. Коли внаслідок примусової колективізації головною формою ведення сільського господарства стала артіль, великої ваги набув Зразковий статут сільськогосподарської артілі, який перекритив шлях до членства «куркулям» та всім особам, позбавленим виборчих прав (ст. 7).

У правовому регулюванні набуття членства в промислових кооперативах простежувалася подібна тенденція. Згідно із законом УСРР «Про промислову кооперацію» від 12 жовтня 1921 р. право створювати різноманітні промислові товариства було надано «трудящим кустарних та інших промислів» (ст. 1). Невизначеність змісту поняття «трудящі» змушувала організації промислової кооперації звертатися за тлумаченнями до державних органів. Харківський губернський відділ праці у відповідь на відношення правління «Кустарспілки» 15 червня 1923 р. повідомляв: «згідно з роз'ясненням Кодифікаційного відділу НКЮ при віднесенні будь-якої категорії громадян за класовою ознакою до класу трудящих або нетрудящих, слід керуватися тими вичерпними вказівками, які містить Конституція УСРР, що надає повноту політичних прав тільки трудящим» [348].

Малозмістовність подібних роз'яснень спонукала правників-кооператорів до власного аналізу. Розглядаючи зміст поняття «трудящі» в контексті радянського виборчого законодавства, О. І. Терехов дійшов висновку, що «за членів у промисловій кооперації можуть бути лише особи, які живуть із власної праці, найманої праці не визискують, до торгівлі не беруться і взагалі не живуть з нетрудового зиску» [349].

Запропонований підхід не мав універсального характеру й заперечувався практикою. Відсутність заборони найманої праці в господарствах окремих членів створювала невизначеність у питанні про соціальний склад членів у товариствах обслуговуючого й змішаного типу. До промислових кооперативів обслуговуючого типу, на відміну від виробничих кооперативів, у яких члени були зобов'язані брати безпосередню трудову участь, фактично могли вступити особи, які мали «нетрудові» доходи.

Застосування класового принципу до регламентації членства в промисловій кооперації ускладнювалося й релігійним чинником, про що

свідчить обіжник НКЮ УСРР від 30 червня 1922 р. про монастирські трудові артілі, яким заборонялося створення будь-яких трудових артілей із осіб, які «пов'язані релігійними обітницями або підпорядковані своєму духовному начальству». НКЮ нагадував, що ченці й священнослужителі монастирів не мають ні активних, ні пасивних прав у артілях, у кооперативних та інших господарських органах. Послушники мають право вступу до кооперативів зі збереженням лише активних виборчих прав, тобто без права бути обраними до органів управління [350].

У загальносоюзному Положенні про промислову кооперацію» від 11 травня 1927 р. було здійснено відхід від принципу трудового членства: право вступати до кооперативів і навіть обирати до їх органів управління було надано особам, позбавленим виборчих прав до рад (закон не містив щодо цього заборони). Проте 28 грудня 1928 р. ЦВК і РНК СРСР своєю постановою внесли зміни до Положення: особам, які не мають права обирати до рад, було заборонено бути засновниками товариства [351].

Положення про промислову кооперацію, затверджене постановою ВУЦВК і РНК УСРР 16 травня 1928 р., містило інші – детальніші й жорсткіші формулювання: членами кооперативу могли бути 16-річні особи, «які не користуються у своєму виробництві або промислі зовсім найманою працею або користуються найманою працею одного робітника в тих виробництвах і промислах, ведення яких силами однієї лише особи з технічних причин неможливе» (ст. 2). У примітці до ст. 2 на випередження союзного закону від 28 грудня 1928 р. український законодавець зазначав, що неповнолітні й позбавлені права обирати до рад особи не можуть бути засновниками кооперативу.

У законі УСРР «Про кредитну кооперацію» від 5 квітня 1922 р. у формулюванні припису щодо соціального складу членів замість уживаного в законах про інші види кооперації слова «трудящі» було використано слово «громадяни» (ст. 1). У постанові Головкооперкому від 27 грудня 1922 р. також ішлося про «всіх громадян», проте, як і стосовно сільськогосподарських кооперативів, зазначалося, що виборчі права в кредитних і ощадно-позичкових кооперативах можуть використовувати лише особи, які мають їх за радянською конституцією [352].

Питання про членство в житлових кооперативах Головкооперком вирішував спільно з НКВС, хоча повної погодженості в діях цих органів не було – Головкооперком займав жорсткішу позицію. 31 січня 1923 р. на засіданні Головкооперкому зазначене питання розглядалося без участі представника НКВС. Житлово-земельний відділ Головного управління

комунального господарства НКВС повідомив Головкооперкому свою позицію листом, датованим тим же днем, де зазначалося, що «з метою заохочення нового житлового будівництва і втягнення в нього маєтних елементів необхідне збереження всіх прав членства в житлово-будівельних кооперативах. У кооперативах же, що організуються для використання існуючої житлової площі, необхідно зберегти активне виборче право з одного боку за вказаними елементами, позбавленими за конституцією виборчих прав, але з іншого боку необхідно позбавити їх пасивного виборчого права з метою убезпечення правлінь кооперативних об'єднань від їх засилля» [353].

До участі в регламентації права членства в житловій кооперації долучилася (за власною ініціативою) й прокуратура. Посилаючись на роз'яснення Головкооперкому, розміщене в газеті «Комуніст» 6 лютого 1923 р., про те, що громадяни, позбавлені за Конституцією УСРР виборчих прав, не можуть бути членами житлово-кооперативних товариств, помічник прокурора республіки з адміністративного нагляду в листі від 5 березня 1923 р. пропонував Головкооперкому включити до нормального статуту житлово-кооперативних товариств пункт «про заборону представникам нетрудового елементу бути членами житлово-кооперативних товариств», що мало б усунути «багато ускладнень, які виникають на місцях з приводу складу членів житлових товариств» [354].

Законодавче розв'язання проблеми було таким. Ст. 1 Положення про житлово-споживчу кооперацію, затвердженого ВУЦВК 26 березня 1924 р., надавала право створювати житлові кооперативи лише трудящим, а в примітці до цієї статті роз'яснювалося, що «під трудящими розуміються всі громадяни, які користуються виборчими правами до рад, згідно чинного законодавства». Натомість у законі СРСР «Про житлову кооперацію» від 19 серпня 1924 р. право набуття членства в житлових кооперативах різних видів регулювалося диференційовано й надавалося: а) в житлово-орендних кооперативах – громадянам, які мають виборчі права (ст. 4); б) у робітничих житлово-будівельних кооперативах – робітникам і службовцям державних установ і підприємств, партійних, професійних і кооперативних організацій, а також безробітним робітникам та інвалідам праці з робітників і службовців державних установ і підприємств (ст. 13); в) у загальногромадянських житлово-будівельних кооперативах – усім громадянам, які досягли 18-річного віку та не обмежені судом у цивільних майнових правах (ст. 28).

За постановою ЦВК і РНК СРСР від 14 серпня 1925 р. право набуття членства в робітничих житлово-будівельних кооперативах було

надано й особам, що працюють у наймах у приватних осіб та в їхніх об'єднаннях [355]. На посилення пролетарського характеру житлової кооперації була спрямована постанова ВУЦВК і РНК «Про сприяння вступу робітників з маломіцним бюджетом до складу членів робітничих житлово-будівельних кооперативів» від 17 липня 1929 р. [356]. Утім, немає підстав заперечувати і наявність позитивної соціальної складової у змісті цієї постанови. Заслуговують на схвалення також деякі підходи законодавця до встановлення умов набуття членства в кооперативах інвалідів як такі, що спрямовувалися на соціальний захист найуразливіших категорій населення [357].

Отже, радянський законодавець, нехтуючи вимогами законодавчої техніки, постійно варіював формулювання приписів щодо членства в законах про кооперацію і не застосовував єдиного підходу до регламентації набуття членства в кооперативах різних видів. У пояснювальній записці до проекту Кооперативного кодексу УСРР, датованій 30 січня 1925 р., Ю. С. Ашкінезер відзначав, що як в УСРР, так і в РСФРР у питанні про кооперативне членство немає єдиного підходу стосовно всіх видів кооперації: у споживчій, сільськогосподарській і робітничій житловій (орендній і будівельній) кооперації встановлене трудове членство, тоді як у кредитній і кустарно-промисловій кооперації продовжує діяти правило про те, що членами можуть бути всі громадяни [358].

Першою спробою на законодавчому рівні впорядкувати норми про кооперативне членство стала постанова ВУЦВК «Про права членства в усіх видах кооперативів» від 11 липня 1923 р. Розробка її проекту відбувалася навесні 1923 р. й була завершена Головкооперкомом 21 травня [359].

Згідно з цією постановою членами кооперативних товариств, за винятком житлових, могли бути всі громадяни, не позбавлені прав судом, але обирати й бути обраними до органів управління – лише ті, які користуються виборчими правами за Конституцією УСРР. Членами житлових кооперативів могли бути лише громадяни, які мали виборчі права за Конституцією УСРР. На виконання цієї постанови Головкооперком видав обіжник, яким засновники кооперативу зобов'язувалися подавати в губкооперком відомості про соціально-майнове становище осіб, «які будуть на загальних зборах членів обрані до органів управління й контролю об'єднань» [360]. Проте видання в 1924 р. союзних законів про кооперацію, які закріпили принцип трудового членства, звело зусилля українського законодавця нанівець.

Прагнення уніфікувати норми про кооперативне членство з урахуванням законів СРСР про кооперацію характеризує і діяльність

Кодифікаційної комісії при Головкооперкомі. У редакції проекту Кооперативного кодексу станом на січень 1925 р. вказувалося, що членами кооперативів (без розрізнення виду) можуть бути тільки особи, які користуються виборчими правами до рад на підставі чинного законодавства (єдиний виняток становили громадянські житлово-будівельні кооперативи, членство у яких наявністю виборчих прав не обмежувалося) [361]. Прийняттю такого рішення передувала тривала й гостра дискусія членів Кодифікаційної комісії.

Робоче бюро, створене для розробки положень про членство, поклало в основу своєї роботи декілька ключових моментів: принцип трудового членства; неприпустимість у кооперації нерівності прав членів, запровадженої постановою ВУЦВК від 11 липня 1923 р.; неможливість дати задовільне визначення поняття «трудящі» й пов'язане з цим застосування «перелікової системи» з покладенням в основу групування економічного принципу [362]. Запропонований бюро проект статті про членство містив перелік категорій осіб з 9 пунктів і примітку такого змісту: «Перераховані в п. п. 1-9 особи можуть бути членами кооперативних організацій лише в тому випадку, якщо вони не займаються торгівлею і не експлуатують найману працю з метою одержання прибутку» [363].

На засіданні Кодифікаційної комісії 1 квітня 1924 р. декілька її членів виступили проти пропозицій Робочого бюро. Представник «Сільського господаря» П. І. Рівний зауважив, що кооперація взагалі і сільськогосподарська зокрема заінтересована в залученні якнайбільших засобів шляхом пайових внесків, тоді як «прийнятий Бюро перелік не охоплює всіх осіб, які можуть увійти в кооперацію» [364]. Інший член комісії – М. Оршанський, зробив ще категоричнішу заяву: «…встановлення принципу трудового членства в кооперації позбавляє групу громадян частини цивільних прав…» [365]. Представник Головкооперкому А. Седлецький, заперечуючи М. Оршанському, зауважив, що «право утворювати кооперативні об'єднання є особливе право, яке належить виключно трудящим, так само як і право організовувати професійні спілки» [366]. Голова комісії О. Л. Малицький запропонував взагалі відмовитися від перелікової системи – «встановити тільки загальний принцип права членства і вказати орган, який встановлював би суб'єктивні права громадян в кожному окремому випадку…» [367]. Оскільки думки членів комісії щодо принципу трудового членства й «перелікової» системи розділилися, було ухвалено вирішення питання відкласти, запропонувавши кожному члену розробити формулювання

права членства в кооперації, «що задовольняє той вид кооперації, представником якої він є…», а Робочому бюро на підставі одержаних матеріалів скласти загальне формулювання [368].

На засіданні Кодифікаційної комісії 8 квітня 1924 р. за встановлення принципу трудового членства більшість її членів усе-таки висловилась (проти голосували лише представники НКЮ і Українбанку) [369]. Приписи щодо членства у проекті кодексу формулювалися з урахуванням того, що, за словами Ю. С. Ашкінезера, «для кооперації під звичайним терміном «трудящі» не можна розуміти лише осіб, які користуються виборчими правами до Рад за Конституцією. Тут є необхідним інший підхід та інший зміст поняття «трудящі» [370]. У результаті комісією було прийняте формулювання, запропоноване О. Л. Малицьким, за яким членами кооперативних організацій могли бути громадяни СРСР та іноземці, які досягли 18-річного віку, «якщо вони не займаються торгівлею, не експлуатують найманої праці з метою одержання прибутку і взагалі не живуть на нетрудовий дохід». Детальне встановлення, в межах закону, переліку тих, хто має право членства в кооперативних організаціях, мав здійснювати Головкооперком. Вважаючи «неправильним обмеження права членства в кооперації», від голосування утримався М. Оршанський [371].

Як було зауважено вище, в січні 1925 р. у проекті з'явилося нове формулювання щодо членства, але й воно не стало остаточним. Під час проходження проекту Кодексу законів про кооперацію в Комісії з розгляду законодавчих пропозицій при РНК УСРР ст. 3 проекту (щодо членства) зазнала змін, до чого спричинилися, насамперед, рішення XIV конференції РКП(б) (квітень 1925 р.). КРЗП доручила Головкооперкому подати доповідну записку з питання про право членства в кооперації на підставі чинного законодавства та рішень XIV партконференції.

У доповідній записці Головкооперкому до КРЗП від 24 серпня 1925 р. зазначалося, що постанови XIV партконференції вносять до питання про членство в кооперації значні зміни порівняно з чинним законодавством. Партія вимагала «надати всім прошаркам населення, які займаються сільським господарством, право участі в кооперації» з метою «найбільшого охоплення з боку кооперації всіх процесів господарського життя села…». При цьому незмінним принципом залишалося недопущення у правління товариств «явно куркульських елементів» [372]. Очікуючи на законодавче оформлення директив XIV конференції РКП(б), Головкооперком просив КРЗП відкласти розгляд питання про членство в кооперації [373].

12 вересня 1925 р. Головкооперком у листі з грифом «Таємно» повідомляв Кооперативній нараді при ЦК КП(б)У про розробку змін ст. 3 проекту Кодексу законів про кооперацію і просив «директивних вказівок щодо визначення права членства в кооперації» [374]. До вирішення питання за усталеним алгоритмом були залучені «комфракції» всеукраїнських кооперативних центрів. Зокрема, засідання фракції Вукопспілки 2 листопада 1925 р. погодилось із запропонованою Головкооперкомом редакцією ст. 3 Кодексу законів про кооперацію й вирішило «подати таку на затвердження Кооператнаради ЦК, як політично відповідальну» [375]. У проекті цієї редакції ст. 3 зазначалося, що «членами кооперативів усіх видів можуть бути лише особи, які користуються виборчими правами до Рад за чинним законодавством», а в примітках 1-4 встановлювалися уточнення й винятки для окремих видів кооперативів [376].

Проте й «політично відповідальні» формулювання проект кооперативного кодексу не врятували. Разом з тим, вироблена в 1925 р. конструкція статті про право членства була надалі використана розробниками проекту «Основ кооперативного законодавства СРСР». В останній було включено наведене вище формулювання статті, яке також доповнювалося примітками 1-4, що встановлювали винятки. Зокрема, членами сільськогосподарських і промислових кооперативів могли бути всі громадяни, не обмежені в правах судом, хоча право обирати й бути обраними до органів управління і ревізії сільськогосподарських і промислових кооперативних організацій надавалося лише особам, які мали виборчі права до рад [377].

Учасники кодифікаційних робіт не встигали за змінами в політиці держави щодо кооперації. Під час згортання непу актуальним стало посилення класового характеру регламентації умов набуття членства актами загальнокооперативного значення. Так, 28 грудня 1928 р. з'явилася постанова РНК СРСР «Про заходи боротьби з псевдокооперативами», видання якої мотивувалося тим, що «… капіталістичні (куркульські) елементи в ряді випадків проникають у кооперативні організації й перетворюють їх на псевдокооперативи» [378]. Згідно зі ст. 2 постанови псевдокооперативними визнавалися організації: «1) якщо в числі їх засновників або членів виборних органів беруть участь особи, яким це заборонено законом, або 2) якщо в них переважний вплив мають капіталістичні (куркульські) елементи, які використовують кооперативну форму в своїх класових цілях, або 3) якщо діяльність їх ухиляється в бік, противний інтересам соціалістичного будівництва». Законодавець про-

понував заходи «оздоровлення» таких організацій (перевибори органів управління та контролю, посилене інструкторське керівництво та контроль з боку відповідних органів тощо) і зазначав, що в разі неможливості оздоровлення такі організації підлягають безумовній ліквідації [379].

Розробники проекту «Основ кооперативного законодавства СРСР» відреагували на політичні зміни створенням нової редакції статті про членство в кооперації. У ст. 67 цієї редакції (1929 р.) зазначалося, що «членами кооперативів з числа фізичних осіб, за загальним правилом, можуть бути лише особи, які користуються виборчими правами до рад, згідно з чинним законодавством. В окремих випадках, до тих чи інших видів кооперативів, на підставі спеціальних законів союзних республік, можуть допускатися членами й інші групи населення» [380]. Отже, розробники останньої редакції проекту «Основ» виявили прагнення уникнути вирішення в рамковому союзному законі цього фундаментального питання кооперативного права.

Законодавча регламентація віку, з досягненням якого громадяни могли вступати до кооперативів, була ідеологічно нейтральнішою, оскільки вона базувалася переважно на юридичному критерії – наявності в особи цивільної дієздатності, необхідної для участі в діяльності кооперативу. Радянський законодавець знизив вікову межу для вступу до кооперативу порівняно з кооперативним законом Тимчасового уряду. За ст. 4 останнього членами кооперативів могли бути повнолітні особи, а особи віком від 17 до 21 року – лише у випадку, коли це передбачено статутом кооперативу, причому без права бути обраними до органів управління кооперативу. Цивільний кодекс УСРР (ст. 7) пов'язував набуття цивільної дієздатності з досягненням особою повноліття – 18 років. Кооперативне законодавство в цьому питанні характеризувалося значною прогалинністю.

Законами СРСР 1924 р. про споживчу кооперацію, житлову кооперацію та сільськогосподарську кооперацію було встановлено найменший вік членів – 18 років. Виняток становили робітничі житлово-будівельні кооперативи, для участі в яких найменший вік не було встановлено взагалі. Закони УСРР «Про промислову кооперацію» від 12 жовтня 1921 р. та «Про кредитну кооперацію» від 5 квітня 1922 р. вікові межі для членів кооперативів не встановлювали. За постановою ЦВК і РНК СРСР від 25 вересня 1925 р. право набуття членства у споживчих товариствах було поширено на осіб віком від 16 до 18 років: користуючись усіма правами членів, вони не мали права обирати й бути обрані до органів управління товариства [381].

Негативно оцінював практику допущення до членства в кооперативах неповнолітніх, наявну в різних країнах світу, С. В. Бородаєвський. На його думку, це призводить до утворення у складі кооперативу двох категорій членів з нерівними правами, що неприпустимо [382].

За проектом «Основ кооперативного законодавства СРСР» членство у сільськогосподарських кооперативах могли набувати особи 18-річного віку, у промислових і споживчих кооперативах – 16-річного [383]. Тенденція до зниження вікового цензу набула найповнішого вираження 13 листопада 1930 р., коли з метою «втягти найбільш активну молодь до кооперативного будівництва» була видана постанова ЦВК і РНК «Про членство неповнолітніх у кооперації». За цим законом право набувати членство в сільськогосподарських, промислових і споживчих кооперативах, а також виступати їх засновниками і бути членами їхніх виборних органів надавалося неповнолітнім громадянам, які досягли 16-річного віку (ст. 1) [384]. Наведена норма розривала зв'язок кооперативного членства з повною цивільною дієздатністю, але для законодавства країни, в якій цивільний оборот було мінімізовано, а громадяни ставали все більш безправними, такий нормативний припис був органічним.

Як і кооперативний закон Тимчасового уряду (ст. 3), радянське законодавство припускало можливість членства в кооперативах окремих видів і юридичних осіб. Прямий дозвіл щодо цього містився лише в загальносоюзному законі «Про житлову кооперацію» від 19 серпня 1924 р. (п. «б» ст. 28), але фактично мало місце й членство юридичних осіб у кооперативах інших видів [385]. За ст. 68 проекту «Основ кооперативного законодавства СРСР» (станом на початок 1929 р.) членами кооперативів з числа юридичних осіб могли бути кооперативні й громадські організації, а також державні установи і підприємства [386].

На практиці навіть виникали кооперативи, членами яких були виключно юридичні особи. Головкооперком УСРР реагував на цю практику своєрідно. В обіжнику, надісланому ним 12 квітня 1928 р. всім окркооперкомам, такі об'єднання, незалежно від назви, кваліфікувалися як кооперативні організації II-го ступеня, у зв'язку з чим Головкооперком нагадував, що реєстрація таких об'єднань належить до його компетенції [387].

Узагальнюючи викладене щодо законодавчої регламентації умов набуття кооперативного членства, слід констатувати таке. Радянський законодавець визначав загальні умови членства в кооперативах різних видів, використовуючи поряд з економічними ознаками (члени повинні займатись сільським господарством взагалі або в певній його галузі, жити з кустарних та інших промислів певного виду, мати певну

професію і т. ін.) також і соціально-політичні (класові) ознаки (право виборів до рад, належність до трудящих). Найбільш обмеженим було коло можливих членів робітничих житлово-будівельних кооперативів, що пояснювалось особливо привілейованим становищем цих пролетарських організацій.

Говорячи про особливості законодавчої регламентації набуття членства у кооперативах, Ф. Вольфсон підкреслював: «наше законодавство знає специфічну кооперативну правоздатність, що не збігається із загальною цивільною правоздатністю» [388]. Думку про існування в СРСР «особливої кооперативної правоздатності, в розумінні здатності бути суб'єктом кооперативних (членських) відносин, вважаючи її спеціальним проявом загальної цивільної правоздатності, або навіть зовсім не пов'язуючи з інститутом загальної правоздатності» висловив і Н. Озерецьковський [389].

Деякі обмеження щодо членства в кооперативах можна вважати виправданими економічно й організаційно: йдеться про заборону одночасного членства в декількох кооперативах, які переслідують однакові цілі чи займаються однорідною діяльністю. Така заборона містилася в законодавчих актах УСРР: ст. 3 закону 1921 р. про промислову кооперацію, ст. 4 закону про кредитну кооперацію і ст. 21 закону про житлово-споживчу кооперацію.

Обмеження права членства в кооперативах за класовою ознакою, будучи ідеологічно обґрунтованими, декларувалися більшістю законів про кооперацію, але на практиці нерідко відбувався відхід від цього принципу, що пояснювалося економічною недоцільністю їх негайного й повного втілення в життя. Після закінчення т. зв. «відбудовного періоду» у свідомості партійно-державного керівництва політична доцільність стала домінувати над економічною, внаслідок чого застосування класового підходу стало більш послідовним.

До законодавчих актів про кооперацію включали бланкетні норми, які відсилали до виборчого законодавства: Конституції УСРР (ст. 20); урядових постанов «Про виборчі права громадян і порядок проведення виборів» та інструкцій НКВС про провадження виборів. Цим законодавством виборчих прав позбавлялося доволі широке коло осіб, зокрема, ті, які використовують найману працю й живуть на нетрудові доходи.

Зв'язок між конституційним статусом громадян УСРР і правовим статусом члена кооперативу мав і зворотний характер. Так, 22 вересня 1923 р. НКВС видав інструкцію про провадження виборів до рад і з'їздів рад УСРР, пункти «з» і «и» § 2 якої встановлювали право ви-

борів до рад для членів кооперативних організацій низки видів [390]. Головкооперком своїм обіжником повідомляв губкооперкомам, що включення цих пунктів до інструкції стало наслідком ініціативи секретаріату Головкооперкому [391].

Законодавче регулювання умов набуття членства в кооперативі не відрізнялося системністю й було доволі суперечливим навіть на загальносоюзному рівні. Якщо в загальносоюзному законі про житлову кооперацію йшлося про членів, а не засновників кооперативу, то за формулюваннями законів про споживчу й сільськогосподарську кооперацію громадянам надавалося право «створювати» товариства, тобто вимога «виборчих прав» стосувалася лише засновників кооперативу.

Відсутність в основних законах про кооперацію перших років непу єдиного підходу щодо умов набуття кооперативного членства при тенденції до невизнання законодавцем його загальності ще виразніше виявлялася в питанні про іншу його фундаментальну рису – добровільність. У законах про промислову, сільськогосподарську, кредитну й житлову кооперацію, прийнятих після проголошення непу, відразу закріплювався принцип добровільності членства. Натомість у споживчій кооперації відбувався поступовий відхід від примусовості членства, який завершився лише із впровадженням у життя закону СРСР від 28 грудня 1923 р. Постановою Головкооперкому від 30 січня 1924 р. встановлювався строк реорганізації споживчої кооперації в УСРР на засадах добровільності до 1 жовтня 1924 р. (ст. 3) [392].

З відновленням добровільності членства в усіх галузях радянської кооперації цивілізованих рис набула й регламентація порядку вступу до кооперативів. Вона ґрунтувалася на тому, що прийняття до кооперативу нового члена є результатом як волевиявлення особи, яка бажає вступити до товариства, так і волевиявлення кооперативу, представленого, зазвичай, його вищим органом управління – загальними зборами членів. Який саме орган управління здійснює прийом нових членів – загальні збори, правління чи рада, визначалося статутом кооперативу. В окремих законодавчих актах із цього питання містилися чіткі вказівки, як, наприклад, у ст. 19 Положення «Про житлово-споживчу кооперацію», якою прийняття членів було віднесено до повноважень загальних зборів. Правила прийому нових членів і підстави можливої відмови в прийнятті мали визначатися статутом кооперативу.

Момент набуття членства пов'язувався не лише з прийняттям позитивного рішення відповідним органом управління кооперативу, але й зі сплатою особою певного майнового внеску (вступного внеску і паю).

Законом СРСР «Про споживчу кооперацію» від 20 травня 1924 р. (ст. 7) було прямо передбачено, що членство набувається з моменту сплати вступного внеску. Стосовно внесення паю допускалося розстрочення, що було вираженням політики демократизації паю з метою найшвидшого кооперування населення й «пролетаризації» кооперації. Такий же підхід було застосовано і в проекті Кодексу законів про кооперацію УСРР [393]. З питань внесення членами пайового внеску приймались і спеціальні законодавчі акти, наприклад, про порядок сплати цього внеску [394].

Іноді законодавець обмежував права кооперативу додатковими умовами для відмови в прийнятті нового члена: згідно зі ст. 19 Положення «Про житлово-споживчу кооперацію» від 26 березня 1924 р. відмова в прийнятті до житлового кооперативу члена профспілки потребувала згоди відповідної профспілки.

Соціальний стан особи в деяких випадках стосувався і втрати членства в кооперативі. Зокрема, серед підстав примусового виключення члена з кооперативу, членство в якому регламентувалося згідно з класовим принципом, крім загальноприйнятих у світовій практиці (порушення статуту, позбавлення члена за вироком суду права займатися певним видом діяльності і т. ін.), була й зміна соціального статусу цієї особи – перехід з трудового до нетрудового стану. Натомість випадки виключення члена з кооперативу з економічних мотивів (зменшення обсягу продукції тощо), що мали місце на практиці, Головкооперком на засіданні 15 травня 1925 р. визнав неприпустимими, про що повідомив губкооперкоми [395].

Класовий підхід до регламентації набуття кооперативного членства позначався й на членських правах. Зміст проекту Кодексу законів про кооперацію УСРР, розробка якого завершилася в січні 1925 р., вичерпно характеризує уявлення провідних фахівців кооперативного права УСРР про перелік основних прав члена кооперативу, які потребували законодавчого закріплення [396*]. У розділі «Склад кооперативу, права та обов'язки його членів» з 18 статей 5 було присвячено правам членів. Проект передбачав: право брати участь в управлінні справами кооперативу та обирати й бути обраним до органів управління і контролю кооперативу; право вимагати скликання загальних зборів і внесення питань на їх вирішення; право кожного члена на загальних зборах на один голос, із забороною передачі цього права або здійснення його через представників; право користування всіма господарськими послугами кооперативу, властивими йому за родом і характером його діяльності; право члена на звернення з позовом в суд у випадку порушення

загальними зборами його прав або прийняття загальними зборами постанови з порушенням закону чи статуту кооперативу; право вносити додаткові паї [397]. Підхід учасників кодифікаційних робіт до визначення прав члена кооперативу до 1928 р. істотних змін не зазнав, про що свідчить проект «Основ кооперативного законодавства СРСР» (глава 5 «Склад кооперативних організацій (кооперативів та їх спілок), права та обов'язки їх членів») [398]. Слід зазначити, що в цитованій частині зміст проектів не суперечив фундаментальним кооперативним принципам, якщо цю частину не розглядати в контексті існуючої на той час практики.

За традиціями світового кооперативного руху членські права мали б встановлюватися згідно з принципом рівності, як це було в дореволюційній російській кооперативній практиці. Стосовно майнових прав цього принципу в радянських умовах загалом додержувалися, чого не можна сказати про основне особисте право – право участі члена кооперативу в управлінні його справами (право брати участь у загальних зборах, обговоренні всіх питань порядку денного, подавати на обговорення загальними зборами питання життя кооперативу, вимагати скликання загальних зборів, брати участь у голосуванні, обирати й бути обраним до органів управління та контролю). Обмеження радянським законодавством частини членів більшості видів кооперативів у праві участі в управлінні справами товариства через відсутність у них права брати участь у виборах до рад призводило до нерівності в правовому статусі. Разом з тим, члени кооперативів, які не мали права обирати й бути обраними до органів управління та контролю кооперативу, зберігали за собою право участі в роботі вищого органу управління – загальних зборів, із правом вирішального голосу при розв'язанні інших питань.

Характерною для радянського кооперативного права останніх років непу стала постанова Головкооперкому від 28 січня 1927 р., за ст. 1 якої загальним зборам членів кооперативу було надано право обирати до складу правління, ради і ревізійної комісії осіб, які не є членами цього кооперативу, за умови набуття ними членства протягом двох тижнів з дня їх обрання. Ст. 2 постанови таке право надавала зборам уповноважених кооперативних спілок щодо осіб, які не належать до числа уповноважених цієї спілки [399]. Наведені норми були дуже «корисними» в умовах активізації державно-партійного керівництва кооперацією й кадрових «чисток» у кооперативних організаціях.

Фундаментальний принцип кооперації, згідно з яким кожен член кооперативу має лише один голос, незалежно від кількості внесених ним паїв, не був закріплений у жодному із законів УСРР про кооперацію,

прийнятих у 1921-1922 рр. Зазначена прогалина заповнювалася на рівні статутного регулювання (нормальними і примірними статутами) [400]. У законах СРСР про споживчу, житлову й сільськогосподарську кооперацію, прийнятих у 1924 р., таке правило вже було встановлене. Певну роль відіграв ідеологічний чинник: рівність членів розглядалася як головна правова ознака, яка відрізняла кооперативи від товариств капіталістичного типу [401].

Важливим немайновим правом членів кооперативу у світовій практиці є право судового оскарження неправомірних, тобто таких, що суперечать закону або статуту кооперативу, рішень його загальних зборів. Радянське кооперативне законодавство такого права членам кооперативу не надавало, за винятком декількох законодавчих актів УСРР – закону «Про житлово-споживчу кооперацію» від 26 березня 1924 р. (ст. 18) і Положення про промислову кооперацію 1928 р. (ст. 34). Ініціатором внесення до проекту закону «Про житлово-споживчу кооперацію» статті, за якою «на постанови загальних зборів житлокооперативів, що порушують їх статути або закон, громадяни, інтереси яких порушені, можуть подавати скарги до нарсуду», на засіданні Кодифікаційної комісії при Головкооперкомі 9 жовтня 1923 р. був Е. Н. Штандель [402]. Після завершення робіт над проектом Кодексу законів про кооперацію Головкооперком уже наважувався тлумачити право членів кооперативу на судове оскарження рішень загальних зборів, якими порушуються їх майнові або особисті права, стосовно всіх видів кооперації [403].

Серед майнових прав членів кооперативу з огляду на його соціально-економічну природу центральним завжди вважалося право користування господарськими й іншими послугами кооперативу. Особливої ваги це право набувало в тих кооперативах, які могли обслуговувати виключно своїх членів (наприклад, кредитні товариства). У споживчій кооперації, яка в перші роки непу продовжувала обслуговувати все населення, значення цього принципу цілком нівелювалося до відновлення добровільного членства.

Деякі майнові членські права, не будучи врегульованими на законодавчому рівні, в кооперативній практиці мали різну статутну регламентацію й нерідко викликали серед кооператорів суперечки на ідеологічному ґрунті. Традиційно член кооперативу, вносячи під час вступу до кооперативу майновий пай, мав право одержувати на нього дивіденди. Радянське законодавство цього права прямо не встановлювало, але й не забороняло закріпити його в статуті кооперативу. Постановою РНК УСРР «Про засоби кооперації» (ст. 3), прийнятою в 1921 р., коопера-

тивним організаціям надавалося право «встановлювати винагороду за кошти, що залучаються в кооперацію».

Розуміння економічної доцільності збереження цього права в радянських умовах співіснувало з прагненням кооператорів-марксистів якнайшвидше викорінити в радянській кооперації всі риси капіталістичних організацій. Відтак, за деякими зразковими статутами загальні збори мали право видавати обмежений дивіденд на пайовий капітал (зазвичай не більше 8 %), а за іншими статутами – таке право не згадувалося взагалі [404]. 11 квітня 1923 р. Головкооперком розіслав обіжник усім губкооперкомам і Українкустарспілці, в якому містилася заборона розподіляти прибуток між членами кооперативу повністю: частина його обов'язково мала відраховуватися на утворення власних капіталів, а залишок прибутку розподілявся між членами пропорційно участі кожного у виробництві [405]. Положення про промислову кооперацію, прийняте в 1928 р. в УСРР, надавало можливість розподілу чистого прибутку між членами, якщо він передбачався статутом, залежно від участі особистою працею, а виплати на паї, що мали визначатись у відсотковому відношенні до паю, не повинні були перевищувати облікового відсотку Держбанку СРСР (ст. 45).

Право на одержання виплат на паї стимулювало до реалізації іншого права члена кооперативу – вносити додаткові пайові внески. Придбання додаткових паїв у теорії кооперації не розглядалося як порушення принципу рівності членів, оскільки володіння додатковими паями не створює для члена жодних переваг ні щодо управління кооперативом, ні стосовно користування його послугами. Хоча обсяг прав члена кооперативу не залежав від розміру його пайових внесків, у кооперативній практиці в СРСР, як і за кордоном, кількість паїв, яку може мати член кооперативу, традиційно обмежувалася. У радянській Україні ця кількість зазвичай не повинна була перевищувати десяти паїв [406]. Формально в законах про кооперацію вказівок щодо максимальної кількості паїв не містилося.

У практиці діяльності споживчої кооперації виникла несподівана проблема з додатковими паями, яку змушений був розв'язувати Головкооперком. У 1927 р. він ухвалив рішення «Про неприпустимість позбавлення прав членів кооперативу осіб, які не придбали додаткового паю в кооперативах». У рішенні зазначалося, що «в первинній споживчій кооперації спостерігається тенденція до примусового стягнення другого (додаткового) паю або до встановлення пайового внеску, що перевищує розмір, встановлений законом». Кооперативним

комітетам пропонувалося стежити за додержанням законності в цьому питанні [407].

У зв'язку з питанням про обмеження кількості паїв одного члена перебувало інше – про заборону передавати паї. Персональний характер членства в кооперативі як об'єднанні осіб, а не капіталів зумовив формування цього традиційного кооперативного правила. Воно було закріплене в російському кооперативному законі від 20 березня 1917 р. (ст. 24). Проект Кодексу законів про кооперацію УСРР містив заборону передачі паїв членами кооперативу, а проект «Основ кооперативного законодавства СРСР» виняток з цього правила встановлював для житлово-будівельних кооперативів (за згодою зборів) [408, 409*]. Заборона на передачу паїв закріплювалася й у деяких законах, зокрема у ст. 7 закону СРСР «Про сільськогосподарську кооперацію». Прогалину з даного питання в інших законах заповнювали Головкооперком і кооперативні центри, розробляючи зразкові статути.

Порівняно з виплатами на пай ідеологічно нейтральним і тому більш уживаним було право на кооперативні виплати («право на премію»), тобто право члена на одержання частини доходу кооперативу пропорційно до обсягу його участі в господарській діяльності товариства. Розробниками кооперативних законів і статутів не ставилося під сумнів і право члена в разі виходу з кооперативу одержати внесений ним пай та інші належні йому за статутом виплати. Вступний внесок, за традицією, не повертався.

Проблемний характер у радянській кооперативній практиці мало питання про розподіл залишку майна (після задоволення вимог кредиторів і видачі паїв) у разі ліквідації кооперативу. Проте воно не вирішувалось однозначно й за законодавством дорадянського періоду: відповідно до ст. 47 кооперативного закону від 20 березня 1917 р. доля кооперативного майна мала визначатися статутом (тобто засновниками кооперативу під час його створення) або постановою ліквідаційних зборів. Радянське законодавство до 1923 р. не містило й таких непевних приписів. Але згідно з постановою Головкооперкому «Про порядок ліквідації кооперативних об'єднань» від 31 січня 1923 р. залишки майна мали бути передані за вказівкою загальних зборів на кооперативні або суспільнокорисні потреби (ст. 8) [410]. Формулювання аналогічного припису в постанові ВУЦВК і РНК УСРР «Про порядок ліквідації кооперативних організацій, об'єднань та їх розділу» від 7 жовтня 1925 р. містило невеликий додаток: вказівки про спрямування залишку кооперативного майна на кооперативні або суспільнокорисні потреби мали

вже давати загальні ліквідаційні збори або відповідний кооперативний комітет (ст. 15), тобто державний орган. У ст. 37 Положення СРСР про промислову кооперацію 1927 р. лише зазначалося, що ліквідаційна комісія «повертає паї та розподіляє залишок майна організації». У Положенні ЦВК і РНК СРСР «Про порядок припинення кооперативних організацій при їхній ліквідації, з'єднанні й поділі» від 15 червня 1927 р. було вказано, що «по виплаті боргів організації і по поверненні паїв її членам майно, що залишилося від ліквідації, повертається на зазначені в статуті цілі. У випадку відсутності в статуті вказівок на цей предмет майно передається спілці, членом якої була ліквідована організація, а якщо організація не була членом спілки, то безпосередньо вищій спілці того виду кооперації, до якого вона належала» (ст. 29).

Негативно оцінював норми кооперативних законів тих держав, які забороняли поділ майна кооперативу, що ліквідується, між його членами, С. В. Бородаєвський – адже кооператив, зазначав він, не є благодійною установою [411]. Разом з тим, відомо, що відмова від поділу залишків майна при ліквідації кооперативу між його членами не суперечила кооперативній ідеології та, відповідно, мала місце у світовій і дореволюційній вітчизняній кооперативній практиці. Проте рішення імперативного характеру щодо спрямування залишків кооперативного майна «на кооперативні або суспільнокорисні потреби», прийняте з цього питання державним органом у країні, де кооперація не мала достатньої незалежності від держави, було ще одним проявом деформації приватного права.

Таким чином, законодавча регламентація прав члена кооперативу в радянській Україні характеризувалася нерозвиненістю [412*]. Утім, це не означало надання більшої нормотворчої свободи засновникам кооперативних товариств: законодавець здебільшого віддавав вирішення цих питань на розсуд розробників нормальних і примірних статутів, тобто, в кінцевому рахунку, Головкооперкому. Лише в деяких законодавчих актах були розділи чи глави, присвячені саме правам членів. Але й вони, як, наприклад, розд. ІІІ Положення СРСР про промислову кооперацію 1927 р. (ст. ст. 15-21), не містили повного переліку основних прав члена товариства, акцентуючи на обов'язках. Від загальносоюзного помітно відрізнялося Положення про промислову кооперацію, прийняте в 1928 р. в УСРР, яке мало окремий розд. ІІІ «Права та обов'язки членів промислового кооперативного товариства (артілі)», що складався з 19 статей (ст. ст. 16-34), змістом яких охоплювалися найважливіші права члена кооперативу. Проте, як уже зазначалося, це Положення можна вважати винятком із загального правила.

Характерно, що в царині кодифікаційних робіт зміна політичної ситуації в умовах згортання непу помітно позначилася на змісті проекту «Основ кооперативного законодавства СРСР». Права члена кооперативу в редакції проекту, розробленій навесні 1929 р. Підготовчою комісією РНК УСРР, порівняно з попередніми редакціями цього ж документу були виписані доволі стисло [413].

Неувага законодавця до прав члена кооперативу на загальному тлі специфічного вирішення в радянському суспільстві проблеми прав людини виглядала цілком органічно. Радянське законодавство будувалося на засадах колективізму, чим можна пояснити той факт, що увага законодавця до обов'язків члена кооперативу мала більш виражений характер.

У проекті Кодексу законів про кооперацію УСРР згідно з усталеною практикою було закріплено: обов'язок членів підкорятися всім правилам статуту й законним постановам органів управління кооперативу; видати при вступі до кооперативу зобов'язання про те, що вступник бере на себе відповідальність за зобов'язаннями кооперативу в розмірі, вказаному у статуті, а також вносить пай і вступний внесок, якщо останній встановлений статутом [414]. Проект «Основ кооперативного законодавства СРСР» (ст. 41) закріплював також норму про обов'язкову трудову участь членів у виробничих кооперативах [415]. У статутах кооперативів зазвичай одержували закріплення й обов'язки: брати участь у загальних зборах, задовольняти всі свої потреби через кооператив (за профілем його діяльності). Як видно з наведеного переліку, обов'язки мали особистий або майновий, а деякі, як, наприклад, обов'язок задовольняти всі свої потреби через кооператив, – змішаний характер.

Для кооперативів як суб'єктів господарювання особливо важливими є майнові обов'язки їх членів. Їх нормативне регулювання в радянських умовах було далеким від досконалості. У роки «воєнного комунізму» пайові внески у споживчій кооперації взагалі були скасовані, а значення авансів на закупівлю товарів через несамостійність кооперації в заготівельній діяльності було зведено нанівець. Із переходом до непу пайові та вступні внески було відновлено. Поряд з цими внесками в законах УСРР 1921-1922 рр. про споживчу (ст. 9), промислову (ст. 7), сільськогосподарську (ст. 7) і кредитну (ст. 7) кооперацію та «Про засоби кооперації» (ст. 2) згадувалися й аванси як джерело коштів кооперативу. Проте порядок (обов'язковий чи добровільний) встановлення авансів згаданими законами визначений не був.

Недоліки законодавчого регулювання в перші роки непу на практиці породжували проблеми з визначенням обов'язковості інших видів

внесків, а також розмірів майнових внесків усіх видів. Відсутність у деяких законах чітких вимог щодо змісту статутів створювала можливість виносити зазначені питання на розгляд загальних зборів без внесення відповідних змін до статуту. Таку практику, як шкідливу для розвитку кооперації, піддавали критиці провідні фахівці в галузі кооперативного права [416].

Загальносоюзне кооперативне законодавство лише частково розв'язувало згадані проблеми. Закони СРСР 1924 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» (п. 7 ст. 11) і «Про житлову кооперацію» (ст. 9 і ст. 40), союзне Положення про промислову кооперацію 1927 р. (п. «ж» ст. 5) зобов'язували засновників розмір вступного та пайового внесків закріплювати в статуті кооперативу.

Доволі проблемним було й питання про відповідальність членів за зобов'язаннями товариства. Світовий досвід пропонував три основні способи його вирішення: відповідальність членів у розмірі встановленого паю (в кредитній кооперації – у розмірі одержаного членом кредиту); додаткова відповідальність у кратному розмірі до паю або відкритого члену кредиту; необмежена відповідальність (усім майном члена). На Заході кооператори тривалий час боролися за встановлення обмеженої відповідальності як більш сприятливої для розвитку кооперації. У Росії за кооперативним законом від 20 березня 1917 р. відповідальність могла, за вибором засновників кооперативу, бути: обмеженою розміром паю; обмеженою розміром встановленої в статуті суми, обчисленої пропорційно до розміру відкритого члену кредиту або розміру паю; необмеженою (всім майном члена) (ст. 13).

У законах УСРР про промислову й сільськогосподарську кооперацію 1921 р. й законі про кредитну кооперацію 1922 р. зазначалося, що відповідальність члена за зобов'язаннями кооперативу встановлюється в статуті згідно з чинними узаконеннями. Після видання закону від 20 березня 1917 р. інших узаконень з цього питання на той час видано не було. Постановою «Про засоби кооперації» (ст. 3) кооперативним організаціям надавалося право «встановлювати додаткову матеріальну відповідальність своїх членів за зобов'язаннями кооперативу». У законі УСРР 1921 р. та законі СРСР 1924 р. про споживчу кооперацію про відповідальність членів взагалі не згадувалось. У законі СРСР 1924 р. про сільськогосподарську кооперацію лише в переліку вимог до змісту статуту містився припис щодо включення до статуту положення про відповідальність членів за зобов'язаннями товариства. І тільки в законі СРСР 1924 р. про житлову кооперацію встановлювалися конкретні

види відповідальності (обмежена й кратна), причому в житлово-орендних і робітничих будівельних кооперативах додаткова відповідальність не повинна була перевищувати 5-кратного розміру паю (ст. 11 і ст. 26). Згодом доволі конкретний припис з'явився у положенні ЦВК і РНК СРСР «Про кооперативний кредит» від 18 січня 1927 р., де зазначалося, що додаткова відповідальність членів сільськогосподарського кредитного й промислового кредитного товариств встановлюється в кратному відношенні до відкритого кредиту або в кратному відношенні до паю (ст. 8).

У ст. 46 проекту «Основ кооперативного законодавства СРСР» у 1928 р. також закріплювалося три варіанти – відповідальність членів у межах вартості паю, кратна до суми паю чи відкритого кредиту, необмежена [417]. У ст. 74 нової редакції цього ж проекту в 1929 р. необмежена відповідальність названа не була [418].

Отже, радянська практика в роки непу базувалася переважно на статутному регулюванні відповідальності членів кооперативу. Вона здебільшого відійшла від необмеженої відповідальності, віддаючи перевагу кратній відповідальності до розміру паю та/або до відкритого кредиту. У виробничих кооперативах іноді встановлювалася необмежена відповідальність усім майном члена [419].

Нормотворча діяльність кооперативних центрів у цьому питанні не була узгодженою. Нічим не обґрунтовані й незрозумілі фахівцям розбіжності зустрічалися навіть у зразкових статутах кооперативів одного типу, затверджених одночасно. Так, у статуті товариства спільного обробітку землі від 4 вересня 1927 р. закріплювалася додаткова відповідальність членів у трьохкратному розмірі паю, тоді як у статуті сільськогосподарської артілі, затвердженому того ж дня, така відповідальність встановлювалася лише в подвійному розмірі [420].

До регулювання правового статусу члена кооперативу було дотичним ще одне проблемне питання, пов'язане з правовим режимом пайового капіталу товариства. Паї, на відміну від вступних внесків, не вважалися власним капіталом кооперативу, що породжувало можливість звернення стягнень на пай члена кооперативу за його особистими зобов'язаннями. Законом від 20 березня 1917 р. (ст. 23) такі дії були заборонені. Радянське кооперативне законодавство за відсутності базового кооперативного закону на це питання давало неоднозначну відповідь. У законах УСРР 1921-1922 рр. про споживчу, сільськогосподарську, промислову й кредитну кооперацію це питання не врегульовувалося – законодавець після періоду «безпайового» існування кооперації ще не встиг усвідомити нові проблеми її життя. Закони СРСР 1924 р. про спо-

живчу (ст. 10), житлову (щодо житлово-орендних кооперативів) (ст. 9) і сільськогосподарську (ст. 8) кооперацію, Положення про промислову кооперацію СРСР 1927 р. (ст. 23) і УСРР 1928 р. (ст. 44), а також Положення УСРР «Про житлово-споживчу кооперацію» 1924 р. (ст. 15) закріпили заборону поширювати на пай стягнення за позовами про особисті борги членів.

Наприкінці періоду непу доволі гостро постало питання про дисциплінарну відповідальність кооперативних працівників. До останніх належали як члени кооперативу, які набули спеціального статусу внаслідок їх обрання до органів управління кооперативу, так і наймані працівники. 7 червня 1927 р. зазначене питання розглядалося на засіданні пленуму Юридичної комісії Вукоради. У доповідях Е. Н. Штанделя та П. І. Рівного, які були покладені в основу схваленої пленумом резолюції, характеризувалася законодавча регламентація юридичної відповідальності кооперативних працівників і пов'язані з цим проблеми.

Доповідачі зазначали, що всі кооперативні працівники (виборні й наймані) в порядку тлумачення прим. 2 до ст. 105 Кримінального кодексу прирівнюються до посадових осіб і, таким чином, на них поширюється особлива відповідальність за злочини, передбачена КК стосовно посадових осіб (глава II КК «Про посадові злочини») [421*]; крім відповідальності за посадові злочини, відповідальні кооперативні працівники (як і службовці державних установ і підприємств) несуть також відповідальність у дисциплінарному порядку за порушення своїх службових обов'язків у тих випадках, коли така відповідальність передбачена КК стосовно посадових осіб; порушення службових обов'язків, вчинювані невідповідальними посадовими особами, оскільки ці порушення є малозначущими з точки зору їх соціальної небезпеки і не підпадають під категорію кримінальних посадових злочинів, переслідуються не в судовому, а в адміністративному порядку на підставі Кодексу законів про працю (ст. 47) [422].

Проблема притягнення кооперативних працівників до дисциплінарної відповідальності полягала насамперед у визначенні уповноважених на накладення дисциплінарних стягнень органів. У резолюції з посиланням на роз'яснення цього питання НКЮ УСРР від 20 лютого 1926 р. зазначалося, що право переслідування кооперативних працівників у дисциплінарному порядку належить органам РСІ, прокурорському нагляду, загальним зборам (зборам уповноважених) і радам – стосовно виборних осіб, а також правлінням кооперативів – стосовно відповідальних працівників, які працюють за наймом [423]. Доповідачі

критично оцінювали надання загальним зборам (зборам уповноважених) функцій «судово-дисциплінарних інстанцій», що «не відповідає ні їх організаційній структурі, ні тим взаємовідносинам, які існують між ними і виборними особами» [424].

Для розв'язання проблеми було висунуто дві пропозиції: перша полягала у внесенні змін до «Положення про дисциплінарні суди» з тим, щоб органами накладення на кооператорів дисциплінарних стягнень стали зазначені суди; згідно з другою – «з метою зміцнення в середовищі відповідальних кооператпрацівників кооперативної дисципліни і свідомості громадської відповідальності було б доцільним зосередити розгляд дисциплінарних справ стосовно відповідальних кооператпрацівників у міжкооперативних радах, у зв'язку з чим необхідно в законодавчому порядку внести відповідні зміни до постанови ЦВК і РНК СРСР «Про кооперативні ради» [425]. Автором другої пропозиції був Е. Н. Штандель. Вона й була прийнята пленумом Юридичної комісії Вукоради 7 голосами проти 4 [426].

Проте за «Положенням про дисциплінарні суди», затвердженим ВУЦВК і РНК УСРР 29 червня 1927 р., відбулося поширення юрисдикції дисциплінарних судів на відносини за участю посадових осіб кооперативних установ [427]. Причому на практиці судові органи та органи прокуратури, ухвалюючи постанову про накладення «дисциплінарної кари» на керівників кооперативної організації, іноді пропонували кооперативній організації вищого ступеня впровадити її в життя [428]. Автор статті у «Віснику промислової та промислово-кредитової кооперації України» А. Баталін піддав цю практику критиці як таку, що суперечила закону і природі вертикальних відносин у кооперативній системі [429].

Підсумовуючи викладене в підрозділі, зазначимо, що питання про правовий статус члена кооперативу з огляду на природу кооперативного товариства як добровільного об'єднання осіб слід вважати одним із центральних у правовому регулюванні кооперативних відносин. Радянська юридична доктрина зумовила переміщення цього питання на периферію уваги законодавця: в основних законах про кооперацію не містилося розділів, які б системно закріплювали права члена кооперативу, тоді як за своїм значенням і обсягом статті про правовий статус члена мали б становити центральний розділ кожного статусного закону; окремі статті про права членів містили надто загальні формулювання, а іноді були відсутні взагалі. Винятком можна вважати прийняте в УСРР наприкінці періоду непу Положення про промислову кооперацію, яке містило доволі детальні приписи.

У радянському кооперативному праві років непу відбулося відродження низки фундаментальних принципів регулювання кооперативного членства, вироблених світовою практикою. Більшість прав і обов'язків члена кооперативу, які закріплювалися в статутах дореволюційної доби, відтворювалися і в статутах періоду непу. Проте класове праворозуміння, зумовлюючи загальне становище з правами людини в радянському суспільстві, закладало основу і для деформації кооперативного права. Цей процес мав своїм соціокультурним підґрунтям низький рівень як кооперативної, так і правової свідомості учасників кооперативного руху.

Право на створення кооперативів (тобто право бути серед засновників товариства) в законодавстві нерідко не розмежовувалося з правом на вступ до кооперативу, що в умовах класових обмежень мало практичний сенс. Замість загальності членства більшістю законів про кооперацію згідно з класовим принципом було закріплено трудове членство осіб, які користуються виборчими правами до рад.

Основними вадами нормативно-правового регулювання відносин кооперативного членства в радянській Україні 1920-х рр. були: його заполітизованість (класовий підхід до регламентації зазначених відносин); непослідовність (законодавець іноді відходив від класового принципу задля досягнення економічного результату, але його подальші кроки не піддавалися прогнозуванню); несистемність (прогалинність, відсутність єдиних підходів до регулювання членства в кооперації всіх видів); невідповідність відомчих нормативних й інтерпретаційних актів змісту законів.

Розділ 5
ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ І КООПЕРАТИВНІ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК СУБ'ЄКТИ ВЗАЄМОДІЇ У СФЕРІ СТВОРЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ КООПЕРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УСРР 1920-х рр.

5.1. Головний кооперативний комітет у системі державних органів УСРР

Здійснення управлінських функцій держави в галузі економіки передбачає існування системи державних органів, наділених відповідною компетенцією та повноваженнями. За умов демократичного режиму в країні діяльність таких органів щодо кооперації здійснюється з урахуванням кооперативних принципів, зокрема – принципу самостійності й незалежності кооперативів як самоврядних об'єднань громадян. Відповідно, цивілізовані відносини держави і кооперації будуються на засадах взаємодії, а не державного керівництва, як у СРСР, де воно здійснювалося у формах правотворчої, виконавчо-розпорядчої та правоохоронної діяльності з використанням різних економічних і організаційно-правових методів [1].

Формування системи органів державного управління кооперацією в радянській Україні розпочалося в роки «воєнного комунізму». За Положенням про Наркомпрод, опублікованим 25 травня 1919 р., цей орган наділявся повноваженнями організовувати загальну розподільчу мережу і «згідно із загальною політикою радянської влади погоджувати й скеровувати діяльність споживчої кооперації та всіх інших продовольчих організацій» (ст. 3) [2]. Для спрямування заготівельної роботи кооперації 26 липня 1919 р. було засноване кооперативне управління Наркомпроду УСРР, яке мало 5 відділів і понад 100 службовців [3]. Рішення про призначення керівника цього управління приймалося Кооперативною комісією при ЦК КП(б)У. Так, 1 грудня 1920 р. Кооперативна комісія призначила начальником Кооперативного управління Наркомпроду Н. І. Попова [4].

У відділі колективних господарств Наркомзему УСРР діяв підвідділ сільськогосподарської кооперації, який також керував заготівельною роботою кооперації і, крім того, намагався стимулювати розвиток колективних господарств [5]. Відділи кооперації у складі представників державних органів і кооперативних організацій були створені і при РНГ України та губраднаргоспах. Відділ кооперації при РНГ, з-поміж

іншого, мав розробляти законопроекти й давати висновки щодо всіх законопроектів і розпоряджень, які стосувалися кооперативних установ, видавати інструкції, встановлювати порядок реєстрації кооперативів, здійснювати за ними нагляд (ст. 3 постанови РНГ, опублікованої 9 березня 1919 р.) [6]. На відділи в губраднаргоспах було покладено обов'язок реєстрації кооперативів, «встановлення правильних взаємин між кооперацією й урядовими органами» тощо [7].

Крім зазначених підрозділів при РНГ України було створено відділ кустарної промисловості (Уголовкуст), який опікувався кустарно-промисловою кооперацією [8]. У 1920 р. державне керівництво цією галуззю кооперації перебрав на себе створений при Промисловому бюро України кустарно-кооперативний відділ, якому підпорядковувалися такі ж відділи при губраднаргоспах [9].

Таким чином, на час переходу до непу державне управління кооперацією в УСРР не було централізованим. У центрі воно здійснювалося відповідними підрозділами Наркомпроду (споживча кооперація), Наркомзему (сільськогосподарська кооперація), РНГ (кустарно-промислова кооперація), а на місцях – відповідними кооперативними відділами губпродкомів, губземвідділів, губраднаргоспів. Методи діяльності кооперативних відділів державних органів відповідали умовам «воєнного комунізму».

Нова економічна політика передбачала перехід від адміністративно-командних методів управління до переважно економічних. Із наданням кооперації певної господарської самостійності потреба в існуванні значної частини кооперативних відділів у державних органах відпала. Проте, залишаючи за собою «командні висоти» в економіці, радянська держава відмовлятися повністю від адміністративних методів управління, в тому числі стосовно кооперації, не збиралася.

Державне управління економікою в роки непу сполучалося з партійним керівництвом усіма суспільними процесами. Формування державного апарату УСРР супроводжувалося створенням в усіх його ланках комуністичних осередків. Крім того, в січні 1920 р. «з метою посилення впливу партії в кооперації України, проведення в кооперації партійної політики й партійного контролю за кооперативною роботою» були організовані Кооперативний відділ і Кооперативна комісія при ЦК КП(б)У. Усім комуністам, які працюють у кооперативах, пропонувалося зареєструватися в Кооперативному відділі [10]. 18 січня ЦК КП(б)У надіслав усім парторганізаціям листа, в якому вимагав заснувати кооперативні відділи при губкомах партії [11].

До завдань Кооперативного відділу та Кооперативної комісії було віднесено такі: мобілізація партійних сил для роботи в кооперації, організація партійних груп при губкомах і в центральних кооперативних об'єднаннях; розподіл партійних сил для роботи в кооперації; проведення кампанії з виборів і перевиборів уповноважених і правлінь, обговорення кандидатів у керівні органи центральних кооперативних об'єднань і радянські кооперативні відділи; розробка питань кооперативної політики в Україні згідно із загальними директивами партії з цього питання; обговорення найважливіших моментів в організаційному житті кооперативних об'єднань, що мають загальноукраїнське значення; висвітлення у пресі партійної точки зору з питань кооперативного будівництва і кооперативної політики [12].

На першому етапі радянського будівництва більшовики ділили вплив на кооперацію з представниками інших партій. 20 квітня 1920 р. на засіданні Кооперативної комісії при ЦК КП(б)У було вирішено «вважати можливим допущення ділових меншовицьких кандидатів (не яскраво політичних) в управляючі органи із забезпеченням більшості комуністів і абсолютного комуністичного впливу» [13]. Рішення мотивувалося необхідністю наступності в роботі кооперації і надзвичайно обмеженою кількістю комуністів, які можуть бути використані в кооперації [14].

Комуністична партія вже на початку непу виробила різноманітні форми й методи керівництва кооперацією, яке забезпечило партійний вплив у всіх ланках кооперативного апарату – від кооперативних центрів до первинних кооперативів. 31 березня 1921 р. пленарними зборами кооперативних працівників при Кооперативному відділі ЦК КП(б) У по доповіді Д. І. Кутузова були схвалені «тези по кооперації», які закріпили загальну схему партійно-державного управління кооперативною системою в роки непу. У тезах установлювалося, що «кооперація залишається централізованою системою самодіяльних організацій, регульованою державою, як у розумінні її організаційної структури, так і в розумінні характеру господарських операцій» [15]; регулювання організації й господарської роботи кооперації здійснюється міжвідомчим Кооперативним комітетом, а не окремими комісаріатами; безпосередня організаційна робота в межах, встановлених Кооперативним комітетом, покладається на Вукопспілку; нижчий кооперативний осередок діє на засадах повного самоврядування, а «в міру переходу до організацій вищих ступенів посилюється представництво державних органів» [16]; ЦК мобілізує «для насичування кооперації партійними

силами достатню кількість досвідчених у господарському відношенні комуністів і ставить перед собою і перед губкомами партійну роботу як ударну» [17]; при ЦК розгортається потужний Кооперативний відділ, а комфракції губспілок регулярно звітують у своїй роботі губкомам [18]. Наступні роки внесли до накресленої схеми деякі корективи (наприклад, пов'язані зі створенням низки всеукраїнських спілок окремих видів кооперації), але принципових її засад не змінили.

Після видання перших законів СРСР про кооперацію відбулися зміни в регламентації діяльності партійних органів, які займалися кооперативними справами. Секретаріат ЦК РКП(б) 5 вересня 1924 р. схвалив спеціальне Положення про роботу кооперативних комісій при парткомах, заходи з виконання якого розглядалися на засіданні Кооперативної наради при ЦК КП(б)У 24 грудня 1924 р. [19].

За цим Положенням кооперативні комісії утворювались при ЦК національних компартій, крайових, обласних, губернських, повітових парторганах. Основне завдання кооперативних комісій було визначене як «розробка питань, пов'язаних з керівництвом роботою всіх кооперативних організацій на основі рішень партії про кооперацію, досягнення узгодженості в роботі різних видів кооперації і встановлення правильних взаємовідносин кооперації з радянськими й господарськими органами в галузі господарської роботи» [20]. Комісії повинні були: заслуховувати доповіді кооперативних центрів, об'єднаних і окремих кооперативів по губернії (області); розробляти питання, що стосуються розвитку кооперації та проведення партійних директив у галузі кооперації; узгоджувати діяльність усіх видів кооперації з основних і принципових питань; розробляти заходи з узгодження діяльності кооперації з промисловістю, державною торгівлею і банками; брати участь у доборі кооперативних працівників у районі своєї діяльності з метою правильного їх розподілу; організовувати проведення партійного впливу на всіх зборах і з'їздах кооперації тощо [21].

За Положенням про Кооперативну нараду при ЦК КП(б)У, розробленим на основі Положення ЦК РКП(б), до складу Кооперативної наради входили такі особи: М. Володимирський (голова наради), секретар ЦК Е. Квірінг, представник Центральної контрольної комісії Я. Дудник, члени ЦК В. Затонський, І. Клименко і О. Шумський [22]. Включалися також завідуючий Оргрозподілом ЦК, представники Селькомісії ЦК, Жінвідділу ЦК, Укрдержплану, НКВТ, Головкооперкому, ВУЦРПС, Вукопспілки, Уцерабкоопу, «Сільського господаря», Українбанку та Укрсільбанку [23]. Рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 20 лютого 1925 р.

голова Кооперативної наради М. Володимирський був призначений постійним представником ЦК КП(б)У на Кооперативній нараді при ЦК РКП(б) [24].

Перебування у складі Кооперативної наради ЦК представників низки недержавних організацій (кооперативних і профспілкових) вводило в оману щодо порядку її формування навіть членів комуністичних осередків кооперативних центрів. Так, таємним листом від 21 грудня 1926 р. з секретаріату ЦК КП(б)У у відповідь на прохання фракції акціонерного товариства «Кустекспорт» про включення її представника до складу Кооперативної наради ЦК повідомлялося, що склад наради формується Політбюро «не в порядку представництва окремих кооперативних центрів» [25].

Прагматична настанова на досягнення конкретних результатів зумовлювала зосередження уваги партійних функціонерів на кадрових питаннях і стані діяльності (господарської та фінансової) кооперативних організацій. Архівні документи свідчать, що юридичним питанням державного регулювання кооперації Кооперативна нарада увагу майже не приділяла: вони сприймалися лише в контексті «оформлення по радянській лінії».

В УСРР центральною ланкою в механізмі «оформлення по радянській лінії» партійних рішень став Головний кооперативний комітет при РНК УСРР. Наявність єдиного органу, що відав кооперативними справами [26*], була найважливішою відмінністю української системи державного управління кооперацією в період непу. Виняток було встановлено для колгоспів, які залишались у віданні Наркомзему та його місцевих органів.

Історія Головкооперкому бере початок з декрету РНК УСРР «Про заснування кооперативного комітету України» від 6 квітня 1920 р. [27], що спочатку мав діяти при Наркомпроді. За постановою до складу Комітету входили представники від державних і кооперативних установ, а його діловодство покладалося на Кооперативне управління Наркомпроду (ст. 1). З об'єднанням усіх видів кооперації і створенням Вукопспілки склад Комітету було відповідним чином змінено постановою РНК від 10 серпня 1920 р. [28].

Кооперативна комісія ЦК, розглядаючи 9 квітня 1920 р. питання про Кооперативний комітет, ухвалила «змовитися з наркоматами про те, щоб надсилали комуністів, й обговорити кандидатів», головою Комітету подала на затвердження ЦК І. А. Саммера [29]. На першому засіданні Кооперативного комітету при Наркомпроді 19 квітня

1920 р. були присутні представники від Наркомпроду, Наркомзему, Центросоюзу, Центросекції, ПОЮРу та Дніпросоюзу [30].

Комітет мав узгодити діяльність радянських органів у їх відносинах з кооперацією, а головна мета його діяльності полягала в реорганізації кооперації в Україні на засадах єдиних робітничо-селянських споживчих товариств та об'єднанні кооперативного апарату у справі продовольства й постачання населення. Усі кооперативні організації та радянські органи зобов'язувалися неухильно виконувати постанови Кооперативного комітету (ст. 3). Він займався підготовкою декретів про кооперацію для затвердження їх на засіданні РНК, видавав власні постанови щодо реорганізації кооперації, регулював взаємини між «різними родами кооперації» і виконував деякі інші повноваження (ст. 2).

Постанова РНК від 6 квітня 1920 р. не сприймалася в Наркомпроді лише як декларація. Кооперативний комітет фактично взявся за впорядкування відносин між кооперативними організаціями і державними органами – головним чином у сфері укладення договорів. На своєму другому засіданні 23 квітня 1920 р. Комітет доручив Кооперативному управлінню розіслати всім установам копії договорів Наркомпроду з Центросоюзом і Центросекцією з тим, щоб до наступного чергового засідання відповідні комісаріати розробили примірні договори для укладення з центральними кооперативними установами [31]. Постановою, прийнятою на п'ятому засіданні, Кооперативний комітет установив «обов'язковість узгодження шляхом попереднього розгляду кооперкомом текстів договорів, що укладаються різними відомствами з центральними кооперативними організаціями» [32]. 3 серпня 1920 р. Комітет повернувся до розгляду питання про узгодження діяльності різних відомств з кооперацією. Його голова І. А. Саммер констатував низьку ефективність дій Комітету з вирішення цього питання, визнавши, що «останнім часом договори укладаються без будь-якого узгодження, що може призвести до ускладнень у роботі» [33]. Кооперативний комітет мав ужити додаткових зусиль до реалізації постанови, прийнятої на п'ятому засіданні.

З переходом до непу РНК УСРР видала «Положення про Головний кооперативний комітет УСРР» від 6 червня 1921 р. [34]. Наприкінці 1921 р. Головкооперком розробив і на своєму засіданні 31 грудня затвердив проект змін до Положення від 6 червня 1921 р. [35]. 31 січня 1922 р. РНК УСРР видала постанову «Про зміну положення про Головний кооперативний комітет УСРР» [36], якою було завершено формування законодавчої основи створення й діяльності спеціального державного органу управління кооперацією, що мав діяти безпосередньо при РНК УСРР.

Згідно зі ст. 1 Положення від 6 червня 1921 р. кооперкоми (Головний і губернські) створювалися для «загального керівництва видами кооперації в Україні, контролю за її діяльністю і виконання всіх необхідних адміністративно-розпорядчих дій, пов'язаних з життям кооперації». Протягом місячного строку Головкооперком мав розглянути питання про існування окремих кооперативних відділів при господарсько-економічних наркоматах і за угодою з останніми або перетворити, або ліквідувати зазначені відділи (прим. до ст. 1). При кооперкомах дозволено було створити секретаріати «з необхідним штатом співробітників» для технічного обслуговування їх діяльності (ст. 4).

За Головкооперкомом закріплювалися такі функції (ст. 5 Положення): регулювання діяльності всіх галузей кооперації й установлення взаємин з відповідними господарськими органами; нагляд за виконанням кооперативними організаціями законів про кооперацію; реєстрація статутів кооперативних організацій; надання висновків щодо кошторисів кооперативних організацій і з питань фінансування кооперації державою; представництво й захист інтересів кооперації перед усіма відомствами. За постановою від 31 січня 1922 р. до функцій Головкооперкому додалися (ст. 2): попередній розгляд, узгодження й подання висновків щодо законопроектів з питань кооперації, які вносяться до РНК окремими відомствами чи організаціями; виняткове право на видання інструкцій на доповнення та роз'яснення законодавчих актів про кооперацію; встановлення й регулювання взаємовідносин між кооперацією та державними органами; встановлення форм узгодженої діяльності окремих видів кооперації з Всеукраїнською кооперативною радою; оскарження дій відомств перед вищими органами влади УСРР на захист інтересів кооперації.

Склад Головкооперкому за Положенням формувався таким чином (ст. 2): головою Комітету призначався представник РНК; по одному представникові делегували економічні наркомати (Наркомзем, Наркомпрод, Раднаргосп, Уповноважений Наркомфіну) і Південне бюро ВЦРПС; трьох представників надсилала Вукопспілка. За постановою від 31 січня 1922 р. (ст. 3) до складу Головкооперкому додавалися представники Наркомюсту, Уповноваженого Наркомзовнішторгу, а замість трьох представників Вукопспілки – представники низки кооперативних центрів (Вукоради, Вукопспілки, Уцеробкоопу, сільськогосподарської і промислової кооперації).

На початку 1924 р. Мала РНК підтримала пропозицію Головкооперкому про зміну його складу (введення до нього представників Наркомвнуторгу замість Наркомпроду та Наркомпраці за-

мість Уповнаркомзовнішторгу [37]. Зважаючи на обсяг і складність завдань, які постали перед Головкооперкомом, ним було розроблено законопроект, яким, крім пленумів Комітету, передбачалося створити розпорядче бюро для вирішення питань поточного значення (у складі голови Комітету й представників від Наркомюсту, Наркомвнуторгу, Вукопспілки та «Сільського господаря»), а також відповідну структуру і в губкооперкомах [38]. Зазначена ініціатива здобула підтримку з боку Малої РНК УСРР ще 19 листопада 1923 року [39], але остаточного втілення не одержала. Очевидно, очікуючи на кардинальні зміни в кооперативному законодавстві, пов'язані з виданням законів СРСР, Кооперативна нарада при ЦК КП(б)У 25 березня 1924 р. визнала за несвоєчасне порушувати питання про реорганізацію Головкооперкому [40].

Членів Комітету й кандидатів у члени персонально затверджувала РНК. Але рішення щодо складу Комітету, як і раніше, розроблялися Кооперативною нарадою при ЦК КП(б)У. Так, на засіданні 11 листопада 1924 р. Нарада ухвалила визначити Президію Головкооперкому в складі п'яти осіб (голова, один представник від Наркомюсту й по одному від Вукопспілки, «Сільського господаря» та Українкустарспілки) і просити Оргбюро ЦК включити до складу Кооперативної наради з вирішальним голосом голову Головкооперкому А. І. Ашуп-Ільзена [41].

У 1920-ті рр. Головкооперком УСРР очолювали ставленики ЦК КП(б)У І. Саммер, Я. Дудник, А. Ашупп-Ільзен і А. Геттлер. Посаду секретаря Головкооперкому протягом цього ж періоду обіймали Ю. Ашкінезер, Л. Іошпа, В. Лешков. Завідувачем реєстраційної частини Головкооперкому з 1 березня 1922 р. по 1 лютого 1925 р., тобто протягом майже всього часу існування цієї посади, був А. Седлецький [42].

У доповідній записці голови Головкооперкому голові РНК УСРР від 12 квітня 1926 р. містилася детальна характеристика ролі секретаря Головкооперкому в діяльності цього органу. Поряд з керівництвом роботою секретаріату зазначена посадова особа виконувала обов'язки секретаря і доповідача з деяких питань у пленумах Головкооперкому, готувала матеріали до засідань Головкооперкому, давала висновки щодо них, брала участь у роботі комісій при Головкооперкомі (реєстраційної комісії, комісії з розробки проектів законодавчих актів), головувала в міжвідомчих нарадах та різних інших засіданнях при Головкооперкомі, виконувала обов'язки юрисконсульта Головкооперкому, доповідала від Головкооперкому в КРЗП і АФК РНК та інших державних установах, провадила роботу з інструктування місцевих кооперативних комітетів і т. ін. [43]. Додаткові риси до змальованого посадового портрету до-

давав лист Головкооперкому до Управління справами РНК та УЕН від 27 квітня 1929 р., в якому зазначалося, що зі скороченням у 1927 р. посади завідувача реєстраційною частиною на секретаря-консультанта була покладена також уся робота з реєстрації статутів кооперативних організацій, розробки нормальних та зразкових статутів [44]. Отже, секретар Головкооперкому виступав ключовою фігурою, яка організовувала й значною мірою персонально виконувала всі види діяльності цього органу.

На місцях за постановою РНК «Про губернські кооперативні комітети» від 10 березня 1922 р. утворювалися губкооперкоми [45]. Головкооперком схвалив проект «Положення про губернські кооперативні комітети» 17 лютого 1922 р. [46]. Фактично організаційні заходи зі створення губкооперкомів розпочалися до видання постанови РНК від 10 березня. 21 лютого 1922 р. усім головам губвиконкомів було розіслано обіжник за підписом заступника голови РНК і голови Головкооперкому, в якому з посиланнями на декрет РНК від 31 січня і постанову Головкооперкому від 17 лютого адресатам пропонувалося в терміновому порядку організувати при губвиконкомі губернський кооперативний комітет [47].

За п. 1 «Положення про губернські кооперативні комітети» кооперативний комітет при губвиконкомі (губкооперком) розглядався як губернський державний орган, що відає всіма справами кооперації в межах губернії. Він мав аналогічні Головкооперкому функції, виконуючи їх у місцевому масштабі. До обов'язків губкооперкому Положення (п. 4) віднесло загальне державне керівництво всіма видами кооперації в межах губернії, контроль за її діяльністю й виконання всіх необхідних адміністративно-розпорядчих функцій, пов'язаних із життям кооперації. Зокрема, комітет мав здійснювати «захист інтересів кооперації на місцях у конфліктах і зіткненнях з іншими органами влади й оскарження дій останніх до відповідних відомств і установ». Головою губкооперкому призначався представник губвиконкому, іншими членами ставали представники від губернських органів відповідних наркоматів і місцевих спілок кооперації.

Губкооперкоми були підпорядкованими губвиконкомам і підзвітними Головкооперкому. Мала РНК, затверджуючи 10 березня 1922 р. Положення про губкооперкоми, внесла до другої частини п. 1 поправку: припис про те, що «Губкооперкомітет є підзвітним Головному кооперативному комітету при Раднаркомі УСРР і виконує свою роботу за вказівками й інструкціями останнього» був замінений на інший: «Губкооперком є губернським органом, підпорядкованим на загальних підставах губвиконкому, підзвітним водночас Головному кооперативному комітету» [48].

Із заснуванням Головкооперкому в центрі та губкооперкомів на місцях були ліквідовані кооперативні відділи в інших державних органах. З інших республік Союзу РСР система кооперативних комітетів, аналогічна українській, була створена лише в Кримській РСР [49].

Перехід у липні 1925 р. від губерній до округів передбачав відповідне реформування місцевих органів радянської влади, але штати, компетенція й повноваження губкооперкомів змін не зазнали [50]. Попри масштабність завдань, які мали вирішувати Головкооперком і його місцеві органи, штати цих органів були вкрай малочисельними. Основну роботу в кооперкомах виконували їх секретаріати. Станом на вересень 1924 р. штат секретаріату Головкооперкому складався з чотирьох осіб: 1) завідувача секретаріату (він же секретар пленумів і юрисконсульт); 2) завідувача реєстраційної частини (він же консультант з реєстраційних питань); 3) діловода; 4) машиністки [51]. Штати секретаріатів губкооперкомів складалися з двох-трьох осіб: завідувача секретаріату, завідувача реєстраційної частини й діловода-машиніста. У деяких губкооперкомах завідувач секретаріату водночас виконував і функції завідувача реєстраційної частини [52]. Утримання штатів кооперкомів покривалося встановленим РНК збором за реєстрацію статутів кооперативних організацій та їх спілок [53].

13 жовтня 1925 р. Головкооперком звернувся до керуючого справами РНК УСРР з проханням про збільшення штату. У листі зазначалося, що у зв'язку з, головним чином, новим районуванням, а також зі значним зростанням кооперації, обсяг роботи в секретаріаті Головкооперкому значно збільшився: замість 9 губкооперкомів, уже досвідчених у роботі, секретаріат обслуговує 42 кооперкоми (41 окружний та кооперком АМСРР), які ще не набули необхідного досвіду [54]. 12 квітня 1926 р. прохання про збільшення штату на одного технічного працівника-реєстратора Головкооперком надіслав безпосередньо голові РНК [55].

Оскільки у наркоматах УСРР уже обговорювалося питання про позбавлення кооперкомів реєстраційних функцій і навіть про повну ліквідацію Головкооперкому, заступник Наркома РСІ в листі до РНК УСРР від 21 липня 1926 р. негативно висловився щодо введення додаткової штатної одиниці для секретаріату Головкооперкому [56]. Адміністративно-фінансова комісія при РНК УСРР 14 серпня 1926 р. вирішила залишити відкритим питання про збільшення штату Головкооперкому з огляду на те, що на той час КРЗП розглядала проект нового Положення про Головкооперком [57]. Фактичні зміни у штаті Головкооперкому мали протилежну сподіванням його керівництва спрямованість. Їх було за-

проваджено в 1927 р., коли замість двох посад фахівців – завідувача секретаріату й завідувача реєстраційною частиною – залишилася одна посада секретаря-консультанта [58].

Зміна становища Головкооперкому в державному апараті в напрямку послаблення його впливу розпочалася вже після видання законів СРСР про кооперацію в 1924 р. Проте в перші роки після створення цього органу його позиції були доволі міцними. В системі державних органів Головкооперком функціонував при РНК УСРР, що забезпечувало йому доволі високий статус і визначало його місце в структурі державного апарату УСРР. Слід зауважити, що відносини кооперативних організацій з державними органами не завжди опосередковувались Голокооперкомом. Кооперація зберігала тісні зв'язки майже з усіма ланками державного апарату.

Як відомо, юридичною основою державного будівництва в радянській Україні стала Конституція УСРР 1919 р., на конкретизацію положень якої приймалися інші законодавчі акти про вищі (центральні) державні органи УСРР. «Вищою владою» УСРР Конституція оголосила Всеукраїнський з'їзд Рад, а в період між з'їздами – ВУЦВК, який утворювався з'їздом і відповідав перед ним (ст. 10). ВУЦВК формував Раду Народних Комісарів, що складалася з народних комісарів, які очолювали галузеві народні комісаріати (ст. 11 і ст. 14).

Закони мали право видавати не лише Всеукраїнські з'їзди Рад і ВУЦВК, а й РНК УСРР. Більшовики відмовилися від застосування принципу поділу влади в організації та діяльності державного апарату. Щоправда, РНК здійснювала законодавчу функцію, за словами О. Л. Малицького, не як орган верховний, а «по силі безпосередньої вказівки на це в Конституції» [59]. Як уже зазначалося, більшість законів УСРР про кооперацію було прийнято у формі постанови ВУЦВК і РНК.

Система органів управління економікою в УСРР характеризувалася високим ступенем централізації влади. На основі органу часів «воєнного комунізму» – Української ради трудової армії – ВУЦВК і РНК УСРР 28 вересня 1921 р. створили при РНК УСРР Українську економічну раду, яка стала найвищим господарським органом на території України, відповідальним перед РНК УСРР і ВУЦВК та РПО РСФРР (після створення СРСР – РПО СРСР). Щодо РПО УЕР вважалася органом, який виконує всі її директиви і завдання у межах чинного в Україні законодавства [60]. У Положенні про УЕР зазначалося, що вона створюється при РНК для об'єднання, систематичного узгодження, планового ке-

рівництва, регулювання й контролю роботи економічних наркоматів УСРР, уповноважених наркоматів РСФРР (ст. 5). Місцевими органами УЕР стали губернські економічні ради (ст. 11).

У силу своєї компетенції УЕР нерідко приймала рішення й нормативні акти, що стосувалися прав та інтересів кооперативних організацій, серед яких, наприклад, «Положення про контроль підприємств, зданих в оренду кооперативним організаціям і приватним особам» [61]. Крім того, Головкооперком спрямовував до УЕР клопотання про розв'язання спорів між кооперативними об'єднаннями й місцевими органами влади, як це сталося, наприклад, 24 серпня 1922 р. з приводу спору в царині орендних відносин між Вукопспілкою та Харківським міськвиконкомом [62].

У листопаді 1923 р. УЕР реорганізували в Українську економічну нараду при РНК УСРР [63]. Того кризового для споживчої кооперації року голова РНК і УЕН Х. Г. Раковський на прохання Вукопспілки обіжно звернувся із вказівками щодо сприяння діяльності кооперації до голів губвиконкомів і губернських економічних нарад. Останні мали не рідше ніж раз на місяць ставити на обговорення доповіді споживчих спілок. Практичний сенс цього звернення для Вукопспілки полягав у можливості для посилення кооперативного обороту одержувати кредити з місцевих (губернських і повітових) бюджетів [64].

Відповідно, УЕН давала Вукопспілці вказівки, що межували з прямим втручанням у фінансово-господарську діяльність споживчої кооперації [65]. Наприкінці непу таке втручання обґрунтовувалося правом УЕН давати кооперативним організаціям директивні вказівки й покладати на них обов'язки, що стосувалися їх господарської та господарсько-організаційної діяльності, зокрема, плану й напрямку робіт кооперативних організацій у галузі торгівлі, промисловості, заготівель, постачання, збуту, фінансів, кредиту й агрокультурних заходів, встановлення принципів побудови торговельної мережі, районування, встановлення цін, занаряджування продукції, укладення генеральних договорів і т. ін. (ст. 2 постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про врегулювання взаємовідносин державних органів з кооперацією» від 5 вересня 1928 р.) [66]. Здійснюючи вказані заходи, УЕН, однак, формально не мала права видавати не засновані на законі постанови, спрямовані на вилучення в кооперативних організацій належного їм майна або грошових засобів, на зміну вказаної в їх статутах організаційної структури кооперативних організацій і на втручання в їх внутрішню організаційну діяльність (ст. 2).

Проте у практиці діяльності УЕН траплялися рішення, що безпосередньо стосувалися внутрішньокооперативних відносин. Зокрема, 13 жовтня 1924 р., розглядаючи питання про фінансово-господарське становище райспілок, вона вирішила: «Вважати недоцільною і такою, що шкідливо відбивається на стані справ кооператорганізацій часту зміну керівного персоналу. Одночасно вважати доцільним доведення числа членів правління до можливого мінімуму аж до одноосібного управління, про що дати директивні вказівки по лінії кооперативних центрів і Головкооперкому». Головкооперком доручив Вукопспілці розробити з цього приводу практичні заходи [67].

Для створення єдиного господарського плану республіки при УЕР (УЕН) діяла Українська державна загальнопланова комісія. Згідно з постановою РНК УСРР «Про структуру і штати Державної планової комісії УСРР і окружних планових комісій», в Укрдержплані була створена кооперативна підсекція економічної секції [68]. Місце зазначеної підсекції в механізмі реалізації важливих для кооперації рішень УЕН ілюструється, зокрема, її постановою від 8 жовтня 1925 р., коли нею було визнано за необхідне негайно приступити у відповідності з постановою УЕН від 27 липня 1925 р. до створення Всеукраїнського центру кустарно-промислової кооперації [69]. Далі ухвалене рішення транслювалося Головкооперкому і кооперативним центрам.

Свої директиви щодо кооперації УЕН мала проводити через кооперативні центри та відповідні наркомати, причому останні повинні були діяти також через кооперативні центри (ст. 3 постанови «Про врегулювання взаємовідносин державних органів з кооперацією»). Наркомати мали здійснювати регулювання діяльності кооперативних організацій у точній відповідності із законодавством та постановами РПО й УЕН, виданими в межах їх компетенції (ст. 4).

З утворенням СРСР система органів галузевого управління УСРР зазнала змін. Наркомати Союзу РСР поділялися на дві групи [70]: серед загальносоюзних (злитих) до кооперації найбільше відношення мав наркомат зовнішньої торгівлі, а серед об'єднаних (директивних) – ВРНГ, наркомати продовольства, праці, фінансів, робітничо-селянська інспекція. Найтісніше взаємодіяли з кооперативними організаціями республіканські наркомати земельних справ, соціального забезпечення, внутрішніх справ, юстиції.

У відносинах Головкооперкому й кооперативних центрів з низкою наркоматів постійно виникали різного роду проблеми, що стосувалися переважно визначення меж повноважень державних відомств щодо

кооперації. Одну з таких проблем породила постанова РПО від 14 листопада 1922 р., яка встановила нагляд органів Наркомфіну за діяльністю ощадно-позичкових кооперативів. В УСРР такі кооперативи перебували й у сфері відання Головкооперкому, причому жоден законодавчий акт не встановлював розмежування компетенції кооперкомів і органів Наркомфіну. Відтак, зазначалося в одній з публікацій у 1923 р., «ощадно-позичкові товариства, не маючи точного уявлення про те, кому вони підпорядковані, шукають захисту своїх інтересів то в одній, то в іншій з конкуруючих установ, залежно від того, чия точка зору здається їм більш сприятливою» [71]. Крім того, кооперацію з Наркомфіном пов'язували боргові зобов'язання: останній став «за спадком» від Наркомпроду держателем великої заборгованості кооперативних організацій перед державою і включив кооперацію «до сфери свого спеціального нагляду» [72]. З 1925 р. виникло й особливе питання у відносинах кооперативних організацій з органами Наркомфіну – про публічну звітність [73].

Факти свідчать про наявність протиріч між відомчими інтересами Наркомфіну та інтересами кооперації, які представляли кооперативні комітети. Так, листом від 14 липня 1923 р. Українкустарспілка повідомляла Головкооперкому про інцидент, що стався у Харкові. Харківський губфінвідділ провів обслідування трудової артілі «Ідеал» і притягнув останню до оподаткування прибутковим податком всупереч закону. У відповідь на звернення юрисконсульта Українкустарспілки було зазначено, що губфінвідділ не має доказів кооперативності цієї артілі; факт реєстрації її статуту не є остаточним доказом; губфінвідділ має право сам тлумачити статут і вирішувати справу [74]. Головкооперком у листі до Уповнаркомфіну від 30 липня 1923 р. звертав його увагу на незаконне втручання Харківського губфінвідділу у вирішення питання щодо кооперативності того або іншого належно зареєстрованого й законно діючого кооперативного об'єднання і просив обіжного розпорядження підвідомчим фінорганам про неприпустимість повторення таких фактів [75]. 12 вересня 1923 р. Уповнаркомфін дав Харківському губфінвідділу вказівку не виходити за межі компетенції у відносинах з кооперативними організаціями [76].

Проте проблема не була вичерпана. 3 червня 1926 р. Наркомфін СРСР видав обіжник «Про діяльність кооперативних організацій», спрямований на стримування активності губфінвідділів у виявленні некооперативності кооперативних товариств (губфінвідділи мали при вирішення справи зноситися з кооперативними спілками або органами кооперативної реєстрації) [77].

Наприкінці періоду непу, коли позиції Головкооперкому в апараті держави послабилися, проблема постала ще більш гостро, причому сторони при її розв'язанні помінялися ролями. 7 лютого 1928 р. Податкове управління Наркомфіну УСРР у листі до Головкооперкому повідомляло, що окркооперкоми не всюди сумлінно реагують на випадки порушення кооперативними організаціями кооперативної структури або провадження ними операцій, які виходять за межі статуту. Окркооперкоми часто відмовляються визнати, що той або інший кооператив за своєю структурою або характером діяльності в дійсності не є кооперативною організацією, не зважаючи на те, що податкові органи подають їм досить докладний матеріал, який доводить факти наявності «некооперативних ухилів». Іноді буває й так, ішлося в листі, що окркооперкоми визнають факт порушення з боку кооперативних організацій і одночасно у своїх постановах зазначають, що не вбачають підстав для позбавлення таких організацій податкових пільг [78]. Наркомфін просив Головкооперком ужити заходів до місцевих кооперкомів. Тепер уже Головкооперком обіжником місцевим кооперкомам пропонував «пильно ставитись до питань, що порушують їх податкові органи НКФінансів в справі некооперативних ухилів» і не виходити за межі компетенції, вирішуючи питання щодо податкових пільг [79].

У 1924 р. замість Наркомпроду УСРР було створено Наркомвнуторг УСРР, що діяв на підставі тимчасового Положення від 3 вересня 1924 р. [80]. Зі створенням Наркомвнуторгу всі питання господарсько-торговельної роботи кооперації Головкооперкомом передавалися новому наркомату або узгоджувалися з ним.

За постановою РНК УСРР від 16 лютого 1925 р. при Наркомвнуторзі утворювалася Постійна торгово-кооперативна нарада, яка мала доволі широкі повноваження [81]. До відання Наради, зокрема, належали: розробка питань раціоналізації торговельної мережі кооперації; обговорення торговельних планів кооперації та їх виправлення; узгодження торговельних інтересів кооперації з інтересами державних і торгово-промислових організацій; попередній розгляд питань про ліквідацію кооперативних організацій (ст. 2). Постанови Наради набирали обов'язкової сили після затвердження їх Наркомвнуторгом або відповідними органами за поданням останнього (ст. 3). Склад Наради утворювали представники державних органів і кооперативних центрів.

Як зазначалося в доповідній записці Правового відділу Наркомвнуторгу до УЕН, що супроводжувала проект Положення про постійну кооперативну нараду при Наркомвнуторзі, створення такого органу в УСРР

здійснювалося за зразком уже сформованої Кооперативної наради при Наркомвнуторзі СРСР у зв'язку з необхідністю узгодження заходів Наркомвнуторгу з кооперативними центрами УСРР та іншими центральними установами й організаціями, заінтересованими у питаннях кооперативної торгівлі [82]. Щодо взаємодії Наради з Головкооперкомом автори записки зазначали, що «функції адміністративно-організаційного керівництва кооперацією, покладені на Головкооперком, зовсім не належать до функцій Кооперативної наради і залишаються повністю за Головкооперкомом, представник якого бере участь у роботах Кооперативної наради в якості її члена» [83].

З початком формування системи житлової кооперації виникла низка органів, що мали сприяти її розвитку та контролювати її діяльність. До таких органів належали житлові комісії при відкомунгоспах [84], центральні (всесоюзний і всеукраїнський) та місцеві комітети сприяння кооперативному будівництву робітничих осель, а також деякі структурні підрозділи Наркомвнусправу. При ньому діяв Комітет сприяння житловій кооперації і домовлаштуванню. Зокрема, 18 серпня 1922 р. Головкооперком затвердив примірний статут житлового кооперативного товариства, поданий зазначеним комітетом [85].

Проте цим роль Наркомвнусправу у відносинах держави з кооперацією не обмежувалася. В обіжнику, розісланому Адміністративно-організаційним управлінням цього відомства 11 січня 1923 р., йшлося про стурбованість наркомату тією обставиною, що «чимало існуючих приватних організацій і товариств офіційно називають себе «кооперативними», незважаючи на те, що по суті вони кооперативними не є і статутів своїх у встановленому Головкооперкомом порядку не зареєстрували» [86]. З огляду на викладене Наркомвнусправ пропонував усім відділам управління притягувати винних у незаконному привласненні собі найменування «кооперативних» до відповідальності за ст. 103 Кримінального кодексу УСРР [87].

14 лютого 1923 р. Адміноргуправління Наркомвнусправу звернулося до Головкооперкому з проханням надіслати інструкцію про порядок провадження реєстрації кооперативних товариств і спілок «з метою перевірки правильності постанов на місцях» [88]. Інформаційна база для таких перевірок утворювалася відомостями про кооперативні об'єднання, що реєструються та ліквідуються, які Головкооперком надсилав до Центральної міжвідомчої комісії у справах про громади і спілки при Наркомвнусправі [89].

Значущими для кооперативних організацій були і їх відносини з прокуратурою УСРР. Так, у 1923 р. відбувалося з'ясування меж повно-

важень її органів щодо споживчої кооперації. Правління Вукопспілки звернулося до прокурора республіки з проханням скасувати рішення помічника прокурора по Ізюмському округу Харківської губернії і дати відповідні вказівки на місця. Ішлося про вимогу помічника прокурора по Ізюмському округу до місцевих кооперативних організацій про сповіщення його про всі засідання і наради, а також про надання йому всіх постанов, розпоряджень і оголошень, винесених на цих засіданнях і нарадах без його участі. Правління Вукопспілки доводило неправомірність зазначених вимог, посилаючись на Положення про прокурорський нагляд від 28 червня 1922 р., в якому не закріплювалися відповідні права прокурорського нагляду. Ст. 14, що передбачала право прокурора вимагати від усіх діючих у губернії адміністративних установ і посадових осіб необхідні відомості й матеріали, встановлювала таке право стосовно лише адміністративних установ і посадових осіб, до яких, з погляду правління Вукопспілки, кооперативні організації віднесені бути не можуть. Крім того, Вукопспілка тлумачила згадану статтю в тому сенсі, що прокурор має право вимагати відомості й матеріали, лише необхідні для тієї чи іншої конкретної справи [90].

Відповідь помічника прокурора республіки, надіслана Вукопспілці 18 грудня 1923 р., свідчила про те, що прокуратура не схильна обмежувально тлумачити приписи Положення про прокурорський нагляд і залишала за собою право на оскаржувані Вукопспілкою дії. У листі зазначалося, що прокурор вимагає постанови і накази, які видаються діючими в губернії адміністративними й господарськими органами, в порядку права публічного, а не відомчо-розпорядчого, причому цей попередній перегляд має своєю метою встановлення відповідності цих постанов і наказів закону, а не господарської чи внутріадміністративної доцільності. Заперечення ж Вукопспілки стосовно права представників прокуратури бути присутніми в засіданнях органів кооперативних організацій відхилялося на підставі п. «а» ст. 2 Положення про прокурорський нагляд, що покладала на прокуратуру нагляд за законністю дій усіх органів влади, господарських установ, громадських і приватних організацій та приватних осіб. Присутність у засіданнях піднаглядних прокурору органів влади й установ розглядалася як один із способів здійснення цього нагляду [91].

Уявлення прокурорських працівників про основні завдання прокуратури у взаєминах держави з кооперацією відображалися і в юридичній періодиці. До цих завдань належали такі: нагляд за додержанням кооперативними організаціями як загальних, так і спеціально адресо-

ваних кооперації законоположень; спостереження за тим, щоб маломіцні прошарки села користувалися встановленими для них перевагами в кооперативному будівництві; боротьба з псевдокооперацією [92].

У 1927 р. прокуратура республіки, прагнучи до ефективнішого виконання наглядової функції, переймалася реформуванням юрисконсультських служб державних, а разом з ними – і кооперативних організацій, з якими перебувала у постійному зв'язку. Підвідділ прокуратури з адміністративного нагляду провів низку нарад, за результатами роботи яких був складений проект постанови ВУЦВК і РНК УСРР про юридичні частини та юрисконсультів державних і кооперативних установ і підприємств [93].

Разом з тим, зображення діяльності органів прокуратури щодо кооперації лише як щільного нагляду, що перешкоджав нормальній роботі кооперативних організацій, створює однобічну картину. Відомі факти, коли за протестами прокуратури ВУЦВК скасовував рішення місцевих і центральних органів влади (зокрема, постанову Київського окрвиконкому та міської ради, обіжник НКФ УСРР, роз'яснення НКФ СРСР), якими порушувалися законні права та інтереси кооперативних організацій [94].

Органами влади на місцях були губернські, повітові та волосні з'їзди Рад, які формували свої виконавчі комітети, а також міські та сільські Ради і сформовані ними виконкоми (ст. 18 Конституції УСРР). Взаємини губкооперкомів з губвиконкомами не завжди складалися гармонійно. Так, Мала Президія ВУЦВК 30 січня 1924 р. скасувала як незаконну постанову Подільського губвиконкому про ліквідацію Подільського губкооперкому і передання його реєстраційних функцій народному суду [95].

В українському селі діяли комітети незаможних селян (комнезами), які проголошувалися (до реформування в 1925 р.) «організаціями державного значення» й відіграли доволі суперечливу роль у розвитку селянської кооперації. На відміну від колишніх комітетів бідноти, комнезами створювалися не як замінники сільських рад, а існували поряд з сільськими радами [96], перебравши на себе частину їх повноважень. Комнезамівці у своїй більшості не сприймали неп і сільськогосподарську кооперацію, бо були носіями ідеології зміцнення селянських господарств за рахунок експропріації майна у період «воєнного комунізму» [97].

Роль місцевих органів влади в управлінні кооперацією наприкінці періоду непу зростала. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про врегулювання взаємовідносин державних органів з кооперацією» від 5 вересня

1928 р. (ст. 5) встановлювалося, що місцеві виконкоми та ради мають право розробляти заходи, спрямовані на регулювання й поліпшення діяльності кооперативних організацій, які перебувають на їх території. Проведення заходів, які не вимагали затвердження вищих органів, дозволялося лише за згодою з самою кооперативною організацією або вищою кооперативною спілкою, а у випадку недосягнення згоди ці заходи могли здійснюватися тільки після їх затвердження УЕН або в законодавчому порядку.

З початком формування кооперативного законодавства СРСР і посиленням централізації в управлінні народним господарством система органів управління кооперацією в УСРР почала невпинно наближатися до російського зразка. У РСФРР за відсутності органу, повноваження і функції якого були б подібними до тих, які мав Головкооперком, значення наркоматів та їх структурних підрозділів у системі державного управління кооперацією було значно вищим. У радянській Україні поступово формувалася думка про доцільність скасування кооперкомів та розподілу їх функцій і повноважень між окремими наркоматами та їх місцевими органами. Прибічники такої реорганізації вказували на те, що загальносоюзне законодавство не завжди враховує існування в Україні єдиного державного органу, який відає кооперацією, і це створює певні труднощі.

Варто зауважити, що і в попередні роки висловлювалися думки про недоцільність існування системи кооперкомів і пропозиції передати реєстраційні функції судам. У 1923 р. на таких позиціях перебувала Вукопспілка [98], яка зі становленням системи кооперкомів почала втрачати набуте в донепівські часи домінантне становище в українській кооперації. Організаційний відділ Вукопспілки виробив проект «Кодексу законів про споживчу кооперацію», в розд. 4 якого («Реєстрація споживчих кооперативних організацій») здобула своє закріплення ідея передання реєстраційних функцій судовим органам [99].

ВУЦВК тоді відхилив такі пропозиції, що схвально оцінив Ю. С. Ашкінезер на засіданні Кодифікаційної комісії при Головкооперкомі 1 квітня 1924 р. Комісія вирішила й надалі дотримуватися принципу єдиного самостійного міжвідомчого державного органу регулювання кооперації в УСРР [100]. Проте прибічників перебудови системи кооперкомів це не зупинило.

Найбільшу заінтересованість у реорганізації кооперкомів виявляв створений у 1924 р. Наркомвнуторг УСРР. Спеціальне засідання при Управлінні торгової політики цього наркомату 28 травня 1924 р. роз-

глядало питання про звуження функцій Головкооперкому. Представник Наркомвнуторгу наголосив на тому, що з організацією Наркомвнуторгу може виникнути колізія між функціями Головкооперкому і цього наркомату, до компетенції якого також належить регулювання кооперативної торгової роботи. Зокрема, за проектом Положення про Наркомвнуторг останній має реєструвати й затверджувати торгові статути [101]. Представник Головкооперкому відповів на це, що «Головкооперком не здійснював замаху на втручання в господарську роботу кооперативних організацій…», у чому його підтримав представник «Сільського господаря» [102]. Засідання вирішило просити секретаріат Головкооперкому розробити проект Положення про Головкооперком, узгодивши його з Положенням про Наркомвнуторг, а також визнати за необхідне введення представника Наркомвнуторгу до складу Головкооперкому [103].

Останній, реагуючи передусім на постанову УЕН від 14 квітня 1924 р. про скорочення функцій Головкооперкому у зв'язку з організацією Наркомвнуторгу, розробив і після узгодження з Наркомвнуторгом вніс до Малої РНК проект змін до Положення від 31 січня 1922 р., що обмежували сферу компетенції Головкооперкому, залишаючи за ним регулювання тільки організаційної діяльності кооперації [104]. Проте проблема не могла бути вирішена лише шляхом законодавчого розмежування компетенції двох державних органів, адже її суть полягала в самому існуванні Головкооперкому, що суперечило духу і букві кооперативних законів СРСР і прагненням наркоматів, заінтересованих у посиленні свого впливу шляхом ліквідації кооперкомів. Відтак, зміна Положення про Головкооперком постійно відкладалася.

2 жовтня 1924 р. на засіданні РНК УСРР голова Головкооперкому А. І. Ашупп-Ільзен виступив із доповіддю про діяльність очолюваного ним органу за весь час його існування. РНК вирішила зняти з обговорення питання про ліквідацію або реорганізацію Головкооперкому й доручила Головкооперкому спільно з Наркомюстом у двохтижневий строк переглянути Положення про Головкооперком [105]. По закінченні встановленого строку урядове доручення не було виконано. 11 листопада 1924 р. Кооперативна нарада при ЦК КП(б)У дала доручення фракціям кооперативних центрів обговорити Положення про Головкооперком у тижневий строк і представити його в Кооперативній нараді, після чого провести це Положення в радянському порядку [106]. Проте й це рішення не було виконано. Проект нового Положення про кооперативні комітети, за яким регулювання кооперкомами діяльності всіх видів кооперації зводилося до вирішення організаційних питань

без права вирішення питань господарського характеру, був внесений на затвердження РНК УСРР лише в липні 1926 р. [107]. Але й тоді його проходження стримувалося заінтересованими в повній ліквідації Головкооперкому відомствами.

Потужним противником збереження в УСРР системи кооперкомів виступив наркомат РСІ, який опікувався питаннями раціоналізації управлінського апарату. 21 липня 1926 р. заступник глави цього відомства в листі до РНК УСРР висловився за ліквідацію мережі кооперкомів з переданням їх функцій відповідним наркоматам [108]. У листі повідомлялося, що для вирішення цієї справи була скликана нарада з представників відомств. Проте «деякі представники не мали змоги рішуче висловитись, друга частина представників згоджувалась з ліквідацією лише коли буде утворено Міжкооперативну раду, а третя частина представників, як НКТорг, НКСоцзабез, наполягала вжити рішучих заходів до ліквідації всієї вертикалі Головкооперкому…» [109]. Прибічники ліквідації кооперкомів указували на паралелізм у роботі Головкооперкому і наркоматів, у тому числі в частині реєстрації кооперативних організацій. Мала місце й заінтересованість іншого роду. Так, Наркомзем сподівався, що сільськогосподарські підвідділи окрземвідділів додатково одержать не менш як по три посади [110].

Переведення ідеї ліквідації кооперкомів з площини обговорення в формально-юридичну площину відбулося 18 грудня 1926 р. з прийняттям Підготовчою комісією РНК УСРР рішення про недоцільність подальшого існування Головкооперкому при РНК УСРР, Кооперкому при РНК АМСРР і кооперкомів при окрвиконкомах. Редактору-консультантові РНК і ЕН УСРР на підставі цього рішення доручалося скласти відповідний проект постанови і внести його на розгляд Підготовчої комісії РНК УСРР. Функції реєстрації й державного регулювання кооперації всіх галузей мали бути передані відповідним наркоматам. Підкомісії під головуванням Н. А. Ареф'єва доручалося протягом тижня скласти проект постанови про порядок реєстрації і регулювання діяльності кооперації всіх галузей, а також переробити проект постанови «Про Всеукраїнську центральну і місцеві міжкооперативні ради» і внести їх на розгляд Підготовчої комісії при РНК [111].

На виконання зазначеного доручення знадобилося півроку. Лише 20 червня 1927 р. ПК РНК підтвердила свою постанову від 18 грудня 1926 р. про необхідність ліквідації кооперативних комітетів й у зв'язку з цим затвердила проект постанови РНК УСРР «Про реєстрацію статутів кооперативних організацій і нагляд за діяльністю цих організацій»,

згідно з яким реєстраційні й наглядові функції покладалися на окремі наркомати та їх місцеві органи [112]. Вукорада й кооперативні центри подали до РНК протести на рішення ПК як таке, що «…приведе до рецепції реєстраційної системи РСФРР, де ця система виявила всі свої негативні сторони…» [113].

РНК УСРР на засіданні 4 серпня 1927 р. доручила спеціальній комісії обміркувати питання про подальше існування Головкооперкому [114]. Обмірковування справи знову затягувалося й супроводжувалося фактичною втратою кооперкомами впливу на вирішення кооперативних справ. У вересні 1927 р. голова Головкооперкому А. І. Ашупп-Ільзен у листі, адресованому його членам, дорікав за те, що «за останній час більшість членів Головкооперкому не відвідують засідань пленуму Головкооперкому, з приводу чого зовсім не відбулись засідання, що їх було призначено на 29 квітня, 27 травня, 21 червня, 13 липня, 27 серпня і 16 вересня б. р., між тим як на порядку денному зазначених засідань були призначені важливі питання, що вимагають необхідності термінового розв'язання» [115].

Улітку 1927 р. розпочався наступ на кооперкоми з боку низки місцевих органів влади. 18 червня Управління справами РНК і ЕН УСРР на прохання Головкооперкому звернулося листом до Херсонського, Мелітопольського й Чернігівського окрвиконкомів з приводу прийняття ними постанов про ліквідацію кооперкомів з передачею їх функцій і справ відповідним кооперативним спілкам. У листі не містилося жорсткої вимоги скасувати неправомірне рішення: Управління справами лише «повідомляло», що оскільки постанови або розпорядження про ліквідацію окркооперкомів прийнято ще не було, здійснення такої ліквідації слід вважати передчасним [116]. Справа потрапила й у поле зору органів прокуратури, які 17 червня 1927 р. вказали зазначеним окрвиконкомам на необхідність скасування їх постанов про ліквідацію кооперкомів [117].

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про розширення прав місцевих органів влади та спрощення порядку управління», видана 27 червня 1927 р., передбачала подальше існування окркооперкомів (ст. 6 розд. III). Проте на місцях деінде керувалися не буквою законів, а міркуваннями доцільності, зокрема, щодо раціоналізації апарату управління. Миколаївський окрвиконком 31 серпня і 21 вересня 1927 р. ухвалив рішення про ліквідацію Миколаївського окркооперкому з передачею справ реєстрації кооперативних організацій до райвиконкомів та міськради. Головкооперком листом від 26 жовтня 1927 р. просив Управління

справами РНК УСРР скасувати зазначені рішення [118]. Управління справами 9 листопада 1927 р. задовольнило це прохання [119].

Видання ЦВК і РНК СРСР у січні 1927 р. «Положення про кооперативний кредит», яке передбачало реєстрацію кредитних кооперативів органами Наркомфіну, ускладнило становище Головкооперкому. Проте уряд УСРР став на його захист. Постановою РНК УСРР «Про реєстрацію кредитно-кооперативних організацій в органах НКФ УСРР» від 8 грудня 1927 р. було визнано за потрібне залишити існування Головкооперкому і його місцевих органів і надалі, реєстрацію кредитно-кооперативних організацій провадити в цих органах, а перед РНК СРСР порушити прохання про те, щоб приписи закону про порядок реєстрації кредитно-кооперативних організацій не поширювалися на Україну [120]. За постановою РНК УСРР від 1 березня 1928 р. до Постійного представництва УСРР при Уряді СРСР було надіслано проект постанови ЦВК і РНК СРСР «Про доповнення примітками ст. 7 і ст. 26 і про зміну ст. 21 постанови ЦВК і РНК СРСР «Положення про кооперативний кредит» [121].

Дії згаданих вище окрвиконкомів послужили додатковим аргументом для посилення позиції противників існування кооперкомів. 5 березня 1928 р. ПК РНК УСРР видала постанову щодо проекту нового Положення про окрвиконкоми, якою ще раз підтвердила свою заінтересованість у ліквідації кооперкомів. У постанові, зокрема, вказувалося на те, що в цілій низці окрвиконкомів кооперативні комітети вже не існують. Головкооперком просив РНК скасувати постанову ПК у частині щодо ліквідації кооперкомів [122].

М'якість стримування центральною владою незаконних ініціатив окрвиконкомів пояснювалася очевидними тенденціями, що врешті-решт здобули вираження в реформуванні місцевих органів влади. Постановою IV сесії ВУЦВК X скликання «Положення про окружні з'їзди рад, окружні виконавчі комітети, їх відділи та інспектури» від 1 грудня 1928 р. існування окркооперкомів не передбачалося, а їх функції було розподілено між відповідними окружними відділами та інспектурою соціального забезпечення [123].

Зазначена реформа не стосувалася існування Головкооперкому. З початку 1929 р. Юридична комісія Головкооперкому почала працювати над «уточненням», мовою протоколу засідання комісії від 17 січня, його функцій. На розробку проекту нового Положення відводився лише тиждень [124]. Проте затвердження Юридичною комісією проекту відбулося лише 7 березня [125]. У ст. 2 проекту щодо предмета відання Комітету містилися пункти про «видання загальних керівничих

інструкцій, правил і постанов на розвиток чинних законів про кооперацію», «затвердження нормальних та зразкових статутів кооперативних організацій, за винятком кредитно-кооперативних та споживчих, по яких Головкооперком дає свої висновки», «погодження діяльності державних органів по регулюванню ними кооперації», «розробка законопроектів…», «ведення єдиного загального реєстру кооперативних спілок всіх систем кооперації», «розв'язання основних організаційних питань щодо форми будови кооперативних організацій та кооперативних систем». Зазначалося також, що постанови Комітету, які він видає в межах наданих йому прав, є обов'язковими для всіх відомств і кооперативних організацій [126].

Затвердження РНК такого проекту зберегло б за Головкооперкомом потужні важелі впливу у царині державного управління кооперацією. Тож негативна реакція противників існування Головкооперкому була цілком передбачуваною, хоча деякі з них після ліквідації окркооперкомів зайняли більш компромісну позицію. Наркомторг і ВРНГ продовжували наполягати на ліквідації Головкооперкому, тоді як Наркомзем, Наркомвнусправ і Наркомфін не заперечували проти подальшого його існування за умови звуження компетенції Комітету. Вони пропонували залишити за ним розробку законів про кооперацію, погодження діяльності державних органів у справі регулювання організаційного будівництва різних систем кооперації та розробку й затвердження нормальних і зразкових статутів кооперативних організацій. Збереження за Головкооперкомом права видання загальних інструкцій, правил і постанов на розвиток чинних законів про кооперацію, а також права відання та загального нагляду за діяльністю органів, що реєструють статути, з правом скасування в належних випадках постанов реєструючих органів, Наркомзем, Наркомвнусправ і Наркомфін визнали неможливим, «оскільки це: 1) може звести нанівець ролю наркоматів в цьому відношенні; 2) поведе до дублювання роботи, що її повинні виконувати наркомати, і 3) порушить чинне законодавство, за яким скасування постанов реєструючих органів повинно провадитись або за постановою окрвиконкому, або Раднаркому УСРР, за належністю» [127]. Наркомюст у своєму відзиві на проект зазначив, що зауважень до нього не має [128]. Кооперативні центри підтримали проект Головкооперкому [129].

Рівноважність сил противників і прибічників Головкооперкому зумовила подальше зволікання із затвердженням нового Положення про цей орган. Тим часом фактична його роль невпинно зменшувалася. 23 березня 1931 р., тобто тоді, коли кооперативний рух у його

традиційному розумінні в СРСР уже був знищений, вийшла постанова РНК УСРР про ліквідацію Головкооперкому УСРР [130]. Ліквідація Головкооперкому й передання функцій централізованого державного керівництва діяльністю кооперації відповідним комісаріатам і прирівненим до них центральним установам УСРР за функціональною ознакою у постанові мотивувалися тим, що «розгорнута соціалістична перебудова народного господарства УСРР привела до значного зміцнення всіх видів кооперації УСРР» [131].

Проблемність у відносинах кооперації з державою та складність взаємин між різними державними органами, які здійснювали ті чи інші повноваження стосовно кооперативних організацій, відобразились і в законотворчій сфері. До останніх років непу ні законодавством СРСР, ні законодавством союзних республік взаємовідносини кооперації з державними органами не були належним чином визначені. Постанова РПО СРСР «Про взаємовідносини державної промисловості зі споживчою кооперацією» від 18 серпня 1926 р. становила єдиний виняток, але на комплексне вирішення проблеми її автори не претендували.

Першу спробу комплексно врегулювати взаємовідносини кооперації з органами держави здійснили розробники проекту «Основ кооперативного законодавства Союзу РСР» (ст. ст. 7, 9, 13, 19, 20, 84, 85 і 87) [132]. У доповідній записці ВУЦВК до законодавчих органів СРСР від 14 грудня 1927 р. щодо проекту постанови ЦВК і РНК СРСР «Основи кооперативного законодавства» підкреслювалася доцільність організації системи кооперативних комітетів по всіх союзних республіках [133].

Однак під час підготовки проекту з'явився обіжник ЦВК і РНК СРСР від 16 листопада 1927 р. про невтручання органів влади в оперативну роботу кооперації, в якому йшлося про необхідність оформлення взаємовідносин кооперації з органами держави як в організаційній, так і в фінансово-матеріальній сфері. В обіжнику згадувалися випадки, коли органи влади виходили за межі повноважень у регулюванні діяльності кооперації, втручаючись в оперативну її роботу, примушуючи кооперативні установи вдаватися до витрат, не передбачених ні їх статутами, ні чинними законами, і заподіюючи цим кооперації збитки. Особливо частими, зазначалося в обіжнику, були випадки примушування кооперативних організацій до пожертвувань на найрізноманітніші цілі, випадки зловживання правом ревізії і, нарешті, випадки прямого втручання в оперативну роботу кооперативних органів (скликання загальних зборів, відпуск у кредит товарів тощо). З метою збереження тісного зв'язку республіканських і місцевих органів влади з кооперацією

Президія ЦВК СРСР пропонувала ЦВК союзних республік розробити й видати в місячний строк постанови, що: 1) регулюють взаємовідносини республіканських і місцевих органів влади з кооперацією; 2) уточнюють і спрощують порядок відшкодування збитків, завданих кооперації незаконним втручанням органів влади в її роботу [134]. Отже, законопроектна робота щодо закріплення засад взаємовідносин кооперації з органами держави одержала новий напрямок і організаційну форму.

Чинне законодавство СРСР і УСРР містило необхідний для виконання доручення уряду СРСР нормативний матеріал, крім приписів щодо матеріальної відповідальності органів держави перед кооперацією. Орієнтиром для українських правників могла слугувати постанова ВЦВК і РНК РСФРР «Про відповідальність за збитки, завдані незаконним втручанням органів влади у діяльність кооперативних організацій» від 16 січня 1928 р. Проте за оцінкою В. Г. Федорова (члена Юридичної комісії при секретаріаті Головкооперкому) зазначена постанова лише частково й у недостатньо конкретній формі вирішувала питання про врегулювання взаємовідносин між кооперацією і органами держави [135].

В УСРР проекти визначених обіжником ЦВК і РНК СРСР законодавчих актів готували одночасно два наркомати – Наркомюст і Наркомторг. Розглянувши проекти постанов ВУЦВК і РНК УСРР «Про взаємовідносини органів влади з кооперацією» (проект Наркомторгу) і «Про невтручання органів влади в оперативну діяльність кооперації та про матеріальну відповідальність їх за втрати, заподіяні незаконним втручанням» (проект Наркомюсту), Головкооперком дав негативний відзив на перший із них як на такий, що не відповідає вимогам обіжника від 16 листопада 1927 р., бо, «з одного боку, не містить в собі конкретного визначення дій органів влади відносно кооперації, що їх повинно бути заборонено, а з другого – передбачає функції НКТоргу щодо кооперації, які в більшості не можуть бути визнані за належні до компетенції НКТоргу» [136, 137*]. Проект Наркомюсту Головкооперком визнав задовільним за умови внесення до нього більш певного визначення взаємовідносин органів влади з кооперацією [138]. З двох поданих до Підготовчої комісії РНК УСРР проектів 2 квітня 1928 р. було взято за основу проект Наркомюсту [139].

Головний зміст цього проекту зводився до таких положень [140]:

– УЕН має право давати директивні вказівки й покладати на кооперативні організації обов'язки щодо їхньої господарської та господарсько-організаційної діяльності без права, однак, ухвалювати

постанови, не засновані на законі, та без права втручання у внутрішню організаційну діяльність кооперації;
- зазначені директиви УЕН провадить або через республіканські центри кооперації, або ж через наркомати, які здійснюють ці директиви також через кооперативні центри;
- наркомати провадять регулювання діяльності кооперації згідно з існуючим законодавством і відповідними постановами РПО СРСР і УЕН;
- місцеві виконкоми та ради, розробляючи заходи щодо регулювання діяльності кооперації, провадять їх лише за порозумінням з самою кооперативною організацією або ж вищою спілкою;
- органи кооперативної реєстрації мають право провадити ревізії кооперативних організацій лише з точки зору відповідності їх роботи вимогам закону та директивам регулюючих і плануючих органів;
- наркомати, виконкоми, ради та інші органи або ж урядові особи не мають права втручатися в діяльність кооперації, причому таке незаконне втручання тягне за собою юридичну відповідальність.

Постанова Підготовчої комісії була опротестована з боку Наркомторгу, ВРНГ, Вукопромкредитспілки та Вукопспілки. Зокрема, Вукопромкредитспілка наполягала на необхідності уточнення та обмеження прав наркоматів щодо видання постанов і контролю та нагляду за діяльністю кооперації. Вукопспілка вважала за необхідне конкретно визначити права наркоматів у галузі регулювання діяльності кооперації [141]. Проте бажаної для кооперативних центрів конкретики у виданій ВУЦВК і РНК УСРР 5 вересня 1928 р. постанові «Про врегулювання взаємовідносин державних органів з кооперацією» не додалося. Разом з тим, поява цього закону була важливою подією в розвитку радянського кооперативного законодавства. Уперше на законодавчому рівні були визначено систему державних органів управління кооперацією (з урахуванням фактичної ролі Головкооперкому на той момент) і регламентовано, в тому числі за допомогою заборонних норм (ст. 7), їх діяльність, а також встановлено матеріальну й дисциплінарну відповідальність за збитки, завдані незаконним втручанням у діяльність кооперації (ст. 8 і ст. 9).

Постанова зобов'язувала окрвиконкоми «вжити всіх заходів до дійсного упорядкування взаємовідносин» місцевих органів влади з кооперативними організаціями (ст. 10), а Наркомюст та Генеральний прокурор мали посилити нагляд за безумовним виконанням приписів постанови (ст. 11). На жаль, видання закону припало на час фактичного згортання владою кооперативного руху, що надало його нормам декларативного значення.

Проект «Основ кооперативного законодавства СРСР» в остаточній редакції фактично відтворив норми закону від 5 вересня 1928 р. Ці положення проекту гостро критикував Е. Н. Штандель. Просте повторення основних положень згаданого закону, на його думку, є недостатнім, оскільки цей закон – «тільки перший крок на шляху визначення правового становища кооперації в радянській державі» [142].

Завершуючи розгляд розвитку системи органів державного управління кооперацією, зауважимо, що поширене у 1920-ті рр. твердження про існування в УСРР єдиного органу, який відав кооперацією, не слід сприймати буквально. До регулювання відносин за участю кооперативів долучалося широке коло державних органів, хоча треба визнати, що Головкооперком тривалий час займав серед них центральне місце. З огляду на це доцільно детальніше охарактеризувати основні напрями його діяльності.

У переліку функцій Головкооперкому, закріплених у положенні про нього, у перші роки існування цього органу першорядне значення мало регулювання взаємовідносин між кооперацією та державними органами: з переходом до непу гостро стояло питання про докорінну їх перебудову. Проте вже в доповіді РНК УСРР про діяльність Головкооперкому, яка датується 19 вересня 1924 р., зазначалося, що «в прогресі зміцнення становища кооперації в загальному господарському ладі республіки й одержання нею більшої самостійності моменти регулювання її взаємовідносин з держорганами (п. «в» Положення) перестали відігравати провідну роль» [143]. До основних здобутків Головкооперкому у врегулюванні відносин кооперативних об'єднань і державних органів у доповіді було віднесено: розмежування ним функцій між органами Наркомзему й «Сільським господарем» у сфері обслуговування колективізації села; врегулювання питання організації трудових кооперативних товариств і встановлення «твердих форм» охорони праці осіб, які працюють у промислових кооперативних підприємствах, з органами Наркомпраці; досягнення угоди з профорганами в особі Укрбюро ВЦРПС про невтручання профспілок у роботу кооперації (обіжник Укрбюро ВЦРПС № 80 за 1923 р.); досягнення порозуміння з органами Наркомсоцзабезу у сфері організаційного керівництва об'єднаннями інвалідної кооперації; встановлення правил спільного контролю кредитних кооперативів органами Наркомфіну і Головкооперкому [144].

Діяльність Головкооперкому мала організаційний зміст – регулюванням господарської й торговельної діяльності кооперації він фактично не займався. Організаційне керівництво кооперацією з боку

Головкооперкому полягало передусім у розробці останнім проектів законодавчих актів про кооперацію. Як уже зазначалося, Головкооперком відіграв помітну роль у розвитку законодавства про кооперацію в УСРР і виступив активним учасником законотворчих робіт у масштабі Союзу РСР.

Процедура проходження проектів законодавчих актів через Головкооперком передбачала рівноправну взаємодію кооперативних центрів між собою і з державними відомствами. За постановою Головкооперкому «Про порядок внесення і проходження справ у Головкооперкомі» від 18 серпня 1922 р. всі проекти декретів, постанов, положень та інших нормативно-правових актів, які вносилися на розгляд пленуму Головкооперкому окремими відомствами або кооперативними центрами й потребували узгодження з іншими відомствами або установами (як державними, так і громадськими або кооперативними), повинні були попередньо і безпосередньо узгоджуватися самими заінтересованими відомствами й кооперативними організаціями і лише після цього подаватися в секретаріат Комітету. Головкооперком визнав бажаною присутність представників кооперативних центрів на засіданнях відповідних установ при обговоренні питань, що стосуються кооперації [145]. Кооперативні центри доволі активно користувалися правом оскаржувати рішення і дії державних органів, спираючись у захисті своїх прав на підтримку Головкооперкому.

Стосунки кооперативних організацій з Головкооперкомом та його місцевими органами характеризувалися передусім мірою і способами втручання цих державних органів у діяльність органів кооперативного самоврядування. Важливим інструментом регулювання діяльності кооперативних товариств та їх спілок кооперкомами було право останніх скасовувати рішення вищих органів управління кооперативних організацій. За постановою Головкооперкому від 12 серпня 1925 р. рішення таких органів (загальних зборів і зборів уповноважених), винесені з порушенням закону або статуту кооперативних організацій, міг скасувати відповідний кооперком у порядку нагляду або за власною ініціативою, або за поданням вищестоящих спілок, або за скаргою окремих членів організації. При цьому рішення загальних зборів (зборів уповноважених) кооперативних організацій, якими порушувались майнові або особисті права окремих членів, мали оскаржуватись у судовому порядку [146].

З погляду усталених у демократичних країнах форм взаємодії кооперативних організацій з державою доволі непривабливо виглядала діяльність Головкооперкому з регулювання внутрішнього будівництва кооперації. Саме в цій царині відбувалося порушення принципу само-

стійності кооперативних об'єднань як приватно-правових організацій. Згідно з партійними директивами Головкооперком уживав заходів до «спрощення кооперативного апарату», встановлення «правильної» мережі спілок споживчих товариств і, відповідно, «перерайонування» існуючих спілок [147].

Найбільш практично значущою серед функцій кооперкомів була реєстраційна. Як уже зазначалося, підходи до реєстрації кооперативних організацій різних галузей і різних рівнів у радянському кооперативному праві років непу не були уніфікованими. З виданням у 1924 р. основних законів СРСР про кооперацію для заснування кооперативних організацій нижчих рівнів закріпилася явочна система з деякими обмеженнями. Для утворення спілок, діяльність яких виходила за межі, вказані у законі, передбачався дозвільний порядок. Так, створення спілки промислових кооперативів, діяльність якої поширювалася за межі губернії, здійснювалося з дозволу Президії ВУЦВК (ст. 12 закону УСРР «Про промислову кооперацію» 1921 р.), спілок сільськогосподарської та споживчої кооперації республіканського масштабу – з дозволу РНК республіки (ст. 22 закону СРСР від 20 травня 1924 р. і ст. 19 закону СРСР від 22 серпня 1924 р.), а спілки житлової кооперації республіканського масштабу – з дозволу Економічної Наради республіки (ст. 47 закону СРСР від 19 серпня 1924 р.). Спілки кредитних і ощадно-позичкових товариств, діяльність яких поширювалася хоча б на декілька повітів, створювалися з дозволу губвиконкому за попереднім висновком губфінвідділу, а республіканські спілки цієї галузі кооперації потребували для свого заснування дозволу ВУЦВК і попереднього висновку Уповнаркомфіну (ст. ст. 10-12 закону УСРР від 5 квітня 1922 р.).

Хоча до реєстрації кооперативних організацій долучалися різні органи, надання якими дозволів і висновків передбачалося законом, реєстраційна система в УСРР була єдиною: її складали кооперативні комітети, тоді як у РСФРР реєстраційні органи належали до п'яти різних відомств [148]. Щоправда, згідно з постановою РНК УСРР від 19 березня 1925 р. реєстрацію колгоспів, як виняток, здійснювали органи Наркомзему [149].

17 лютого 1922 р. Головкооперком видав «Положення про реєстрацію кооперативних товариств та їх спілок» [150] і на його розвиток – «Інструкцію про порядок провадження реєстрації кооперативних товариств та їх спілок реєстраційними комісіями при губкооперкомах і Головкооперкомі» від 25 березня 1922 р. [151]. Надалі нормативне регулювання реєстраційної діяльності розвивалося, про що свідчать:

постанова про реєстраційні комісії від 22 серпня 1923 р.; постанова про порядок публікації про реєстрацію та ліквідацію кооперативних товариств та їх спілок від 31 січня 1923 р.; постанова про спрощений порядок реєстрації змін у статутах від 12 січня 1924 р.; постанова про реєстрацію кооперативних спілок від 2 березня 1925 р. [152]. Певною мірою до розвитку нормативної регламентації реєстрації кооперативних організацій долучалася й РНК УСРР [153].

Законодавчі приписи про реєстрацію кооперативів виключно губкооперкомами на місцях спочатку порушувалися. Так, з периферії Київської губернії на початку 1922 р. доходили відомості про намагання деяких повітвиконкомів здійснювати перереєстрацію кооперативних організацій [154]. Поступово «революційна законність» була відновлена.

Головкооперком та губкооперкоми для виконання реєстраційних функцій утворювали спеціальну реєстраційну комісію в кількості 3-х осіб, до складу якої обов'язково вводився представник тієї кооперативної спілки, до якої належала установа, що реєструвалася (цей представник запрошувався на засідання комісії в кожному окремому випадку) [155]. Постанову реєстраційної комісії губкооперкому можна було оскаржити в реєстраційну комісію Головкооперкому, рішення якої вважалося остаточним [156].

Низка обіжників Головкооперкому до місцевих кооперативних комітетів свідчить про значні недоліки у діяльності реєстраційних комісій. Так, в обіжниках 1922 р. ішлося: про недбалість у редагуванні статутів [157]; про неприпустимість стягнення із засновників кооперативу зборів, не встановлених законом [158]; про неправомірне висунення додаткових вимог, наприклад, засвідчення підписів засновників на заяві про реєстрацію статуту обов'язково нотаріусом і суддею за наявності засвідчення підписів місцевим виконкомом; про затягування процедури реєстрації статуту понад встановлений місячний строк [159]. Випадки затримки реєстрації статуту окркооперкомами (за кореспонденцією з місць іноді більш як на два місяця) змусили Головкооперком розіслати обіжник щодо «усунення всяких перешкод при затвердженні статутів» 12 травня 1927 р. [160].

З виданням у 1924 р. законів СРСР про споживчу (ст. 13), сільськогосподарську (ст. 9) і житлову (ст. 41) кооперацію існуюча система реєстрації збереглася, оскільки згадані закони надавали право встановлювати реєстраційний порядок союзним республікам. Наприкінці періоду непу реєстраційні повноваження кооперкомів усе ж були обмежені. Так, згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 6 червня 1927 р. «Про

розширення прав місцевих органів влади і спрощення порядку управління» (ст. 26 і ст. 28) статути кооперативів більшості видів мали реєструвати райвиконкоми [161]. Положення про кооперативний кредит від 18 січня 1927 р. (ст. 7) покладало реєстрацію кредитних кооперативів на органи Наркомфіну.

7 червня 1929 р. Секретаріат ВУЦВК разом з Головкооперкомом видали інструкцію «Про порядок реєстрації статутів кооперативних організацій УСРР» [162], згідно з якою реєстрацію статутів сільськогосподарських товариств і низки інших видів кооперативів та їх спілок здійснювали (залежно від галузі, району діяльності та ступеня кооперативної організації): районний земельний відділ; член президії райвиконкому, на якого покладалися обов'язки інспектора соціального забезпечення; окружний відділ торгівлі; окружний земельний відділ; окружний відділ комунального господарства; окружний відділ місцевої промисловості, а де такого не було – окружний відділ комунального господарства (по підвідділу місцевої промисловості); окружна інспектура соціального забезпечення. Статути кредитно-кооперативних організацій реєстрували в порядку, встановленому окремою інструкцією НКФ УСРР (прим. 1 до ст. 1). За окремою інструкцією здійснювалася й реєстрація статутів переселенських товариств і сільськогосподарських колективів (прим. 2 до ст. 1). За Головкооперкомом залишалася лише реєстрація статутів кооперативних центрів, крім кредитно-кооперативних, після їх затвердження РНК або УЕН (ст. 4). Отже, нова система реєстрації кооперативних організацій в УСРР втратила свою, порівняно з РСФРР, специфіку.

На кооперкоми законодавством покладався і контроль за кооперативами. За постановою Головкооперкому «Про ревізії зареєстрованих у губкооперкомах кооперативних організацій» від 16 жовтня 1922 р. ревізія мала проводитись не менше одного разу на рік представником кооперативної спілки, а в кооперативах, які до спілки не належали, або безпосередньо губкооперкомом, або, за його вповноваженням, відповідною кооперативною спілкою (ст. ст. 1-3). За результатами ревізії в разі виявлення порушень закону чи статуту, а також некооперативного характеру діяльності губкооперком мав ужити один із таких заходів: запропонувати кооперативу протягом певного строку виправити виявлені порушення; звернутися до Головкооперкому з поданням про необхідність перевиборів органів управління кооперативу; порушити в Головкооперкомі питання про ліквідацію кооперативу (ст. 4).

Особливо важливе значення Головкооперком надавав ревізіям організацій кустарно-промислової та кредитної кооперації, де, за оцінкою

його керівників, «спостерігаються великі ухили в бік псевдокооперативізму» [163]. Початковий стан спілкового будівництва в нових галузях кооперації – житловій та інвалідній, де спілки ще були неспроможні «поставити ревізійну роботу на належну висоту», підносила значення контролю з боку кооперкомів за діяльністю кооперативів і цих видів [164]. З метою боротьби з псевдокооперативами, крім щорічних і спеціальних ревізій кооперативних організацій, Головкооперком час від часу організовував їх генеральні обслідування в губернському чи міському масштабі [165].

Порядок ревізування кредитно-кооперативних організацій визначала постанова Головкооперкому «Про ревізії кредитних кооперативів та їх спілок і нагляд за ними» від 23 лютого 1924 р. За цією постановою право повної ревізії надавалося Наркомфіну лише стосовно чисто кредитних кооперативів. Губфінвідділи мали здійснювати нагляд за діяльністю кредитних і ощадно-позичкових товариств та їх спілок з районом діяльності не більше губернії, а також за кредитними операціями кооперативних організацій інших видів з районом діяльності не більше губернії, які не належали до спілки (ст. 1). Безпосередній нагляд за діяльністю кредитно-кооперативних організацій з районом діяльності більше губернії, а також вищий нагляд за всіма кредитно-кооперативними організаціями, незалежно від їх членства у спілках, Наркомфін повинен був здійснювати разом із Головкооперкомом (ст. 2).

На етапі згортання непу принципи ревізування кооперативних організацій були закріплені в постанові ВУЦВК і РНК УСРР «Про врегулювання взаємовідносин державних органів з кооперацією» від 5 вересня 1928 р. Згідно зі ст. 6 постанови ревізії кооперативних організацій, крім ревізій, які здійснювалися в передбачених законом випадках органами НКФ і НК РСІ союзних республік, могли провадити тільки органи кооперативної реєстрації у встановлених законом випадках і порядку. Причому в разі необхідності здійснити ревізію якої-небудь кооперативної організації не водночас з обревізуванням її ревізійною комісією, орган кооперативної реєстрації мав одержати на таку ревізію спеціальний дозвіл: НК РСІ – стосовно республіканських кооперативних спілок, місцевих органів РСІ – стосовно інших кооперативних організацій (прим. до ст. 6). Встановлювалося також, що ревізії кооперативних організацій органами кооперативної реєстрації обмежуються перевіркою відповідності роботи кооперативних організацій вимогам закону, директивам вищих регулюючих і плануючих органів та постановам наркоматів, які видаються в межах належних їм за законом прав, і здійснюються

разом з ревізійними комісіями кооперативних організацій шляхом відрядження своїх представників до складу цих комісій (ст. 6). Отже, кооперативні організації, крім контролю з боку кооперкомів, підлягали контролю деяких наркоматів, серед яких центральне місце займала РСІ.

Відносини кооперації з РСІ ще з часів «воєнного комунізму» формувалися складно. Між Кооперативним управлінням Наркомпроду та РСІ тоді виник спір щодо обсягу і форм контролю останньої за кооперативними організаціями: РСІ прагнула зосередити в себе всі контрольні функції й виступала за введення попереднього контролю за кооперацією [166]. Для вирішення питання Кооперативним комітетом при Наркомпроді УСРР була створена комісія у складі представників Кооперкому й Кооперативного уплавління Наркомпроду, РСІ та НКФ. На засіданнях комісії виявилася конкуренція відомств: РСІ виступала за попередній контроль, інші – проти нього. Комісія вирішила попередній контроль не встановлювати та «визнати положення про переважне право на здійснення контролю за Наркомпродом» [167]. 6 серпня 1920 р. на засіданні Кооперативного комітету постанову комісії було затверджено [168].

Поразка РСІ була тимчасовою. Одержавлення кооперації в роки «воєнного комунізму» одним із наслідків мало зрівняння статусу кооперативних і державних організацій щодо контролю РСІ в березні 1921 р. [169]. Та вже законом УСРР від 4 червня 1921 р. постійний попередній державний контроль за кооперацією було скасовано (ст. 1) [170]. Інші форми контролю (постійний фактичний і наступний документальний, а також нагляд у справі виконання державних завдань) зберігалися (ст. 2). Натомість ст. 8 закону УСРР «Про сільськогосподарську кооперацію» і ст. 8 закону УСРР «Про промислову кооперацію» 1921 р. звільняли ці галузі кооперації від державного контролю.

З виданням ВУЦВК «Положення про робітничо-селянський державний контроль УСРР» від 26 липня 1922 р. державний контроль мав здійснюватися, зокрема, над громадськими організаціями (ст. 1), що формально означало поширення його і на кооперативні організації [171]. Проте Головкооперком ще і в липні 1923 р. додержувався точки зору, що організації сільськогосподарської та промислової кооперації від ревізії органами державного контролю звільнені [172]. Одночасно постало питання про обов'язок споживчої кооперації виконувати пропозиції контролюючих органів виправляти виявлені останніми недоліки. Посилаючись на п. «г» ст. 3 закону від 26 липня 1922 р., Вукопспілка доводила відсутність такого обов'язку, з чим не погоджувався Наркомат РСІ [173].

Спір був остаточно вирішений лише з виданням постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Положення про Народний Комісаріат РСІ» від 29 серпня 1923 р. [174], за яким перед реорганізованим наркоматом було поставлено завдання удосконалення державного, а разом з ним – і кооперативного апарату, з наданням для його виконання нових повноважень. Закон надавав органам РСІ право проводити систематичні обстеження й ревізії всіх кооперативних організацій (ст. 11), пропонувати їм усунути виявлені недоліки, проводити заходи з раціоналізації їх апарату тощо (ст. 14).

Методи і форми діяльності РСІ щодо раціоналізації діяльності кооперативних організацій яскраво ілюструє постанова Колегії НК РСІ УСРР, ухвалена по доповіді про наслідки обслідування в 1925 р. кустарної промисловості України, в якій низці державних органів (Головкооперкому, УРНГ, Наркомвнуторгу, Наркомзовнішторгу, Наркомфіну, Наркомзему, Наркомвнусправу та іншим), а також «Сільському господареві» давалися імперативні вказівки на вчинення конкретних заходів, спрямованих на посилення державного регулювання кустарної промисловості [175].

Підсумовуючи викладене в підрозділі, зауважимо, що дозована лібералізація економічного життя в роки непу не передбачала повної відмови від методів управлінської діяльності, апробованих радянською владою в період «воєнного комунізму». Осердям системи державного управління кооперацією в УСРР років непу було партійне керівництво нею. Партійні рішення оформлялися «в радянському порядку».

У радянській Україні, на відміну від РСФРР, була створена єдина система органів державного управління кооперацією, інтегрована навколо Головкооперкому при РНК УСРР. В одному з документів Головкооперкому система кооперативних комітетів характеризувалася як така, що об'єднала в собі «засади суспільства з засадами державності» і цілком виправдала себе, бо дала можливість досягнути уніфікації основних форм кооперативного будівництва, створити єдину реєстраційну практику та об'єднати правову роботу в галузі кооперативного законодавства [176]. Навіть з урахуванням усіх недоліків у діяльності кооперативних комітетів наведене твердження можна вважати небезпідставним.

Система кооперативних комітетів існувала протягом усього періоду непу, зазнавши істотних змін лише в останні його роки. З посиленням планових засад в народному господарстві, заміщенням координаційних зв'язків відносинами жорсткого адміністративного підпорядку-

вання представники деяких наркоматів усе активніше виступали за встановлення прямих зв'язків з відповідними галузями кооперації без опосередкування їх Головкооперкомом. Кооперативні центри сприймали ідею такої реорганізації негативно, вбачаючи в ній запозичення російської практики. У другій половині 1920-х рр. в УСРР навколо питання про ліквідацію системи кооперативних комітетів розгорнулася справжня відомча війна, яка завершилася перемогою противників її існування.

5.2. Кооперативні об'єднання радянської України у відносинах з державними органами і партійними організаціями

З'ясування ролі кооперативних спілок у процесі створення та реалізації законодавства про кооперацію неможливе поза осмисленням принципів побудови тієї специфічної системи владних відносин, яка сформувалася в радянському суспільстві. Більшовики відмовилися від «буржуазного» принципу поділу державної влади, але створили в суспільстві (у взаємодії з іншими соціальними суб'єктами) доволі своєрідний механізм стримувань і противаг, фундаментальними засадами якого були партизація й одержавлення інститутів громадянського суспільства. Теоретики партії розглядали радянську владу як всеохоплюючу форму організації трудящих мас, як систему, в якій органи радянської влади й різноманітні громадські організації (профспілки, комнезами, кооперативи і т. ін.) були тісно пов'язані між собою [177]. Зрощення партійного та державного апарату відбувалося, як зазначають сучасні дослідники, дуже болісно, між партією та управлінським апаратом держави існував прихований конфлікт. Масові громадські об'єднання й рухи з волі партії мали здійснювати контроль за державним апаратом. Застосовувалася низка форм взаємодії державних і громадських структур, переважно запозичених у західних країн (залучення представників громадських організацій до формування державних органів; включення представників державних органів до складу керівних органів громадських організацій; доручення або передача громадським організаціям тимчасово або постійно деяких функцій державних органів; державна фінансова підтримка громадських організацій тощо) [178].

Зазначена модель відносин була спрямована на збалансування влади у суспільстві таким чином, щоб забезпечити панівне становище партійної верхівки, її контроль і за державно-управлінським апаратом, і за громадськими організаціями й рухами. Кооперації в цій моделі було відведене певне місце, яке визначалося рівнем розвитку кооперативних

систем і розстановкою сил у суспільстві. Проте саме існування кооперативних систем, очолюваних всеукраїнськими спілками, було викликане не політичними міркуваннями, а насамперед реальними потребами розвитку кооперативного руху.

Міжнародний кооперативний рух як один із фундаментальних виробив принцип співробітництва між кооперативами. Його закріплення в документах Міжнародного кооперативного альянсу стало проявом усвідомлення того, що кооперативи слугують своїм членам найбільш ефективно і зміцнюють кооперативний рух, працюючи спільно в місцевих, національних, регіональних і міжнародних структурах. Уперше цей принцип було проголошено МКА в 1966 р., але, як зазначає Я. Макферсон, його певною мірою дотримувалися вже з середини XIX ст. [179].

Наявність ієрархічно організованих систем дозволяє кооперації ефективніше відстоювати свої інтереси. Зі свого боку держава здійснює регулюючий вплив на кооперацію в ієрархічно побудованих кооперативних системах через органи управління загальнонаціонального й регіонального масштабу, а стосовно систем, які не мають ієрархічної побудови, – безпосередньо на кооперативи й підприємства [180]. Відповідно, і держава, і кооперація взаємно зацікавлені в існуванні ієрархічних кооперативних систем, органи управління яких перебирають на себе частину регулятивних функцій [181].

В історії кооперативного руху в Наддніпрянській Україні етап спілкового будівництва розпочався на початку XX ст. Самодержавна влада чинила перешкоди утворенню спілок окремих видів кооперації, а тим більше – міжкооперативних (універсальних) організацій. Проте висока активність кооперативної громадськості зумовила виникнення низки кооперативних об'єднань різних видів та участь українських кооператорів у всеросійських кооперативних з'їздах 1908 р., 1912 р. і 1913 р. Положення Тимчасового уряду «Про кооперативні товариства та їх спілки» від 20 березня 1917 р. зняло всі формальні перешкоди для вільного створення кооперативних спілок, що стало однією з причин бурхливого розвитку спілкового будівництва. У 1918 р. в Україні діяло більше 250 кооперативних спілок різних видів, серед яких 7 – всеукраїнських [182]. Кооперативні з'їзди згідно з Положенням Тимчасового уряду «Про з'їзди представників кооперативних установ» від 1 серпня 1917 р. набули нового статусу: поряд із всеросійським було визнано і з'їзди кооператорів інших рівнів (ст. 2), а також утворено ради кооперативних з'їздів (ст. ст. 20-25).

Із встановленням радянської влади кооперативні з'їзди та ради було ліквідовано за рішенням уряду [183]: існування організацій, які уособлювали самостійність і незалежність кооперації, було недоречним в умовах тотального одержавлення кооперативних структур. Після об'єднання всіх галузей кооперації навколо споживчої були ліквідовані самостійні центри інших видів кооперації. Зі створенням Вукопспілки представництво загальнокооперативних інтересів формально перейшло до неї, але вона фактично була провідником інтересів диктаторської держави, а не виразником інтересів кооперації. У міру більшовизації й одержавлення споживчої кооперації, перетворюваної на сукупність керованих державою «споживчих комун», кооперативний управлінський апарат зливався з управлінськими структурами Наркомпроду.

З проголошенням непу і зміною правового становища кооперативних організацій та характеру їх відносин з державою мав змінитися і характер взаємин кооперативних центрів з організаціями-членами. Закони 1921-1922 рр. про промислову, сільськогосподарську й кредитну кооперацію не містили норм, які стояли б на заваді вільному створенню спілок у цих галузях кооперації. Кооперативні організації – засновники спілок формально могли самостійно визначати район діяльності спілки, утворювати її як за територіальною, так і за виробничою ознакою. На практиці за тим, щоб не утворювалися спілки з однаковим районом діяльності, стежили кооперативні центри, вносячи до спілкового будівництва «плановість» [184].

У споживчій кооперації з переходом до непу принцип примусового кооперативного будівництва зберігався. За законом УСРР «Про споживчу кооперацію» від 13 квітня 1921 р. споживчі товариства мусили об'єднуватися в губспілки, а останні – у Вукопспілку (ст. 11). Лише після прийняття закону СРСР «Про споживчу кооперацію» від 20 травня 1924 р. спілкове будівництво у споживчій кооперації, як і в інших галузях кооперації УСРР, формально стало добровільним (ст. 12).

Вукопспілка діяла за статутом, який був зареєстрований Головкооперкомом 31 липня 1922 р. з подальшими змінами від 12 листопада 1924 р. [185]. Згідно з § 1 статуту вона мала своєю метою «об'єднання споживчої, а також і інших видів кооперації України для правильної постановки та нормального розвитку її діяльності, спрямованої на громадську організацію виробництва, житлового будівництва і постачання предметами споживання й ужитку, здійснюючи шляхом самодіяльності й співробітництва організацій, що до неї входять, соціалістичні засади

співжиття» [186]. Членами Вукопспілки, за § 10 статуту, були: а) районні спілки споживчих товариств, б) губернські робітничі кооперативи, в) транспортні споживчі товариства, г) військові споживчі товариства, д) кооперативні організації інших видів на підставі особливих правил, встановлюваних зборами уповноважених або радою Вукопспілки [187].

У Вукопспілці діяло «Загальне положення про робочий апарат Вукопспілки з визначенням функцій його частин та їх взаємного зв'язку». За цим Положенням поточною виконавчою роботою Вукопспілки безпосередньо керували президія правління і голова. У структурі апарату Вукопспілки діяли секретаріат правління як його виконавчий орган і відділи (господарський, фінансово-рахунковий, господарсько-оперативний, загальнокооперативний, організаційний), а також філії, представництва, контори, відділення, закупівельні бюро, бази [188].

З переходом до непу опіка органів управління Вукопспілки з боку ЦК КП(б)У не ослабла. Кооперативна комісія ЦК, як і раніше, визначала напередодні з'їзду кооперації персональний склад правління Вукопспілки, її ревізійної комісії, а також президії з'їзду [189]. Активним центром організації виконання Вукопспілкою партійних рішень виступала «комуністична фракція» в її органах управління, яка утворювала бюро, що налічувало близько 10 осіб (станом на жовтень 1921 р.) і збиралося на засідання щотижня, кероване президією у складі 3-х осіб [190].

У перші роки непу істотної реорганізації зазнав апарат губспілок. Постанови ВУЦВК від 19 квітня й 18 жовтня 1922 р. ліквідували губспілки та їх райвідділення і встановлювали замість них райспілки [191]. Разом з тим, «в інтересах зв'язку кооперації із загальнодержавним апаратом» за постановою ВУЦВК від 26 квітня 1922 р. створювався інститут уповноважених Вукопспілки в губерніях [192]. Отже, в 1922 р. райспілки стали середньою ланкою в системі споживчої кооперації України.

Бюрократизація кооперативної системи в роки «воєнного комунізму» мала своїм проявом зростання чисельності кооперативного апарату. Станом на 1 квітня 1922 р. в організаціях другої ланки (12 губспілок і 107 райфілій) налічувалося понад 11 тисяч працівників [193]. Після проведеної в 1922 р. реорганізації спілкової мережі штат 46 райспілок складали 3993 особи [194].

Право змінювати мережу споживчої кооперації в Україні шляхом утворення нових та «закриття» й злиття існуючих товариств і спілок постановою ВУЦВК від 14 березня 1923 р. було надано Вукопспілці [195]. Рішення Вукопспілки мали затверджуватися Головкооперкомом після одержання висновків заінтересованих губкооперкомів (ст. 1).

У зв'язку з перебудовою споживчої кооперації ускладнювалося питання про взаємовідносини робітничої та загальногромадянської кооперації, яке зводилося до того, чи повинна робітнича кооперація бути складовою частиною загальногромадянської, чи може одержати організаційну й господарську незалежність, як це було в дореволюційні роки. Керівники робітничої кооперації вважали її «передовим авангардом» загальногромадянської споживчої кооперації, але й прагнули при цьому до самостійності [196]. Після дискусій, які найбільшої гостроти набули в 1922 р., було вирішено не виділяти робітничу кооперацію із загальногромадянської з наданням їй при цьому певної автономії і власного апарату управління.

До 1921 р. у складі Вукопспілки існувала Уцеробсекція. 28 січня цього року Кооперативний комітет ухвалив рішення про її ліквідацію [197]. Та вже в липні 1921 р. при Вукопспілці був створений Всеукраїнський центральний робітничий комітет – Уцеробкооп. За ним постановою РНК УСРР від 21 березня 1922 р. було визнано право юридичної особи [198]. Уцеробкооп мав постійну президію з двох представників від ВУЦРПС та по одному представникові від Наркомпроду й Вукопспілки, а також свій пленум, куди, крім президії, входили представники губспілок і профспілок. У губробкоопах, створених при губспілках, президію й пленум формували за тим самим принципом [199].

Наприкінці 1922 р. – на початку 1923 р. губробкоопи були злиті з ЄСТ губернських міст. Функції робкоопів перейшли до Центральних робітничих кооперативів. Після ліквідації губробкоопів у кожному місті та селищі був організований єдиний ЦРК, який по горизонталі підпорядковувався райспілці, а по вертикалі – Уцеробкоопу при Вукопспілці [200].

За Положенням про Уцеробсекцію, затвердженим постановою РНК УСРР від 23 вересня 1926 р. [201], вона мала статус юридичної особи (ст. 5), «потрібний торговельно-фінансовий та інструкторсько-плановий апарат» (ст. 7), працювала на правах самостійної секції Вукопспілки під загальним керівництвом правління Вукопспілки (ст. ст. 1-2), зобов'язана була подавати план діяльності і звіти на затвердження зборам уповноважених Вукопспілки (ст. 17). Президію Уцеробсекції складали три особи, кандидатури яких пропонувалися нарадою з представників робітничої кооперації зі складу зборів уповноважених Вукопспілки, за згодою ВУЦРПС, і затверджувалися зборами уповноважених Вукопспілки (ст. ст. 12-13). Зазначене Положення діяло до 1930 р. [202].

Центральним органом транспортної кооперації як автономної секції споживчої кооперації, що діяла на підставі постанови РНК УСРР «Про транспортну споживчу кооперацію» від 8 липня 1921 р., був Центральний відділ постачання робітників транспорту України. ЦВПРТУ очолювала колегія з п'яти осіб: двох обирав з'їзд транспортної кооперації, одного представника надсилав Цектран (профспілка транспортників), ще по одному – Вукопспілка й Наркомпрод (ст. 4). Голову колегії з числа її членів призначала Вукопспілка за згодою з Цектраном (ст. 5). У 1922 р. ЦВПРТУ, як і Уцеробкооп, було реорганізовано в особливу секцію при Вукопспілці – Укртранспосекцію [203]. Формально Укртранспосекція існувала при Вукопспілці, але фактично зв'язок між ними зводився до того, що до складу правління Вукопспілки входив один представник від правління Укртранспосекції [204].

Система військової споживчої кооперації почала формуватися після поширення на військові частини й воєнізовані організації дії закону УСРР від 13 квітня 1921 р., що було зроблено постановою РНК УСРР від 16 травня 1923 р., яка дозволила червоноармійцям, військовослужбовцям і міліціонерам об'єднуватись у військово-споживчі товариства – ВСТ [205]. За постановою загальне керівництво, контроль й інструктування ВСТ мало здійснювати Управління військової кооперації України й Криму. Об'єднанням другого ступеня у військовій кооперації стало Військово-кооперативне управління військових округів. Після ліквідації військової кооперації в 1924 р. обслуговувати її членів мали організації загальноспоживчої кооперації за згодою з військовим керівництвом [206].

1 лютого 1922 р. ВУЦВК на розвиток закону УСРР «Про сільськогосподарську кооперацію» видав «Положення про збори уповноважених сільськогосподарських кооперативних спілок», яке регламентувало порядок організації таких спілок, їх вступу до складу вищих об'єднань і т. ін. Згідно з постановою питання про утворення губернських і районних спілок мали вирішувати губернські зібрання уповноважених сільськогосподарських кооперативів, колективів і спілок, які скликалися особливим організаційним бюро (п. 2 розд. II). Постанови зібрання були обов'язкові для всіх кооперативних установ губернії (п. 1 розд. II). Утворення спілок не було обов'язковим, але існуючі спілки обов'язково входили до об'єднань вищого ступеня (п. 1 розд. II). У губспілках, діяльність яких визнавалася такою, що не відповідає «сучасним завданням сільськогосподарської кооперації», могли бути призначені перевибори органів управління (п. 8 розд. II). На таких само засадах утворювалися й райспілки сільськогосподарської кооперації (розд. III).

Контроль радянської влади над відродженням сільськогосподарської кооперації в 1922 р. був незначним, що призвело, за оцінкою комуністів-кооператорів, до «стихійних наслідків» у формуванні органів кооперативного самоврядування: в них переважали «націоналісти» (безпартійні) [207]. Вплив останніх спочатку був домінуючим і в «Сільському господареві» – Всеукраїнській спілці сільськогосподарських кооперативів, яка в 1922 р. перебрала на себе керівництво сільськогосподарською кооперацією, але поступово кадрова робота парторганів «виправила» становище.

«Сільський господар» був сформований на основі автономної сільськогосподарської секції Вукопспілки [208]. У листопаді 1921 р. при Наркомземі УСРР було створено організаційне бюро по скликанню установчих зборів уповноважених Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації, а самі збори відбулися 18-23 березня 1922 р. [209].

Порівняно зі споживчою кооперацією специфіка спілкового будівництва сільськогосподарської кооперації, що виявлялась у відмові від принципу єдиного центру, зумовлювалася приписами закону СРСР «Про сільськогосподарську кооперацію» 1924 р. (ст. 19 і ст. 20), які дозволяли утворювати окремі центри по спеціальних галузях. Протягом декількох років виникла низка таких центрів («Добробут», «Кооптах», «Укрсільцукр», «Плодоспілка», «Бурякспілка» та інші). Проте «Сільський господар» і надалі виконував функції загального ідеологічного й організаційного центру сільськогосподарської кооперації.

У результаті певних організаційних заходів кількість його членів поступово зростала. Протягом 1922 р. в Україні стихійно виникло 134 сільськогосподарські спілки (6 губернських універсальних, 89 районних універсальних, 2 молочарспілки, 35 бурякспілок, 1 винрайспілка, 1 садово-городня) [210]. З них членами «Сільського господаря» були лише 72 спілки: 6 губернських, 65 районних та 1 молочарспілка [211]. Станом на 1 січня 1924 р. після організаційної перебудови системи сільськогосподарської кооперації за трьохступеневою схемою з пристосуванням до економічно-адміністративного районування УСРР налічувалося 68 спілок (52 «великорайонних» сільськогосподарських кредитних, 10 «дрібнорайонних», 4 бурякспілки, 1 винрайспілка, 1 садово-городня) [212]. З них до складу членів «Сільського господаря» входила 61 спілка (з 3219 товариств, що налічували 255563 членів) і 2454 колгоспи (40748 членів) [213].

«Сільський господар» обслуговував і колгоспний рух села. Постанова Головкооперкому від 2 квітня 1923 р. «Про розмежування

функцій між Наркомземом і «Сільським господарем» з обслуговування колективного руху села» залишала за Наркомземом адміністративно-політичне керівництво колгоспами, а обов'язок їх господарського й організаційного обслуговування покладала на «Сільського господаря» [214].

Зміна пріоритетів державної політики наприкінці непу зумовила видання постанови ЦВК і РНК СРСР «Про колективні господарства» від 16 березня 1927 р., яка передбачила утворення поряд із Всесоюзною радою колгоспів також і республіканських центрів колективних господарств «із функціями організаційного керівництва, представництва й планової ув'язки їх розвитку із загальною системою сільськогосподарської кооперації та державного господарства» (ст. II), а в районах зі значним розвитком колгоспного руху – організацію об'єднань колгоспів (секцій, бюро й т. ін.), які б мали права юридичної особи й обслуговували своїх членів, залишаючись у загальній системі сільськогосподарської кооперації (ст. VIII) [215]. Закон від 16 березня 1927 р. дозволяв утворювати об'єднання колгоспів на договірних засадах (ст. VIII), що було винятком спеціально для колгоспів, адже інші закони про кооперацію договірних об'єднань не передбачали.

За постановою ВУЦВК та РНК «Про заходи до організаційно-господарського зміцнення існуючих колективних господарств і дальшого розвитку колективізації господарств» від 21 вересня 1927 р., прийнятою на конкретизацію союзного закону, було створено Всеукраїнську спілку сільськогосподарських колективів (Укрколгосп) та окружні секції колгоспів при окружних спілках сільськогосподарської кооперації [216]. Зазначені організації не наділялися господарськими функціями. Вони мали здійснювати: організаційно-агрономічне обслуговування колгоспів; представництво їх господарських і кредитних інтересів; складання плану розвитку колективних господарств на підставі планів Наркомзему (ст. 4). Отже, держава наприкінці періоду непу вживала заходів для зміцнення організаційного керівництва колгоспами, надання їм організаційної незалежності від загальної системи сільськогосподарської кооперації, прискорення їх втягнення в систему державно-планового господарства.

Уже після відмови від непу «у зв'язку з реорганізацією сільськогосподарської кооперації» її центри ухвалили створити Всеукраїнську спілку спілок сільськогосподарської кооперації і подали до Головкооперкому її статут. Розглянувши цей документ, 13 жовтня 1929 р. Головкооперком подав його на затвердження РНК УСРР. У п. 3 статуту зазначалося, що

«Всеукрспілка спілок є організаційно-плановий та загально-керівничий центр всієї системи сільськогосподарської кооперації УСРР і має за завдання сприяти її успішному будівництву та діяльності» [217].

У промисловій кооперації, як і в сільськогосподарській, на початку непу вступ губспілок до Вукопспілки був обов'язковим (ст. 10 постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про промислову кооперацію» від 12 листопада 1921 р.). За постановою ВУЦВК від 5 жовтня 1921 р. було створене Бюро Вукопромспілки, яке формувалося з представників державних органів і кооперативних установ і мало діяти до створення Всеукраїнської спілки промислової кооперації, здійснюючи з цією метою підготовку до скликання всеукраїнського з'їзду промислової кооперації [218]. Постановою від 31 січня 1922 р. РНК УСРР надала Бюро Вукопромспілки «всі права, пов'язані з господарською діяльністю Всеукраїнського центру промислової кооперації» (ст. 1), а також право вступати у відносини з державними і кооперативними організаціями «від імені промислово-кооперативних організацій України» (ст. 3) [219].

Організаційне відокремлення промислової кооперації від споживчої на республіканському рівні втілилося у створенні центру промислової кооперації УСРР – Українкустарспілки, яке за вже звичною схемою відбулося «згори» – за рішенням державного органу. Формально створення Українкустарспілки пов'язували з Першим всеукраїнським з'їздом кустарно-промислової кооперації, що відбувся 20 січня 1922 р. [220]. Так само за рішенням державного органу – постановою УЕН від 7 травня 1924 р. – Українкустарспілку було й ліквідовано [221]. Функції обслуговування «периферії кустарно-промислової кооперації» за постановою Головкооперкому від 19 травня 1924 р. передавалися «Сільському господареві» [222].

Проте потреба в організації самостійного центру промислової кооперації продовжувала стояти на порядку денному. За постановою РНК УСРР від 15 вересня 1926 р. було створено Вукопромкредитспілку – новий республіканський центр кустарно-промислової кооперації, який на відміну від акціонерного товариства «Кустекспорт», що тимчасово виконував деякі господарські функції центру цієї галузі кооперації, мав діяти на кооперативних засадах [223]. Установчі збори Вукопромкредитспілки відбулися 10 квітня 1927 р. [224].

За законом СРСР «Про промислову кооперацію» від 11 травня 1927 р. спілкове будівництво в промисловій кооперації мало здійснюватися на добровільних засадах, причому існувала можливість створення змішаних (разом із сільськогосподарськими та кредитними товари-

ствами) спілок, але за умови переважання в них промислових кооперативів (ст. 29). Про загальносоюзний центр промислової кооперації в законі не згадувалося. Проте керівники промислової кооперації РСФРР, прагнучи поширити вплив Всекопромсоюзу на території союзних республік, ініціювали його реорганізацію у всесоюзний центр, який мав би підпорядкувати собі республіканські центри промислової кооперації. Українські кооператори заперечували доцільність створення всесоюзного центру [225]. У 1928 р. на всесоюзному рівні була створена не спілка, а рада для «узгодження в плановому порядку робіт республіканських центрів промислової кооперації», що було компромісним рішенням [226].

Кредитна кооперація протягом усього періоду непу не мала власного республіканського центру: Українбанк і Укрсільбанк діяли на акціонерних засадах і не виконували функцій, аналогічних тим, які законодавством покладалися на Вукопспілку та інші галузеві республіканські кооперативні центри [227].

На початку непу не мала власного республіканського центру й житлова кооперація. Постанова ВУЦВК «Про житлово-споживчу кооперацію» від 26 березня 1924 р. закріплювала право житлово-орендних кооперативів об'єднуватися в спілки, вільно обираючи район діяльності (ст. 25), а всеукраїнським центром житлової споживчої кооперації залишалася Вукопспілка (ст. 26). Приписи цієї постанови, що стосувалися спілкового будівництва, втратили чинність після видання закону СРСР «Про житлову кооперацію» від 19 серпня 1924 р. Цей закон окремо регламентував діяльність житлово-орендних, робітничих і загальногромадянських житлово-будівельних кооперативів, проте спілки житлових кооперативів мали створюватися єдині (ст. 43). За районом діяльності вони могли бути міські й губернські, а у великих містах крім міських – також і районні. У межах окремих республік дозволялось утворювати житлово-кооперативні спілки республіканського масштабу. В УСРР таким об'єднанням стала Укржитлоспілка, статут якої після затвердження його УЕН зареєстрував Головкооперком 13 серпня 1925 р. [228].

Інвалідна кооперація в УСРР організаційно не була цілісною. Споживчі організації інвалідів були членами районних спілок споживчої кооперації. Сільськогосподарська й промислова кооперація інвалідів організаційно будувалася на принципово інших засадах: вона була незалежною від інших кооперативних систем і складалася з первинних кооперативів, їх окружної чи губернської спілки, що становила другий рівень системи, і Всеукраїнського об'єднання інвалідної кооперації (ВУІКП) при Наркомсоцзабезі УСРР [229].

Характеризуючи правовий статус кооперативних спілок в УСРР 1920-х рр., слід насамперед зауважити, що формування майнових фондів кооперативної спілки, система органів управління (збори уповноважених, правління, наглядова рада, ревізійна комісія), права й обов'язки членів та інші питання функціонування спілки законодавством і статутами регламентувалися в основному на тих самих засадах, що були встановлені для первинних кооперативів. Як уже зазначалося, законодавець надавав спілкам право на здійснення господарської й іншої діяльності, дозволеної законами первинним кооперативам, а також право проводити ревізії й обслідування кооперативних організацій – членів спілки, організовувати й інструктувати первинні кооперативи, скликати з'їзди й наради. Право представляти й захищати інтереси кооперативних організацій перед державними органами закріплювалося в статутах спілок, зокрема, в п. «т» § 2 статуту Вукопспілки [230].

Законом УСРР від 13 квітня 1921 р. «Про споживчу кооперацію» на Вукопспілку було покладено завдання проводити його приписи в життя й видавати відповідні інструкції (ст. 16). З утворенням при РНК УСРР Головкооперкому виконання зазначеного завдання в основному перебирав на себе цей орган. Проте й надалі кооперативні центри реалізували важливу нормотворчу функцію, розробляючи зразкові й нормальні статути кооперативних організацій та інші нормативні акти. Всеукраїнські спілки давали й відзиви на нормальні та зразкові статути, розроблені іншими організаціями, виступаючи іноді в ролі захисників кооперативних принципів. Так, Українкустарспілка у відповідь на відношення Головкооперкому від 17 вересня 1923 р. дала негативний відзив на нормальний статут виробничих колективів при інститутах і технікумах, виступивши проти надання адміністрації технікуму прав, спрямованих на позбавлення колективу самодіяльності [231].

Члени кожної спілки мали право на участь в управлінні справами спілки, користування її послугами відповідно до статуту. У статутах також закріплювалося право домагатися скликання надзвичайних зборів уповноважених спілки та вимагати внесення до порядку денного й вирішення зборами певних питань.

Серед обов'язків членів спілки на особливу увагу заслуговують обов'язки допускати до ревізії своїх справ представників спілки, скликати надзвичайні збори членів для обговорення пропозицій спілки, надавати спілці звіти про свою діяльність і, що найважливіше, виконувати рішення органів управління спілки. Зокрема, в § 11 статуту Вукопспілки 1922 р. зазначалося, що всі її члени «зобов'язуються підкорятися всім

постановам цього статуту, затвердженим на його підставі інструкціям, правилам і постановам органів Вукопспілки…» [232].

Обов'язок виконувати рішення органів управління спілки став об'єктом спеціального аналізу Е. Н. Штанделя через відмінності в тлумаченні цього загального правила на практиці. Відомий фахівець кооперативного права слушно відзначав, що питання про цей обов'язок по суті зводиться до з'ясування ступеня залежності первинного кооперативу від спілки [233].

Відповідаючи на поставлене питання, Е. Н. Штандель ритуально згадував принцип господарської самостійності кооперативів і заперечував можливість «ієрархічної (інстанційної) підпорядкованості» первинного кооперативу спілці та втручання останньої в його внутрішні справи. Навіть у разі прийняття органами управління кооперативу рішення, що суперечило закону або статуту, підкреслював він, спілка не може скасувати його в адміністративному порядку і має лише наполягати на перегляді такого рішення, апелювати до загальних зборів членів кооперативу, користуючись правом скликання надзвичайних зборів, або виключити кооператив зі складу своїх членів [234]. Удаватися до «остракізму» спілкове керівництво не поспішало: це могло збільшити кількість «диких» кооперативів і послабити керованість кооперацією, що не одержало б схвалення з боку партійного керівництва. Про це радянський правник не згадував. Підсумовуючи викладені міркування, Е. Н. Штандель зауважував, що «для первинних кооперативів є обов'язковими ті постанови й директиви спілкових об'єднань, які ґрунтуються на статуті спілки та не порушують суверенних прав кооперативу як самостійної юридичної особи» [235].

До аналізу взаємин кооперативних спілок і їх членів зверталися й інші правники, іноді вступаючи в дискусію на сторінках періодичних видань, що свідчило про актуальність проблеми. Відносини між кооперативними організаціям вищого й нижчого ступеня А. А. Седлецький розглядав як такі, що мають договірну природу [236]. У відповідь на статтю Ю. С. Ашкінезера, який порушив питання про можливість спілки в разі конфлікту з первинним кооперативом вдатися до репресивних заходів щодо нього і вказав на необхідність регламентувати взаємовідносини між спілками та їх членами в законодавчому порядку, Л. Е. Іошпа заперечував таку необхідність. Свою позицію новий секретар Головкооперкому також аргументував договірним, приватноправовим характером відносин кооперативу й спілки, для впорядкування яких, на його думку, достатньо статутного регулювання [237].

З аргументами Л. Е. Іошпи можна було б цілком погодитися, але за умови посідання належного місця приватного права у правовій системі країни. В УСРР другої половини 1920-х рр. воно піддавалося все більшому й цілеспрямованому спотворенню й витісненню, що накладало свій відбиток і на характер відносин кооперативних спілок та їх членів. Місце приватно-правових відносин заступали планові, публічно-правові відносини. На їх розгортання орієнтували діяльність кооперативних центрів партійні органи. Так, Оргбюро ЦК КП(б)У 28 червня 1927 р. видало спеціальну постанову «Про організаційну роботу сільськогосподарської кооперації», в якій висловлювало незадоволення стихійністю зростання первинних кооперативів і визначало конкретні завдання «організаційно-планового» характеру [238].

10 грудня 1929 р. Підготовча комісія РНК УСРР доручила Головкооперкому «розглянути загальне питання про накладення дисциплінарного стягнення по кооперативній системі взагалі і права вищих інстанцій в кооперативній системі щодо накладення таких стягнень» [239]. Головкооперком у листі до ПК РНК 24 грудня 1929 р., спираючись на постанову ЦВК і РНК СРСР «Про основи дисциплінарного законодавства СРСР і союзних республік» від 13 жовтня 1929 р., запропонував передбачити в законодавстві УСРР право правлінь вищих ланок кооперативної системи застосовувати до членів органів управління організацій нижчої ланки «заходи дисциплінарного впливу, а саме – докір і догану» [240]. Наведена пропозиція обґрунтовувалася тим, що «кожна кооперативна система являє собою господарчу єдність, що полягає в переведенні кооперативними організаціями певних планових завдань на підставах, що їх розробляють відповідні кооперативні центри», а це передбачає право вищої ланки кооперативних організацій давати по своїй системі обов'язкові вказівки по організаційно-господарчих питаннях, а також відповідальність вищих ланок кооперативних організацій за виконання завдань вищих плануючих та регулюючих органів. «Слід визнати, – підсумовували автори листа, – що по кооперативних системах поміж ланками (вищою та нижчою) є наявність певної підлеглості» [241].

Тенденція до посилення зазначеної підлеглості в останні роки десятиліття знайшла відображення і в законодавстві. Так, «Положенням про житлову кооперацію», прийнятим ВУЦВК і РНК УСРР 25 грудня 1929 р., передбачалося закріплення в статуті Всеукраїнської спілки житлової кооперації права зборів уповноважених цієї спілки видавати обов'язкові для всієї системи житлової кооперації рішення.

Пояснювався цей захід потребою «встановити плановий принцип в роботі житлокооперації України» [242].

Показово, що в одному зі своїх виступів у харківській науково-дослідній кафедрі «Проблеми сучасного права» (1927 р.) професор А. Євтихієв за ознакою «примусової належності до складу організації» відніс кооперативні організації вищих ступенів до юридичних осіб публічного права [243]. А російський правник Н. Озерецьковський публічно-правові риси кооперативних спілок убачав у їх функціях з інструктування, ревізування і навіть у деяких випадках дозволяння створення кооперативних організацій, зазначаючи, що ці функції засновані на законі й далеко виходять за межі господарсько-договірних відносин [244].

Висока ефективність вищезгаданого «інструктування» й інших форм впливу вищих спілок на нижчі значною мірою пояснюється високим ступенем комунізації кооперативних систем і цілеспрямованою кадровою роботою в кооперативному апараті партійних органів. У травні 1921 р. Всеукраїнська нарада КП(б)У в резолюції «Про кооперацію», «будучи свідомою тих загроз, які можуть повстати при розвиткові такої системи організації селянського населення, як кооперативна…», накреслила заходи кадрової роботи в кооперації в умовах непу [245].

Комісія, утворена пленумом ЦК РКП(б), який відбувся 26-27 червня 1923 р., розробила положення щодо «комуністичного впливу в кооперації», схвалені Політбюро ЦК 6 вересня 1923 р. Документом передбачалося «провести послідовно й невідкладно в найближчий час обов'язковість членства членів партії й профспілок у споживчій кооперації й у тих з інших видів кооперації, які зачіпають безпосередньо господарство даних членів», «послідовно й неухильно здійснювати подальше поповнення кооперативних органів управління новими кадрами партійних працівників». Особливу увагу партійних органів було звернено «на поповнення й посилення організаційних відділів кооперації як органів, покликаних здійснювати її ідейне керівництво», причому робота ця мала «носити характер планомірності й бути розрахованою на тривалий період» [246]. Заходи зазначеної спрямованості розроблялися вищими партійними органами і надалі.

У всіх кооперативних центрах діяли комуністичні фракції, безпосередньо керовані Кооперативною нарадою при ЦК КП(б)У. 5 березня 1924 р. вона ухвалила «запропонувати фракціям усіх кооперативних центрів усі принципові й планові питання, які потребують ув'язки й узгодження з іншими видами кооперації, а також з відомствами й установами, висувати на кооператнараду. Всі фракції складають для

кооператнаради перелік вищезгаданих питань на найближчі два місяці. Кооператнарада збирається два рази на місяць» [247]. Комуністичні фракції кооперативних центрів регулярно доповідали на засіданнях Кооперативної наради про виконання рішень партійних форумів [248].

При місцевих партійних органах, як і при центральних, були створені кооперативні відділи, комісії, наради. Виконуючи директиви XIV партконференції, ЦК РКП(б) у 1925 р. запропонував «усім парткомам взяти лінію до повільного переходу цілком до нормальних методів парткерівництва кооперацією не через постійні кооперативні комісії, а безпосередньо через відповідні фракції та окремих керуючих керівників», для чого «намагатися щоб основні галузі кооперації в даному районі мали на чолі членів відповідних парткомів» [249].

Оргбюро ЦК КП(б)У на засіданні 24 червня 1925 р., розглянувши підсумки перевиборів у низову сільську кооперацію, визнало за необхідне, щоб кооперативні наради при ЦК і окркомах зосередилися на таких питаннях: «а) вивчення стану окремих ланок кооперативної системи й підсумовування роботи фракцій окремих кооперативних центрів з точки зору виконання ними партдиректив; б) попередня проробка окремих питань і загальнопартійних директив по лінії кооперації; в) вивчення керівного складу кооперативних органів, маючи на увазі поліпшення їх якісного складу й формальне представництво різних організацій в кооперативних органах» [250].

Перевибори у первинних кооперативах становили одну з найважливіших ділянок роботи партійних органів. Партійні обіжники зобов'язували всіх членів партії «в порядку партійної дисципліни» брати найдіяльнішу участь у виборах органів управління кооперативних організацій, для чого місцеві партійні комітети мали розробляти відповідні заходи [251]. Парторганізації, долаючи опір «куркулів», ретельно готували громадські організації села до перевиборів. Кандидатури до складу керівних органів низової сільської кооперації попередньо обговорювалися в партійних осередках правлінь кооперативів (якщо в їх складі були комуністи) і райпарткомах, а потім уже в різних громадських організаціях села [252]. Тиск центральних партійних органів на місцеві, здійснюваний з метою якнайбільше активізувати останні в їх діяльності щодо кооперації, щороку посилювався.

Оскільки керівників кооперації не обирали, а фактично призначали, то значна їх частина була необізнаною з кооперативною роботою. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 4 грудня 1925 р. за доповіддю Вукопспілки було ухвалено «визнати недостатність партійної ділової

кваліфікації значної частини кадра кооперативних працівників» та необхідність підвищення їх кваліфікації [253]. Відтак, поповнення кооперації комуністами відбувалося за рахунок прийняття до партійних лав працівників кооперативних організацій, повернення комуністів-кооператорів з інших державних структур тощо.

Проте практика направлення до органів управління кооперативних організацій раніше не відомих кооператорам осіб, рекомендованих вищими інстанціями, існувала й далі. На «перегини» на місцях змушені були реагувати в центрі. Так, комуністична фракція «Сільського господаря» 9 квітня 1926 р. ухвалила притягти до партійної відповідальності представників Маріупольського окружного парткому, які провадили зібрання уповноважених Маріупольської сільгоспспілки і дали «право ухвального голосу більш за 7 товаришів, що працюють в партійних та радянських установах», а також ввели до складу правління двох комуністів, «недавно присланих із Артемівська, причому одного з цих товаришів – тов. Краснова, провалили перед цим на зборах споживкооперації – тут же в Маріуполі» [254]. Фракція визнала такі дії «великою політичною помилкою» й вирішила «просити ЦК анулювати рішення зборів уповноважених через Головкооператком» та «просити ЦК розіслати обіжника всім окружкомам про неприпустимість такого поводження представників партійних організацій під час проведення зборів уповноважених» [255].

У споживчій кооперації склалася подібна ситуація. Комуністична фракція правління Вукопспілки 16 вересня 1925 р. затвердила розроблений нею проект обіжника ЦК місцевим партійним органам про перевибори низової кооперації. У ньому зазначалося, «що політика, яка проводиться місцевими парторганізаціями в доборі складу правлінь винятково з комуністів, дала негативні результати, внаслідок чого в низці організацій уведені комуністи виявилися цілком непідготовленими до відповідальної кооперативної роботи, або вони використовувалися цілком нераціонально на простій технічній роботі. Таке становище нерідко призводило до небажаних, шкідливих і навіть згубних результатів» [256].

Боротьба з «недоліками» не була ефективною: у постанові ЦК ВКП(б) від 19 серпня 1926 р. йшлося про «все ще не поодинокі випадки неправильного керування с.-г. кооперацією з боку місцевих, партійних та радянських органів», про поширеність «призначенства», часту зміну працівників тощо [257]. Зрушення в економічній політиці держави, що виявилися в 1927 р., і пов'язані з ними нові завдання влади щодо кооперації змусили партійне керівництво знову ставити акцент на «по-

силення парт'ядра і впливу партії» та вказувати на «кволу комунізацію кооперативних кадрів», як це було зроблено постановою Оргбюро ЦК КП(б)У «Про партійний провід кооперативним будівництвом у зв'язку з підсумками перевиборів кооператорганів» від 27 червня 1927 р. [258].

Цілеспрямована більшовизація системи споживчої кооперації давала очевидні результати. Після виборчої кампанії 1922 р. за відомостями по 21 райспілці України (1135 ЄСТ) до складу правлінь входило 3403 особи, з яких: комуністів – 274, незаможників – 936, безпартійних (середняків-селян, кооператорів і службовців) – 2203 [259]. На зборах уповноважених райспілок з 1161 делегата від 1135 ЄСТ налічувалося: комуністів – 274, незаможників – 346, безпартійних (середняків, службовців) – 541 [260]. Тобто вже у 1922 р. комуністи разом з незаможниками переважали на зборах уповноважених споживчих кооперативних організацій середньої ланки.

У складі правлінь райспілок споживчої кооперації станом на 1 квітня 1924 р. комуністів було 61,6 %, на 1 січня 1925 р. – 70,5 %, а на 1 квітня 1925 р. – 73,2 %, що змусило Вукопспілку констатувати «перенасичення комуністами керівних органів серединної кооперації» [261]. У 1925 р. у правліннях сільських споживчих товариств члени й кандидати у члени партії складали 10,1 %, члени ЛКСМ – 1,5 %, члени комнезамів – 50,4 % і середняки – 38 % [262]. Аналізуючи наведені відомості, А. Генкін цілком слушно доходив висновку, що склад апарату низової кооперації через «штучне відтирання від керівництва» середняків не відображає дійсної соціальної структури села [263]. «Система призначенства», на думку керівника-комуніста, загрожувала «зростанню самої кооперації, як однієї з найважливіших форм соціалістичного будівництва» [264].

У сільськогосподарській кооперації України станом на 1 січня 1924 р. правління в первинних кооперативах на 15 % складалося з комуністів і на 50 % – з представників комнезамів. У 61 спілці сільськогосподарської кооперації серед 241 члена правлінь членів КП(б)У було 147 або 61 % від загального складу [265]. Проте після перевиборів 1924 р. кількість комуністів у правліннях сільськогосподарських товариств знизилася майже на 5 % [266]. Відповідно, ступінь комунізації правлінь сільських кооперативів оцінювався як недостатній [267].

Значна чисельність апарату «Сільського господаря» та спеціальних центрів зумовлювала відносно невеликий відсоток комуністів (хоча саме вони обіймали керівні посади). У серпні 1928 р. серед 389 співробітників «Сільського господаря» комуністів було 34, що складало 8,7 %. Фракція правління «Сільського господаря» та спеціальних центрів сіль-

ськогосподарської кооперації 10 серпня 1928 р. затвердила спеціально розроблений «План партизації апарату «Сільського господаря» та спеціальних центрів», у якому зазначалося, що «потрібно для збільшення комуністичного прошарування ще 23 чоловіки» [268].

Часта заміна керівного складу кооперативної системи дестабілізувала її роботу, а в деяких випадках призводила до зловживань, на що партійна верхівка відповідала масовими «чистками». «Чистки» кадрового складу кооперативних організацій, що стосувалися й комуністів, які працювали в кооперації та мали непролетарське походження або в минулому брали участь у дрібнобуржуазних партіях тощо, розпочалися з 1921 р. [269]. Кооперативний апарат «чистили» як з ініціативи ЦК КП(б)У, так і партійних осередків кооперації [270]. Особливо посилилися кадрові «чистки» в останні роки непу, коли в комуністичній партії інтенсивно нищилися «ухили», а в суспільстві – «вороги народу». Згідно з рішенням Другої конференції КП(б)У (квітень 1929 р.) звільнені з кооперації кадри не мали права подальшої роботи в кооперативному апараті [271]. Існувало й законодавче забезпечення кадрової «селекції» в кооперативних організаціях [272].

Для «чисток» у кооперації комуністів комуністами було психологічне підґрунтя. Між кооперативними спілками розгорнулася боротьба за поширення свого впливу на товариства сусідніх спілок [273]. Попри жорсткість правил партійної дисципліни чимало фактів свідчать про те, що в цю боротьбу втягувалися й окремі кооператори-комуністи та цілі партійні організації. Так, завідувач підвідділу кооперативної пропаганди при «Сільському господареві» О. М. Тур доповідав комуністичній фракції правління цієї спілки про те, що не зміг виконати доручення фракції взяти участь у зборах уповноважених Маріупольської сільгоспспілки як офіційний представник «Сільського господаря» «…внаслідок заборони мені з боку голови Окрпаркому не лише брати участь у з'їзді, але навіть залишатися на території Маріуполя» [274].

Того ж 1926 р. випадки, які свідчили про конкуренцію й конфліктність у відносинах функціонерів райспілок, мали місце і в споживчій кооперації. Член комуністичної фракції Вукопспілки М. Ф. Жмурко у своєму листі зазначав, що «…Лубни бажають одержати Миргород, Кременчуг, Хорол, Полтава – ліквідувати Красноград», у Красноградіі «…можуть провалити всіх партійних на виборах особливо висунутих Полтавою…», «в спірних містах ведеться неприпустима боротьба між заінтересованими спілками; в цю боротьбу втягуються партійні й радянські організації» [275].

Конфліктністю були позначені відносини й на рівні республіканських спілок одного виду кооперації. Зі створенням СРСР і впровадженням у народне господарство планових засад уся українська кооперація, включно з її республіканськими центрами, не лише фактично, як це було з часів «воєнного комунізму», але і юридично для російського чиновництва стала периферією.

Російський Центросоюз керував діяльністю споживчих товариств України через Вукопспілку. З початку 1922 р. він мав своє представництво в Харкові, а керуючий цим представництвом одержав право бути присутнім із дорадчим голосом на засіданнях правління Вукопспілки. На всеросійських зборах уповноважених у Раді Центросоюзу споживча кооперація УСРР брала участь на однакових правах із кооперативами інших частин РСФРР. Разом з тим, хоча Вукопспілка за нормами представництва прирівнювалася до губспілок РСФРР, вона вважалася автономною організацією, для якої постанови Центросоюзу не завжди були обов'язковими [276]. Така ситуація породжувала невизначеність і суперечності.

Закон СРСР «Про споживчу кооперацію» 1924 р. передбачив можливість створення загальносоюзного об'єднання споживчої кооперації (ст. 23). У процесі розробки статуту Центросоюзу СРСР на захист інтересів споживчої кооперації республіки стали, поряд з Вукопспілкою, партійні та державні органи УСРР. Так, комісія Кооперативної наради при ЦК КП(б)У, розглянувши 31 грудня 1924 р. питання про всесоюзний кооперативний центр, ухвалила «організацію Всесоюзного кооперативного центру визнати можливим лише за умови, якщо Центросоюз буде господарським центром РСФРР, з яким ВУКС може входити в угоду про організацію Всесоюзного центру» [277].

Вичерпною була мотивація негативного ставлення до схеми відносин республіканських кооперативних центрів, що нав'язувалася Центросоюзом РСФРР, викладена в протоколі засідання Комісії з розгляду законодавчих проектів при РНК УСРР від 10 лютого 1925 р., на якому обговорювався проект «Статуту Центрального союзу споживчих організацій Союзу РСР»: «Визнати за потрібне погодитися з конструкцією споживчих організацій, запропонованою Вукопспілкою, й домагатися того, щоб Всесоюзний центр споживчої кооперації існував окремо від Всеросійського центру споживчої кооперації, щоб усі союзні республіки входили до Всесоюзного об'єднання на загальних і однакових підставах. Сполучення Всесоюзного центру з Всеросійським центром вважати за неправильне з конституційних і з практичних міркувань, бо

досвід показує, що таке сполучення союзного органу й органу РСФРР ламає правильну лінію загальносоюзної діяльності Союзного центру й перегинає цю діяльність в бік інтересів РСФРР» [278].

Утім уже в середині десятиріччя Центросоюз РСФРР фактично перетворився на центральний орган кооперації СРСР. Своєю організаційною структурою, як зазначав А. Генкін, він «суперечив конституційній структурі нашої радянської держави» [279]. Юридично питання про статус Центросоюзу було вирішено лише наприкінці періоду непу. 24 травня 1928 р. РНК СРСР затвердила проект статуту Центросоюзу СРСР, розроблений Центросоюзом РСФРР [280].

Уряд УСРР опирався прийняттю цього рішення до останнього. 12 квітня 1928 р. на засіданні РНК було вирішено підтвердити постанову, ухвалену заступником Голови РНК УСРР Сербиченком: «… перечити проти організації Центросоюзу СРСР, що за проектом його статуту будується як загальносоюзний центр для системи споживчої кооперації всіх союзних республік і як орган, що буде керувати господарською та організаційною роботою республіканських центрів споживчої кооперації» [281]. Замість Центросоюзу СРСР пропонувалося створити Всесоюзну раду спілок споживчої кооперації [282].

Кооперативна нарада ЦК КП(б)У, розглядаючи 7 листопада 1928 р. питання «про взаємовідносини з центрами РСФРР і про форми союзних об'єднань», у прийнятому рішенні висловилась за створення всесоюзних рад у всіх галузях кооперації, причому таке, що «не повинно обмежувати прав республіканських кооперативних центрів і прав республіканських державних органів управління республіканськими кооперативними системами». Стосовно споживчої кооперації Кооперативна нарада підтримала урядову позицію щодо створення всесоюзної ради і вирішила «просити ЦК ВКП переглянути справу із Всесоюзним Центросоюзом». Фракціям кооперативних центрів доручалося оформити справу в радянському порядку [283].

На долю Центросоюзу СРСР зазначені ініціативи не вплинули. За затвердженим 24 травня 1928 р. статутом він наділявся широкими повноваженнями (§ 2), які дозволяли здійснювати доволі жорстке керівництво системами споживчої кооперації союзних республік згідно із плановими засадами функціонування народного господарства. Право виходу членів із Центросоюзу закріплювалося (§ 2), але було суто декларативним й адресувалося швидше міжнародним організаціям, які спостерігали за розвитком радянської кооперації. Підпорядкування споживчої кооперації України Центросоюзу СРСР, як слушно зазна-

чають сучасні дослідники, надавало господарським та організаційним утискам і безправності ще й національного характеру [284].

Несамостійною була і позиція Вукопспілки та інших всеукраїнських кооперативних центрів у стосунках із Міжнародним кооперативним альянсом. У 1925 р. у документах ЦК КП(б)У МКА характеризувався як найбільша міжнародна організація, що об'єднувала кооперативний рух 31 країни з майже 100 тис. організацій і 50 млн. індивідуальних членів. До його складу належали як фашистські кооперативні організації Італії, так і напівкомуністичні – Чехії, переважне ж місце займали соціал-реформістські організації Англії, Німеччини і Франції [285]. У 1929 р. МКА об'єднував 33,7 % кооперативів світу [286].

Радянські кооперативні організації робили спроби вступити до МКА з 1921 р., проте останній продовжував визнавати представників старої (дорадянської) кооперації. Наприкінці 1922 р. колишні українські кооперативні організації Дніпросоюз, Централ, ПОЮР були виключені з МКА, а в січні 1923 р. виконком МКА ухвалив рішення про вступ Вукопспілки до цієї організації. Уповноважений Вукопспілки в МКА (з червня 1923 р. ним став О. Г. Шліхтер – голова правління Вукопспілки) мусив погоджувати свої дії із Центросоюзом [287].

У 1925 р. членами МКА від України були Вукопспілка, «Сільський господар», Українбанк, Книгоспілка та Коопстрах. Серед 13 членів Центрального комітету МКА від радянської кооперації Україну представляли 7 [288].

Взаємовідносини членів МКА від української кооперації з Альянсом жорстко контролювалися ЦК КП(б)У. Так, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 20 липня 1925 р. було прийнято пропозицію Кооперативної наради ЦК, згідно з якою «всі відносини з Альянсом українських кооперативних центрів – членів Альянсу, а також українських членів при ЦК Альянсу з питань принципового значення повинні мати місце через уповноваженого з санкції ЦК КП(б)У, з тим щоб український представник узгоджував свої виступи з представником кооперативних центрів Союзу» [289]. Усі члени ЦК МКА від України, де б вони не знаходилися, мали вести своє листування з Альянсом після попереднього узгодження з ЦК КП(б)У [290]. Крім того, Політбюро ЦК КП(б)У доручило Кооперативній нараді обговорити питання про те, які кооперативні центри і в якій кількості членів можуть мати представництво в МКА, та внести свої пропозиції на затвердження Політбюро [291].

Організаційне відокремлення від споживчої інших галузей кооперації, що відбулося із проголошенням непу, поставило на порядок

денний питання про створення недержавного органу, який би координував діяльність різних кооперативних систем і представляв їх спільні інтереси перед державними й іншими організаціями. Практична потреба в координації роботи була досить гострою. Зокрема, в заготівельній діяльності кооперативних організацій різних видів спостерігалася гостра конкуренція, яка доходила до ворожнечі й мала руйнівні наслідки для місцевої кооперації [292].

За постановою РНК УСРР від 31 жовтня 1921 р. утворювалася Всеукраїнська кооперативна рада (Вукорада). Склад Вукоради формувався з 15 осіб: по троє представників від споживчої, сільськогосподарської й кустарної кооперації, трьох представників від ВУЦРПС, двох – від робітничої та одного – від військової кооперації (ст. 2). Посадові особи державних органів до її складу не входили, проте Вукорада, діючи під партійним контролем, не була виявом вільної самоорганізації кооперативної громадськості.

Закон покладав на Вукораду такі функції: керівництво загальнокооперативною господарською політикою та встановлення форм роботи і взаємовідносин із державними органами й установами; скликання кооперативних з'їздів; видання інструкцій і положень у рамках рішень з'їздів із принципових питань кооперативної діяльності; встановлення взаємовідносин між окремими галузями кооперації; представництво їх інтересів перед державними й громадськими органами з питань, що стосуються загальнокооперативної діяльності (ст. 1).

Правовий статус Вукоради був визначений суперечливо: називаючи її «самостійним загальнокооперативним органом», законодавець водночас не надав їх необхідної для загальнокооперативного органу незалежності. Закон містив припис, згідно з яким «Вукорада існує при Вукопспілці, користується її апаратом і іменується радою ВУКС» (ст. 3). Фактична роль Вукоради головним чином зумовлювалася її співіснуванням із Головкооперкомом, який виконував аналогічні функції, маючи при цьому державно-владні повноваження, і був головним координатором кооперативного руху в УСРР.

24 квітня 1922 р. Головкооперком ухвалив рішення ввійти з клопотанням до РНК про зміну ст. 3 закону «Про Всеукраїнську кооперативну раду» від 31 жовтня 1921 р. [293]. 9 травня РНК УСРР внесла запропоновані зміни, зазначивши в ст. 3, що Всеукраїнська кооперативна рада є «самостійним кооперативним органом» [294].

На засіданні 24 квітня 1922 р. Головкооперкомом було затверджене і «Положення про Кооперативну раду». У ньому дублювалися норми по-

станови РНК щодо складу Вукоради (§ 2). Формулювання приписів закону стосовно «обсягу й змісту» діяльності Вукоради в положенні були вдосконалені, додалися пункти про розв'язання Вукорадою всіх спорів і непорозумінь, що виникають у процесі господарської роботи між різними видами кооперації, про спрямування і керівництво роботою місцевих кооперативних рад у міру їх виникнення [295]. Зазначалося також, що Вукорада збирається в міру необхідності, але не менше 1 разу на місяць (§ 4), може організовувати секції постійного й тимчасового характеру (§ 8), формує свої засоби із внесків від усіх видів кооперативних установ (§ 9) [296].

Ні в законі, ні в положенні про Вукораду вже не згадувалося про її існування при Вукопспілці, проте це не змінило її фактичний статус в умовах, коли становлення інших кооперативних систем лише починалося. Керівники Вукопспілки давали негативну оцінку діяльності Вукоради і взагалі до практики існування міжкооперативних організацій ставилися критично [297]. Залежне від Вукопспілки становище Вукоради спричинилося до того, що після реорганізації споживчої кооперації на засадах добровільного членства Вукорада за постановою РНК УСРР від 31 травня 1924 р. була ліквідована [298]. Постанова не містила викладу мотивів цього рішення і, як з'ясувалося згодом, не розв'язувала проблему остаточно. Уже наступного року відбулося створення нового міжкооперативного органу.

На засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У 5 серпня 1925 р. розглядалися питання: про проект Положення про Всеукраїнську міжкооперативну раду (прийнято за основу й доручено остаточне оформлення Положення провести в радянському порядку); про її склад (доручено «т. Корнюшину на фракції Міжкооперативної ради вирішити питання про її склад, маючи на увазі бажаність кандидатури т. Володимирського в якості голови Ради»); про проект Положення про окружну міжкооперативну раду (фракції Всеукраїнської міжкооперативної ради доручено розробити Положення про окружну міжкооперативну раду, узгодивши його з Оргрозподілом ЦК) [299].

4 жовтня 1925 р. нарада представників кооперативних центрів України ухвалила рішення, що стало формальною підставою для створення нової постійно діючої міжкооперативної організації з дорадчими функціями – Української центральної міжкооперативної ради [300]. Головкооперком розглянув і схвалив проект Положення про УЦМР 30 жовтня 1925 р. [301].

У кооперативній періодиці нова Вукорада розглядалася «як орган для захисту інтересів кооперації, як громадського руху в ціло-

му…» [302]. Але діяльність новоствореної ради в 1926 р. ускладнювалася через старі проблеми, які ще більше загострилися внаслідок зростання впливу «Сільського господаря». Член комуністичної фракції Вукоради, заступник її голови, представник «Сільського господаря» О. Одінцов у листі до фракції (з поданням копії голові Кооперативної наради ЦК КП(б)У) заявив, «що з самого початку роботи Міжкооперативної ради створюється обстановка, яка швидше сприяє поглибленню непорозумінь між різними системами кооперації в Україні, ніж встановленню між ними контакту. Нагадаю, що на першому засіданні комфракції, з питання про норми представництва в Міжкооперативній раді від різних систем кооперації, були виступи окремих товаришів, які трактували про необхідність посилення в МКР гегемонії пролетаріату й у практичних пропозиціях прагнули забезпечити найбільше представництво різним системам кооперації на чолі зі споживчою проти інших систем сільськогосподарської кооперації…». В інтересах встановлення нормальних взаємовідносин між різними системами кооперації автор листа пропонував, щоб Вукораду очолив член ЦК, найліпше – голова Кооперативної наради ЦК [303].

Функціонування цієї та інших кооперативних рад невдовзі одержало нову законодавчу основу у вигляді постанови ЦВК і РНК СРСР «Про кооперативні ради» від 12 липня 1926 р. Цим законом кооперативні ради визначалися як добровільні організації, що засновуються на кооперативних засадах з ініціативи самих кооперативних організацій за умови, що останні належать до різних галузей кооперації (ст. 3). Їм надавався статус юридичної особи (ст. 7). Передбачалася можливість заснування Всесоюзної центральної кооперативної ради, республіканських і місцевих рад (ст. 2). В українських кооперативних колах ідея створення Всесоюзної центральної кооперативної ради загалом підтримки не отримала [304]. Статути республіканських рад мали затверджувати республіканські уряди, а статути інших рад затвердження органами влади не потребували, підлягаючи звичайній реєстрації (ст. 5 і ст. 6).

До завдань, які мали виконувати кооперативні ради, закон відніс такі: погодження, об'єднання й розмежування діяльності кооперативних організацій; вивчення й узагальнення досвіду роботи кооперації всіх галузей; сприяння державним органам у розробці заходів, що стосуються кооперації; представництво й захист інтересів кооперації (ст. 1). Для реалізації цих завдань кооперативним радам надавалося право звертатися до державних та інших органів із відповідними кло-

потаннями, доповідями й т. ін. Республіканські та союзна ради наділялися навіть правом законодавчої ініціативи у справах кооперації (ст. 8).

За кооперативними радами закон закріплював такі функції: представництво й захист інтересів усієї кооперації в районі діяльності ради; допомога державним органам у розробці законопроектів щодо кооперації; витребування звітів від своїх членів і надання їм директивних вказівок, не пов'язаних із втручанням у їх оперативну роботу; сприяння встановленню правильних взаємин різних видів кооперативів між собою, а також із державними органами; усунення суперечок і непорозумінь між окремими кооперативними установами; сприяння самодіяльності та ініціативі кооперованого населення; розробка методів кооперативного будівництва, зокрема ревізії та інструктування; допомога кооперативній освіті шляхом організації курсів, музеїв тощо, в тому числі створення юридичних бюро; скликання з'їздів і нарад у кооперативних справах (ст. 9).

На розвиток закону СРСР від 12 липня 1926 р. видали постанову від 14 грудня 1927 р. ВУЦВК і РНК УСРР. За цією постановою Всеукраїнській і місцевим кооперативним радам надавалося «право безпосередніх зносин з усіма центральними та місцевими установами й організаціями, за належністю» (ст. 3). Всеукраїнська рада могла вносити законодавчі пропозиції в усі вищі органи влади УСРР (ст. 4), а голова цієї ради – брати участь у засіданнях РНК УСРР і УЕН із дорадчим голосом (ст. 5). Голови місцевих кооперативних рад допускалися до участі в засіданнях відповідних виконкомів із дорадчим голосом (ст. 6).

На підставі закону СРСР від 12 липня 1926 р. й закону УСРР від 14 грудня 1927 р. засновники Всеукраїнської кооперативної ради подали на затвердження до Головкооперкому статут Вукоради. Пленум Головкооперкому 7 квітня 1928 р. затвердив цей статут [305].

В умовах кардинальної зміни політичної ситуації в країні статут діяв недовго. 7 травня 1928 р. Кооперативна нарада ЦК КП(б)У на виконання постанови Політбюро ЦК ВКП(б) про ліквідацію кооперативних рад вирішила на своєму засіданні: доручити фракції Вукоради протягом місяця провести ліквідацію Вукоради та місцевих рад у радянському порядку; зосередити розгляд питань партійного керівництва кооперацією та соціально-політичних моментів діяльності кооперації в кооперативних нарадах (кооперативній нараді ЦК КП(б)У та кооперативних нарадах при окрпарткомах); для поєднання кооперативної діяльності з народно-господарськими заходами та для планування її утворити при Держплані окрему секцію кооперації, до компетенції якої включити всі

питання, що нині розв'язуються в різних секціях Держплану; розгляд питань, пов'язаних з міжнародними відносинами української кооперації, зосередити у фракції бюро акціонерів закордонних кооперативних представництв при Українбанкові [306].

Невдовзі відбулося законодавче оформлення партійних рішень на загальносоюзному рівні. У травні 1928 р. уряд СРСР скасував кооперативні ради, «беручи до уваги господарське й організаційне зміцнення та оформлення окремих кооперативних систем і посилення ролі спілок кооперації в керівництві своєю периферією» [307]. Аналогічне урядове рішення в УСРР було прийнято лише 25 липня [308].

Постанова РНК СРСР від 12 вересня 1928 р., прийнята у зв'язку із скасуванням кооперативних рад, закріплювала за союзними кооперативними центрами низку прав у їх взаємодії з державними органами Союзу РСР: вносити питання на розгляд РПО; заявляти незгоду з постановами Підготовчої комісії при РНК; надсилати свого представника до Митно-тарифного комітету, Центрального комітету з перевезень, Комітету у справах банків при Наркомфіні СРСР, Елеваторного комітету; давати згоду на прийняття деякими державними органами рішень, що зачіпають інтереси кооперації [309]. Зазначені права і право мати представництво в Комітеті і Раді в справах стандартизації при РПО СРСР [310] стосувалися Центросоюзу СРСР, а також Всесоюзної ради республіканських центрів промислової кооперації та Всесоюзної ради сільськогосподарської кооперації. Дві останні організації мали діяти на підставі положень, затверджених РНК СРСР 26 вересня 1928 р. [311]. У лютому 1929 р. була заснована також Всесоюзна рада житлової кооперації [312].

У 1925 р. О. В. Чаянов – автор концепції кооперативної колективізації, згідно з якою зв'язок між селянським господарством і державою («державним капіталізмом») мав забезпечуватися через систему кооперативних організацій, писав, що «сільськогосподарська кооперація в особі своїх фінансових і торгових центрів, а також і місцевих спілок, настільки глибоко втягнута в загальну систему державних органів СРСР, настільки злито й узгоджено працює з ними, що не може бути й мови про будь-який різнобій у їх роботі» [313]. Існують підстави погодитися з висновком авторитетного теоретика і практика радянської кооперації, а також поширити його на всі основні галузі кооперативної діяльності. Взаємодія державних і кооперативних структур забезпечувалася насамперед по партійній лінії, засобами кадрової політики. Іншою формою цієї взаємодії стало введення представників кооперації до складу державних органів.

Своїх представників до державних органів делегували не лише Центросоюз СРСР і всесоюзні ради окремих видів кооперації – це право було надано й республіканським центрам. Правом брати участь у засіданнях РНК та Економічної наради УСРР користувалися Вукопспілка та «Сільський господар». 12 квітня 1928 р. Головкооперком звернувся листом до РНК УСРР з проханням надати також і головам Вукопромкредитспілки та Укржитлоспілки право брати з дорадчим голосом участь у засіданнях цих органів при розгляді питань, що зачіпають інтереси промислової та житлової кооперації [314].

Законодавство УСРР дозволяє скласти приблизний перелік державних органів, до участі в яких у роки непу з вирішальним голосом запрошувалися представники кооперації: Комітет цін при управлінні Уповнаркомфіну (представник Вукопспілки) [315]; Рада в справах страхування при Уповнаркомфіні (представник Вукопспілки) [316]; Особлива валютна нарада при Уповнаркомфіні (представник Вукопспілки, а з липня 1923 р. – і Вукоради) [317]; Хлібне бюро при відділі регулювання Уповнаркомзовнішторгу (представник Вукопспілки) [318]; Комісія сприяння землевпорядкуванню при УЕН та місцеві комісії при губвиконкомах і окрвиконкомах (представники «Сільського господаря» та, відповідно, місцевих організацій сільськогосподарської кооперації) [319]; Центральний холодильний комітет при Наркомвнуторзі (по одному представникові від Вукопспілки й «Сільського господаря») [320]; Постійна сировинна нарада при Наркомвнуторзі (представник «Сільського господаря») [321]; Елеваторний комітет при УЕН (по одному представникові від Вукопспілки й «Сільського господаря») [322]; Хлібо-експортне бюро при Уповнаркомзовнішторгу (представник «Сільського господаря») [323]; Хлібний комітет при Наркомвнуторзі (по одному представникові від Вукопспілки й «Сільського господаря») [324]; Рада в справах кустарно-ремісничої промисловості при РНГ УСРР (по одному представникові від «Сільського господаря», Українбанку, «Кустекспорту») [325]; Особлива нарада з поліпшення якості продукції при РНГ УСРР (по одному представникові від Вукопспілки, «Сільського господаря», Харківського ЦРК «Церабкооп») [326]; Постійна хлібна нарада при Наркоматі зовнішньої і внутрішньої торгівлі (по одному представникові від Вукопспілки й «Сільського господаря») [327]; Постійна нарада з регулювання сільськогосподарського машинопостачання при Наркомземі (представник «Сільського господаря») [328]; Центральний холодильний комітет при Наркоматі зовнішньої і внутрішньої торгівлі (по одному представникові від Вукопспілки, «Сільського господаря» й

Рибакспілки) [329]; Постійна сировинна нарада при Наркоматі зовнішньої і внутрішньої торгівлі (по одному представникові від Вукопспілки й «Сільського господаря») [330]; Машино-тракторний комітет при Наркомземі (представник «Сільського господаря») [331]; Комітет у справах друку (по одному представникові від Книгоспілки й кооперативного видавництва «Пролетар») [332]; Постійна нарада з розподілу дефіцитних будівельних матеріалів при Наркомторзі (представники від Укржитлоспілки й «Сільського господаря») [333]; Всеукраїнська та місцеві комісії сприяння державному кредиту й ощадній справі при виконкомах і радах [334]. Міжвідомчі органи за участю представників кооперативних організацій створювалися й за законодавством СРСР.

Кожен із цих органів долучався до розробки та здійснення економічної політики держави у відповідній сфері діяльності. Представники кооперативних організацій у цих органах мали можливість відстоювати інтереси кооперації, що певною мірою й відбувалося (наприклад, при розподілі ресурсів певного виду), але водночас слугували провідниками вже прийнятих вищими партійними і державними органами рішень у кооперативні системи, які вони представляли.

Тісна взаємодія кооперативних об'єднань із державними органами супроводжувалася поступовою формалізацією принципу виборності в кооперації. «Слабкість та випадковість зв'язку вищих органів зі своєю периферією» в кооперації непокоїла навіть вище партійне керівництво, адже це позначалося на ступені керованості «кооперованих мас» [335, 336*]. Кооперативні центри у своїх періодичних друкованих органах на виконання партійних директив закликали кооперативну громадськість до вдосконалення організації й проведення виборів [337]. Проте спонукання селянських мас до активності сполучалося, за висловом В. М. Целлариуса, з пригніченням «жвавості куркулів і антирадянських групіровок» [338], тобто найактивніших верств села, яких радянська влада намагалася усунути від управління кооперацією.

Виборні посадові особи органів управління кооперативних організацій поступово віддалялися від членської маси, що відображалося і на нормативному рівні. Постановою Головкооперкому від 28 січня 1927 р. дозволялося продовження повноважень органів управління й контролю кооперативних організацій I й II ступеня після закінчення строку, на який ці органи були обрані [339]. Громадська думка щодо цього готувалася заздалегідь [340].

Комуністична фракція «Сільського господаря» листом від 21 травня 1927 р. повідомляла Політбюро ЦК КП(б)У про прийняту нею (піс-

ля узгодження питання з ЦК), а згодом і VI зборами уповноважених «Сільського господаря» постанову, згідно з якою органи управління організацій сільськогосподарської кооперації мали обиратися не щорічно, а раз на два роки [341]. З аналогічними ініціативами виступили інші кооперативні центри та Вукорада. Листом від 7 лютого 1928 р. Головкооперком повідомляв РНК УСРР: «Вважаючи, що щорічні перевибори органів керування та контролю кооперативних організацій негативно відбиваються на роботі та господарському становищі цих організацій, а також беручи на увагу, що річний термін перебування членів кооперативних організацій в органах управління та контролю не дає можливості використати набутий ними досвід та практичну їх підготовку, Головкооперком, на підставі клопотання Вукоради та за погодженням з кооперативними центрами, визнав за необхідне встановити двохрічний термін обрання органів керування та контролю кооперативних організацій за винятком житлових кооперативних організацій І-го ступеня, в яких обрання зазначених органів повинно проводитись щорічно» [342].

Політбюро ЦК КП(б)У своїм рішенням, прийнятим на засіданні 24 грудня 1927 р., кардинально посилило тенденцію формалізації виборів у споживчій кооперації. Було ухвалено замість повноцінних перевиборів «провести відчитну кампанію споживчої кооперації з частковим переобранням тих органів споживчої кооперації, які, на думку місцевих партійних організацій, повинні бути переобрані, виходячи з основної установки – необхідності посилити вплив бідноти в органах кооперації» [343]. Основний мотив прийняття цього рішення був викладений у доповідній записці, поданій у Політбюро ЦК КП(б)У. У ній зазначалося, що, по-перше, «…теперішній склад органів управління при достатній увазі і керівництві партії роботою кооперації забезпечує правильне проведення політики партії в галузі кооперації» і, по-друге, у зв'язку з проведенням у 1927-1928 рр. в Україні низки виборчих кампаній «…навряд чи парторганізації за наявності такого перенавантаження зможуть забезпечити кампанію перевиборів керівних органів кооперації достатнім партійним керівництвом» [344].

Працівники кооперативного апарату за своїм статусом (зокрема, в питаннях оплати праці) були наближені до службовців державних установ [345]. Як уже зазначалося, така ж тенденція виявилася стосовно їх юридичної відповідальності. У доповіді на засіданні секції права і держави Комуністичної академії, що відбулося у квітні 1927 р., А. Я. Естрін стверджував, що «в радянській державі найбільш типові господарські

злочини водночас є і посадовими злочинами, бо апарат нашого державного (в тому числі кооперативного) господарства є складовою частиною виробничих відносин радянського суспільства» [346]. Водночас в юридичній періодиці висувалася пропозиція надати інструкторам кооперативних спілок у разі виявлення ними під час ревізій кооперативних організацій ознак злочину, самостійно провадити дізнання для полегшення роботи слідчих і судових органів [347].

Головні ж зміни відбувались у свідомості пересічних членів кооперативних організацій: традиції кооперативного самоврядування поступово піддавалися забуттю й витіснялися новими взаєминами з поставленими чи «рекомендованими» згори керівниками. У 1927 р. у часописі «Радянське право» Ф. Вольфсон відзначав «стирання принципової межі між державою і кооперацією, між органами планового регулювання і апаратом, що обслуговує приватногосподарські потреби» [348].

Узагальнюючи викладене в підрозділі, зазначимо, що з 1924 р. створення кооперативами спілок формально здійснювалося на добровільній основі. В УСРР утвердилась трирівнева структура кооперативних систем, яка включала низову ланку (первинні кооперативи), регіональну спілку (губернську, окружну) і республіканський кооперативний центр. Система кооперативних спілок різних рівнів, які поряд з управлінськими виконували зазвичай і господарські функції, доповнювалася кооперативними радами – спільними для всіх галузей кооперації об'єднаннями негосподарського характеру.

У теоретиків радянського кооперативного права існувало розуміння того, що кооперативні спілки мають діяти лише як організації, призначення яких зводиться до обслуговування первинних кооперативів. Такий підхід до спілкового будівництва відображав кооперативні традиції й здобував формальне закріплення в статутах спілкових організацій. Ідеологічно й політично нейтральне визначення містилося в проекті «Основ кооперативного законодавства СРСР» (станом на кінець 1928 р.): «Спілками кооперативів визнаються добровільні об'єднання кооперативів, що організуються для об'єднання роботи кооперативів, обслуговування їх потреб і надання їм господарської й організаційної допомоги» [349].

Фактично ж кооперативні спілки в радянській Україні відкинули своє традиційне призначення і за допомогою громіздкого адміністративного апарату встановили щільний контроль за кооперативами. Зміна ідеологічної ситуації, що відбулася з початком «великого стрибка», відразу позначилась і на редакції вищенаведеної статті проекту «Основи

кооперативного законодавства СРСР». Навесні 1929 р. його розробники вже визначали спілку кооперативів як «об'єднання кооперативів, що організується для об'єднання господарської роботи кооперативів, встановлення плановості в цій роботі, зокрема – для виконання загальних завдань народного господарства, а також для надання своїм членам організаційної допомоги й допомоги в їх соціально-культурній роботі» [350].

У другій половині 1920-х рр. у кооперативних системах СРСР вибудовувалася жорстка владна вертикаль, подібна до тих, що існують у державних відомствах. Вона виконувала функцію «передавального паса» між державно-партійним керівництвом і низовою кооперацією. Держава використовувала кооперативні спілки, як інструмент втягнення кооперації до єдиної системи державного планування й управління. Проте вищі спілкові об'єднання не лише були «буфером» між державною волею й самодіяльністю учасників кооперативного руху: певною мірою з волі партійного керівництва вони виступали і в ролі контролера державних структур. Партія намагалася (через законодавче оформлення своїх рішень) упорядкувати взаємовідносини державних органів з кооперацією, обмеживши державне втручання в оперативну діяльність останньої, але залишаючи при цьому широко відкритим прямий канал власного впливу на кооперативне життя (через партійні осередки в кооперативних організаціях усіх рівнів).

Таким чином, організаційний механізм реалізації політики партійно-державної верхівки щодо кооперації в УСРР 1920-х рр., оформлення політичних рішень «у радянському порядку» (в тому числі у формі законів) включав систему державних органів, які мали повноваження у сфері регулювання й контролю за діяльністю кооперативних організацій, всеукраїнські кооперативні центри як окремих видів кооперації, так і міжкооперативного характеру (кооперативні ради), а також органи управління кооперативних організацій нижчих рівнів. З формального боку інтегруючою ланкою цієї системи виступав Головний кооперативний комітет при РНК УСРР зі своїми місцевими органами. Фактично ж управління кооперацією забезпечувалося насамперед діяльністю партійних структур, які внаслідок більшовизації кооперативних організацій створили в них потужні центри впливу. Діяльність останніх, поєднана з «чистками» кадрового складу і впливом деяких інших чинників, призвела до втрати кооперацією значної частини досвідченої кооперативної інтелігенції та перешкодила формуванню нової генерації відданих кооперативній справі керівників.

5.3. Кодифікаційна діяльність у галузі кооперативного законодавства УСРР: організаційні аспекти

Взаємодія державних органів і кооперативних об'єднань у сфері законотворчості найвиразніше виявилась у царині кодифікаційної діяльності. Спроби кодифікувати кооперативне законодавство УСРР у 1920-ті рр. мали місце на тлі широкомасштабної кодифікаційної роботи [351*], що набула вираження у створенні низки кодексів та інших комплексних законодавчих актів УСРР, до яких належать Цивільний кодекс (1922 р.), Земельний кодекс (1922 р.), Кодекс законів про працю (1922 р.), Кримінальний кодекс (1922 р.), Закон про ліси (1923 р.), Цивільно-процесуальний кодекс (1924 р.), Адміністративний кодекс (1927 р.) та інші [352].

Усвідомлення потреби в систематизації всього законодавчого матеріалу УСРР з питань кооперації відбувалося у вищих кооперативних колах протягом 1922-1923 рр., чому сприяла теоретична діяльність провідних фахівців у галузі кооперативного права. Так, Е. Н. Штандель у своїх статтях зазначав, що потреба в систематичному викладі законодавчого матеріалу з кооперації зумовлюється його надзвичайною розгалуженістю, розрізненістю, наявністю новел, які не здобули закріплення в основних декретах, існуванням низки застарілих норм тощо [353].

У серпні 1923 р. був опублікований проект «Кодексу законів про робітничо-селянську споживчу кооперацію», вироблений організаційним відділом Вукопспілки [354]. Проект передбачав добровільність членства у споживчій кооперації, яка мала об'єднувати лише трудящих, що підкреслювали його автори [355]. Розробники проекту протиставляли споживчу кооперацію як «соціалістичну» іншим видам кооперації як таким, що «мають форми побудови, які зросли на ґрунті економічного укладу буржуазно-капіталістичних країн, і просто переносять у радянську систему ці форми кооперативного права буржуазних держав, з поправками, що не змінюють їх сутності, як приватно-правових організацій» [356]. На цій підставі робився висновок про неможливість розробки єдиного кооперативного закону [357].

Законопроект, побудований на засадах відособлення споживчої кооперації, на тлі тенденцій розвитку кооперативного права УСРР початкового періоду непу виглядав архаїчно. Питання про його долю автоматично вирішилося з початком робіт зі створення загальнокооперативного кодексу.

Ініціатором кодифікації всього кооперативного законодавства виступив Головкооперком УСРР. 21 травня 1923 р. пленум

Головкооперкому визнав «своєчасним приступити до робіт з кодифікації кооперативного законодавства УСРР» [358]. На засіданні Комітету 2 липня у зв'язку з пропозицією Малої РНК Головкооперкому подати на затвердження РНК перелік застарілих і таких, що підлягають скасуванню або зміні, декретів з кооперації секретаріату Головкооперкому його пленумом було запропоновано «вжити попередніх заходів щодо кодифікаційної роботи» [359]. 22 серпня пленум Головкооперкому схвалив «Положення про кодифікаційну комісію при Головкооперкомі», згідно з яким Комісія мала працювати при секретаріаті Комітету під наглядом пленуму й голови Комітету, та встановив терміном закінчення робіт Комісії 1 грудня 1923 р. [360, 361*].

Положення визначило метою діяльності Комісії перегляд та узгодження всього кооперативного законодавства УСРР і складання Кооперативного кодексу УСРР (п. 1). До складу постійних членів Комісії мали входити два представники від секретаріату Головкооперкому і по одному представникові від Наркомюсту, Уповнаркомфіну, ВУЦРПС, Вукоради, Вукопспілки, Українкустарспілки і «Сільського господаря» (п. 3). З окремих питань, що зачіпають інтереси спеціальних видів кооперації чи інтереси відомств, Положення дозволяло запрошувати з дорадчим голосом представників відповідних організацій і відомств (п. 4). Робота Комісії мала провадитися в пленарному режимі та в спеціальних секціях, що нею утворюються (п. 6) [362].

28 серпня 1923 р. Головкооперком надіслав обіжного листа Вукораді та іншим всеукраїнським кооперативним центрам, а також ВУЦРПС, Наркомюсту та Наркомфіну, в якому просив зазначені організації делегувати до Кодифікаційної комісії постійних представників [363]. До складу Комісії були, зокрема, делеговані: від Вукоради – Е. Н. Штандель, від Вукопспілки – юрисконсульт О. І. Терехов, від «Сільського господаря» – юрисконсульт П. І. Рівний, від Українкустарспілки – юрисконсульт П. Я. Станіславський, від Уповнаркомфіну – завідувач юридичного відділу В. Н. Познаньський [364]. Українбанк повідомив, що для інформаційного зв'язку з Кодифікаційною комісією ним призначений юрисконсульт Г. Т. Пилипенко [365]. Очолив Комісію голова цивільної касаційної колегії Верховного Суду УСРР О. Л. Малицький [366].

На засіданні 22 серпня 1923 р. пленум Головкооперкому також доручив його голові А. І. Ашупп-Ільзену звернутися до всіх кооперативних центрів з пропозицією про добровільне фінансування діяльності Комісії [367]. 10 вересня 1923 р. до Вукопспілки, Українкустарспілки, «Сільського господаря», Коопстраху, Уцерабкопу та Українбанку було

направлено листа, в якому Головкооперком наголошував на тому, що видання Кооперативного кодексу УСРР є «питанням першої й термінової важливості», «але для успішного проведення покладених на Комісію робіт вона потребує всебічної й повної підтримки з боку кооперативних центрів» [368]. Окрім подання необхідних відомостей і матеріалів, Головкооперком сподівався, що кооперативні центри також внесуть свою частку грошової допомоги на покриття витрат з утримання Комісії [369].

Реакція кооперативних центрів на звернення Головкооперкому не була однаковою. 20 листопада 1923 р. Українбанк повідомив Головкооперкому: оскільки він не віднесений до окремих галузей кооперації, то й участі у видатках з кодифікації кооперативних законів узяти не може, вважаючи, що ці видатки мають нести кооперативні центри [370]. Розподіл витрат на роботу Комісії між кооперативними центрами (їх загальна сума становила 250 червінців) узяла на себе Вукорада як недержавний орган, що мав координувати взаємодію спілок різних видів кооперації [371].

Одночасно Головкооперком звернувся до уряду з клопотанням про асигнування грошей на утримання Комісії з кодифікації кооперативного законодавства. 19 листопада 1923 р. Мала РНК УСРР відмовила у виділенні коштів, але зазначила у своєму рішенні: «З огляду на те, що робота з кодифікації кооперативного законодавства вже провадиться протягом 2-х місяців, визнати доцільним її закінчення» [372].

Перше засідання Кодифікаційної комісії відбулося 19 вересня 1923 р. під головуванням секретаря Головкооперкому Ю. С. Ашкінезера [373]. Було вирішено до початку основної роботи Комісії зі складання проекту Кооперативного кодексу розглянути проект «Положення про житлово-споживчу кооперацію» [374]. Розвиток нової галузі кооперації гостро потребував законодавчого забезпечення. Проект зазначеного Положення було розроблено Організаційним бюро житлової кооперації при Вукопспілці.

На наступних засіданнях Комісії 25 вересня й 2 жовтня 1923 р. відбулося постатейне обговорення проекту [375]. 2 жовтня була також обрана редакційна підкомісія, яка мала до наступного засідання розробити проект остаточної редакції Положення [376]. На засіданні 9 жовтня 1923 р. Кодифікаційна комісія схвалила проект «Положення про житлово-споживчу кооперацію» в цілому [377]. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли це Положення 26 березня 1924 р.

Після кількамісячної перерви в роботі Кодифікаційної комісії, яка припала на активізацію законотворчої діяльності у галузі кооперації

союзних органів (28 грудня 1923 р. було видано закон СРСР «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства» і в той же період відбувалося проходження проекту закону СРСР «Про споживчу кооперацію), розпочався новий етап її діяльності. 26 березня 1924 р. на засіданні Комісії під головуванням О. Л. Малицького було розглянуто питання «про схему Кодексу законів про кооперацію», обговорено план робіт Комісії й вирішено нагальні організаційні питання [378].

Зокрема, за пропозицією Ю. С. Ашкінезера для попередньої розробки проектів з окремих питань кодексу було виділене Робоче бюро з представників Головкооперкому, Вукопспілки, Вукоради, «Сільського господаря» й Українкустарспілки у складі Ю. С. Ашкінезера, О. І. Терехова, Е. Н. Штанделя, П. Я. Станіславського і П. І. Рівного. Заступником голови Комісії був обраний Ю. С. Ашкінезер [379].

З доповіддю про «схему» Кодексу законів про кооперацію на засіданні 26 березня виступив О. І. Терехов. До зазначеної схеми доповідач запропонував включити такі складові елементи: а) кооперативи та їх об'єднання; б) виникнення кооперативних організацій; в) членство, права та обов'язки членів; г) органи управління та контролю; д) засоби кооперативних організацій; е) функції кооперативних організацій; ж) майнові права кооперації; з) пільги кооперації; и) припинення кооперативної організації; к) контроль над кооперацією; л) органи, що відають кооперацією; м) реєстраційні органи [380].

У «Віснику радянської юстиції» був опублікований детальний звіт про засідання Кодифікаційної комісії з викладенням думок її членів з основних питань, що обговорювалися (про можливість «введення нових моментів» при систематизації Комісією чинного законодавчого матеріалу; про «схему» кодексу – розміщення матеріалу щодо всіх видів кооперації «за питаннями кооперативного права» або з поділом кодексу на загальну й особливу частини та розміщенням в останній матеріалу щодо окремих видів кооперації; про порядок розміщення матеріалу, що стосується спілкових об'єднань) [381]. Короткий огляд діяльності Комісії був розміщений і на сторінках кооперативних видань [382].

Структурну схему, запропоновану О. І. Тереховим, було ухвалено прийняти за основу. Загальну спрямованість роботи Комісії закріпили окремо схваленою тезою концептуального характеру, яка мала поставити крапку в питанні про доцільність доповнення Комісією чинних норм новостворюваними: «Кодекс систематизує існуючий законодавчий матеріал і вводить нові моменти для заповнення прогалин законів про

кооперацію, а також виробляє нові принципи кооперативного права, враховуючи усталену кооперативну практику» [383]. Таке розуміння Комісією кодексу як різновиду законодавчих актів і результату кодифікаційної роботи відповідало розумінню, виробленому загальною теорією права. Так, Е. Е. Понтович, протиставляючи в контексті розрізнення видів кодифікаційної роботи кодекси, з одного боку, та зводи і зібрання чинних законів, з другого, зазначав, що «кодекс, який народжується в самому процесі законодавства, має своїм завданням цілісне (як у сенсі єдності, так і в сенсі повноти) і при цьому нове регулювання певної сфери відносин» [384].

Найскладнішим питанням, яке довелося вирішувати Кодифікаційній комісії, було питання про регламентацію умов набуття членства у кооперативі. Класовий підхід, утілений у директивах вищих партійних органів, необхідно було поєднати з фундаментальними принципами кооперації і врахувати особливості поточної соціально-економічної ситуації в країні. Лібералізація в економічній та ідеологічній сферах суспільного життя позначилась і на атмосфері, в якій працювала Комісія. На засіданні 1 квітня 1924 р. виникла гостра дискусія щодо доцільності застосування в регулюванні кооперативних відносин «принципу трудового членства» [385*], а також стосовно деяких юридико-технічних питань (використання «перелікової» системи, тобто казуального способу викладення змісту статті, чи абстрактного формулювання змісту згаданого принципу). Декілька членів Комісії висловилися проти обмеження права членства в кооперації. Знайти оптимальний підхід учасники засідання намагалися з урахуванням досвіду законодавчого регулювання членських відносин як в УСРР, так і в РСФРР (з інформацією щодо цього виступив Ю. С. Ашкінезер) [386]. Важливо, що матеріали цієї дискусії були опубліковані в повному обсязі [387].

Оскільки думки членів Комісії щодо принципу трудового членства й «перелікової» системи розділилися, було ухвалено вирішення питання відкласти, запропонувавши кожному членові Комісії розробити формулювання статті про право членства в кооперації, що задовольняє той вид кооперації, представником якої він є. Робочому бюро доручалося на підставі одержаних від усіх членів матеріалів скласти загальне формулювання [388]. Після виконання цієї роботи на засіданні Кодифікаційної комісії 8 квітня 1924 р. більшість членів (за винятком представників НКЮ і Українбанку) проголосували за встановлення принципу трудового членства. Стосовно вибору способу викладення змісту статті підтримку одержала пропозиція О. Л. Малицького, який

запропонував відмовитися від «перелікової» системи й дати загальне формулювання [389].

29 квітня 1924 р. Кодифікаційна комісія схвалила в цілому проект глави І «Кооперативи та їх спілки» Кооперативного кодексу УСРР [390]. Цей проект, як і проекти наступних глав кодексу разом з протоколами засідань, на яких вони розглядалися, публікувалися у «Віснику радянської юстиції» до квітня 1925 р. Зміст і характер дискусійного обговорення положень проекту кодексу містить цікавий матеріал щодо законодавчого регулювання кооперативних відносин окремих видів і свідчить про те, що члени Кодифікаційної комісії цілком вільно висловлювали та захищали власну думку і, головне, вірили, що їх праця завершиться ухваленням законодавчими органами досконалого кодифікованого акта про кооперацію.

Ленінградський правник Л. І. Поволоцький в одній із своїх публікацій висловив думку, що роботи Головкооперкому зі складання проекту Кодексу законів про кооперацію УСРР «виходять за межі Української Республіки та її досягнення слугуватимуть матеріалом, а можливо й взірцем для такої ж роботи не лише окремих республік, але й усього Союзу РСР…» [391]. Проте простежувалася і зворотна залежність. Вимога забезпечення системності в розвитку законодавства, федеративний статус УСРР у складі СРСР і початок видання законів про кооперацію союзними органами влади, вимушена необхідність реалізувати в законотворчій діяльності директивні настанови «московської» влади (партійної й державної) та інші чинники змушували розробників Кооперативного кодексу УСРР уважно придивлятися до тенденцій розвитку кооперативного права в Росії й прислухатися до настроїв у російських кооперативно-юридичних колах.

3 червня 1924 р. на засіданні Кодифікаційної комісії її члени заслухали доповідь Ю. С. Ашкінезера «Стан питання про кодифікацію кооперативного законодавства в РСФРР». Передусім доповідач не без задоволення відзначив, що уявлення й розмови працівників української кооперації про те, що «в Москві з питання про кодифікацію кооперативного законодавства є багатий матеріал» чи навіть уже існує проект Кооперативного кодексу, розроблений Комісією при Торгово-кооперативній секції Наркомвнуторгу, не відповідає дійсності: «московська практика в цьому відношенні запізнилася порівняно з нашою» [392]. Разом з тим, питання про кодифікацію кооперативного законодавства в Москві, за висловоом Ю. С. Ашкінезера, «зробило велику еволюцію», характеристика етапів якої доповідачем заслуговує на увагу.

Початком цієї еволюції секретар Головкооперкому визначив доповіді на кодифікаційну тему в Юридичному товаристві при Московському державному університеті. Основними ідеями першої доповіді у травні 1923 р. (В. Малченко) були: необхідність кодифікації кооперативного законодавства; обумовленість початку кодифікаційних робіт завершенням формування законодавства з усіх видів кооперації; використання як основи кооперативних законів Тимчасового уряду, які «мають бути докорінно перероблені й деталізовані, як у зв'язку із загальними соціально-політичними умовами, що змінилися, так і в зв'язку з сучасними течіями наукової думки і практики» [393]. Інший доповідач (Н. Озерецьковський) висловився проти кодифікації, мотивуючи свою позицію тим, що види кооперації надто відрізняються за своєю природою, а також зосередженням у РСФРР реєстрації кооперативних статутів у різних відомствах і органах [394].

У грудні 1923 р. питання було піддане обговоренню на спеціальній нараді представників юридичних і організаційних відділів всеросійських кооперативних центрів у кооперативній секції Наркомвнуторгу. Ця нарада дійшла висновку, що видання єдиного кооперативного закону є несвоєчасним, але порушила питання про необхідність узгодження кооперативного законодавства з окремих видів кооперації. Підставою для такого рішення слугувало наявне тоді обов'язкове членство у споживчій кооперації, підвідомчий характер кооперації РСФРР і т. ін. Проте встановлення добровільного членства у споживчій кооперації, що відбулося за законом від 28 грудня 1923 р., видання закону від 7 грудня 1923 р. про податкові пільги для всіх видів кооперації та інших законодавчих актів, які свідчили про тенденцію до уніфікації кооперативного законодавства, «змусило московських кооператпрацівників змінити своє попереднє ставлення до кодифікаційного питання й винести одностайну думку (нарада від 8 квітня 1924 р.), що єдиний кооперативний закон … потрібен і що необхідно лише домовитися про межі змісту цього закону». Складання проекту закону було доручено професору Д. М. Генкіну [395].

Підхід Д. М. Генкіна полягав у тому, що поряд з єдиним кооперативним законом повинні залишитися спеціальні закони з окремих видів кооперації. До єдиного закону, на думку вченого, мали ввійти: 1) правила про реєстрацію; 2) положення, що визначають зміст і ведення кооперативних реєстрів; 3) правила про додаткову відповідальність членів; 4) правила про припинення і ліквідацію кооперативних організацій; 5) положення про неспроможність кооперативів і про порядок конкурс-

ного провадження; 6) правила, що регулюють організацію кооперативу й основні питання, які стосуються кооперативного обороту [396].

Підсумовуючи свою доповідь, Ю. С. Ашкінезер зазначив, що підхід до кодифікаційної роботи в РСФРР «розуміється не так широко, як у нас, але все ж питання поставлено серйозно і йому надається достатня увага», та що розробка кооперативного закону в Москві – «питання тривалого порядку» [397]. Оптимістичним видається й висновок секретаря Головкооперкому щодо ставлення в Москві до кодифікаційної роботи українських правників-кооператорів: «як з боку кооперативних центрів, так і з боку державних органів (НКВТорг, ВРНГ) вона зустрічає повне схвалення» [398]. Більше того, за словами доповідача, «співчутливо ставляться там і до українського погляду зосередження справи регулювання кооперації та реєстрації статутів у єдиному органі», хоча відмінності між системою органів управління кооперацією в РСФРР і УСРР залишатимуться й далі [399].

Кодифікаційна комісія, вислухавши доповідь Ю. С. Ашкінезера, констатувала: «робота з кодифікації кооперативного законодавства в Україні є цілком своєчасною і доцільною, що підтверджується й тим, що в теперішній час аналогічна робота розпочата і в РСФРР» [400]. Треба думати, наведена констатація потрібна була членам Комісії для подолання сумнівів у правильності власних дій (передусім у концептуальному аспекті) та в можливості успішного (зі схваленням урядом проекту Кооперативного кодексу) завершення їх роботи.

Перспектива такого завершення накреслилася на початку 1925 р. На засіданні Кодифікаційної комісії 21 січня розглядалася і з деякими змінами й доповненнями була схвалена остаточна редакція проекту Кодексу законів про кооперацію [401]. Кодифікаційний відділ НКЮ пропонував відкласти розгляд остаточної редакції проекту на два тижні, але Комісія відхилила цю пропозицію, «беручи до уваги, що на 23 січня ц. р. призначене засідання Головкооперкому, а на 27 січня – Кооперативної наради при ЦК КП(б)У спеціально для розгляду проекту кооперативного кодексу…» [402].

4 і 25 лютого проект кодексу розглядався на засіданнях пленуму Головкооперкому. Заслухавши доповідь Ю. С. Ашкінезера про основні принципи й положення проекту, пленум перейшов до його постатейного обговорення і постановив внести до нього деякі зміни [403]. Ухвалений проект було передано Комісії з розгляду законодавчих проектів при РНК УСРР та іншим заінтересованим організаціям і державним органам [404].

В остаточній редакції проект кодексу складався з 10 глав і містив 184 статті. Нові, порівняно з чинним кооперативним законодавством, приписи, включені до кодексу, стосувалися: права державних, громадських і кооперативних організацій бути членами кооперативів; порядку прийняття, відмови в прийнятті й оскарження постанов про відмову в прийнятті до членів кооперативної організації; участі членів виробничого й трудового кооперативу в його діяльності; відповідальності членів кооперативної організації за зобов'язаннями останньої; порядку оскарження членами кооперативної організації постанов її загальних зборів [405].

На засіданні КРЗП 24 березня 1925 р. було вирішено: «Для попереднього проробления проекту «Кодексу законів про кооперацію» утворити під головуванням т. Ареф'єва Підкомісію в складі представників Головкооперкому, НКЮ, НКФ, НКВторгу і НКВС з притягненням, в разі потреби, інших заінтересованих відомств. Підкомісії для роботи дати місячний строк» [406]. Підкомісія на чолі з Н. А. Ареф'євим працювала до кінця липня 1925 р. [407]. Висока динаміка державного й суспільного життя, зміни в чинному законодавстві, принципова невирішеність питання про розмежування законодавчої компетенції союзних і республіканських органів, нові директиви вищих партійних органів зумовили обережне ставлення службовців урядового апарату до проекту Кодексу законів про кооперацію і повільне його проходження.

На початку серпня напрацьовані Підкомісією матеріали (вони включали низку змін і доповнень до початкового проекту кодексу в редакції Головкооперкому) були передані до КРЗП, але ставлення до проекту не змінилося. Хоча на засіданні КРЗП 11 серпня 1925 р. було ухвалено «проект «Кодекс законів про кооперацію» прийняти в редакції Головкооперкому з нижчезазначеними змінами…» [408], корегування його тексту продовжувалося на наступних засіданнях Комісії до кінця серпня [409]. Проте і внесені зміни не задовольнили учасників кодифікаційної роботи: 4 вересня 1925 р. КРЗП прийняла рішення про відкладення розгляду «Кодексу законів про кооперацію УСРР» [410].

На час проходження проекту в КРЗП загальмувалася правотворча діяльність Головкооперкому та кооперативних центрів. В очікуванні прийняття кодексу вони відкладали вирішення деяких нагальних питань. Так, Всеукраїнська спілка сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової кооперації «Сільський господар» 16 вересня 1925 р. повідомляла Головкооперкому свою позицію щодо врегулювання діяльності трудових артілей і пов'язаних з цим зауважень Наркомпраці. З огляду на те, що зміст проекту кодексу охоплював і трудові артілі, згада-

ні зауваження пропонувалося спрямовувати безпосередньо до КРЗП, а не розробляти новий закон «Про трудові артілі» [411]. Головкооперком у листі до Наркомпраці від 22 вересня 1925 р. підтримав позицію «Сільського господаря», заперечуючи проти видання окремого законодавчого акту [412].

Сподівання керівників кооперативних центрів на швидке видання Кодексу законів про кооперацію виявилися марними. На позачерговому засіданні КРЗП 2 листопада 1925 р. за доповіддю Н. А. Ареф'єва було прийнято таке рішення: «Вважати за передчасне видавати проект «Кодекс законів про кооперацію УСРР» до розмежування законодавства щодо кооперації між Союзом РСР і республіками й аж до видання основних положень про кооперацію СРСР, якими законодавство СРСР тільки й має в цій царині обмежитися. Відповідно вважати за необхідне виробити проект основних положень про кооперацію для проведення його в порядкові ініціативи через союзні органи після чого й на підставі чого видати республіканські кооперативні кодекси. Аж до вироблення і проведення зазначеного проекту основних положень про кооперацію, вважати за необхідне видати окремими законодавчими актами ті частини проекту «Кодекс законів про кооперацію УСРР», які не найшли ще собі вираз у чинному законодавстві…» [413]. Справу про дальший порядок проходження проекту кодексу «з огляду на принципову її важливість» було передано на розгляд РНК УСРР для одержання відповідної директиви [414].

Доповідна записка голови КРЗП М. Й. Рейхеля «з питання про порядок подальшого проходження проекту Кодексу законів про кооперацію й про необхідність розмежувати компетенцію Союзу РСР і союзних республік у царині кооперативного законодавства», подана до РНК УСРР 17 грудня 1925 р., містила детальне пояснення мотивів прийнятого Комісією рішення [415]. У ній наводилися аргументи щодо необхідності кодифікації кооперативного законодавства УСРР, містилася оцінка його якості і вказувалася головна проблема, з якою зіткнулася КРЗП при розгляді проекту кодексу, – розмежування законодавства про кооперацію між Союзом РСР і союзними республіками. «Хоча великих суперечностей між проектом Кодексу і законодавством Союзу РСР не могло бути з тієї причини, що проект Кодексу майже цілком сприйняв кооперативне законодавство СРСР, – зазначалося в записці, – але все ж проект Кодексу містить деякі поправки і доповнення не тільки необхідні й корисні з точки зору місцевих, чисто українських, умов, але й такі, котрі мають принципове значення» [416].

Голова КРЗП констатував, що законодавство СРСР про кооперацію охоплює все ширше коло питань кооперативного права, і, беручи до

уваги неодноразові протести українського уряду з цього приводу, пропонував «оформити існуюче становище й твердо встановити ті «основи» кооперативного законодавства, які підлягають компетенції СРСР, причому все те, що не буде входити в ці «основи», повинно буде регулюватися законодавством союзних республік» [417]. Після розробки й затвердження вищими органами Союзу РСР згаданих «Основ» союзні республіки, керуючись ними, з одного боку, та місцевими умовами і законодавством, з другого, зможуть скласти й видати свої Кодекси законів про кооперацію [418].

У доповідній записці було вміщено орієнтовний перелік питань, які мали бути, на думку М. Й. Рейхеля, віднесені до «основ», а саме: норми, що регулюють загальну схему радянської кооперації (добровільність організації кооперативів і добровільне членство, право членства в кооперативах, функції окремих видів кооперативів, питання про рівноправність членів в управлінні, про один голос незалежно від паю, про заборону передання паю, приводи до ліквідації й т. ін.), а також норми, що регулюють податкові пільги, які надаються кооперації. До питань кооперативного права, які мають регулюватися законодавством союзних республік, голова КРЗП пропонував віднести такі: про порядок реєстрації кооперативних статутів, про ревізії кооперативних організацій, про порядок ліквідації кооперативних організацій, про органи державного регулювання кооперації, про визначення мінімальної кількості членів кооперативних організацій певного виду, про затвердження примірних (нормальних) статутів, про затвердження статутів республіканських кооперативних центрів, про надання кооперативним організаціям різних привілеїв і пільг неподаткового характеру й т. ін. [419].

РНК УСРР, розглянувши на засіданні 24 грудня 1925 р. пропозиції КРЗП, прийняла рішення вважати передчасним видання «Кодексу законів про кооперацію УСРР» до розмежування законодавства щодо кооперації між Союзом РСР і республіками «аж до видання основних положень про кооперацію СРСР, якими законодавство СРСР тільки й має в цій царині обмежитися» [420]. КРЗП доручалося вжити негайних заходів до вироблення проекту основних положень про кооперацію для подання його урядом УСРР в порядкові законодавчої ініціативи на затвердження ЦВК СРСР. Крім того, КРЗП доручалося дати вказівки Головкооперкому «й іншим відповідним урядництвам» про вироблення й подання на затвердження законодавчих органів УСРР проектів законодавчих актів про кооперацію, що їх вимагає життя і що не ввійдуть до складу зазначених основних положень [421].

КРЗП узялася за виконання урядового доручення 19 січня 1926 р., коли на її засіданні було розглянуто питання «про вироблення основних положень про кооперацію і переліку законоположень, що втратили свою силу в справі кооперації». За рішенням, прийнятим на цьому засіданні, Головкооперком із залученням заінтересованих відомств і установ протягом одного місяця повинен був виробити й подати до КРЗП проект основних положень про кооперацію [422]. Удвічі менше часу відводилося Головкооперкому на розробку й подання на розгляд КРЗП проектів законодавчих актів УСРР про органи, що регулюють кооперацію (кооперативні комітети), про порядок ревізії і реєстрації кооперативних організацій, про порядок оскарження членами кооперативів постанов загальних зборів, а також проектів інших законодавчих актів УСРР з питань, які не належать внесенню до проекту основних положень і є нагальними [423]. Наркомюсту було запропоновано за згодою з Головкооперкомом протягом одного місяця переглянути все чинне законодавство й подати на розгляд КРЗП проект переліку тих законодавчих актів уряду УСРР щодо кооперації, які по суті втратили значення й підлягають скасуванню [424].

У протоколі засідання КРЗП 19 січня 1926 р. було закріплено вказівки розробникам проекту основних положень про кооперацію стосовно його змісту (наводилися деякі з фундаментальних принципів кооперації та найважливіші питання, які мали знайти відображення в проекті). Зазначалося, що норми про податкові пільги кооперації до проекту включати на слід – їх потрібно оформити як окремий союзний закон. Складаючи проекти основних положень та інших законодавчих актів, Головкооперком мав використати як матеріал відповідні статті проекту Кодексу законів про кооперацію, а також ухвалений КРЗП проект основних положень про промислову кооперацію [425].

Якщо в період розробки Кооперативного кодексу УСРР підхід українських правників до змісту єдиного кооперативного закону порівняно з підходом російських (зокрема, згадуваного вище Д. М. Генкіна) був значно ширшим, то на новому етапі кодифікаційної роботи ситуація змінилася. Як писав у 1927 р. Н. А. Ареф'єв, сутність змісту «Основ кооперативного законодавства», які розробляються в Україні, «полягає в тому, щоби дати основні начала єдиної структурної побудови кооперативних організацій усіх ступенів, визначити в головному їх функції по галузях кооперації, визначити їх майнові права й деякі пільги в цій області» [426]. В опублікованій того ж року статті Д. М. Генкіна пропонувалося врегулювати в «єдиному кооперативному законі» значно ширше

коло питань [427]. Проте головна відмінність у підходах до кодифікації кооперативного законодавства російських і українських правників полягала в тому, що останні намагалися реалізувати їх практично – у законотворчій діяльності.

Наявність проекту Кодексу законів про кооперацію та інших матеріалів, напрацьованих Кодифікаційною комісією при Головкооперкомі протягом 1923-1925 рр., значно полегшувала роботу й зумовлювала надто стислі строки, протягом яких її належало виконати. Для виконання законопроектних робіт Головкооперком своїм рішенням від 29 січня 1926 р. утворив Комісію у складі М. Ф. Жмурка (голова), Л. Е. Іошпи, Е. Н. Штанделя, П. І. Рівного, П. Я. Станіславського, Ю. С. Ашкінезера, А. А. Седлецького [428]. Кооперативним центрам знову пропонувалося асигнувати потрібні кошти на роботу Комісії [429].

Новостворена Комісія зібралася на своє перше засідання 11 лютого 1926 р. За ухваленим розподілом робіт між членами Комісії Ю. С. Ашкінезер і Е. Н. Штандель протягом двох тижнів мали підготувати доповідь про проект основних положень про кооперацію, а також про те, які законодавчі акти, крім зазначених у постанові КРЗП від 19 лютого, можуть бути видані в порядку законодавства УСРР [430].

На третьому засіданні Комісії 10 березня 1926 р. з доповіддю про проект основних положень про кооперацію виступив Е. Н. Штандель. Доповідач насамперед зупинився на змісті поняття «основи» кооперативного права. До «основ», на його думку, мають бути віднесені принципові положення кооперативного законодавства, «які характеризують кооперацію як особливу форму громадсько-господарських об'єднань у загальній системі народного господарства, а також відображають особливості організаційно-господарської побудови кооперативних організацій як таких, незалежно від їх виду, на відміну від усіх інших господарських об'єднань» і втілюють у собі систему «так званих кооперативних принципів, закріплених радянською кооперативною практикою» [431]. Відповідно, до регулювання законодавством союзних республік доповідач пропонував віднести всі питання, пов'язані з особливими територіальними, географічними, побутовими, національними й іншими умовами життя і розвитку певної республіки, з особливостями її господарського будівництва та адміністративного апарату [432]. Фраза про особливості адміністративного апарату вказувала на прагнення зберегти в УСРР систему кооперативних комітетів, тобто спеціальних органів, яких не було в РСФРР і на існування яких не бажали зважати розробники нових актів кооперативного законодавства СРСР.

На підставі викладених вище принципів розмежування компетенції законодавчих органів УСРР і СРСР Е. Н. Штандель заропонував таку «схему» основного союзного закону про кооперацію: «1. Загальні положення. 2. Виникнення й реєстрація кооператорганізацій. 3. Склад кооператорганізацій, права та обов'язки їх членів. 4. Засоби й капітали кооператорганізацій. 5. Органи управління й контролю за кооперацією. 6. Ревізія кооперативних організацій. 7. Припинення кооперативних організацій. 8. Майнові права кооперації. 9. Система оподаткування кооперації» [433]. У цьому законі мало бути вказано, що з виданням його втрачають силу всі основні декрети Союзу РСР про кооперацію, а урядам радянських республік доручається видати нові законоположення про кооперацію відповідно до основного закону і скасувати ті свої законодавчі акти, які суперечать основному закону [434].

Отже, провідний теоретик кооперативного права в УСРР сподівався на докорінну трансформацію радянського кооперативного законодавства на засадах визнання й додержання суверенних прав радянських республік [435*]. Комісія ухвалила «доповідь прийняти до відома» й доручити доповідачеві протягом двох тижнів розробити проект основних положень про кооперацію з урахуванням зауважень, висловлених у Комісії [436].

Та по закінченні визначеного КРЗП строку робота не була виконана, і на її засіданні 20 березня 1926 р. його було продовжено на один місяць [437]. 19 квітня 1926 р. «з огляду на складність питання» Головкооперком одержав на підготовку основних положень про кооперацію ще півтора місяці [438]. Улітку і восени КЗРП приймалися аналогічні рішення без детального пояснення їх мотивів [439].

Проте в чому саме полягала «складність питання», було зрозуміло і без пояснень. Прагненню українських правників-кооператорів «поставити на місце» законодавчі органи Союзу РСР, визначене для них Конституцією СРСР, та ініціювати скасування ухвалених ними основних законів про кооперацію, протистояли фактичні кроки цих органів, спрямовані на подальший розвиток союзного кооперативного законодавства в бік розширення предмета регулювання та деталізації цього регулювання. Зазначена тенденція виразно виявлялася у вже відомих на той час проектах нових законів СРСР про кредитну й промислову кооперацію, що були прийняті згодом – у 1927 р. Тож відрядження Е. Н. Штанделя для «з'ясування ним у Москві питань, що зв'язані з виконанням дорученої йому Комісією розробки проекту Основних положень про кооперацію» було цілком доречне. Фактичний перебіг цього «з'ясування» невідомий, але його наслідки розглядалися на засіданнях Кодифікаційної комісії 25

і 28 червня 1926 р. [440]. На останньому з них було вирішено «доповідь прийняти до відома» й «доручити тов. Штанделю в терміновому порядку закінчити розробку проекту основних положень про кооперацію відповідно із зауваженнями, що були зроблені» [441].

8 жовтня 1926 р. на засіданні Кодифікаційної комісії за пропозицією Ю. С. Ашкінезера було змінено назву проекту. Вона була сформульована таким чином: проект постанови ЦВК і РНК СРСР «Основи кооперативного законодавства СРСР» [442].

Робота над проектом була завершена в Головкооперкомі лише наприкінці року. 10 грудня справа щодо проекту була внесена ним на розгляд РНК [443]. 13 грудня 1926 р. Підготовча комісія РНК УСРР, заслухавши питання про внесений Головкооперкомом проект, вирішила створити Підкомісію під головуванням Н. А. Ареф'єва у складі представників Наркомюсту, Наркомфіну, Наркомторгу, Наркомвнусправу, Вукопспілки, «Сільського господаря», Українбанку й ВУРПС, якій дати для роботи над проектом місячний строк [444]. Отже, до корегування проекту «Основ кооперативного законодавства СРСР», виробленого Головкооперкомом, мали активно долучитися представники відомств, причому деякі з них за проектами нових законів СРСР про кооперацію мали одержати значно ширші повноваження за рахунок обмеження функцій Головкооперкому.

Проходження в Підготовчій комісії РНК УСРР другого важливого проекту – закону СРСР про оподаткування кооперації (як уже зазначалося, КРЗП 19 січня 1926 р. вирішила норми про податкові пільги кооперації оформити як окремий союзний закон) наразилося на подібні труднощі. Про їх характер свідчить рішення, прийняте ПК РНК УСРР на засіданні 24 грудня 1926 р. У рішенні підкреслювалося, що: вироблений Головкооперкомом проект окремого законодавчого акту про оподаткування кооперації вимагає погодження з постановами ЦВК і РНК СРСР «Положення про прибутковий податок» і «Положення про промисловий податок»; Наркомфін СРСР подав на затвердження законодавчих органів проект постанови про винятки та пільги по промисловому податку; «справу про оподаткування кооперації після видання зазначених постанов ще не визначилось остільки, щоб можна було скодифікувати податкове кооперативне законодавство» [445]. ПК ухвалила вважати розробку цього проекту передчасною й недоцільною та звільнила Головкооперком від виконання покладеного на нього в цій справі обов'язку [446].

Підкомісія під головуванням Н. А. Ареф'єва в місячний строк з виконанням покладеного на неї завдання також не впоралася, хоча її ді-

яльність продовжувалася. Проте й кооперативні центри України не бажали залишатися осторонь кодифікаційних робіт. На початку 1927 р. до обговорення проекту «Основи кооперативного законодавства СРСР» долучилася Вукорада, при якій діяла Юридична комісія. У її складі були представлені правники власне Вукоради (в т. ч. Е. Н. Штандель), «Сільського господаря» (в т. ч. П. І. Рівний), «Кустекспорту» (в т. ч. П. Я. Станіславський), РНК (в т. ч. Ю. С. Ашкінезер), Головкооперкому, Харківського ЦРК й Укржитлоспілки – всього 16 осіб [447]. Засідання пленуму Юридичної комісії Вукоради, на яких відбувалося «обміркування проекту по розділах», припадають на лютий 1927 р. [448]. Очевидно, ця діяльність мала статус лише громадського обговорення проекту.

Паралельно відновила роботу «Комісія з розробки законопроектів по кооперації при Головкооперкомі» за участю тих самих відомих фахівців кооперативного права, але в значно вужчому складі (7 осіб). 9 лютого 1927 р. вона провела своє перше засідання [449]. На цьому та на декількох наступних її засіданнях розглядалися питання щодо правоздатності кооперативних організацій (глава ІІ проекту «Завдання і обсяг діяльності кооперативних організацій») і було розроблено проект нової глави «Права кооперативних організацій у сфері майнових відносин» [450]. Залучення для доопрацювання проекту «Основ кооперативного законодавства» саме в частині майнових прав кооперації Комісії при Головкооперкомі можна пояснити одержанням Підкомісією Н. А. Ареф'єва з Москви (від Центросоюзу) матеріалів щодо «схеми» союзного кооперативного закону [451].

Зрештою 18 квітня 1927 р. на засіданні Підготовчої комісії РНК проект «Основ кооперативного законодавства СРСР», складений Підкомісією Н. А. Ареф'єва, було затверджено з деякими змінами [452]. Уряд УСРР остаточно розглянув справу лише наприкінці літа. 4 серпня 1927 р. РНК вирішила порушити прохання в порядкові законодавчої ініціативи перед законодавчими органами СРСР про затвердження ними проекту постанови ЦВК і РНК СРСР «Основи кооперативного законодавства СРСР» [453].

Поданий українським урядом проект «Основ кооперативного законодавства СРСР» складався з 88 статей, об'єднаних у 11 главах [454]. У доповідній записці до проекту, поданій 7 січня 1928 р. до ЦВК СРСР за підписом тимчасово виконуючого обов'язки Голови ВУЦВК Власенка, зазначалося, що «проект охоплює переважно організаційно-правові норми загальної діяльності, виникнення, структури й припинення кооперативних організацій і, частково, регулює майнові права кооперативних організацій» та «не торкається питань планового фінансування

кооперації, її постачання, регулювання цін, караності посадових осіб кооперативу за протикооперативні злочини», які мають бути врегульовані спеціальними законами [455].

У записці докладно характеризувалися найважливіші новели проекту. Зокрема, в ст. 1-а були вміщені визначення первинного кооперативу і спілки кооперативів (жоден із чинних законів СРСР про кооперацію не містив визначення кооперативної організації). Автор записки наголошував, що в пропонованому визначенні основною метою заснування кооперативу визнається розвиток продуктивних сил країни і здійснення соціалістичних засад співжиття [456]. Підкреслюючи відповідність змісту проекту вимогам часу (політиці радянської держави), автор записки не оминув увагою і ст. 19, яка встановлювала планові засади діяльності кооперації і з цією метою надавала всесоюзним і республіканським кооперативним центрам право приймати обов'язкові для всієї системи певного виду кооперації постанови з питань планування і загального регулювання господарсько-організаційної діяльності [457]. Особливий інтерес Української СРР, яка мала єдину систему спеціальних органів управління кооперацією (кооперативних комітетів), був відображений у ст. 7 проекту закону «Про затвердження основ кооперативного законодавства СРСР», що надавала урядам союзних республік право заснування в порядку законодавства союзних республік особливого державного органу для нагляду за діяльністю кооперативних організацій усіх видів і для реєстрації їх статутів [458]. Говорячи про зазначену статтю, автор записки посилався на усталену практику УСРР [459].

Під час проходження проекту «Основ кооперативного законодавства СРСР» в урядових інстанціях УСРР законотворча діяльність союзних органів не лише продовжувалася, а й стала ще більш інтенсивною. Зокрема, постановами ЦВК і РНК СРСР від 18 січня й 11 травня 1927 р. були затверджені «Положення про кооперативний кредит» і «Положення про промислову кооперацію», що належать до кола найважливіших актів радянського законодавства про кооперацію 1920-х рр. З приводу закону від 11 травня Ф. І. Крижанівський писав, що після його видання «справа єдиного кооперативного закону для всіх галузей кооперації … стала ще більш віддаленою і проблематичною, принаймні на найближчі часи, настільки велика різниця між декретом з 11 травня й іншими основними кооперативними декретами» [460].

У країні визрівала докорінна перебудова всього механізму державного управління економікою на нових, відмінних від непівських, засадах. У статті, опублікованій у 1927 р., російський правник Н. Марков

цілком слушно стверджував, що «…епохи перехідного часу менш за все придатні для кодифікації, оскільки боротьба відживаючих і нових принципів перешкоджає ясному відтворенню їх у законодавстві» [461].

Отже, не дивно, що законодавча ініціатива українського уряду не одержала підтримки у Москві. В умовах, що склалися у країні в процесі згортання непу, відхилення проекту непівського за своїм основним змістом закону було закономірним. РНК СРСР прийняла постанову «Про несвоєчасне видання закону про основи кооперативного законодавства Союзу РСР», на що ВУЦВК подав протест. Останній розглядався Президією ЦВК СРСР на засіданні 14 листопада 1928 р. Було прийнято компромісне рішення «запропонувати Президії ЦВК УСРР подати до Президії ЦВК Союзу РСР новий проект про основи кооперативного законодавства Союзу РСР» [462].

Уже 26 листопада 1928 р. Управління справами РНК і ЕН УСРР обіжно повідомило Головкооперком і кооперативні центри про призначення на 28 листопада в Юридичному відділі Управління наради «для обміркування справи про розроблення нового проекту основ кооперативного законодавства СРСР…» [463]. Управління справами доручило розробку нового проекту редактору-консультантові РНК і ЕН УСРР Н. А. Ареф'єву, який мав залучити до роботи представників всеукраїнських кооперативних центрів і Головкооперкому [464].

Наприкінці березня 1929 р. робота над новим проектом була в основному завершена. Порівнюючи структуру старого і нового проектів, можна дійти висновку, що вона зазнала певних змін. Загальна кількість глав збереглася – 11. Проте зникла глава 7 «Права кооперативних організацій у сфері майнових відносин», з'явилася глава 6 «Спілки кооперативних організацій (кооперативів та їх спілок)», а глава 11 старого проекту «Ревізія кооперативних організацій (кооперативів та їх спілок) і нагляд за їх діяльністю» у новому проекті трансформувалася в главу «Взаємовідносини кооперативних організацій з державними органами», розроблену (доопрацьовану) на основі постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 7 вересня 1928 р. [465].

Як зазначалося в пояснювальній записці Управління справами до нового проекту постанови ЦВК СРСР «Основи кооперативного законодавства СРСР», до нього «внесені відповідні зміни та поправки, що виникають з сучасних умов роботи радянської кооперації та змін у законодавстві». Окрему увагу автори записки звертали на те, що в новому проекті є багато нормативних приписів, які регулюють господарську діяльність кооперативних організацій різних галузей і методи цієї ді-

яльності, тоді як старий проект уміщував переважно приписи, що регулюють організаційну структуру і внутрішню роботу кооперації [466].

Гостро критикував зміст проекту Е. Н. Штандель, котрий брав участь у роботі й над його останньою редакцією, але вже не як головний розробник. У підготовлених «Окремих зауваженнях до проекту «Основ» у редакції Комісії тов. Ареф'єва і ПК при РНК» він зазначав, що «проект не вирішує найважливіших питань кооперативного законодавства, висунути які перед союзним урядом після одержання відповідних вказівок від директивних органів було б, як на мене, доцільно» [467]. Більшість із цих зауважень були заявлені Е. Н. Штанделем у Комісії, але найчастіше він не користувався підтримкою інших її членів, хоча й висловлював позицію Вукопспілки [468].

Головна ж критика була спрямована на організацію роботи Комісії під керівництвом редактора-консультанта Н. А. Ареф'єва. У листі Е. Н. Штанделя до голови Головкооперкому А. Е. Геттлера (копії – голові Вукопспілки А. Генкіну й члену правління Вукопспілки В. Целлариусу) «довірчо» повідомлялося, що незадовільність проекту «Основ» пояснюється, головним чином, тим, що проект не був підданий «органічній проробці» в центрах кооперації та Головкооперкомі і в його складанні брали участь лише юристи-кооператори, які з багатьох причин не мали можливості залучити до роботи організаційні відділи центрів кооперації [469]. Центри кооперації одержали за підписом Н. А. Ареф'єва листи від 3 грудня 1928 р. з повідомленням про те, що розробка проекту «Основ» у Комісії при РНК має лише попередній характер (з метою прискорення роботи) і що до Підготовчої комісії проект буде внесено лише після одержання відзивів Головкооперкому, центрів кооперації та заінтересованих відомств. Однак після закінчення роботи в Комісії Н. А. Ареф'єв негайно вніс проект у Підготовчу комісію [470].

Головкооперкому й центрам кооперації було надано лише десятиденний строк для подання відзивів на проект, надісланий їм 2 квітня [471]. За свідченням Е. Н. Штанделя, проект був розісланий із запізненням, внаслідок чого строк на підготовку відзивів, «взагалі неприпустимо короткий для того, щоб встигнути опрацювати «Основи» в оргвідділах і правліннях центрів кооперації, а потім в Головкооперкомі», фактично скоротився до 5-6 днів [472]. Уже 10 квітня 1929 р. Н. А. Ареф'єв зібрав засідання представників заінтересованих установ і відомств для погодження проекту, а 13 квітня справа була поставлена на обговорення ПК РНК УСРР [473].

Підготовча комісія вирішила «порушити прохання перед законодавчими органами СРСР про ухвалу ними проекту «Основ кооперативного

законодавства Союзу РСР», який затвердити в редакції Юрвідділу РНК УСРР з нижчезазначеними змінами» [474]. Щоправда, 20 квітня 1929 р. ПК РНК УСРР знову зібралася на засідання, на якому внесла до згаданого проекту низку змін [475]. У Підготовчій комісії, за словами Е. Н. Штанделя, «проект проходив спішно під знаком повної довіри до роботи Комісії т. Ареф'єва» і, що найголовніше, представник Головкооперкому зовсім не відвідував засідань ПК, а від Вукопспілки, у зв'язку з роз'їздом більшості членів правління на хлібозаготівлі, не міг бути виділений для відвідання Комісії член правління як постійний представник [476].

2 липня 1929 р. питання про новий проект розглядалося на засіданні РНК УСРР. На ньому було прийнято рішення, яке поставило крапку в процесі створення українськими правниками уніфікованого кооперативного закону, що тривав з 1923 р. «В зв'язку з тим, що законодавчі органи СРСР провадять зараз роботу щодо удосконалення засад кооперативного законодавства в різних галузях кооперації, – зазначалося в ньому, – вважати за неможливе в порядкові законодавчої ініціативи УСРР пророблювати зараз, згідно з дорученням ЦВК СРСР, засади кооперативного законодавства Союзу РСР. Прохати Президію ЦВК СРСР скасувати свою постанову з 14 листопада 1928 р. (протокол № 71 п. 8) про доручення Урядові УСРР розробити проект таких засад» [477]. Президія ВУЦВК 31 липня 1929 р. погодилася з постановою РНК УСРР від 2 липня 1929 р. й ухвалила звернутися з відповідним клопотанням до ЦВК СРСР [478].

Таким чином, робота з кодифікації кооперативного законодавства в УСРР відбувалася за трьома етапами, що відповідають часу розробки й проходження в законодавчих органах трьох проектів – Кодексу законів про кооперацію УСРР, першого й другого проектів «Основ кооперативного законодавства СРСР». На останньому етапі участь у кодифікаційній діяльності всеукраїнських кооперативних центрів була мінімізована й проходження проекту урядом УСРР припинено. Багаторічні напрацювання досвідчених правників-кооператорів загалом не знайшли практичного втілення в єдиному кодифікованому акті, хоча частково й були використані для поліпшення чинного законодавства.

З кодифікаційною діяльністю пов'язаний і певний поступ у розвитку радянської теорії кооперативного права, часткове відродження в ній орієнтації на фундаментальні принципи кооперації. Зазначена тенденція була помітною на першому етапі кодифікаційної роботи – до початку обґрунтування «плановості» в державному регулюванні кооперації.

ВИСНОВКИ

Здійснена в монографії спроба науково-історичної реконструкції фрагмента правової реальності як комплексу соціальних явищ, що виникли в процесі взаємодії держави і кооперації щодо створення та реалізації кооперативного законодавства УСРР 1920-х рр., та аналізу теоретико-методологічних засад його вивчення дозволяє зробити такі висновки.

Кооперативне законодавство в межах історико-правового дослідження доцільно осмислювати в різних контекстах, найширший з яких утворює правова реальність у всій багатоманітності її проявів, а один з найближчих – взаємодія держави і кооперації. Ця взаємодія є важливою складовою механізму відтворення кооперації як соціального інституту, який, як і кожний інститут, має подвійну (ідейну та матеріальну) природу. Відтак, взаємодія держави і кооперації у сфері законотворення повинна розглядатися і в ідейній (як взаємодія кооперативної ідеї та офіційної ідеології), і в матеріальній (як соціальні контакти учасників законотворчості) площинах. Так само двохаспектно слід підходити до аналізу взаємодії держави і кооперації у сфері законовиконання, де носії специфічної кооперативно-правової свідомості вступають у контакт зі службовцями реєструючих, контрольно-наглядових та інших державних органів щодо реалізації приписів законодавчих актів. Взаємодія історичних суб'єктів у зазначених аспектах мислиться автором як невід'ємна складова правової реальності, що є відкритою системою. Кооперативне законодавство виступає в ній як окреме явище, трансформація якого є показником зміщення вісі внутрісистемної рівноваги.

Кооперація є складним за своєю природою соціальним явищем, що певним чином взаємодіє з державою і має багатогранний прояв у праві в його суб'єктному, нормативному, ідеологічному, психологічному, діяльнісному й інших вимірах. Адекватною системній природі держави, кооперації і права методологією дослідження взаємозв'язків між цими соціальними інститутами є системний підхід, який дозволяє здійснити комплексний аналіз кооперативного законодавства, виявити його соціальну сутність, розглянути його розвиток у загальноцивілізаційному контексті, осягнути його зміст з позиції принципу людиномірності та вирішити інші дослідницькі завдання. Системні методи дослідження потребують доповнення конкретно-історичними.

Розгляд кооперації в правовому вимірі буття суспільства передбачає її сприйняття як соціального утворення системного характеру

в декількох основних площинах: а) кооперація як сукупність кооператорів – осіб, які мають відповідний загальний і спеціальний правовий статус і є носіями специфічної правосвідомості; б) кооперація як сукупність організацій різних типів і видів – суб'єктів права, пов'язаних між собою системними зв'язками; в) кооперація як комплекс видів соціальної діяльності, що інтегрується в єдине ціле і має відповідний правовий режим; г) кооперація як система різноманітних суспільних відносин, що підлягають централізованому (державно-правовому) і децентралізованому (локальному, заснованому на кооперативному самоврядуванні) регулюванню; д) кооперація як система ідей, що певним чином взаємодіють у конкретному соціумі з правовою та політичною ідеологією.

Квінтесенцією сутності кооперації, її ідейним, нормативним за своїми властивостями стрижнем, навколо якого організується соціальна взаємодія учасників кооперативних відносин та повинні будуватися відносини кооперативних організацій з державою, виступають принципи кооперації. Додержання цих принципів не лише забезпечує кооперативний характер організацій, які проголошують себе кооперативними, але й гарантує реалізацію інтересів і прав членів кооперативів та їх об'єднань, надає цілісності нормативному комплексу, засобом якого здійснюється правове регулювання кооперативних відносин, впливає на формування й самого цього механізму. Зазначені принципи є модифікацією низки загальносоціальних принципів.

Діалектичний взаємозв'язок загальносоціальних принципів, принципів кооперації і принципів кооперативного права виявляється в матеріалізації кооперативних принципів у праві (зокрема, шляхом їх закріплення в законодавстві). За наявності всіх ланок механізму матеріалізації кооперативних принципів у праві та їх інтеграції вже як правових, переважно галузевого рівня, засад до цілісної та взаємоузгодженої системи принципів права певної держави відбувається формування своєрідного каркасу, на якому будується механізм правового регулювання кооперації.

Історія кооперативного руху в цивілізаційному ракурсі дає фактичні підстави для виокремлення двох протилежних за своєю суттю моделей правового регулювання кооперації – авторитарної й ліберальної. У конкретно-історичних умовах тієї чи іншої країни зазвичай відбувається поєднання окремих елементів цих моделей, особливо на «перехідних» етапах її розвитку. Зазначене стосується і радянської України 1920-х рр., коли мала місце боротьба ліберальної й авторитарної тенденцій у політиці держави щодо кооперації.

Характер взаємин кооперації з державною владою значною мірою залежить від рівня розвитку кооперативів як інституту громадянського суспільства. Високий рівень цього розвитку та демократичний політичний режим у суспільстві забезпечують партнерський характер відносин кооперації з державою. Формула партнерства передбачає що: 1) держава, будучи обмеженою правовим законом, використовує кооперацію для вирішення різноманітних соціально-економічних завдань; 2) кооперація використовує державу як публічно-владну опору для упорядкування й легалізації своєї діяльності, утвердження нормативних засад свого життя, надання їм нової (юридичної) якості й форми, окреслення соціального простору, в якому учасники кооперативного руху можуть безперешкодно (під державно-правовим захистом) самовиражатися й самореалізуватися.

Фокусом, у якому доцільно розглядати широкий спектр відносин держави і кооперації, є кооперативне законодавство. Воно виступає головним інструментом державно-правового впливу на кооперацію і, водночас, є результатом взаємодії державної влади і кооперативних та інших недержавних структур. У разі, коли законодавство не є деформованим руйнівними впливами недемократичного режиму, воно здатне виступати ефективним засобом обмеження правовими рамками державної влади як сили, що потенційно, внаслідок своєї природи, може становити небезпеку для кооперативів та інших громадських утворень. Під таким кутом зору кооперативне законодавство виступає не лише як форма вираження державної волі, а передусім як засіб збалансування відносин держави і кооперації, вираження динамічної рівноваги їх розвитку.

Формування законодавчої основи правового регулювання кооперативних відносин у радянській Україні перебувало в тісному зв'язку з процесами в ідеологічній сфері. Марксистське вчення і кооперативна ідея народилися в Західній Європі майже одночасно, а в 1920-ті рр. в СРСР шляхи їх розвитку перетнулися в площині практичної політики. Ідеологи держави диктатури пролетаріату сприймали кооперацію лише як технічний інструмент осучаснення соціально-економічної структури суспільства. Зазначена ідеологічна настанова втілилася в діяльності державних органів, які покликані були керувати кооперацією, та у змісті законодавчих актів про кооперацію.

Диктаторська природа радянської держави унеможливила партнерський характер її взаємодії з кооперацією. Швидка реорганізація кооперації на засадах комуністичної доктрини в роки «воєнного комунізму» стала можливою завдяки насильницьким методам здійснення

державної політики, а також через внутрішнє послаблення кооперативного руху, що відбувалося в роки першої світової війни і революції одночасно зі стрімким кількісним зростанням кооперативів.

Формування радянського кооперативного законодавства було невід'ємною складовою процесу становлення нового «революційного» права. З погляду ідеологів останнього в ньому не знаходилося місця для приватного права, у царині якого й функціонували кооперативні організації. Трансформація чинного в Україні на момент встановлення радянської влади кооперативного законодавства відбувалася під визначальним впливом двох чинників: рецепції права РСФРР та пріоритету революційної правосвідомості над іншими джерелами права.

Революційна правосвідомість диктувала керівникам радянської держави «воєнно-комуністичні» методи й заходи перебудови кооперації, в результаті застосування яких кооперація повністю втратила свою приватно-правову природу, господарську та організаційну самостійність і перетворилася на додаток до державно-господарського механізму. Ці заходи передбачали: більшовизацію органів управління кооперативних об'єднань і пряме втручання держави в кооперативно-управлінські відносини; формально-юридичне покладення державою на кооперативні організації обов'язку бути провідниками державної політики в економічній сфері; істотне звуження обсягу господарської правоздатності кооперативних організацій; скасування добровільності членства й спілкового будівництва; скасування явочного і встановлення дозвільного порядку реєстрації кооперативів; встановлення щільного державного контролю за діяльністю кооперативних організацій.

Вимушена відмова партійно-державної верхівки від політики «воєнного комунізму» супроводжувалася не менш вимушеною демократизацією державно-правового життя в роки непу. Розвиток радянського законодавства цього періоду відбувався в умовах гострої ідейної боротьби, яка була закономірним наслідком відновлення владою певних елементів плюралізму в ідеологічній та науковій сферах. Складову цієї боротьби становило протистояння між науковими і псевдонауковими концепціями розвитку як кооперації, так і юридичного права. Проте партійно-державна верхівка спиралася не на науку, а на офіційну ідеологію, несумісну як з «буржуазною» юридичною ідеологією, так і з класичною кооперативною ідеєю.

Потреба в законодавчому забезпеченні здійснення непу зумовила масштабну кодифікаційну діяльність, у тому числі в галузі кооперативного права, певне відродження приватно-правових елементів у право-

вій системі. Основні принципи державної політики щодо кооперації згідно з новим партійним курсом набули законодавчого закріплення впродовж 1921-1922 рр. Кооперація одержала значно більше самостійності, ніж у роки «воєнного комунізму», але державної опіки остаточно позбутися не змогла.

З проголошенням непу радянська влада не відмовилася від принципових засад політики щодо кооперації, вироблених у роки «воєнного комунізму»: вони лише були пристосовані до нових економічних умов. Система реєстрації кооперативів повною мірою не повернулася до явочного принципу. Примусовість членства у споживчій кооперації була скасована лише майже через три роки після проголошення непу, але й цей законодавчий крок не змінив політичної настанови на масовий характер залучення населення до кооперативів. Як і в роки «воєнного комунізму», кооперація розглядалася як знаряддя пролетарської держави, а не її партнер. Пільги й переваги, надані кооперації, покликані були це знаряддя вдосконалити. Попри деякі коливання в способах забезпечення, залишився незмінним класовий характер кооперації, що полягав в обмеженні членських прав «нетрудових елементів». Не стало вільним спілкове будівництво. Перебудова суспільства на соціалістичних засадах як нав'язана кооперації більшовицьким режимом стратегічна мета її діяльності виправдовувала щільну державно-партійну опіку й відхід від фундаментальних кооперативних принципів у багатьох питаннях кооперативного життя.

Хоча в радянській Україні активно розвивалося спеціальне кооперативне законодавство, в умовах пріоритету «революційної правосвідомості» над писаним правом регулятивна роль законодавчих актів про кооперацію применшувалася внаслідок визнання джерелами кооперативного права судової практики і т. зв. «практики радянської кооперації». У правовому регулюванні кооперативних відносин велику роль відігравали акти відомчого характеру – інструкції й постанови органів, що керували кооперацією, а також нормальні та примірні статути, що з формального боку мали рекомендаційний характер, але практично виконували роль кодифікованих актів, відступити від положень яких при створенні кооперативу було майже неможливо.

Кооперативне законодавство УСРР являло собою відкриту й штучну систему, що мала власне ядро – сукупність приписів, призначених для регулювання внутрішньокооперативних відносин, але все більше втягувалася в орбіту господарського законодавства з його публічно-правовою спрямованістю й великою кількістю нормативно-правових

актів міжгалузевого характеру. З розвитком загальносоюзного кооперативного законодавства, його кількісним зростанням і набуттям приписами законів СРСР більшої конкретності місцеві (республіканські) особливості правового регулювання кооперативних відносин усе більше нівелювалися. Але тенденція до уніфікації радянського кооперативного законодавства так і не призвела до створення кооперативного кодексу чи загальнокооперативного закону. Вочевидь, влада не вважала це доцільним: систематизація й підвищення стабільності кооперативного законодавства та зростання його ролі дисонували б з «великими» й іншими «стрибками» у політиці державної партії.

Правовий статус кооперативних організацій та їх членів (кооператорів-пайовиків як членів товариств і первинних кооперативів як членів спілок) з огляду на особливості соціально-економічної, ідеологічної та політико-правової ситуації в радянській Україні 1920-х рр. слід розглядати: по-перше, в контексті боротьби між традиціями кооперативного руху, що знаходять вираження в кооперативних принципах, і впливом (за допомогою законодавства, інших юридичних і неюридичних засобів), спрямованим на захист інтересів радянської держави; по-друге, в площині співвідношення приватно- й публічно-правових елементів у механізмі юридичної регламентації прав і обов'язків суб'єктів кооперативної діяльності; по-третє, під кутом зору трансформації правових форм взаємодії кооперативного руху з державою.

Аналіз законодавчої регламентації прав і обов'язків членів кооперативів, її розвитку на різних етапах періоду 1920-х рр. виявив поєднання класового підходу з підходами до регламентації правового статусу члена-пайовика, що сформувалися в дорадянський період, ґрунтувалися на кооперативних принципах, стали надбанням кооперативної правосвідомості й у силу соціально-психологічної інерції виявлялися в статутній нормотворчості та, певною мірою, в радянському законодавстві років непу. Результативність впливу класового підходу на кооперативне життя можна пояснити низьким рівнем розвитку як кооперативної свідомості, так і правової культури учасників кооперативного руху.

Подана в монографії характеристика законодавчих засад правового статусу кооперативів і кооперативних об'єднань ґрунтується на надзвичайній видовій різноманітності кооперативних організацій та високій динаміці змін у їх правоздатності. Очевидно, що відсутність єдиних законодавчо закріплених підходів до визначення правового статусу кооперативних організацій різних галузей відображала, крім іншого, небажання носіїв державної влади зв'язувати себе законом й обмежувати

можливості оперативних змін у державному регулюванні кооперації окремого виду з урахуванням політичної й економічної доцільності поточного моменту.

Стосовно кооперації держава проводила протекціоністську політику, хоч і робила це нерівномірно щодо окремих типів і видів кооперативів, що й не дивно, адже радянській юридичній ідеології був чужим принцип рівності суб'єктів господарювання різних форм власності й організаційно-правових форм. У найвигіднішому (в економічному сенсі) становищі перебували колгоспи (сільськогосподарські виробничі кооперативи), робітничі житлово-будівельні кооперативи й деякі інші організації. Протекціоністські заходи, безперечно, сприяли швидкому економічному розвитку кооперативних організацій. Платою за привілейоване становище стала бюрократизація кооперативних структур і все більш жорстке підпорядкування діяльності кооперації державно-плановим засадам.

Організаційний механізм створення і реалізації кооперативного законодавства в УСРР включав систему державних органів, які мали повноваження у сфері регулювання й контролю за діяльністю кооперативних організацій, всеукраїнські кооперативні центри як окремих видів кооперації, так і міжкооперативного характеру (кооперативні ради), а також спілкові об'єднання нижчих рівнів і первинні кооперативи, представлені їх органами управління. З формального боку інтегруючою ланкою цієї системи виступав Головний кооперативний комітет при РНК УСРР з його місцевими органами. Наявність спеціального органу, який відав кооперативними справами, становила головну особливість системи органів державного управління кооперацією в УСРР. Фактично ж керівництво кооперацією забезпечувалося насамперед діяльністю партійних структур, які шляхом комунізації кооперативних організацій створили в них потужні центри впливу та забезпечували послідовну й невпинну трансформацію кооперативних систем відповідно до загальних тенденцій розвитку країни. Практичний імператив «оволодіння» інститутами громадянського суспільства, в тому числі кооперацією, визначав поведінку партійно-державної бюрократії, її прагнення перебудувати на засадах «плановості» всі основні сфери суспільного життя та схильність до репресивних методів практичної реалізації своєї політики, що неминуче позначилося не лише на долі окремих учасників кооперативного руху, але й на самому існуванні кооперації.

На етапі згортання непу адміністративно-командний тиск найгостріше відчули кредитна й сільськогосподарська галузі кооперації.

Перша наприкінці десятиліття припинила своє існування юридично, другу в основній її частині (обслуговуюча кооперація) спіткала така ж доля, а інша її частина (виробнича кооперація) фактично втратила риси кооперативності. Споживча й промислова кооперація продовжували існувати в деформованому вигляді, відрізняючись від державних підприємств лише деякими формально-юридичними ознаками. Насильницькі заходи, вжиті державою для знищення одних і трансформації відповідно до потреб диктаторської влади інших видів кооперативів, яскраво продемонстрували формально-декларативне значення закону в практичній діяльності партійних і державних органів.

Отже, в радянському кооперативному законодавстві 1920-х рр. бачимо віддзеркалення соціально-економічної та ідейно-культурної трансформації української кооперації. З незалежної і впливової системи громадсько-господарських об'єднань періоду національної революції в перші роки радянської влади вона перетворилася на державно-розподільчу організацію, пройшла через часткове відродження фундаментальних кооперативних принципів у першій половині періоду непу й остаточно втратила свою природу в останні роки десятиліття.

Внаслідок дії багатьох чинників кооперація на момент захоплення влади більшовиками не встигла сформуватися як повноцінний інститут громадянського суспільства і тому не змогла чинити дієвий опір свавіллю диктаторської влади. Головним чинником, що впливав на формування кооперативного законодавства, практику його реалізації та розвиток кооперативного руху загалом слід вважати соціокультурний (психологію, рівень розвитку кооперативної свідомості й правової культури учасників кооперативного руху).

Суспільство є системним цілим, кожна людина в ньому – суб'єкт історії, відповідальний за свою поведінку, за долю країни перед майбутніми поколіннями. А відтак не можна у таких масштабних трансформаціях суспільства, які відбувалися в УСРР 1920-х рр., звинувачувати тільки владу. Більшовицька влада не заслуговує на виправдання і, головне, не потребує його. Проте її демонізація в суспільній свідомості сьогодні, що певною мірою відображається і в історичній науці, є проявом міфотворчості, а не всебічного й зваженого вивчення минулого.

Для партійно-державного керівництва, яке уособлювало «диктатуру пролетаріату», законодавство виступало лише як засіб, інструмент політичного панування, одностороннього впливу на кооперацію. Для учасників кооперативного руху, переважну частину якого складало селянство, в силу особливостей (порівняно низького рівня розвитку) їх

кооперативної, політичної і правової свідомості законодавство не стало засобом протилежного за спрямованістю впливу, який зазвичай здійснює потужний громадський рух на державну владу. За умов двосторонньої відмови від діалогу як принципу і механізму гармонійного розвитку суспільства рівновага в системі відносин кооперації та держави була нестійкою і відразу після зміцнення однієї зі сторін була порушена, що й призвело до ліквідації кооперативного руху і стало важливим чинником входження суспільства до лабіринту тоталітаризму.

Сприйняття сучасним дослідником суспільного життя радянської України 1920-х рр. психологічно зумовлюється знанням про трагічний підсумок зазначеного етапу розвитку країни, внаслідок чого ретроспективний погляд вимальовує відповідну логіку тогочасних процесів і подій та розставляє акценти у площині історичних фактів. У цьому контексті варто враховувати, що суспільство, будучи складною системою, розвивається під впливом низки чинників, у тому числі ірраціональних. Відмовляючись від сприйняття історії як лінійного процесу й виходячи з принципу людиномірності наукового пізнання, мусимо визнати, що навіть в умовах жорсткого однопартійного режиму альтернативи подальшого розвитку країни існували. Ця альтернативність є невід'ємною складовою реальної історії.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

Вступ

1. Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці / С. Г. Бабенко. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 5.
2. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації / П. Пожарський // Українська кооперація. – 1918. – Жовтень. – Кн. 4. – С. 56.
3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 378. – Арк. 1.
4. Там само. – Арк. 3.
5. Основні покажчики світової кооперації // Кооперативне будівництво. – 1928. – Липень. – № 13. – С. 28; Гречка А. Всесвітня кооперація й Міжнародний кооперативний альянс / А. Гречка // Кооперативне будівництво. – 1929. – Липень. – № 13. – С. 14.
6. Чаянов А. Краткий курс кооперации / А. Чаянов. – [4-е изд.]. – М. : Центр. тов-во «Кооп. изд-во», 1925. – С. 75.
7. Бабенко С. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С. Бабенко, С. Гелей. – К. : Ред. газ. «Вісті ЦССТУ», 2003. – С. 113.
8. Марочко В. І. Кооперативна форма виробничої діяльності в Україні (друга половина XIX – перша третина XX ст.): історико-теоретичний аспект / В. І. Марочко // Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України XXI ст. : зб. наук. праць учасників міжнар. наук.-практ. конф. / Адміністрація Президента України, НАН України, Укоопспілка ; В. М. Геєць (ред.). – К. : Укоопосвіта, 2001. – С. 73.
9. Методологія приватного права: зб. наук. праць за матеріалами наук.-теор. конф., Київ, 30 травня 2003 р. / О. Д. Крупчан (ред.). – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 9.
10. Тацій В. Правова наука в Україні: стан та перспективи розвитку / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2-3. – С. 8-9.
11. Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв / М. Козюбра // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2-3 (33-34). – С. 83-96; Селіванов В. Співвідношення права і закону / В. Селіванов // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 15-24; Селіванов В. Нетотожність права і закону (методологічний аспект) / В. Селіванов // Право України. – 2005. – № 5. – С. 7-11.
12. Коцюба О. Правологія – наука третього тисячоліття або новітня ідеологія прав, свобод і обов'язків людини / О. Коцюба // Право України. – 2003. – № 8. – С. 100-104; Рабінович П. Соціальна сутність прав людини: у світлі потребового підходу / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1 (40). – С. 3-14.
13. Честнов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна / И. Л. Честнов // Правоведение. – 2002. – № 2 (241). – С. 4-16.
14. Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах: указ Президента України від 19 грудня 2000 р. № 1348/2000 // http://zakon.rada.gov.ua.
15. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти / В. М. Селіванов ; О. Д. Святоцький (наук. ред.). – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 13.

16. Там само. – С. 547.
17. Лопина И. М. Федеральный закон «О сельскохозяйственной кооперации» как источник аграрного права: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / И. М. Лопина. – М., 2002. – С. 29.
18. Український учений С. І. Максимов, спираючись на досвід феноменологічного аналізу права, розуміє правову реальність як єдність таких шарів (рівнів, форм «буття» права): а) світ ідей: ідея права; б) світ знакових форм: правові норми і закони; в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами: правове життя. (Максимов С. Структура правової реальності: феноменологічний аналіз / С. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 29. – С. 126.) Поділяючи такий погляд на правову реальність, автор цієї монографії розглядає кооперативне законодавство УСРР 1920-х рр. у тривимірному контексті (і відповідним чином структурує зміст дослідження), хоча й не розмежовує при цьому виміри права надто жорстко, адже очевидно, що кожний із них рефлективно проектується на інші.
19. Дамірлі М. Деякі штрихи до портрета дослідника в історико-правовій науці за умов трансформації її методології / М. Дамірлі // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 4 (39). – С. 66.
20. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С. Д. Гусарєв. – К. : Знання, 2005. – 375 с.; Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.; Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: вибр. наук. праці / М. В. Костицький. – Чернівці : Рута, 2009. – 576 с.; Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы / А. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 336 с.

Розділ 1

1. Пеленицына М. В. Законодательство России о кооперации (историко-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Пеленицына. – Владимир, 2004. – С. 3.
2. Научно-юридическая жизнь // Право и жизнь. – 1918. – 1 сентября. – № 1. – С. 13.
3. Пожарський П. Кооперативна освіта на Україні / П. Пожарський // Українська кооперація. – 1919. – Лютий. – Кн. 2. – С. 66-67.
4. Там само. – С. 68.
5. Огляд кооперативного життя // Українська кооперація. – 1918. – № 3. – С. 44-50.
6. І. К. Історична справка про Кооперативний інститут у Києві / І. К. // Українська кооперація. – 1919. – Березень-квітень. – Кн. 3-4. – С. 187.
7. Продовольче-кооперативний факультет Інституту народнього господарства // Бюлетень Київського союзу кооперативних установ губсоюзу б. «Дніпросоюзу». – 1921. – 31 березня. – № 4. – С. 19-20; Ганчель В. Сучасний стан Київського кооперативного технікуму / В. Ганчель // Українська кооперація. – 1923. – № 7-8. – С. 88; Київський кооперативний технікум, був. Кооперативний інститут ім. М. І. Туган-Барановського // Сільський господарь. – 1922. – Ч. 1. – С. 76.
8. Аліман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX ст. – 1930 рр.) / М. Аліман // Споживча кооперація України. Іст. та

соц.-екон. аспекти : зб. наук. статей / [С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Апопій та ін.]. – К. : Ред. газ. «Вісті ЦССТУ», 1996. – С. 83.
9. Історія кооперативного руху / [С. Г. Бабенко, В. Г. Галюк, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1995. – С. 290.
10. Третья сессия Совета Вукопспілки (11-13 мая 1923 г.) // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – 5 июня. – № 21-23. – С. 73.
11. Стучка П. И. Народный Суд в вопросах и ответах. Неофициальное руководство с алфавитным предметным указателем и с приложением важнейших для Народного Суда декретов Рабоче-Крестьянского Правительства / П. И. Стучка. – М.-П. : Коммунист, 1918. – С. 32.
12. Скрыпник Н. Октябрьская революция и революция права / Н. Скрыпник // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1-15 ноября. – № 21-22. – С. 712.
13. Слабченко М. До методології історії робітничого класу / М. Слабченко // Червоний шлях. – 1927. – Травень. – № 5. – С. 79.
14. Завдання партії в галузі наукової роботи: постанова Всеукраїнської партійної наради в справах науки при АППВ ЦК, затверджена ЦК КП(б)У // Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1929. – Серпень-вересень. – № 8-9. – С. 33.
15. Там само. – С. 34.
16. ЦДАВО України. – Ф. 601. – Оп. І. – Спр. 7. – Арк. 221.
17. Лаврик Г. В. Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919-1929 рр.) / Г. В. Лаврик. – Полтава : АСМІ, 2006. – С. 37.
18. Резолюции II-го Всеукраинского съезда работников советской юстиции. 26 февраля – 3 марта 1924 г. – Х., 1924. – С. 27.
19. Шапиро А. Первый юридический кооперативный съезд / А. Шапиро // Кооперативная жизнь. – 1918. – Апрель. – № 1. – С. 42.
20. Войцеховский С. Ф. Кооперативное законодательство / С. Ф. Войцеховский // Курсы по кооперации. Изд. Моск. гор. народн. ун-та им. Шанявского. Т. 1. – М., 1912. – С. 181-237; Исаев А. А. Новое кооперативное законодательство / А. А. Исаев. – Пг., 1918. – 176 с.; Кекуатов К. В. Кооперация и право / К. В. Кекуатов. – М., 1914. – 250 с.
21. Оленин Р. Кооперативное законодательство в Финляндии / Р. Оленин // Вестник кооперации. – 1909. – Кн. 1. – С. 63-73; К предстоящему закону о кооперативах // Кооперативная мысль. – 1916. – Май-июнь. – № 5-6. – С. 1-3.
22. Ісіченко П. Кооперація та право (Завдання юридичної допомоги кооперативам) / П. Ісіченко // Українська кооперація. – 1918. – Жовтень. – Кн. 4. – С. 26-34; Ночвин О. Кооперативне законодавство в Германії / О. Ночвин // Українська кооперація. – 1918. – Серпень. – Кн. 2. – С. 31-40; Покровський В. Нове кооперативне законодавство й завдання правничих відділів неторговельних кооперативних об'єднань / В. Покровський // Українська кооперація. – 1918. – Листопад-грудень. – Кн. 5-6. – С. 49-58; Покровський С. В. Найблизші завдання кооперативного законодавства / С. В. Покровський // Українська кооперація. – 1918. – Липень. – Кн. 1. – С. 29-32.
23. Вольфсон Л. В. Большевизм і кооперація / Л. В. Вольфсон // Українська кооперація. – 1919. – Січень. – Кн. 1. – С. 17.

24. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – 439 с.; Ашкинезер Ю. С. Кооперация. Новейшее законодательство / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УСРР, 1927. – 287 с.; Новые законы о кооперации : системат. сб. декр., пост., инстр., примерных уставов и пр. / сост. А. М. Долматовский ; под ред. А. М. Винавера. – М. : Право и жизнь, 1925. – 476 с.; Кремнев Г. Основные этапы в развитии кооперативного законодательства в России / Г. Кремнев. – [3-е изд.]. – Л. : Изд. газ. «Красная кооперация», 1924. – 48 с.; Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – 243 с.; Мебель М. А. Законодательство Советской власти по кооперации / М. А. Мебель. – М. : Издание Центросоюза, 1922. – 65 с.; Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР) / Н. Озерецковский. – М. : Книгосоюз, 1927. – 228 с.; Поволоцкий Л. И. Основные начала кооперативного права СССР / Л. И. Поволоцкий. – Л. : Кооперация, 1925. – 136 с.; Поволоцкий Л. И. Кооперативное законодательство / Л. И. Поволоцкий. – [3-е изд.]. – М. : Издание Центросоюза, 1926. – 362 с.; Терехов А. И. Сборник декретов и распоряжений УССР по налоговому обложению и по кооперации / А. И. Терехов. – [изд. 2-е, доп. и перераб.]. – Х. : Книгоспілка, 1923. – 296 с.; Терехов А. Советское кооперативное право : руководство для студентов, слушателей кооп. курсов и для кооп. работников / А. И. Терехов. – Х. : Госиздат Украины, 1924. – 204 с.; Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – 178 с.; Штандель Е. Курс радянського кооперативного права : підруч. [для учнів вузів, технікумів, профшкіл та курсів] / Е. Штандель ; з російської переклав О. Варавва. – [2-е вид.]. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 231 с.; Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – 240 с.
25. Поволоцкий Л. И. Алексей Иванович Терехов / Л. И. Поволоцкий // Право и жизнь. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 112-113.
26. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – 243 с.
27. Поволоцкий Л. И. Кооперативное законодательство / Л. И. Поволоцкий. – [3-е изд.]. – М. : Издание Центросоюза, 1926. – С. 7, 317.
28. Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР) / Н. Озерецковский. – М. : Книгосоюз, 1927. – 228 с.
29. Мебель М. А. Законодательство Советской власти по кооперации / М. А. Мебель. – М. : Издание Центросоюза, 1922. – 65 с.
30. Кремнев Г. Основные этапы в развитии кооперативного законодательства в России / Г. Кремнев. – [3-е изд.]. – Л. : Изд. газ. «Красная кооперация», 1924. – 48 с.
31. Там само. – С. 3.
32. Корецкий В. Алексей Иванович Терехов / В. Корецкий // Вестник советской юстиции. – 1926. – 1 февраля. – № 3. – С. 100-101.
33. Раевич С. Рец. на кн. : Терехов А. Советское кооперативное право. Харьков, 1924 г. / С. Раевич // Советское право. – 1924. – № 6. – С. 81-82.
34. Семенова А. Рец. на кн. : Штандель Е. Н. Курс советского кооперативного права. Харьков, 1924 г. / А. Семенова // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 декабря. – № 24. – С. 851-852.

35. Поволоцкий Л. Рец. на кн. : Штандель Е. Н. Курс советского кооперативного права. Харьков, 1924 г. / Л. Поволоцкий // Право и жизнь. – 1925. – Кн. 6. – С. 90-92; Поволоцкий Л. И. Рец. на кн. : Штандель Е. Н. Курс советского кооперативного права. 3-е изд. Харьков, 1927 г. / Л. И. Поволоцкий // Право и жизнь. – 1928. – Кн. 1. – С. 82-84.
36. Клязник О. І. Юридична природа колективних господарств (товариства спільного обробітку землі, с.-г. артілі, с.-г. комуни) / О. І. Клязник. – Полтава, 1928. – 60 с. – (Записки Полтавського сільськогосподарського політехнікуму ; т. 2).
37. Ашкинезер Ю. С. Жилищно-кооперативное законодательство Украины / Ю. С. Ашкинезер, Е. Н. Штандель ; под ред. А. Малицкого. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1924. – 116 с.; Поволоцкий Л. Рец. на кн. : Раевич С. И. Жилищная кооперация. Практический комментарий к постановлению ЦИК и СНК СССР о жилищной кооперации от 19 августа 1924 г. Москва, 1924 г. / Л. Поволоцкий // Право и жизнь. – 1925. – Кн. 1. – С. 97-98; Кобленц И. Рец. на кн. : Раевич С. И. Жилищная кооперация. Практический комментарий к постановлению ЦИК и СНК СССР о жилищной кооперации от 19 августа 1924 г. Москва, 1924 г. / И. Кобленц // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – 21 ноября. – № 45. – С. 1088; Поволоцкий Л. Рец. на кн. : Бердичевский Н. Г. Декрет о потребительской кооперации 20 мая 1924 г. Закон о сельскохозяйственной кооперации 22 августа 1924 г. Закон о жилищной кооперации. Практические постатейные комментарии. Москва, 1925 г. / Л. Поволоцкий // Право и жизнь. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 116-118; Поволоцкий Л. Рец. на кн. : Скворцов М. А. Жилищно-строительная кооперация. Ленинград, 1924 г. / Л. Поволоцкий // Право и жизнь. – 1925. – Кн. 2-3. – С. 139-141.
38. Арсеньев А. Лжекооперация и борьба с нею / А. Арсеньев, А. Галаган. – М. : Книгосоюз, 1929. – 95 с.
39. П. М. Рец. на кн. : Б. Арсеньев и проф. А. Галаган. Лжекооперация и борьба с нею. Москва, 1929 г. / П. М. // Червоне право. – 1929. – 22 вересня. – № 18. – С. 832.
40. Ашкинезер Ю. С. Деятельность Главкооперкома в области разработки вопросов кооперативного законодательства УСРР / Ю. С. Ашкинезер // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 208-211; Гречка А. М. Кооперативный метод по советскому кооперативному законодательству / А. М. Гречка // Там само. – С. 211-213; Терехов А. Особенности имущественных прав кооперации / А. Терехов // Там само. – С. 214-218; Станиславский П. Я. Правовое положение кустарно-промысловой кооперации на Украине / П. Я. Станиславский // Там само. – С. 218-222; Штандель Е. Н. Проект Положения о жилищно-потребительской кооперации / Е. Н. Штандель // Там само. – С. 222-225; Седлецкий А. Порядок обжалования постановлений общих собраний кооперативных организаций / А. Седлецкий // Там само. – С. 225-226; Яворский Ю. Инвалидная кооперация / Ю. Яворский // Там само. – С. 226-228.
41. Цыпин. Трудовые артели / Цыпин // Еженедельник советской юстиции. – 1925. – 28 сентября. – № 35. – С. 1161-1163; Земмеринг А. Бытовые трудовые артели / А. Земмеринг // Еженедельник советской юстиции. – 1925. – 7 декабря. – № 47. – С. 1452-1454; Кусиков А. Трудовые коллективы и трудовые артели / А. Кусиков // Еженедельник советской юстиции. – 1926. – 7 февраля. – № 5. – С. 138-143; И. А. Л. О ликвидации потребительских обществ по

несостоятельности / И. А. Л. // Еженедельник советской юстиции. – 1926. – 10 октября. – № 40. – С. 1158-1159; Смирнов Н. Обращение взысканий на паевые взносы в промысловой кооперации / Н. Смирнов // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 1 мая. – № 17. – С. 502-504; Смирнов Н. Ответственность ликвидационных комиссий кооперативных организаций / Н. Смирнов // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 15 июня. – № 23. – С. 692-694; Брагинский М. Новый закон о сельскохозяйственной кооперации / М. Брагинский // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 21 ноября. – № 45. – С. 1396-1399; – 28 ноября. – № 46. – С. 1425-1428.

42. Семенова А. Рец. на изд. : Советское право. Журнал Института советского права. № 1. Москва, май 1922 года / А. Семенова // Вестник советской юстиции. – 1922. – Июнь-август. – № 5-7. – С. 176.
43. Мебель М. А. Законодательство о потребительской кооперации при новой экономической политике / М. А. Мебель // Советское право. – 1922. – № 1. – С. 119-127.
44. Стальгевич А. Пути развития советской правовой мысли / А. Стальгевич // Революция права. – 1928. – № 4. – С. 47.
45. Синайский В. Право и жизнь / В. Синайский // Право и жизнь. – 1918. – 1 сентября. – № 1. – С. 4.
46. Колоножников Г. Основные типы иностранного кооперативного законодательства / Г. Колоножников // Право и жизнь. – 1923. – Кн. 1. – С. 17-32; Малченко В. С. Вопросы кооперативного права / В. С. Малченко // Право и жизнь. – 1923. – Кн. 1. – С. 32-36; Поволоцкий Л. Письмо в редакцию. Бесспорный вопрос кооперативного права (По поводу статьи Г. Колоножникова «Эволюция руссского кооперативного права» в № 4 журнала «Право и жизнь») / Л. Поволоцкий // Право и жизнь. – 1924. – Кн. 2. – С. 60-61.
47. Хижняков В. В. О природе кооперации / В. В. Хижняков // Право и жизнь. – 1925. – Кн. 7-8. – С. 30-41; – Кн. 9-10. – С. 48-56.
48. Штандель Е. Основные черты нового положения о жилищно-потребительской кооперации / Е. Штандель // Кооперативный бюллетень. – 1924. – 20 апреля. – № 15. – С. 16-17; Положение о жилищно-потребительской кооперации (Постановление ВУЦИК и СНК УССР от 26 марта 1924 г.), с комментариями А. Терехова / А. Терехов // Кооперативный бюллетень. – 1924. – 20 апреля. – № 15. – С. 18-29; Штандель Е. Декрет ЦИК'а и СНК Союза ССР от 20 мая 1924 г. «О потребительской кооперации» / Е. Штандель // Кооперативный бюллетень. – 1924. – 18 июня. – № 21. – С. 1-2; Альбов В. Новий декрет про сільськогосподарську кооперацію / В. Альбов // Сільський господарь. – 1924. – Вересень. – Ч. 11. – С. 1-2; Альбів В. Два декрета про повернення майна сільськогосподарській і кустарно-промисловій кооперації / В. Альбів // Сільський господарь. – 1924. – Листопад. – Ч. 3-14. – С. 9-11; Альбов В. Радянське законодавство про сільськогосподарську кооперацію на десяті роковини Жовтня / В. Альбов // Кооперованое село. – 1927. – Листопад. – № 21-22. – С. 135-139; Рівний П. Закон про кооперативний кредит / П. Рівний // Кооперованое село. – 1927. – 15 лютого. – № 2-3. – С. 74-75; Рівний П. Дещо з законодавства про колективне сільське господарювання / П. Рівний // Кооперованое село. – 1927. – 15 березня. – № 4-5. – С. 88-89; Рівний П. Про засоби до зміцнення та розвитку

сільськогосподарської кооперації / П. Рівний // Коопероване село. – 1927. – 30 березня. – № 6. – С. 85-87; Рівний П. З приводу закону про колективні господарства / П. Рівний // Коопероване село. – 1927. – 31 травня. – № 10. – С. 68-69; Рівний П. Новий декрет про промислову кооперацію й сільськогосподарська кооперація / П. Рівний // Коопероване село. – 1927. – 30 червня. – № 11-12. – С. 112-113; Рівний П. Новий Кримінальний кодекс і кооперація / П. Рівний // Коопероване село. – 1927. – 15 липня. – № 13. – С. 107; Рівний П. Про ліквідацію кооперативних організацій / П. Рівний // Коопероване село. – 1927. – 31 липня. – № 14. – С. 104-105; Рівний П. Дещо з законодавства про кредитову кооперацію за останні десять років / П. Рівний // Коопероване село. – 1927. – Жовтень. – № 20. – С. 106-107; Рівний П. Положення про сільськогосподарську кооперацію РСФРР / П. Рівний // Коопероване село. – 1927. – 15 грудня. – № 23. – С. 139-142; Рівний П. Про невтручання органів влади в діяльність кооперативних організацій / П. Рівний // Коопероване село. – 1928. – Лютий. – № 4. – С. 81-82; Станіславський П. Я. Правовий стан промислової кооперації України / П. Я. Станіславський // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – Квітень. – № 1. – С. 68-71; – Травень. – № 2. – С. 55-56; Штандель Е. Основы кооперативного законодательства / Е. Штандель // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – Серпень. – № 5. – С. 65-69; – Вересень. – № 6. – С. 57-59; Махно Г. Питання членства в промисловій кооперації / Г. Махно // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – Жовтень. – № 7. – С. 9-11; Станіславський П. Я. Правовий стан промислової кооперації України на Х роковини Жовтневої революції / П. Я. Станіславський // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – Листопад. – № 8. – С. 84-87; Меєрович Й. Ліквідація кооперативних організацій за неспроможністю / Й. Меєрович // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1929. – Травень-червень. – № 5-6. – С. 85-86; Маркевич Б. И. Жилищная кооперация и право / Б. И. Маркевич // Кооперативное жилище. – 1925. – 15 мая. – № 1. – С. 15-18; Кляйнгольц Б. С. Жилищное право или частная собственность / Б. С. Кляйнгольц // Кооперативное жилище. – 1925. – 30 июня. – № 2. – С. 16-17; Маркевич Б. Еще о законности и жилищном праве (Ответ Б. С. Кляйнгольцу) / Б. Маркевич // Кооперативное жилище. – 1925. – 31 августа. – № 4. – С. 23-26; Корнгольд С. Право и жизнь / С. Корнгольд // Кооперативное жилище. – 1926. – 20 февраля. – № 1 (8). – С. 13-17.

49. Мартынов Б. С. Рец. на кн. : Гражданский кодекс советских республик. Текст и практический комментарий под ред. проф. А. Малицкого. Изд-е 3-е, испр. и доп. Юрид. изд-ва НКЮ УССР. 1927 г. / Б. С. Мартынов // Вестник советской юстиции. – 1927. – 15 сентября. – № 18. – С. 643; Домбровский Е. Рец. на кн. : Гражданский кодекс РСФСР. Комментарий под редакцией директора Ин-та сов. права проф. А. Г. Гойхбарга и ас. ин-та И. Г. Кобленца. 2-е изд. Гос. изд-во. 1925 г. / Е. Домбровский // Пролетарский суд. – 1925. – Июль. – № 7. – С. 38.
50. Пергамент М. Я. Рец. на кн. : Канторович Я. Основные идеи гражданского права / М. Я. Пергамент // Вестник советской юстиции. – 1928. – 1 октября. – № 19. – С. 302.
51. Гр. С. В Институте советского права / Гр. С. // Еженедельник советской юстиции. – 1926. – 16 мая. – № 19. – С. 598-599; Б. Р. В Институте советского права /

Б. Р. // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 17 декабря. – № 49. – С. 1543-1545.
52. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 476. – Арк. 83-84 зв.
53. Разумовский И. Секция права в Коммунистической академии при ЦИК СССР / И. Разумовский // Еженедельник советской юстиции. – 1926. – 25 апреля. – № 16. – С. 502-503.
54. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 458. – Арк. 212.
55. Там само. – Арк. 121-122.
56. Там само. – Арк. 220.
57. ЦДАВО України. – Ф. 1249. – Оп. 1. – Спр. 568. – Арк. 20.
58. Романюк М. М. Науково-дослідчий інститут радбуду та права / М. М. Романюк // Революційне право. – 1931. – 1 березня. – № 1. – С. 28-31.
59. Мазуренко Ю. Очередные задачи юридических обществ / Ю. Мазуренко // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1 июня. – № 13. – С. 453.
60. Максимейко М. Про досягнення в науці історії українського права за минуле десятиріччя Жовтневої революції / М. Максимейко // Червоне право. – 1927. – 22 грудня. – № 24. – С. 1111.
61. Окиншевич Лев. Десять років праці Комісії для виучування історії західньоруського та українського права (1919-1929) / Лев Окиншевич // Праці Комісії для виучування історії західньоруського та українського права : збірник соціяльно-економічного відділу / Всеукраїнська академія наук ; за ред. голови комісії академіка Н. П. Василенка. – Вип. 6. – К., 1929. – С. XI.
62. Максимейко М. Про досягнення в науці історії українського права за минуле десятиріччя Жовтневої революції / М. Максимейко // Червоне право. – 1927. – 22 грудня. – № 24. – С. 1112.
63. У другій половині 1920-х рр. Е. Б. Пашуканісом, І. П. Разумовським та іншими вченими-марксистами було порушене питання про розвиток історії права як «самостійної галузі марксистського правознавства» в контексті «доцільного розподілу наукової праці» і з урахуванням майже повної відсутності історико-правових досліджень з марксистських теоретико-методологічних позицій. (Штейн В. А. Предмет и метод в истории права / В. А. Штейн // Революция права. – 1929. – № 5. – С. 41.)
64. Малиновський О. Треба вивчати і знати історію українського права / О. Малиновський // Червоне право. – 1928. – 7-22 серпня. – № 15-16. – С. 769, 770.
65. И. М. Социально-экономическое отделение Всеукраинской академии наук в Киеве / И. М. // Право и жизнь. – 1926. – Кн. 4-5. – С. 107.
66. Там само.
67. Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – С. 205-206.
68. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – С. 114-115.
69. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. – С. I-II.
70. Бородаєвський С. Принципи кооперативного законодавства : відбиток з записок УГА в Ч.С.Р. / С. Бородаєвський. – Подєбради, 1926. – 15 с.; Бородаєвський С.

Кооперативне законодавство на Радянській Україні / С. Бородаєвський // Кооперативна республіка. – Львів, 1932. – С. 459-460.
71. Дамирли М. А. Критический анализ теоретико-методологических основ советской историко-правовой науки / М. А. Дамирли // Юридический вестник. – 2004. – № 1. – С. 123-124.
72. Демченко С. Против озерецковщины / С. Демченко // Советское государство. – 1933. – № 5. – С. 102-108.
73. История государства и права Украинской ССР (1917-1973 гг.) / редкол.: Б. М. Бабий (отв. ред.), А. П. Таранов, В. М. Терлецкий. – К. : Наук. думка, 1976. – 759 с.
74. Беляева З. С. Право и межхозяйственная кооперация / З. С. Беляева. – М. : Юрид. лит., 1980. – 232 с.; Каландадзе А. М. Внутриколхозные правоотношения в СССР / А. М. Каландадзе. – Л. : Изд. Ленинград. ун-та, 1974. – 112 с.; Козырь М. И. Имущественные правоотношения колхозов в СССР / М. И. Козырь. – М. : Наука, 1966. – 376 с.; Рускол А. А. Колхозные правоотношения в СССР / А. А. Рускол. – М. : Госюриздат, 1960. – 246 с.; Турубинер А. М. Вопросы теории колхозного права / А. М. Турубинер. – М. : Госюриздат, 1961. – 179 с.; Янчук В. З. Проблемы теории колхозного права / В. З. Янчук. – М. : Юрид. лит., 1969. – 200 с.
75. Казанцев Н. Д. История колхозного права. Краткий очерк. 1917-1957 гг. / Н. Д. Казанцев. – М. : Госюриздат, 1958. – 60 с.
76. Бухарин Н. И. Значение аграрно-крестьянской проблемы / Н. И. Бухарин // Большевик. – 1924. – № 3-4. – С. 37-44; Бухарин Н. И. О некоторых задачах нашей работы в деревне / Н. И. Бухарин // Большевик. – 1924. – № 7-8. – С. 21-26; Бухарин Н. И. Коммунизм и диктатура пролетариата / Н. И. Бухарин. – М.-Л. : Госиздат, 1925. – 38 с.; Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз / Н. И. Бухарин. – [2-е изд.]. – М.-Л. : Госиздат, 1925. – 107 с.
77. Рыков А. И. Кризис и очередные хозяйственные задачи (речь на собрании красных директоров Московской губернии. 18 ноября 1923 г.) / А. И. Рыков // Избр. произведения / А. И. Рыков ; [сост., авт. предисл. А. В. Клименко, В. В. Радаев] ; редкол.: Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. – М. : Экономика, 1990. – С. 238-256; Рыков А. И. О промысловой кооперации (Речь на открытии II собрания уполномоченных Всероссийского союза промысловой кооперации.) / А. И. Рыков // Там само. – С. 326-339; Рыков А. И. Письма в деревню. Письмо второе. О кооперации. 1924 г. / А. И. Рыков // Там само. – С. 380-385; Рыков А. И. О кооперации / А. И. Рыков // Там само. – С. 403-418.
78. Петровський Г. Незаможники і середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм / Г. Петровський. – Х. : Держвидав України, 1927. – 51 с.; Петровський Г. Шлях селянства до соціалізму / Г. Петровський. – Х. : Держвидав України, 1927. – 66 с.; Петровський Г. І. До розвитку соціалізму в сільському господарстві / Г. І. Петровський. – Х. : Держвидав України, 1928. – 101 с.
79. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років (підсумки радянської аграрної політики) / О. Шліхтер // Український агроном. – 1927. – № 10-11. – С. 8-20; Шлихтер А. Классовая борьба на селе и партия / А. Шлихтер. – Х. : Пролетарий, 1927. – 42 с.
80. Власов М. Классы и кооперация в деревне СССР / М. Власов. – М. : Госиздат, 1925. – 103 с.; Кантор М. Основы кооперативной политики РКП(б) / М. Кантор. –

М.-Л. : Изд-во полит. лит., 1926. – 83 с.; Лозовой А. Партия и кооперация / А. Лозовой. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 124 с.; Мещеряков М. Кооперация и социализм / М. Мещеряков. – М. : Коопсоюз, 1920. – 120 с.; Милютин В. Современная кооперация и её задачи / В. Милютин. – М. : Изд. НК РКИ, 1924. – 60 с.; Севрук П. Кооперация и строительство социализма / П. Севрук. – М.-Л. : Госиздат, 1927. – 80 с.

81. Балабанов М. История рабочей кооперации в России / М. Балабанов. – К. : Издание "Сорабкопа", 1923. – 240 с.; Василевский В. Г. Организация и практика промкооперации / В. Г. Василевский. – М. : Всекопромиздат, 1928. – 280 с.; Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – К. : Червоний шлях, 1925. – 52 с.; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації : в 2-х ч. / П. Височанський. – Катеринослав : Книгоспілка, 1925. – 64 с.; Дешко Є. Кооперація на Україні / Є. Дешко. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 98 с.; Маєвський Й. Сільськогосподарська кооперація, її економічні підстави, теорія та соціальне значення / Й. Маєвський. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 214 с.; Макаров Н. П. Организация сельского хозяйства / Н. П. Макаров. – М. : Экономическая жизнь, 1926. – 568 с.; Макаров Н. П. Рыночное молочное хозяйство и кооперация / Н. П. Макаров. – М. : Книгосоюз, 1926. – 233 с.; Макаровський О. Організація і практика сільськогосподарського кредитного товариства / О. Макаровський. – Х. : Книгоспілка, 1929. – 128 с.; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації / П. Пожарський. – К. : Книгоспілка, 1928. – 68 с.; Скалига М. Про сільськогосподарський кредит, його завдання та організацію / М. Скалига. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 85 с.; Студентский Г. А. Очерки по теории крестьянского хозяйства / Г. А. Студентский. – М. : Изд-е сельскохоз. акад., 1923. – 80 с.; Філіповський О. В. Розвідка з організації селянського господарства на Україні / О. В. Філіповський. – Х. : Держвидав України, 1926. – 315 с.; Чаянов А. В. Организация кооперативного сбыта / А. В. Чаянов. – М. : Новая деревня, 1922. – 90 с.; Чаянов А. Краткий курс кооперации / А. Чаянов. – [4-е изд.]. – М. : Центр. тов-во «Кооп. изд-во», 1925. – 78 с.

82. Батюк І. Про шляхи масової реконструкції селянського господарства / І. Батюк. – Х. : Укрдержплан, 1929. – 54 с.; Беленький М. Пути обобществления сельского хозяйства / М. Беленький. – М. : Госиздат, 1928. – 82 с.; Одінцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація / О. Одінцов. – Х. : Сільський господар, 1928. – 32 с.; Целлариус В. ВКП(б) и кооперация. Очерк развития кооперативной политики ВКП(б) / В. Целлариус. – Х. : Пролетарий, 1928. – 384 с.

83. Верменичев И. Классовое расслоение и классовые позиции мелкобуржуазных теоретиков / И. Верменичев // На аграрном фронте. – 1929. – № 2. – С. 33-42; Красивин П. Борьба кондратьевцев за столыпинскую политику землеустройства / П. Красивин // На аграрном фронте. – 1931. – № 1. – С. 48-57; Милютин В. Контрреволюционное вредительство в сельском хозяйстве / В. Милютин // На аграрном фронте. – 1930. – № 9. – С. 3-14.

84. Всесоюзная конференция аграрников-марксистов. Прения по докладам тт. Милютина и Гайстера о буржуазных и мелкобуржуазных идеологиях // На аграрном фронте. – 1930. – № 2. – С. 82, 86-87.

85. Резолюции I Всесоюзной конференции аграрников-марксистов // На аграрном фронте. – 1930. – № 1. – С. 119.
86. Ильин Ю. А. Отечественная кооперация : библиогр. показатель литературы за 1925-1992 годы / Ю. А. Ильин. – Иваново : Теза, 1994. – С. 5; Селунская В. М. Ленинский кооперативный план в советской историографии / В. М. Селунская. – М. : Знание, 1974. – С. 60-64.
87. Файн Л. Е. Развитие кооперации в СССР в 20-е годы. Основные проблемы и итоги их изучения / Л. Е. Файн. – Иваново, 1988. – 84 с.
88. Історія держави і права України. Ч. 2 : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закладів і фак. / [А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко, М. М. Страхов та ін.] ; А. Й. Рогожин (ред.). – Х. : Основа, 1996. – 480 с.; Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917-1920 : навч. посібник / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – 208 с.; Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) / [І. Б. Усенко, О. М. Мироненко, В. А. Чехович та ін.] ; О. М. Мироненко (ред.), І. Б. Усенко (ред.). – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 220 с.; Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І. Б. Усенко ; О. Н. Ярмиш (відп. ред.). – Х., 1995. – 74 с.; Усенко И. Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР / И. Б. Усенко. – К. : Наук. думка, 1989. – 118 с.
89. Исмаилов Ш. М. Теоретические проблемы правового регулирования сельскохозяйственной кооперации / Ш. М. Исмаилов. – Душанбе : Дониш, 1990. – 196 с.
90. Титова Н. І. Сільськогосподарські кооперативи: їх правове забезпечення / Н. І. Титова // Радянське право. – 1991. – № 6. – С. 20-22; Титова Н. І. Права членів сільськогосподарських кооперативів: тенденції та проблеми їх законодавчого забезпечення / Н. І. Титова // Право України. – 2000. – № 2. – С. 25-27.
91. Семчик В. И. Кооперация и право / В. И. Семчик ; отв. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1991. – 148 с.; Семчик В. І. Організаційно-правові засади діяльності сільськогосподарської кооперації / В. І. Семчик // Правова держава: Щорічник наукових праць. – Вип. 9. – 1998. – С. 209-214; Семчик В. І. Правові засади сільськогосподарської кооперації в Україні / В. І. Семчик // Право України. – 1999. – № 5. – С. 34-38; Шемшученко Ю. С. Право кооперативной собственности в Украине / Ю. С. Шемшученко, В. И. Семчик // Общество и экономика. – 1999. – № 3-4. – С. 175-187; Семчик В. І. Споживча кооперація під захистом закону / В. І. Семчик // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія екон., вип. 21. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2006. – С. 15-23.
92. Семчик В. И. Кооперация и право / В. И. Семчик ; отв. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 6, 137.
93. Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – 336 с.
94. Російськими правниками з моменту розпаду СРСР було створено декілька підручників (посібників) з кооперативного права, автором останнього з яких є І. І. Ромашкова. (Ромашкова И. И. Кооперативное право : учеб. пособие / И. И. Ромашкова. – Саратов : Ай Пи Эр Медиа, 2009. – 232 с.)
95. Гаєцька-Колотило Я. З. Організаційно-правові форми сільськогосподарської кооперації в Україні: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 / Я. З. Гаєцька-Колотило. – Львів, 2003. – 201 с.; Гафурова О. В. Права та обов'язки членів

сільськогосподарських виробничих кооперативів: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 / О.В. Гафурова. – К., 2005. – 20 с.; Зеліско А. В. Правовий статус споживчих товариств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. В. Зеліско. – К., 2008. – 20 с.; Мавліханова Р. В. Виробничі кооперативи як суб'єкти цивільного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Р. В. Мавліханова. – Х., 2005. – 19 с.; Масін В. М. Проблеми правового забезпечення розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / В. М. Масін. – К., 2008. – 20 с.; Орлюк О. П. Кредитні спілки як ланка кредитної системи України: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. П. Орлюк. – К., 1997. – 194 с.; Сонин О. М. Правовое положение сельскохозяйственных (кроме колхозов) кооперативов: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 / О. М. Сонин. – К., 1991. – 203 с.; Сурженко О. А. Право граждан Украины на объединение в жилищно-строительные кооперативные товарищества: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. А. Сурженко. – Х., 1992. – 140 с.; Уркевич В. Ю. Правові проблеми становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 / В. Ю. Уркевич. – Х., 2001. – 168 с.; Федорович В. І. Правове регулювання створення, реорганізації і ліквідації сільськогосподарських кооперативів: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 / В. І. Федорович. – Львів, 1998. – 195 с.

96. Волошкевич Г. А. Розвиток споживчої кооперації на землях Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. (історико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. А. Волошкевич. – Одеса, 2007. – 266 с.
97. Капура М. М. Право собственности кооперативов: проблемы теории и практики: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / М. М. Капура. – Рязань, 2005. – 304 с.; Тычинин С. В. Гражданско-правовое регулирование потребительской кооперации в России: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Тычинин. – СПб., 2004. – 405 с.
98. Болотова Е. Ю. Создание общекооперативного законодательства в дореволюционной России (конец XIX в. – 1917 г.): автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.02 / Е. Ю. Болотова. – М., 1991. – 18 с.
99. Болотова Е. Ю. Потребительская кооперация в России в конце XIX – начале XX вв. (Опыт общественного регулирования): дис. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / Е. Ю. Болотова. – М., 2003. – 489 с.
100. Пеленицына М. В. Законодательство России о кооперации (историко-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Пеленицына. – Владимир, 2004. – 156 с.
101. Тычинин С. В. Очерк развития законодательства о кооперации в СССР (РСФСР) в период с октября 1917 по 1929 г. / С. В. Тычинин // История государства и права. – 2004. – № 2. – С. 61-64.
102. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 1991. – 430 с.; Кульчицький С. В. Концепція «кооперативного соціалізму» / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 3-17; Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) / В. І. Марочко. –

К., 1995. – 224 с.; Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929): автореф. дис. … докт. іст. наук : 07.00.01 / В. І. Марочко. – К., 1995. – 43 с.; Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси, 1993. – 275 с.; Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УРСР в роки непу: автореф. дис. … докт. іст. наук : 07.00.02 / А. Г. Морозов. – К., 1994. – 35 с.

103. Атоян О. Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – начала 30-х гг.: автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.01 / О. Н. Атоян. – К., 1990. – 24 с.; Голець В. В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.): дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / В. В. Голець. – Чернігів, 2003. – 242 с.; Дулгерова О. М. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу непу: дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / О. М. Дулгерова. – Черкаси, 2006. – 202 с.; Костик Є. П. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922–1930 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / Є. П. Костик. – Черкаси, 2006. – 20 с.; Лобач К. В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період НЕПу (історико-економічний аспект): автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.02 / К. В. Лобач. – К., 1994. – 17 с.; Мазур В. М. Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921-1929 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / В. М. Мазур. – Х., 2000. – 20 с.; Низова Л. В. Развитие промысловой кооперации на Украине в 20-е годы: автореф. дис … канд. ист. наук : 07.00.01 / Л. В. Низова. – К., 1988. – 16 с.; Николаенко Н. В. Потребительская и промысловая кооперация в Крыму (1921-1929 гг.): дис. … канд. ист. наук : 07.00.01 / Н. В. Николаенко. – Симферополь, 1996. – 197 с.; Паскаленко В. Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921-1929 рр.): соціально-економічний аспект: дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Є. Паскаленко. – Черкаси, 2005. – 237 с.; Прокопенко І. П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / І. П. Прокопенко. – К., 1992. – 24 с.; Романюк І. М. Сільськогосподарська кооперація в Україні 1921-1927 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / І. М. Романюк. – К., 1994. – 16 с.; Смирнов В. М. Політика і практика кооперативного будівництва в Україні у 20-ті роки: дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / В. М. Смирнов. – Х., 1994. – 252 с.; Філіппов К. В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-і роки ХХ століття: дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / К. В. Філіппов. – Х., 1998. – 229 с.

104. Пиріг О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації / О. А. Пиріг. – К., 2001. – 274 с.; Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. … докт. іст. наук : 07.00.02 / О. А. Пиріг. – К., 2002. – 40 с.

105. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.

106. Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. / В. В. Лантух. – Х. : Основа, 1992. – 192 с.

107. Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці / С. Г. Бабенко. – К. : Наук. думка, 2003. – 332 с.; Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форми економічної самодопомоги сільського і міського населення у світі

та в Україні (теорія, методологія, практика) / В. В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – 330 с.; Гончаренко В. В. Кредитні спілки як фінансові кооперативи / В. В. Гончаренко. – К. : Наук. думка, 1997. – 210 с.; Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – К. : Логос, 1999. – 256 с.; Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.; Скляр Г. П. Феномен кооперації / Г. П. Скляр. – Полтава : Інтерграфіка, 2004. – 92 с.

108. Макферсон Яан. Принципы кооперации XXI века / Яан Макферсон ; пер. с англ. – Белгород : Белгород. ун-т потреб. кооперации, 1998. – 87 с.; Марвін А. Шаарс. Кооперативи: принципи і практика / Марвін А. Шаарс ; пер. з англ. – К. : ВОКА, 1994. – 66 с.; Мюнкнер Г. Производственные кооперативы: классическая модель с перспективами на будущее в современном индустриальном обществе / Г. Мюнкнер ; пер. с англ. – Марбург на Лане, 1995. – 11 с.
109. Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України XXI ст. : зб. наук. праць учасників міжнар. наук.-практ. конф. / Адміністрація Президента України, НАН України, Укоопспілка ; В. М. Геєць (ред.). – К. : Укоопосвіта, 2001. – 345 с.; Споживча кооперація України: історія, сучасність, перспективи : зб. наук. праць учасників всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 17-18 жовтня 2006 р. // Вісник Львівської комерційної академії. Серія екон., вип. 21 ; Я. А. Гончарук (голова редкол.). – Львів : Вид-во ЛКА, 2006. – 316 с.; Споживча кооперація XXI століття: уроки трансформаційних реформ і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Полтава, 20-21 листопада 2008 р. / О. О. Нестуля (голова редкол.) – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 241 с.; Міжнародний кооперативний рух: історичний досвід і сучасна практика : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Полтава, 15-16 квітня 2010 р. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2010. – 143 с.
110. Аліман М. В. Формування кооперативного законодавства у країнах світу й Україні / М. В. Аліман – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2004. – 31 с.; Бабенко С. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С. Бабенко, С. Гелей. – К. : Ред. газ. «Вісті ЦСССТУ», 2003. – 160 с.; Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підруч. / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – 513 с.; Історія кооперативного руху / [С. Г. Бабенко, В. Г. Галюк, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 409 с.; Історія споживчої кооперації України / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. – 384 с.
111. Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) / В. М. Половець. – Чернігів : Деснянська правда, 1996. – С. 4.
112. Цвік М. Основні напрямки наукових досліджень в галузі теорії та історії держави і права / М. Цвік // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2-3 (33-34). – С. 29.
113. Селіванов В. Державна влада як елемент державно упорядженого суспільства в Україні / В. Селіванов // Право України. – 2006. – № 9. – С. 15.
114. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти / В. М. Селіванов ; О. Д. Святоцький (наук. ред.). – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 495, 498.

115. Дамирли М. А. Предметная сфера историко-правового познания: традиции и обновление (эпистемологический анализ): дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / М. А. Дамирли. – Львов, 2004. – С. 397.
116. Козюбра М. І. Наукознавчі проблеми загальної теорії держави і права / М. І. Козюбра // Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжн. наук. конф., Харків, 13-14 грудня 2002 р. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Академія правових наук України ; М. І. Панов (упоряд.), Ю. М. Грошевий (упоряд.). – Х. : Право, 2003. – С. 93.
117. Канторович Я. А. Основные идеи гражданского права / Я. А. Канторович ; предисл. А. Малицкого. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1928. – С. 6.
118. Володин А. Г. Гражданское общество и модернизация в России. Истоки и современная проблематика / А. Г. Володин // Полис. – 2000. – № 3. – С. 104.
119. Андрущенко В. Сучасна соціальна філософія. Том 1: курс лекцій / В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Генеза, 1993. – С. 24.
120. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. с англ. Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – С. 3.
121. Там само. – С. 23.
122. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс / Л. В. Петрова. – Х. : Право, 1998. – С. 396.
123. Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави / В. Я. Тацій // Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжн. наук. конф., Харків, 13-14 грудня 2002 р. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Академія правових наук України ; М. І. Панов (упоряд.), Ю. М. Грошевий (упоряд.). – Х. : Право, 2003. – С. 5.
124. Рабінович П.М. Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи / П. М. Рабінович // Там само. – С. 75.
125. Честнов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна / И. Л. Честнов // Правоведение. – 2002. – № 2 (241). – С. 4-5.
126. Честнов И. Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания): дис. … докт. юрид. наук : 12.00.01 / И. Л. Честнов. – СПб., 2002. – С. 27.
127. Тацій В. Людина і правова держава: проблеми взаємовідносин і взаємодії / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 2 (53). – С. 4-5.
128. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти / В. М. Селіванов ; О. Д. Святоцький (наук. ред.). – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 12.
129. Селіванов В. Раціональне та ірраціональне в пізнанні правової дійсності / В. Селіванов // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2-3 (33-34). – С. 82.
130. Туган-Барановський М. Чи потрібні Україні свої національні кооперативні центри? / М. Туган-Барановський // Кооперативна зоря. – 1918. – 31 серпня. – № 9-12. – С. 4.
131. Раціоналізувати таке світовідчуття допомагає синергетика з її нелінійністю мислення, стохастичною, недетермінованою картиною світу, що відображає нерівноважність, нестійкість і незворотність складних об'єктів і процесів. З

позицій синергетики сьогодні здійснюються спроби дослідити й складні феномени індивідуальної творчості вчених та історичного розвитку наукового знання. (Князева Е. Н. Одиссея научного разума. Синергетическое видение научного прогресса / Е. Н. Князева. – М. : Ифран, 1995. – 228 с.; Князева Е. Н. Основания синергетики: Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – [3-е изд.]. – М. : КомКнига, 2010. – 232 с.)

132. У сучасній теорії права праворозуміння визначають як відображення в людській свідомості за посередництвом поняття, позначуваного терміном «право» (чи будь-яким іншим однозначним словом або символом), того явища, яке оцінюється як корисне, для задоволення потреб існування й розвитку певного суб'єкта або ж безпосередньо цих потреб. (Рабінович П. Феномен праворозуміння: гносеологічна характеристика / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 3 (50). – С. 13-14.) За такого підходу змістовна плюралістичність праворозуміння є його неусуванною, нездоланною властивістю. (Там само. – С. 18.)
133. Честнов И. Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания): дис. … докт. юрид. наук : 12.00.01 / И. Л. Честнов. – СПб., 2002. – С. 7.
134. Там само. – С. 11.
135. Тобто місце для «власного погляду» у звичному його розумінні залишається лише в теоретичній частині дослідження (розділи 1 і 2 з деякими винятками). «Теоретизування» в основній частині роботи (розділи 3-5) зводиться до науково-коректної побудови фактологічних рядів і структурування контекстного поля осмислення викладених історичних фактів.
136. Страхов М. М. Методологічні основи історико-правової науки / М. М. Страхов // Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжн. наук. конф., Харків, 13-14 грудня 2002 р. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Академія правових наук України ; М. І. Панов (упоряд.), Ю. М. Грошевий (упоряд.). – Х. : Право, 2003. – С. 99.
137. Петришин О. Право як соціально-юридичне явище: до постановки проблеми / О. Петришин // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 4 (51). – С. 15.
138. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – Прага : «Пламя», 1924. – С. V, 8.
139. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский ; Ю. Н. Давыдов (сост.), В. В. Сапов (сост.). – СПб., 1998. – 800 с.
140. Рубинштейн А. С. Новые идеи буржуазной юриспруденции и марксистская теория права / А. С. Рубинштейн // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 октября. – № 20. – С. 653.
141. Разумовский И. Социология и право / И. Разумовский. – М. : Социалистическая академия, 1924. – С. 3.
142. Там само. – С. 4-5.
143. Там само. – С. 6-7, 13.
144. Там само. – С. 7.
145. Магеровский Д. Советское право и методы его изучения / Д. Магеровский // Советское право. – 1922. – № 1. – С. 24-29.
146. Слід мати на увазі, що економічне пояснення правових феноменів не є реліктом минулого. «Аналіз правових феноменів з позицій економічного підходу»

вважається сьогодні однією з найбільш впливових парадигм у правознавстві розвинених країн світу, але цей аналіз здійснюється на сучасних концептуальних засадах, що не суперечать традиційним правовим цінностям. (Сердюк О. «Право та економіка»: соціальність правових феноменів у теорії раціонального вибору / О. Сердюк // Юридична Україна. – 2007. – № 6. – С. 4-7.)
147. Сердюк О. Епістемологічні характеристики соціологічного підходу в сучасному правознавстві / О. Сердюк // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 1 (48). – С. 230.
148. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти / В. М. Селіванов ; О. Д. Святоцький (наук. ред.). – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 496.
149. Ярмиш О. Актуальні проблеми історико-правових досліджень в Україні / О. Ярмиш // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2-3 (33-34). – С. 169.
150. Честнов И. Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания): дис. … докт. юрид. наук : 12.00.01 / И. Л. Честнов. – СПб., 2002. – С. 7.
151. Слід зауважити, що методологічний плюралізм вважався «останнім словом» у вітчизняній юридичній літературі ще на початку ХХ ст. Обґрунтованість цього принципу змушувала рахуватися з ним і деяких теоретиків радянського права. (Архипов К. К вопросу о методологии советского конституционного права / К. Архипов // Вестник советской юстиции. – 1922. – Март-апрель. – № 3-4. – С. 7.) Зазначена обставина полегшує реалізацію принципу діалогу в історичному дослідженні.
152. Рабінович П. М. Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи / П. М. Рабінович // Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжн. наук. конф., Харків, 13-14 грудня 2002 р. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Академія правових наук України ; М. І. Панов (упоряд.), Ю. М. Грошевий (упоряд.). – Х. : Право, 2003. – С. 75.
153. Дамирли М. А. Правовая антропология и история права / М. А. Дамирли // Митна справа. – 2004. – № 2 (32). – С. 53.
154. Усенко І. Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень / І. Б. Усенко // Правова держава. Ювілейний щорічник наук. праць. – Вип. 10. – К., 1999. – С. 240.
155. У Німеччині кооперативні товариства т. зв. «райфазенівського» типу безпосередньо закріплювали у своїх статутах ідею звільнення людини від економічної залежності як вищу мету кооперації, тоді як на теренах України прояви такої «ідейності» на початку ХХ ст. були швидше винятком. (М. Г. Остання мета й головні принципи діяльності в статутах кооперативів / М. Г. // Бюлетень українського народнього кооперативного банку. – 1919. – Травень. – № 5. – С. 7-8.)
156. Бабенко С. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С. Бабенко, С. Гелей. – К. : Ред. газ. «Вісті ЦСССТУ», 2003. – С. 66.
157. Зазначеним автором висунута ідея нової науки – «правології», яка покликана досліджувати походження, формування та розвиток прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, вивчати їх закономірності, а також розробляти заходи щодо їх реалізації громадянами, суспільством і державою. (Коцюба О.

Правологія – наука третього тисячоліття або новітня ідеологія прав, свобод і обов'язків людини / О. Коцюба // Право України. – 2003. – № 8. – С. 100-104.)
158. Коцюба О.П. До історії методології приватного права / О. П. Коцюба // Методологія приватного права: зб. наук. праць за матеріалами наук.-теор. конф., Київ, 30 травня 2003 р. / О. Д. Крупчан (ред.). – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 51-52.
159. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підруч. / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – С. 43-46.
160. Філософія права: навч. посіб. / [О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.] ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б.Ф.Чміля. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 71.
161. Кунєв Ю. Об'єкт правознавства: системодіяльнісний підхід / Ю. Кунєв // Право України. – 2008. – № 3. – С. 33.
162. Семчик В. И. Кооперация и право / В. И. Семчик ; отв. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 8; Шемшученко Ю. С. Правові засади розвитку кооперативного руху в Україні / Ю. С. Шемшученко // Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України XXI ст. : зб. наук. праць учасників міжнар. наук.-практ. конф. / Адміністрація Президента України, НАН України, Укоопспілка ; В. М. Геєць (ред.). – К. : Укоопосвіта, 2001. – С. 23.
163. Тычинин С. В. Гражданско-правовое регулирование потребительской кооперации в России: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Тычинин. – СПб., 2004. – С. 38.
164. Сильченко Н. В. Проблемы предмета правового регулирования / Н. В. Сильченко // Государство и право. – 2004. – № 12. – С. 63.
165. Терміном «інституціоналізація», як зазначає Дж. Тернер, у соціологічній теорії позначають різноманітні процеси, які формують організацію індивідів, груп та інших типів соціальних одиниць, тобто перетворюють їх взаємодії на соціальну систему. (Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер ; пер. с англ. ; общая ред. и вступ. ст. докт. филос. наук Г. В. Осипова. – М. : Прогресс, 1985. – С. 7, 385.)
166. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. с англ. Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – С. 92.
167. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – С. 228.
168. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. с англ. Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – С. 92-93.
169. Там само. – С. 153.
170. Зайчук О. В. Деякі аспекти напрямків наукових досліджень та перспективи розвитку загальної теорії держави і права на сучасному етапі / О. В. Зайчук // Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжн. наук. конф., Харків, 13-14 грудня 2002 р. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Академія правових наук України ; М. І. Панов (упоряд.), Ю. М. Грошевий (упоряд.). – Х. : Право, 2003. – С. 175.
171. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти / В. М. Селіванов ; О. Д. Святоцький (наук. ред.). – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 484, 486.
172. Звонарева О. С. О цивилизационном подходе в теории государства и права / О. С. Звонарева // Правоведение. – 2003. – № 4. – С. 173-180.

173. Харитонов Є. Традиція приватного права в Україні: між Сходом і Заходом (деякі питання методології розробки концепції приватного права в Україні) / Є. Харитонов // Юридична Україна. – 2003. – № 2. – С. 14-19.
174. Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І. Б. Усенко ; О. Н. Ярмиш (відп. ред.). – Х., 1995. – С. 3, 62.
175. Крупчан О. Д. Методологічні підходи до проблеми взаємозв'язку приватного та публічного права / О. Д. Крупчан // Методологія приватного права: зб. наук. праць за матеріалами наук.-теор. конф., Київ, 30 травня 2003 р. / О. Д. Крупчан (ред.). – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 16.
176. Там само. – С. 17.
177. Там само. – С. 37.
178. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 47.
179. Прикметно, що обидва слова – латинське cooperatio і грецьке synergeia перекладаються однаково як співробітництво. (Кооперация. Теория, история, практика: избраннные изречения, факты, материалы, комментарии : [авторсост. К. И. Вахитов]. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2004. – С. 5.)
180. Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ / Б. Ганьба // Право України. – 2000. – № 3. – С. 42.
181. Ладиченко В. Методологічні аспекти взаємодії держави і громадянського суспільства / В. Ладиченко // Право України. – 2007. – № 10. – С. 11; Крисюк Ю. Синергетична інтерпретація соціального порядку / Ю. Крисюк // Право України. – 2005. – № 7. – С. 31.
182. Пригожин И. Р. Кость еще не брошена. Послание будущим поколениям / И. Р. Пригожин // Наука и жизнь. – 2002. – № 11. – С. 6.
183. Скакун О. Джерельна база наукових досліджень з історії політичних і правових вчень та інтерпретація політико-правового вчення / О. Скакун // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 3 (18). – С. 146.
184. Слід зауважити, що сам термін «механізм правового регулювання» в УСРР 1920-х рр. не вживався, оскільки був введений у науковий обіг лише в 1960-ті рр. (Кривицький Ю. Теоретико-методологічні основи розуміння механізму правового регулювання / Ю. Кривицький // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 22.)
185. Абрамович Н. Публикование законов и кодификация законодательства / Н. Абрамович // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1-15 ноября. – № 21-22. – С. 751.
186. Шостий Всеукраїнський з'їзд Рад 14-18 грудня 1921 р. : стеногр. звіт. – Х. : ВУЦВК, 1921. – 140 с.; VII Всеукраинский съезд Советов 10-14 декабря 1922 г. : стеногр. отчет. – Х. : ВУЦИК, 1922. – 114 с.; 8-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 17-20 січня 1924 р. – Х. : ВУЦВК, 1924. – 203 с.; IX Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів : стеногр. звіт. – Х. : ВУЦВК, 1925. – 413 с.; X Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 6-13 квітня 1927 р. : стеногр. звіт та постанови. – Х. : ВУЦВК, 1927. – 618 с.; XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармій-

ських депутатів 7-15 травня 1929 р. : стеногр. звіт та постанови. – Х. : ВУЦВК, 1929. – 778 с.
187. Звіт Робітничо-селянського уряду України за 1923-1924 рік. До IX Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Х. : ВУЦВК і РНК УСРР, 1925. – 303 с.; Короткий огляд діяльності робітничо-селянского уряду України за 1924/1925 р. – Х. : Видання Управління справами РНК УСРР, 1926. – 48 с.; Два года работы правительства УССР. 1926/27 – 1927/28 : материалы к отчету правительства УССР XI съезду Советов. – Х. : Изд-во Секретариата ВУЦИК и управления делами Совнаркома УССР, 1929. – 245 с.; Основные итоги работы Правительства УССР : отчетный данные за период от X Всеукраинского съезда Советов к перевыборам Советов 1928-29 гг. – Х. : ВУЦИК, 1928. – 112 с.
188. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. : стеногр. отчет. – М. : Госполитиздат, 1963. – 915 с.; Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 г. : стеногр. отчет. – М. : Политиздат, 1968. – 903 с.; Тринадцатый съезд РКП(б). Май 1924 г. : стеногр. отчет. – М. : Госполитиздат, 1963. – 883 с.; XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) 18-31 декабря 1925 г. : стеногр. отчет. – М.-Л. : Госиздат, 1926. – 1029 с.
189. XIV конференция Российской Коммунистической партии (большевиков). Апрель 1925 г. : стеногр. отчет – М.-Л. : Госполитиздат, 1925. – 335 с.
190. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / [упоряд. Ю. В. Бабко та ін. ; Ін-т історії партії при ЦК КПУ]. – Т. 1. 1918-1941. – К. : Політвидав України, 1976. – 998 с.; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1970 / [пер. з 8-го рос. вид. ; за заг. ред. П. М. Федосеєва і К. У. Черненка]. – К. : Політвидав України, 1978. – Т. 1. 1898-1916. – 515 с; 1979. – Т. 2. 1917-1924. – 521 с.; 1979. – Т. 3. 1924-1927. – 529 с.; 1979. – Т. 4. 1927-1931. – 557 с.; 1980. – Т. 5. 1931-1941. – 471 с.
191. Первый Всеукраинский съезд деятелей юстиции 19-23 января 1922 г. : стеногр. отчет. – Х. : Издание НКЮ УССР, 1922. – 134 с.; Резолюции II-го Всеукраинского съезда работников советской юстиции. 26 февраля – 3 марта 1924 г. – Х., 1924. – 51 с.
192. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам : сб. документов в 4-х т. / [сост. В. Н. Малин, А. В. Коробов и др.]. – Т. 1. 1917-1928. – М. : Госполитиздат, 1957. – 879 с.; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : в 5-ти т. – Т. 1. 1917-1928. – М. : Политиздат, 1967. – 782 с.
193. Новые законы о кооперации : системат. сб. декр., пост., инстр., примерных уставов и пр. / сост. А. М. Долматовский ; под ред. А. М. Винавера. – М. : Право и жизнь, 1925. – 476 с.; Збірник партійних та урядових постанов про с.-г. кооперацію (серпень 1926 р. – липень 1927 р.). – Х. : Сільський господар, 1927. – 116 с.; Партия о кооперации : постановления и резолюции ВКП(б) (апрель 1928 г. – сентябрь 1930 г.). – [изд. 2-е доп.]. – М. : Кооперативная жизнь, 1931. – 192 с.
194. Історія споживчої кооперації України / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. – С. 32.
195. Словник іншомовних слів / [за ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука]. – К. : Голов. ред. укр. рад. енцикл., 1977. – С. 361.

196. Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці / С. Г. Бабенко. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 9.
197. Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форми економічної самодопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В. В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – С. 13.
198. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. с англ. Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – С. 195.
199. Левин Э. Что такое кооперация (Критический очерк) / Э. Левин // Вестник кооперации. – 1914. – Август-сентябрь. – № 6-7. – С. 63-92; Туган-Барановский М. И. Еще о природе кооперации (Ответ Э. Левину) / М. И. Туган-Барановский // Вестник кооперации. – 1914. – Ноябрь. – № 8. – С. 39-45; Пажитнов К. К вопросу о сущности кооперации и ее определении / К. Пажитнов // Вестник кооперации. – 1915. – Июль. – № 6. – С. 3-23.
200. Левин Э. Что такое кооперация (Критический очерк) / Э. Левин // Вестник кооперации. – 1914. – Август-сентябрь. – № 6-7. – С. 63.
201. Там само. – С. 66.
202. Чаянов А. Кооперация и политика / А. Чаянов // Кооперативная жизнь. – 1918. – Ноябрь-декабрь. – № 8-9. – С. 7; Чаянов А. В. Кооперация как предприятие и кооперация как движение / А. В. Чаянов // Кооперативная жизнь. – 1919. – Июль-август-сентябрь. – № 7-8-9. – С. 1.
203. Николаев А. А. Теория и практика кооперативного движения / А. А. Николаев. – [2-е изд.]. – Пг. : Мысль, 1919. – С. 9.
204. Хижняков В. В. О природе кооперации / В. В. Хижняков // Право и жизнь. – 1925. – Кн. 7-8. – С. 39.
205. Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР) / Н. Озерецковский. – М. : Книгосоюз, 1927. – С. 3.
206. Грюнфельд Е. Чи існує кооперація як одноціле поняття? / Е. Грюнфельд // Кооперативна республіка. – 1931. – Вересень. – № 9. – С. 316.
207. Исмаилов Ш. М. Теоретические проблемы правового регулирования сельскохозяйственной кооперации / Ш. М. Исмаилов. – Душанбе : Дониш, 1990. – С. 31-49; Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – С. 6-17.
208. У своєму дисертаційному дослідженні С. В. Тичинін переконливо доводить цінність категорії «кооперація» й чіткого її законодавчого визначення та ненормальність становища, коли в різних законодавчих актах поняття кооперації тлумачиться по-різному. (Тычинин С. В. Гражданско-правовое регулирование потребительской кооперации в России: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Тычинин. – СПб., 2004. – С. 28-29, 37.)
209. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 3.
210. Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР) / Н. Озерецковский. – М. : Книгосоюз, 1927. – С. 4-13.
211. Там само. – С. 13.
212. На підставі аналізу основних праць з правового регулювання кооперації С. В. Тичинін дійшов висновку, що категорія «кооперація» в юридичному сенсі

ще не розроблена: більша частина авторів, говорячи про юридичне поняття кооперації, насправді розглядали правову сутність кооперативу. (Тычинин С. В. Гражданско-правовое регулирование потребительской кооперации в России: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Тычинин. – СПб., 2004. – С. 27.)
213. Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форми економічної самодопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В. В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – С. 45.
214. Быстров Г. Е. Правовое положение сельскохозяйственных кооперативов: проблемы и перспективы развития кооперативного законодательства / Г. Е. Быстров // Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України XXI ст. : зб. наук. праць учасників міжнар. наук.-практ. конф. / Адміністрація Президента України, НАН України, Укоопспілка ; В. М. Геєць (ред.). – К. : Укоопосвіта, 2001. – С. 263.
215. Зак Л. С. Основные начала теории кредита и кредитной кооперации / Л. С. Зак. – Пг. : Изд. кооп. союз «Кооперация», 1919. – С. 240.
216. Історія споживчої кооперації України / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. – С. 17.
217. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 65.
218. Там само.
219. Положение о кооперативных товариществах и их союзах : постановление Временного Правительства от 20 марта 1917 г. // СУиРП. – Отд. I. – 1917. – 31 марта. – № 72. – Ст. 414. – С. 613-625.
220. Зак Л. До питання про псевдокооперативи / Л. Зак // Українська кооперація. – 1918. – Листопад-грудень. – Кн. 5-6. – С. 27-36; Пожарський П. Нариси з історії української кооперації / П. Пожарський // Українська кооперація. – 1918. – Листопад-грудень. – Кн. 5-6. – С. 136.
221. Резолюции юридического съезда // Кооперативная жизнь. – 1918. – Апрель. – № 1. – С. 45.
222. Бородаєвський С. Принципи кооперативного законодавства : відбиток з записок УГА в Ч.С.Р. / С. Бородаєвський. – Подєбради, 1926. – С. 2.
223. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 20.
224. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 33-34.
225. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 25.
226. Поволоцкий Л. И. Основные начала кооперативного права СССР / Л. И. Поволоцкий. – Л. : Кооперация, 1925. – С. 98-99.
227. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 171-172.
228. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 22-24.
229. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 29; Кооперативный кодекс УССР (В Главкооперкоме) // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 июня. – № 13. – С. 391.

230. Поволоцкий Л. И. Кооперативное товарищество (К ст. 2 проекта Кодекса законов о кооперации УССР) / Л. И. Поволоцкий // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 июля. – № 16. – С. 504-505; Поволоцкий Л. И. Основные начала кооперативного права СССР / Л. И. Поволоцкий. – Л. : Кооперация, 1925. – С. 100-104.
231. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 3.
232. Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 303-304.
233. Там само. – С. 304.
234. Про кооперацію : Закон України від 10 липня 2003 р. // Урядовий кур'єр. – 2003. – 27 серпня. – Орієнтир. – С. 1-7.
235. Семчик В. І. Споживча кооперація під захистом закону / В. І. Семчик // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія екон., вип. 21. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2006. – С. 17.
236. Хейсин М. Из истории русской кооперативной мысли / М. Хейсин // Вестник кооперации. – 1918. – № 11-12. – С. 20.
237. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 67-68.
238. Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР) / Н. Озерецковский. – М. : Книгосоюз, 1927. – С. 5-6.
239. Право власності в споживчій кооперації України / В. І. Семчик, Ю. С. Шемшученко, С. Г. Бабенко, О. О. Погрібний ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 1996. – С. 30-31; Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форми економічної самодопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В. В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – С. 52-54; Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підруч. / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – С. 61; Макаренко А. П. Теория и история кооперативного движения : учеб. пособие / А. П. Макаренко. – М. : ИВЦ «Маркетинг», 2000. – С. 80.
240. Семчик В. І. Правові засади сільськогосподарської кооперації в Україні / В. І. Семчик // Право України. – 1999. – № 5. – С. 34; Семчик В. І. Споживча кооперація під захистом закону / В. І. Семчик // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія екон., вип. 21. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2006. – С. 16.
241. Історія кооперативного руху / [С. Г. Бабенко, В. Г. Галюк, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1995. – С. 8.
242. Сонин О. М. Правовое положение сельскохозяйственных (кроме колхозов) кооперативов: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 / О. М. Сонин. – К., 1991. – С. 11.
243. Исмаилов Ш. М. Теоретические проблемы правового регулирования сельскохозяйственной кооперации / Ш. М. Исмаилов. – Душанбе : Дониш, 1990. – С. 58.
244. Гаєцька-Колотило Я. З. Організаційно-правові форми сільськогосподарської кооперації в Україні: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 / Я. З. Гаєцька-Колотило. – Львів, 2003. – С. 73-81.
245. Положение о селянских обществах взаимопомощи : постановление ВУЦИК и СНК от 23 января 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – № 3. – Ст. 21. – С. 44-55.
246. Ряд учених-правників обстоює думку, що кооперативи не слід відносити до комерційних чи некомерційних організацій – вони займають самостійне місце в системі юридичних осіб, поєднуючи в собі риси і перших, і других.

(Тычинин С. В. Гражданско-правовое регулирование потребительской кооперации в России: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Тычинин. – СПб., 2004. – С. 97; Тюкавкин-Плотников А. А. Правовое положение производственного кооператива как субъекта предпринимательской деятельности: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. А. Тюкавкин-Плотников. – Иркутск, 2003. – С. 115.) Таку позицію поділяє і автор цієї монографії.
247. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 40.
248. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 72; Левин Э. Что такое кооперация (критический очерк) / Э. Левин // Вестник кооперации. – 1914. – Кн. 6-7. – С. 70, 73.
249. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 23.
250. Марвін А. Шаарс. Кооперативи: принципи і практика / Марвін А. Шаарс ; пер. з англ. – К. : ВОКА, 1994. – С. 3; Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – С. 33-34; Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форми економічної самодопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В. В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – С. 11.
251. Право власності в споживчій кооперації України / В. І. Семчик, Ю. С. Шемшученко, С. Г. Бабенко, О. О. Погрібний ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 1996. – С. 35.
252. Апопій В. В. Соціально-економічний зміст кооперації: теоретичні та прикладні аспекти / В. В. Апопій // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія екон., вип. 21. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2006. – С. 68; Марвін А. Шаарс. Кооперативи: принципи і практика / Марвін А. Шаарс ; пер. з англ. – К. : ВОКА, 1994. – С. 15; Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи : практ. посіб. / [Р. Блок, В. В. Гончаренко, Н. А. Іванова та ін.]. – К. : Урожай, 2001. – С. 11.
253. Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР) / Н. Озерецковский. – М. : Книгосоюз, 1927. – С. 7.
254. Там само.
255. Там само. – С. 8.
256. Семчик В. И. Кооперация и право / В. И. Семчик ; отв. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 29.
257. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / П. Сорокин ; пер. с англ., коммент. и статья В. В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 2000. – С. 410-411.
258. Там само. – С. 411.
259. Гражданский кодекс Советских республик : [текст и практический комментарий / под ред. проф. А. Малицкого]. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УСРР, 1927. – С. 36.
260. Вольфсон Ф. Хозяйственное право первого десятилетия / Ф. Вольфсон // Советское право. – 1927. – № 6. – С. 24; Семенова А. Рец. на кн. : Аскназий С. И. и Мартынов В. С. Гражданское право и регулируемое хозяйство. Ленинград, 1927 г. (Труды научного общества марксистов. Секция права и государства) /

А. Семенова // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1-15 ноября. – № 21-22. – С. 776.
261. Я. Р. В харьковской научно-исследовательской кафедре «Проблемы современного права» / Я. Р. // Вестник советской юстиции. – 1927. – 15 апреля. – № 8. – С. 302.
262. Стучка П. И. Проблема юридического лица / П. И. Стучка // Революция права. – 1928. – № 1. – С. 37.
263. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 99-101.
264. Тычинин С. В. Гражданско-правовое регулирование потребительской кооперации в России: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Тычинин. – СПб., 2004. – С. 167-172.
265. Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР) / Н. Озерецковский. – М. : Книгосоюз, 1927. – С. 19.
266. Там само.
267. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 43.
268. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 25.
269. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 3 зв.
270. Ярмиш О. Актуальні проблеми історико-правових досліджень в Україні / О. Ярмиш // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2-3 (33-34). – С. 164.
271. Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці / С. Г. Бабенко. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 45.
272. Історія кооперативного руху / [С. Г. Бабенко, В. Г. Галюк, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1995. – С. 15-16.
273. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 40.
274. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. с англ. Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.; Честнов И. Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания): дис. … докт. юрид. наук : 12.00.01 / И. Л. Честнов. – СПб., 2002. – 322 с.
275. «Жовтнева Революція насильницьким шляхом розірвала безперервність правопорядку», – патетично писав у 1927 р. теоретик радянського права Я. Бранденбургзький. (Бранденбургский Я. Советское законодательство на грани второго десятилетия диктатуры пролетариата / Я. Бранденбургский // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 7 ноября. – № 43. – С. 1335.) Тож сприйняття процесів у правовій сфері життя українського суспільства 1920-х рр. під кутом зору традиції й інновації видається адекватним і соціальному змісту цих процесів, і, певним чином, їх відображенню у свідомості сучасників.
276. Бабенко С. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С. Бабенко, С. Гелей. – К. : Ред. газ. «Вісті ЦССТУ», 2003. – С. 3.
277. Чаянов А. В. Кооперация как предприятие и кооперация как движение / А. В. Чаянов // Кооперативная жизнь. – 1919. – Июль-август-сентябрь. – № 7-8-9. – С. 2.
278. Там само.

279. Макаренко А. П. Теория и история кооперативного движения : учеб. пособие / А. П. Макаренко. – [2-е изд.]. – М. : ИВЦ «Маркетинг», 2002. – С. 124.
280. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – С. 264.
281. Сущенко В. Тлумачення терміну «законодавство» Конституційним Судом України [Електронний ресурс] / В. Сущенко // Юстініан. – 2003. – № 5. – Режим доступу до журн. : http://www.justinian.com.ua/article.php?id=221.
282. Шемшученко Ю. С. Законодавство / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ю. С. Шемшученко (відп. ред.). – К. : Вид-во «Українська енциклопедія», 1999. – Т. 2 : Д-Й. – С. 499.
283. Дамирли М. А. Предметная сфера историко-правового познания: традиции и обновление (эпистемологический анализ): дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / М. А. Дамирли. – Львов, 2004. – С. 218.
284. Понтович Э. Э. О правах органов Союза и союзных республик в области законодательства / Э. Э. Понтович // Право и жизнь. – 1927. – Кн. 5. – С. 6-7.
285. Там само. – С. 7-8.
286. Понтович Э.Э. Понятие и значение закона в советском государстве / Э. Э. Понтович // Советское строительство. – 1928. – Июль. – № 7. – С. 54.
287. Игнатьев В. Массы и законодательство / В. Игнатьев // Советское строительство. – 1929. – Апрель. – № 4. – С. 22.
288. Малицкий А. Советская конституция / А. Малицкий. – [4-е изд., доп. и пересм.]. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1928. – С. 397.
289. Там само. – С. 398.
290. Сборник важнейших положений, декретов и распоряжений по советскому строительству. Часть 1-я. Общая часть: Конституция УССР, дополнения к ней, декреты и постановления, выработанные НКВД и утвержденные ВУЦИК. – Издание НКВД, 1921. – С. 22.
291. О моменте вступления законов в силу : постановление ВУЦИК от 2 октября 1922 г. // СПиР ВУЦИК. – 18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г. – С. 316.
292. Конституция УССР от 14 марта 1919 г. / ВУЦИК // СУиР РКПУ. – 1919. – 14 марта. – № 19. – Ст. 204. – С. 275-282.
293. Об опубликовании правительственных актов, не имеющих законодательного значения : постановление ВУЦИК и СНК от 7 октября 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 14 ноября. – № 79. – Ст. 453. – С. 988-990.

Розділ 2

1. Див.: Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – К. : Логос, 1999. – С. 42.
2. Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці / С. Г. Бабенко. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 24.
3. Мельник О. М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. М. Мельник. – К., 2004. – С. 190.
4. Зайчук О. В. Сутнісні особливості і призначення сучасного права / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко // Держава і право : зб. наук. праць : юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 24. – С. 16.

5. Там само.
6. Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 7-8.
7. Там само. – С. 315.
8. Показово, що в літературі кооперативне право розглядають як сукупність норм, які регулюють кооперативні відносини і спрямовані на забезпечення тих принципових положень, що становлять суть кооперації. (Исмаилов Ш. М. Теоретические проблемы правового регулирования сельскохозяйственной кооперации / Ш. М. Исмаилов. – Душанбе : Дониш, 1990. – С. 54.) Узагальнююче визначення кооперативу будують на його розумінні як «об'єднання осіб, що здійснюють свою діяльність згідно з нормами права і власними принципами і цінностями…». (Чернов К. В. Организация и деятельность сельскохозяйственных кооперативов Испании: правовые проблемы: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / К. В. Чернов. – М., 2006. – С. 17.)
9. Зак Л. До питання про псевдокооперативи / Л. Зак // Українська кооперація. – 1918. – Листопад-грудень. – Кн. 5-6. – С. 27.
10. Алиев Т. Т. Проблемы правового регулирования организации и деятельности потребительской кооперации: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Т. Т. Алиев. – Саратов, 1999. – С. 125-126.
11. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 165.
12. Значний внесок у дослідження принципів права зробили ряд відомих учених, але на особливу увагу заслуговує фундаментальна праця А. М. Колодія «Принципи права України», в якій системно і комплексно досліджується теорія принципів права, розглядаються генезис і ознаки принципів права як загальнолюдських, історичних, юридичних явищ, по-новому висвітлюється їх система і структура. Учений виокремлює такі принципи: 1) правосвідомості; 2) правоутворення; 3) правотворчості, а серед них – законотворчості й нормотворчості; 4) системи права: а) загально-правові (основні); б) міжгалузеві; в) галузеві; г) інститутів права; 5) структури права: а) загальносоціального і юридичного; б) публічного й приватного; в) регулятивного й охоронного; г) матеріального й процесуального; д) об'єктивного й суб'єктивного; 6) правореалізації, а серед них – правозастосування; 7) правоохорони, а серед них – правосуддя і юридичної відповідальності. (Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 39.)
13. Кондратьєв Р. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин / Р. Кондратьєв, О. Гернего // Право України. – 2000. – № 2. – С. 43-45; Демків Р. Розвиток принципів правового регулювання в умовах розбудови правової держави / Р. Демків // Юридична Україна. – 2006. – № 8. – С. 19-22; Фулей Т. Загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права: деякі теоретичні аспекти / Т. Фулей // Право України. – 2003. – № 7. – С. 24-29.
14. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 122.
15. Вікнянський П. Рочдельські піонери / П. Вікнянський // Кооперативна зоря. – 1919. – Квітень. – № 6-7. – С. 14-15.

16. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 123.
17. Там само. – С. 232.
18. Домников С. Д. Кооперативный идеал / С. Д. Домников // Кооперация. Страницы истории : [сб. ст.] / Ин-т экономики РАН ; Н. К. Фигуровская (отв. ред.). – М. : ИЭ, 1994. – Вып. 4. – С. 43.
19. Макферсон Яан. Принципы кооперации XXI века / Яан Макферсон ; пер. с англ. – Белгород : Белгород. ун-т потреб. кооперации, 1998. – С. 47.
20. Там само. – С. 47.
21. Мозоль Н. Сучасний погляд на справедливість / Н. Мозоль // Право України. – 2007. – № 5. – С. 40.
22. Нерсесянц В. С. Философия права : краткий учеб. курс / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2000. – С. 33-34.
23. Теория кооперации : учеб. для кооп. вузов / [А. П. Макаренко, А. И. Крашенинников, А. В. Кизилевич и др.]. – М. : Экономика, 1982. – С. 54.
24. Нерсесянц В. С. Философия права : краткий учеб. курс / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2000. – С. 3.
25. Там само. – С. 27.
26. Там само. – С. 28.
27. Погребняк С. Роль принципу недискримінації в загальній концепції рівності / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 3 (50). – С. 24-25.
28. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 46-47.
29. Історія кооперативного руху / [С. Г. Бабенко, В. Г. Галюк, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1995. – С. 17.
30. Файн Л. Е. Развитие кооперации в СССР в 20-е годы. Основные проблемы и итоги их изучения / Л. Е. Файн. – Иваново, 1988. – С. 35.
31. Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР) / Н. Озерецковский. – М. : Книгосоюз, 1927. – С. 11-12.
32. Там само. – С. 12.
33. Исмаилов Ш. М. Теоретические проблемы правового регулирования сельскохозяйственной кооперации / Ш. М. Исмаилов. – Душанбе : Дониш, 1990. – 196 с.
34. Там само. – С. 55-56.
35. Там само. – С. 59, 62, 64, 65.
36. Там само. – С. 70-72.
37. Там само. – С. 65-66, 69.
38. Там само. – С. 4.
39. Там само. – С. 65.
40. Там само. – С. 73-76.
41. Право власності в споживчій кооперації України / В. І. Семчик, Ю. С. Шемшученко, С. Г. Бабенко, О. О. Погрібний ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 1996. – С. 25-86; Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форми економічної самодопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В. В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – С. 79-80.
42. Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці / С. Г. Бабенко. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 24.

43. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 248-249.
44. Тычинин С. В. Гражданско-правовое регулирование потребительской кооперации в России: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Тычинин. – СПб., 2004. – С. 34-35.
45. Бородаєвський С. Принципи кооперативного законодавства : відбиток з записок УГА в Ч.С.Р. / С. Бородаєвський. – Подєбради, 1926. – С. 2.
46. Теория кооперации : учеб. для кооп. вузов / [А. П. Макаренко, А. И. Крашенинников, А. В. Кизилевич и др.]. – М. : Экономика, 1982. – С. 70.
47. Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 299-300.
48. Торгашев Б. Кооперативное движение в России / Б. Торгашев // Вестник кооперации. – 1909. – Книга первая. Отдел II. – С. 4-5.
49. Чаянов А. Краткий курс кооперации / А. Чаянов. – [4-е изд.]. – М. : Центр. тов-во «Кооп. изд-во», 1925. – С. 22.
50. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 171.
51. Фомицький В. Еволюція кооперативних принципів та практики за часи військового та революційного періоду / В. Фомицький // Бюлетень Київського союзу кооперативних установ губсоюзу б. «Дніпросоюзу». – 1921. – 7 листопада. – № 15. – С. 6.
52. Зак Л. До питання про псевдокооперативи / Л. Зак // Українська кооперація. – 1918. – Листопад-грудень. – Кн. 5-6. – С. 28-29.
53. Исмаилов Ш. М. Теоретические проблемы правового регулирования сельскохозяйственной кооперации / Ш. М. Исмаилов. – Душанбе : Дониш, 1990. – С. 54.
54. Там само.
55. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – С. 282.
56. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 7.
57. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – С. 348.
58. Семчик В. И. Кооперация и право / В. И. Семчик ; отв. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 7.
59. Теоретик кооперації Л. С. Зак головні принципи кооперації звів до п'яти категорій, які виразно віддзеркалюють автономність як сутнісну рису кооперативних організацій: 1) самодопомога; 2) самовідповідальність; 3) самоуправління; 4) самостійність; 5) саморевізія. (Зак Л. С. Основные начала теории кредита и кредитной кооперации / Л. С. Зак. – Пг. : Изд. кооп. союз «Кооперация», 1919. – С. 134.)
60. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 61.
61. Актуальні проблеми методології приватного права / [О. В. Безух, Г. М. Волянська, М. К. Галянтич та ін.] ; за заг. ред. О. Д. Крупчана. – К. : НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2005. – С. 39.
62. Державне регулювання економіки : навч. посіб / [С. М. Чистов, А. Є. Никифоров, Т. Ф. Куценко та ін.]. – [Вид. 2-ге, доопр. і доп.]. – К. : КНЕУ, 2005. – С. 5-6.

63. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – С. 382.
64. Крупчан О. Д. Методологічні підходи до проблеми взаємозв'язку приватного та публічного права / О. Д. Крупчан // Методологія приватного права: зб. наук. праць за матеріалами наук.-теор. конф., Київ, 30 травня 2003 р. / О. Д. Крупчан (ред.). – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 13.
65. Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 23.
66. Крупчан О. Д. Методологічні підходи до проблеми взаємозв'язку приватного та публічного права / О. Д. Крупчан // Методологія приватного права: зб. наук. праць за матеріалами наук.-теор. конф., Київ, 30 травня 2003 р. / О. Д. Крупчан (ред.). – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 14.
67. Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 25.
68. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 37.
69. Там само.
70. Там само. – С. 38.
71. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 111.
72. Автори єдиного в сучасній Україні підручника з кооперативного права обстоюють думку, що останнє є комплексною галуззю права. (Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 5.) Ш. М. Ісмаілов зайняв більш поміркована позицію, пропонуючи вважати кооперативне право самостійною комплексною галуззю законодавства, що є формою комплексного міжгалузевого інституту права. (Исмаилов Ш. М. Теоретические проблемы правового регулирования сельскохозяйственной кооперации / Ш. М. Исмаилов. – Душанбе : Дониш, 1990. – С. 53-55.) Російські правники сьогодні також не розглядають кооперативне право як самостійну галузь права. (Ромашкова И. И. Кооперативное право : учеб. пособие / И. И. Ромашкова. – Саратов : Ай Пи Эр Медиа, 2009. – С. 6.)
73. Шемшученко Ю. С. Правові засади розвитку кооперативного руху в Україні / Ю. С. Шемшученко // Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України XXI ст. : зб. наук. праць учасників міжнар. наук.-практ. конф. / Адміністрація Президента України, НАН України, Укоопспілка ; В. М. Геєць (ред.). – К. : Укоопосвіта, 2001. – С. 23-24.
74. Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 34.
75. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – С. 283.
76. Марксисти-правники в 1920-ті рр. утверджували протилежний «буржуазному» підхід до розуміння об'єктивного та суб'єктивного аспектів права, розглядаючи їх співвідношення під кутом зору первинності-вторинності у світлі принципу «буття визначає свідомість». За такого підходу первинними і, таким чином, об'єктивними вважалися реальні правовідносини, а «законодавчі норми» – від них похідними й суб'єктивними (свідомо створеними певними

людьми). (Либерман С. М. К вопросу о субъективном и объективном праве / С. М. Либерман // Советское право. – 1928. – № 6. – С. 78-79.)
77. Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 104.
78. Парфирьев Д. Н. Гражданско-правовой статус и организационно-правовая форма потребительского кооператива: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Д. Н. Парфирьев. – Казань, 2006. – С. 13-18.
79. Там само. – С. 20, 28-29, 175.
80. Тюкавкин-Плотников А. А. Правовое положение производственного кооператива как субъекта предпринимательской деятельности: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. А. Тюкавкин-Плотников. – Иркутск, 2003. – С. 11-12.
81. Там само. – С. 12.
82. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 105-107.
83. Исмаилов Ш. М. Теоретические проблемы правового регулирования сельскохозяйственной кооперации / Ш. М. Исмаилов. – Душанбе : Дониш, 1990. – С. 66.
84. Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 36.
85. Право власності в споживчій кооперації України / В. І. Семчик, Ю. С. Шемшученко, С. Г. Бабенко, О. О. Погрібний ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 1996. – С. 13.
86. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 52.
87. Макферсон Яан. Принципы кооперации XXI века / Яан Макферсон ; пер. с англ. – Белгород : Белгород. ун-т потреб. кооперации, 1998. – С. 77-78.
88. Петришин О. Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин / О. Петришин // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4 (47). – С. 3.
89. Понтович Э. Э. Понятие и значение закона в советском государстве / Э. Э. Понтович // Советское строительство. – 1928. – Июль. – № 7. – С. 47.
90. Там само.
91. Там само. – С. 43-46.
92. Там само. – С. 43.
93. Там само. – С. 47-53.
94. Під соціальною сутністю явищ у теорії права розуміють їх здатність слугувати засобом задоволення потреб суб'єктів суспільства. (Рабінович П. Соціальна сутність прав людини: у світлі потребового підходу / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1 (40). – С. 1.)
95. Ладиченко В. Механізм самообмеження державної влади / В. Ладиченко // Юридична Україна. – 2007. – № 5. – С. 4-8.
96. Слід зауважити, що проблема налагодження ефективної та взаємовигідної взаємодії інституцій громадянського суспільства і держави не зводиться до співвідношення їх силових потенціалів. Механізм цієї взаємодії є доволі складним, на що звертають увагу зарубіжні й вітчизняні дослідники, вказуючи на небезпеки, які чатують на демократію в разі надмірного тиску громадянського суспільства на державу, протиставлення їх інтересів, засилля корпоративізму тощо. (Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на станов-

лення і розвиток демократичного політичного режиму / О. Скрипнюк // Право України. – 2001. – № 5. – С. 12-17.)
97. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – С. 276.
98. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – К. : Логос, 1999. – С. 207.
99. Бородаєвський С. Принципи кооперативного законодавства : відбиток з записок УГА в Ч.С.Р. / С. Бородаєвський. – Подєбради, 1926. – С. 1.
100. Тычинин С. В. Гражданско-правовое регулирование потребительской кооперации в России: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Тычинин. – СПб., 2004. – С. 52.
101. Зак Л. С. Основные начала теории кредита и кредитной кооперации / Л. С. Зак. – Пг. : Изд. кооп. союз «Кооперация», 1919. – С. 240.
102. Колоножников Г. Основные типы иностранного кооперативного законодательства / Г. Колоножников // Право и жизнь. – 1923. – Кн. 1. – С. 17-32.
103. Анциферов А. Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции / А. Н. Анциферов. – Репр. изд. – Воронеж : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1907. – С. 498.
104. Макаренко А. П. Теория и история кооперативного движения : учеб. пособие / А. П. Макаренко. – М. : ИВЦ «Маркетинг», 2000. – С. 103.
105. Там само.
106. Аліман М. В. Формування кооперативного законодавства: минуле і сучасність / М. В. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 2004. – 17 грудня. – С. 15-16.
107. Аліман М. В. Законодавчій базі споживчої кооперації України – 100 років / М. В. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 1997. – 15 травня. – С. 8.
108. Поволоцкий Л. И. Кооперативное законодательство / Л. И. Поволоцкий. – [3-е изд.]. – М. : Издание Центросоюза, 1926. – С. 13.
109. Там само. – С. 16-17.
110. Хейсин М. Война и кооперация / М. Хейсин // Вестник кооперации. – 1914. – Август-сентябрь. – № 6-7. – С. 61.
111. Аліман М. В. Формування кооперативного законодавства: минуле і сучасність / М. В. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 2004. – 17 грудня. – С. 18; Поволоцкий Л. И. Кооперативное законодательство / Л. И. Поволоцкий. – [3-е изд.]. – М. : Издание Центросоюза, 1926. – С. 18.
112. Положение о кооперативных товариществах и их союзах : постановление Временного Правительства от 20 марта 1917 г. // СУиРП. – Отд. I. – 1917. – 31 марта. – № 72. – Ст. 414. – С. 613-625.
113. Аліман М. В. Формування кооперативного законодавства: минуле і сучасність / М. В. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 2004. – 17 грудня. – С. 20.
114. Семчик В. І. Споживча кооперація під захистом закону / В. І. Семчик // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія екон., вип. 21. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2006. – С. 17.
115. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – К. : Логос, 1999. – С. 20.
116. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти / В. М. Селіванов ; О. Д. Святоцький (наук. ред.). – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 14.

117. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / [В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та ін.]. – К. : Логос, 1997. – 124 с.; Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії / [І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко та ін.] ; І. О. Кресіна (ред.). – К. : Логос, 2007. – 314 с.; Тимченко С. М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 2001. – 232 с.; Кириченко С. О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. О. Кириченко. – Київ, 2001. – 266 с.; Новіков М. М. Об'єднання громадян у механізмі взаємодії держави і громадянського суспільства: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. М. Новіков. – Х., 2002. – 221 с.
118. Пасько Я. І. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення: дис… канд. філос. наук: 09.00.03 / Я. І. Пасько. – К., 1998. – С. 95-122.
119. Мацюк Л. Громадянське суспільство – соціальна основа держави, влади і демократії / Л. Мацюк // Українське право. – 1995. – № 1 (2). – С. 30.
120. Одинцова А. В. Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее / А. В. Одинцова // Социально-политические науки. – 1991. – № 12. – С. 42.
121. Болотова Е. Ю. Потребительская кооперация в России в конце XIX – начале XX вв. (Опыт общественного регулирования): дис. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / Е. Ю. Болотова. – М., 2003. – С. 17.
122. Там само. – С. 22.
123. Петришин О. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави / О. Петришин // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2-3 (33-34). – С. 149.
124. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підруч. / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – С. 82-83.
125. Володин А. Г. Гражданское общество и модернизация в России. Истоки и современная проблематика / А. Г. Володин // Полис. – 2000. – № 3. – С. 104.
126. Пажитнов К. Международная статистика потребительных обществ / К. Пажитнов // Вестник кооперации. – 1914. – Август-сентябрь. – № 6-7. – С. 123.
127. Макаренко А. П. Теория и история кооперативного движения : учеб. пособие / А. П. Макаренко. – М. : ИВЦ «Маркетинг», 2000. – С. 162-163.
128. Там само. – С. 163-164.
129. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 418, 422.
130. Там само. – С. 427.
131. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підруч. / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – С. 354.
132. Чаянов А. Кооперация и политика / А. Чаянов // Кооперативная жизнь. – 1918. – Ноябрь-декабрь. – № 8-9. – С. 9-10.
133. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 428; Пожарский П. Кооперация и политика / П. Пожарский // Кооперативная мысль. – 1918. – Январь, февраль и март. – № 1-2-3. – С. 1-6.

134. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 94-95.
135. Там само. – С. 427-428, 431.
136. Там само. – С. 432-433.
137. Володин А. Г. Гражданское общество и модернизация в России. Истоки и современная проблематика / А. Г. Володин // Полис. – 2000. – № 3. – С. 109.
138. Кропоткин П. А. Этика : избр. труды / П. А. Кропоткин ; [общ. ред., сост. и предисл. Ю. В. Гридчина]. – М. : Политиздат, 1991. – С. 386.
139. Болотова Е. Ю. Потребительская кооперация в России в конце XIX – начале XX вв. (Опыт общественного регулирования): дис. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / Е. Ю. Болотова. – М., 2003. – С. 4.
140. Там само. – С. 11.
141. Чаянов А. Кооперация и политика / А. Чаянов // Кооперативная жизнь. – 1918. – Ноябрь-декабрь. – № 8-9. – С. 5.
142. Там само.
143. Філіппов К. В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-і роки XX століття: дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / К. В. Філіппов. – Х., 1998. – С. 133.
144. Володин А. Г. Гражданское общество и модернизация в России. Истоки и современная проблематика / А. Г. Володин // Полис. – 2000. – № 3. – С. 105.
145. Ігнатієнко В. Розвиток української кооперативної преси / В. Ігнатієнко // Кооперативна зоря. – 1918. – 31 серпня. – № 9-12. – С. 20-23; Машута И. П. Культурно-просветительная деятельность кооперативов / И. П. Машута // Кооперативный путь. – 1918. – 1 июня. – № 9-10. – С. 1-3; Пожарський П. Кооперативна освіта на Україні / П. Пожарський // Українська кооперація. – 1919. – Лютий. – Кн. 2. – С. 59; Аліман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX ст. – 1930 рр.) / М. Аліман // Споживча кооперація України. Іст. та соц.-екон. аспекти : зб. наук. статей / [С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Апопій та ін.]. – К. : Ред. газ. «Вісті ЦСССТУ», 1996. – С. 81-82; Гагиева А. К. Исторический опыт и проблемы образовательной деятельности потребительской кооперации России в 20-90-е годы XX века: дис. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / А. К. Гагиева. – Саратов, 2005. – С. 312; Туманова Л. В. Культурно-просветительная деятельность кооперации на селе в период НЭПа (на материалах Нижнего Поволжья): дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Л. В. Туманова. – Саратов, 2004. – С. 123.
146. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 324.
147. Там само. – С. 297.
148. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – С. 30-31.
149. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 324.
150. Ерасов Б. С. Социальная культурология : [пособие для студ. высш. учеб. зав.] / Б. С. Ерасов . – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 135.
151. Гелей С. Д. Кооперація і національне відродження української державності / С. Д. Гелей // Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України XXI ст. : зб. наук. праць учасників міжнар. наук.-практ.

конф. / Адміністрація Президента України, НАН України, Укоопспілка ; В. М. Геєць (ред.). – К. : Укоопосвіта, 2001. – С. 81.
152. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 147.
153. Володин А. Г. Гражданское общество и модернизация в России. Истоки и современная проблематика / А. Г. Володин // Полис. – 2000. – № 3. – С. 110.
154. Тимченко С. М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 2001. – С. 32.
155. Можливість відновлення процесу розвитку інститутів громадянського суспільства в умовах диктатури пролетаріату може викликати сумніви. Проте слід ураховувати, що громадянське суспільство і демократичний режим організації та управління цим суспільством не обов'язково передбачають одне одного. Показовим у цьому сенсі, на думку В. М. Селіванова, є той факт, що основні принципи громадянського суспільства були вперше практично втілені у Британії ще у XVII ст., коли там була відсутня розвинута форма демократії. (Селіванов В. М. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти / В. М. Селіванов ; О. Д. Святоцький (наук. ред.). – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 220.)
156. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / [В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та ін.]. – К. : Логос, 1997. – С. 42.
157. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – С. 50.
158. Алексеев Н. Н. Общая теория государства : курс лекций, читанных на Р. Ю. Ф. в Праге в 1924/25 уч. году / Н. Н. Алексеев. – Прага, 1925. – Вып. 2. – С. 352.
159. Каганович Л. Двенадцать лет строительства советского государства и борьба с оппортунизмом / Л. Каганович // Советское государство и революция права. – 1930. – Январь. – № 1. – С. 9.
160. Игнатьев В. Массы и законодательство / В. Игнатьев // Советское строительство. – 1929. – Апрель. – № 4. – С. 27.
161. Бердяев Н. А. Философия свободы. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев ; [вступ. ст. А. В. Гулыги]. – М. : ЗАО «Сварог и К», 1997. – С. 370.
162. Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.): дис. … докт. іст. наук : 07.00.01 / В. М. Половець. – К., 1997. – С. 110.
163. Туган-Барановський М. Остання мета кооперації / М. Туган-Барановський // Українська кооперація. – 1918. – Липень. – Кн. 1. – С. 3.
164. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підруч. / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – С. 206-207.
165. Макаренко А. П. Теория и история кооперативного движения : учеб. пособие / А. П. Макаренко. – [2-е изд.]. – М. : ИВЦ «Маркетинг», 2002. – С.117-119.
166. Лихолат Є. Кооперативна думка в Україні до 1917 р / Є. Лихолат // Споживча кооперація України. Іст. та соц.-екон. аспекти : зб. наук. статей / [С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Апопій та ін.]. – К. : Ред. газ. «Вісті ЦССТУ», 1996. – С. 36.
167. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 42.
168. Гелей С. Д. Кооперація і національне відродження української державності / С. Д. Гелей // Національний кооперативний рух та структурні зміни в еконо-

міці України XXI ст. : зб. наук. праць учасників міжнар. наук.-практ. конф. / Адміністрація Президента України, НАН України, Укоопспілка ; В. М. Геєць (ред.). – К. : Укоопосвіта, 2001. – С. 73.

169. Мацієвич К. Кооперація і національне відродження / К. Мацієвич // Українська кооперація. – 1918. – Липень. – Кн. 1. – С. 16.
170. У роки української революції поряд з посадами в уряді та наукових установах він деякий час обіймав також посаду декана юридичного факультету Київського державного університету. (М. І. Туган-Барановський (Некролог) // Бюлетень українського народнього кооперативного банку. – 1919. – Лютий. – № 2. – С. 6.)
171. М. І. Туган-Барановський (Некролог) // Закон і право. – 1919. – 30 січня. – Число 2-е. – С. 123-124.
172. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 44.
173. Там само. – С. 159.
174. Там само. – С. 436.
175. Туган-Барановський М. Кооперація в сучасну світову епоху / М. Туган-Барановський // Українська кооперація. – 1919. – Лютий. – Кн. 2. – С. 1.
176. Туган-Барановський М. Остання мета кооперації / М. Туган-Барановський // Українська кооперація. – 1918. – Липень. – Кн. 1. – С. 5.
177. Туган-Барановський М. Остання мета кооперації / М. Туган-Барановський // Українська кооперація. – 1918. – Липень. – Кн. 1. – С. 6.
178. Там само.
179. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 449.
180. Там само. – С. 439.
181. Туган-Барановський М. Остання мета кооперації / М. Туган-Барановський // Українська кооперація. – 1918. – Липень. – Кн. 1. – С. 6; Туган-Барановский М. О кооперативном идеале / М. Туган-Барановский // Вестник кооперативных союзов. – 1918. – Вып. 1. – С. 9.
182. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 441.
183. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. – С. 7, 11.
184. Там само. – С. 15.
185. Тотоміанц В. Небезпека зматеріялізования кооперативного руху / В. Тотоміанц // Кооперативна республіка. – 1937. – Грудень. – С. 351.
186. Ленін В.І. Проект резолюції про кооперативи російської соціал-демократичної делегації Копенгагенського конгресу / В. І. Ленін // Повн. зібр. творів. – Т. 19. – К.: Політвидав України, 1971. – С. 295.
187. Проблема не була вигаданою, адже у 1918 р. провідний український теоретик кооперації М. І. Туган-Барановський писав, що в межах соціалістичного суспільства будуть сполучені господарські організації двох цілком різних типів – «організація державна, збудована на примусовому принципі, і кооперативна організація, збудована на вільній умові», і подальший суспільний прогрес буде полягати в мирній боротьбі цих двох принципів з поступовим витісненням

примусової організації вільною договірною. (Туган-Барановський М. Остання мета кооперації / М. Туган-Барановський // Українська кооперація. – 1918. – Липень. – Кн. 1. – С. 14.)
188. Советское право и кооперация // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 207-208.
189. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 7-8.
190. Там само. – С. 10.
191. Там само. – С. 11.
192. Семенова А. Рец. на кн. : Штандель Е. Н. Курс советского кооперативного права. Харьков, 1924 г. / А. Семенова // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 декабря. – № 24. – С. 851.
193. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 257-258.
194. Теория кооперации : учеб. для кооп. вузов / [А. П. Макаренко, А. И. Крашенинников, А. В. Кизилевич и др.]. – М. : Экономика, 1982. – С. 24-26.
195. Васильев Г. Г. Основы формирования социально-экономического партнерства государства и потребительской кооперации по развитию инфраструктуры агропромышленного комплекса: дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Г. Г. Васильев. – Чебоксары, 2005. – С. 13-17.
196. Там само. – С. 19, 28.
197. Там само. – С. 20.
198. Задорожний Г. В. Соціальне партнерство – реальний шлях до відкритого суспільства / Г. В. Задорожний, О. В. Коврига, В. В. Смоловик. – Х. : ХІБМ, 2000. – С. 52-53.
199. Задорожный Г. В. Культурно-исторический смысл и практическое значение социального партнерства для Украины / Г. В. Задорожный, О. В. Коврига, В. В. Смоловик // Социальная экономика. – 2001. – № 1. – С. 63-64.
200. Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 233.
201. Шипилова Ю. Г. Научное обоснование государственной кооперативной политики как фактор построения социально ориентированной экономики: дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Ю. Г. Шипилова. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 150.
202. Производительные силы и право (В Украинском юридическом обществе) // Вестник советской юстиции. – 1925. – 1 февраля. – № 3. – С. 130.
203. Разумовский И. Социология и право / И. Разумовский. – М. : Социалистическая академия, 1924. – С. 17-18.
204. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; пер. с англ. ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова. – М. : Политиздат, 1992. – С. 284.
205. Бранденбургский Я. Советское законодательство на грани второго десятилетия диктатуры пролетариата / Я. Бранденбургский // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 7 ноября. – № 43. – С. 1336.
206. Ширвиндт Е. Задачи советской юстиции в связи с новой экономической политикой / Е. Ширвиндт // Вестник советской юстиции. – 1922. – 1 января. – № 1. – С. 2-7.
207. Термін «революційна законність» на початку 1919 р. ввів у обіг М. І. Бухарін, проте на той час, як слушно зазначає І. Б. Усенко, «це була ще гола ідея, не

підкріплена відповідними еволюційними процесами у реальному житті». (Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І. Б. Усенко ; О.Н. Ярмиш (відп. ред.). – Х., 1995. – С. 12.) Точкою відліку нового курсу дослідники вважають грудень 1921 р., коли в резолюції XI Всеросійської конференції РКП(б) (19-22 грудня 1921 р.) «Чергові завдання партії у зв'язку з відбудовою господарства» було проголошено «впровадження в усіх галузях життя суворих начал революційної законності». (Там само. – С. 12-13.)

208. Ширвиндт Е. Итоги съездов / Е. Ширвиндт // Вестник советской юстиции. – 1922. – 1 марта. – № 2. – С. 2-4; 1-й Всеукраинский съезд деятелей юстиции // Вестник советской юстиции. – 1922. – 1 марта. – № 2. – С. 46-65; IV Всероссийский съезд деятелей советской юстиции // Вестник советской юстиции. – 1922. – 1 марта. – № 2. – С. 65-69.
209. Вопросы революционной законности и революционной целесообразности (В Одесском отделении УЮРО) // Вестник советской юстиции. – 1926. – 15 октября. – № 20. – С. 809-811.
210. Антонов-Саратовский В. О революционной законности / В. Антонов-Саратовский // Революционная законность. – 1926. – 30 января. – № 1-2. – С. 3.
211. Вышинский А. Революционная законность на нынешнем этапе социалистического строительства / А. Вышинский // Советское строительство. – 1932. – Август. – № 8. – С. 3-4.
212. Трайнин А. О революционной законности / А. Трайнин // Право и жизнь. – 1922. – Кн. 1. – С. 6.
213. Тоцкий Н. Право и революция / Н. Тоцкий // Право и жизнь. – 1922. – Кн. 1. – С. 10.
214. Альбов В. Революційна законність / В. Альбов // Сільський господарь. – 1925. – Грудень. – № 23-24. – С. 95-96; Контрольні цифри й революційна законність // Кооперативне будівництво. – 1928. – Листопад. – № 22. – С. 3.
215. Антонов-Саратовский В. О революционной законности / В. Антонов-Саратовский // Революционная законность. – 1926. – 30 января. – № 1-2. – С. 3.
216. Резунов М. Советский закон на новом этапе нэпа / М. Резунов // Советское государство и революция права. – 1930. – Апрель. – № 4. – С. 33-36; Вікторов А. Перший Всесоюзний з'їзд марксистів-державників / А. Вікторов // Революційне право. – 1931. – 1 березня. – № 1. – С. 14.
217. Ахматов Л. Революційна законність на новому етапі / Л. Ахматов // Революційне право. – 1931. – 1 березня. – № 1. – С. 1.
218. Янський С. 3-й Всеукраїнський з'їзд робітників юстиції / С. Янський // Червоне право. – 1926. – 7-22 травня. – № 6-7. – С. 239.
219. Фомицький В. Підсумки та перспективи / В. Фомицький // Бюлетень Київської філії Вукопспілки. – 1922. – 15 червня. – № 1. – С. 3.
220. Батюк І. Три роки / І. Батюк // Сільський господарь. – 1925. – Березень. – № 5-6. – С. 9.
221. Генкин А. Партия и кооперация / А. Генкин // Кооперативне будівництво. – 1927. – 1 грудня. – № 23. – С. 3.
222. Лившиц И. А. Кооперация в капиталистических странах и в СССР с начала ее возникновения / И. А. Лившиц // Кооперативне будівництво. – 1927. – 1 листопада. – № 21. – С. 34-45.

223. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1087. – Арк. 36 зв.
224. Там само. – Арк. 37.
225. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство : избр. тр. / А. В. Чаянов ; [редкол.: А. А. Никонов (отв. ред.) и др.]. – М. : Экономика, 1989. – С. 15.
226. Чаянов А. Краткий курс кооперации / А. Чаянов. – [4-е изд.]. – М. : Центр. тов-во «Кооп. изд-во», 1925. – С. 3, 77.
227. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство : избр. тр. / А. В. Чаянов ; [редкол.: А. А. Никонов (отв. ред.) и др.]. – М. : Экономика, 1989. – С. 437.
228. Чаянов А. Краткий курс кооперации / А. Чаянов. – [4-е изд.]. – М. : Центр. тов-во «Кооп. изд-во», 1925. – С. 8-9.
229. Голець В. В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) / В. В. Голець. – Чернігів : Просвіта, 2006. – С. 181.
230. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. : стеногр. отчет. – М. : Госполитиздат, 1963. – С. 409.
231. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 849. – Арк. 12.
232. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 9.
233. Панарин А. А. Социально-экономическая трансформация отечественной кооперации в 1921-1929 гг. (на материалах Дона и Северного Кавказа): дис. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / А. А. Панарин. – Армавир, 2004. – С. 120.
234. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – С. 311; Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – С. 5, 142.
235. Исмаилов Ш. М. Теоретические проблемы правового регулирования сельскохозяйственной кооперации / Ш. М. Исмаилов. – Душанбе : Дониш, 1990. – С. 27; Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – С. 171, 175.
236. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – С. 159.
237. Там само. – С. 144.
238. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 46. – Арк. 151-152.
239. Про кооперацію: Резолюція XIV конф. РКП(б) // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1970 / [пер. з 8-го рос. вид. ; за заг. ред. П. М. Федосеєва і К. У. Черненка]. – Т. 3. – К. : Політвидав України, 1979. – С. 185.
240. Панарин А. А. Социально-экономическая трансформация отечественной кооперации в 1921-1929 гг. (на материалах Дона и Северного Кавказа): дис. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / А. А. Панарин. – Армавир, 2004. – С. 134.
241. Дулін Н. Кооперація в постановах 15 з'їзду партії і найближчі завдання / Н. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1928. – 30 березня. – № 6. – С. 11.
242. О коллективных хозяйствах : постановление ЦИК и СНК от 16 марта 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. I. – № 15. – Ст. 161. – С. 337-343.
243. О мерах по организационно-хозяйственному укреплению существующих коллективных хозяйств и дальнейшему развитию коллективизации хозяйств : постановление ВУЦИК и СНК от 21 сентября 1927 г. // СУиР РКПУ. – 1927. – Отд. I. – № 55. – Ст. 224. – С. 1055-1061.

244. Резолюции I Всесоюзной конференции аграрников-марксистов // На аграрном фронте. – 1930. – № 1. – С. 119.
245. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 10.
246. Там само. – С. 10-11.
247. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 1.
248. Магеровский Д. Советское право и методы его изучения / Д. Магеровский // Советское право. – 1922. – № 1. – С. 24.
249. Панферов А. Ленинизм и право / А. Панферов // Право и суд. – 1924. – № 2. – С. 23.
250. Мазуренко Ю. Система права переходного периода. Опыт систематики / Ю. Мазуренко. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 5.
251. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) / [І. Б. Усенко, О. М. Мироненко, В. А. Чехович та ін.] ; О. М. Мироненко (ред.), І. Б. Усенко (ред.). – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – С. 25.
252. Каганович Л. Двенадцать лет строительства советского государства и борьба с оппортунизмом / Л. Каганович // Советское государство и революция права. – 1930. – Январь. – № 1. – С. 9; Вікторов А. Перший Всесоюзний з'їзд марксистів-державників / А. Вікторов // Революційне право. – 1931. – 1 березня. – № 1. – С. 11-12.
253. Є. Б. Пашуканіс публічно звинуватив П. І. Стучку у «спотворенні класової лінії». У відповідь останній написав «покаянну» статтю «Мій шлях і мої помилки», розпочавши з іронії над хвилею самокритики, що здійнялася в науці, після чого виклав історію свого шляху в юридичній науці. Помилкою на ньому, як випливає зі змісту публікації, авторитетний учений вважав запізнення з критикою поглядів Є. Б. Пашуканіса, в чому, головним чином, і «виправдовувався». (Стучка П. Мой путь и мои ошибки / П. Стучка // Советское государство и революция права. – 1931. – Май-июнь. – № 5-6. – С. 67, 70-71.)
254. До питання про становище на правовому фронті // Червоне право. – 1930. – 7-22 грудня. – № 23-24. – С. 971-975.
255. П. И. Стучка (Некролог) // Советское государство. – 1932. – Январь. – № 1. – С. 5.
256. Стучка П. Мой путь и мои ошибки / П. Стучка // Советское государство и революция права. – 1931. – № 5-6. – С. 70.
257. Стучка П. Революционная роль права и государства. Общее учение о праве / П. Стучка. – [3-е изд.]. – М. : Изд-во Коммунистической Академии, 1924. – С. 5.
258. Теоретик радянського права з'ясовував «правильне» взаємовідношення трьох форм буття права «в марксистсько-матеріалістичному розумінні», тоді як його сучасники – філософи права І. Ільїн, М. Алексєєв, Г. Нанейшвілі виокремлювали ті ж «іпостасі» правової реальності, але з позицій феноменологічного методу. (Максимов С. Структура правової реальності: феноменологічний аналіз / С. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 29. – С. 126.)
259. Стучка П. Классовое государство и гражданское право / П. Стучка ; Социалистическая академия. Секция права и государства. – М., 1924. – С. 7-8, 74.
260. Рубинштейн А. С. Рец. на кн. : Стучка П. Классовое государство и гражданское право. Москва, 1924 г. / А. Рубинштейн // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 октября. – № 20. – С. 690.

261. Семенова А. Рец. на кн. : Стучка П. Революционная роль права и государства. Общее учение о праве и государстве. 1. Общее учение о праве. Москва, 1922 г. / А. Семенова // Вестник советской юстиции. – 1922. – Март-апрель. – № 3-4. – С. 130-131.
262. Вольфсон Ф. И. Рец. на кн. : Стучка П. И. Курс советского гражданского права. Введение в теорию гражданского права / Ф. И. Вольфсон // Советское право. – 1928. – № 4. – С. 105-107.
263. Стучка П. Заметки о классовой теории права / П. Стучка // Советское право. – 1930. – № 3. – С. 10.
264. Штейн В. А. Предмет и метод в истории права / В. А. Штейн // Революция права. – 1929. – № 5. – С. 42.
265. В Харьковском институте народного хозяйства. Объединенное заседание научно-исследовательских кафедр «Проблемы современного права» и «Мирового хозяйства» при ХИНХ, посвященное 10-летию Октябрьской революции // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1-15 ноября. – № 21-22. – С. 749.
266. Рух юридичних понять (категорій), як слушно зазначає В. М. Селіванов, це, по суті, відтворення в теоретичній формі дійсного руху реальних державно-владних і юридичних явищ у всій суперечності, що зумовлює переривчастий характер цього руху, різні його переходи. (Селіванов В. Поняття і категорії в процесі історичного розвитку юридичної науки / В. Селіванов // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 4 (43). – С. 7.) Поділяючи діалектичне бачення зв'язку юридичного мислення і дійсності, зазначимо, що негативізм стосовно юридичних понять як інструменту юридичного мислення, який виявляв Ф. Корнілов, є симптоматичним явищем для радянського суспільства 1920-х рр. Цей негативізм цілком органічно вписується в загальну картину реальних перетворень державно-правової дійсності, що були спрямовані на переривання дореволюційної правової традиції.
267. Корнилов Ф. К вопросу о постановке проблемы права / Ф. Корнилов // Право и суд. – 1924. – № 2. – С. 27.
268. Пашуканис Е. Общая теория права и марксизм (Опыт критики основных юридических понятий) / Е. Пашуканис ; Социалистическая академия. Секция права и государства. – М., 1924. – С. 6-7.
269. Там само. – С. 7-8.
270. Там само. – С. 42.
271. Там само. – С. 43.
272. Там само. – С. 44.
273. Там само. – С. 43.
274. Там само. – С. 41.
275. Подволоцкий И. Марксисткая теория права. Очерк / И. Подволоцкий ; предисл. Н. Бухарина. – М.-П. : Госиздат, 1923. – С. 156.
276. У той чи інший спосіб модифіковане нормативістське праворозуміння (з погляду критиків з того ж табору ортодоксальних марксистів) у 1920-ті рр. демонстрували чимало відомих радянських учених, з-поміж яких Д. Магеровський, І. Войтинський, А. Попов, С. Котляревський, Н. Палієнко та інші. На їх тлі І. Подволоцький сприймався як учень-початківець, який недостатньою мірою оволодів діалектичним методом, унаслідок чого правову форму різко від-

межовував від економічного змісту. (Стальгевич А. Пути развития советской правовой мысли / А. Стальгевич // Революция права. – 1928. – № 4. – С. 46-51; – № 5. – С. 32; Берцинский С. Рец. на кн. : Подволоцкий И. Марксистская теория права. М.-П. Госиздат. 1923 г. / С. Берцинский // Советское право. – 1924. – № 1. – С. 129-130.) Під таким кутом зору його брошура й не заслуговувала б на увагу, якби такий авторитет, як М. В. Криленко, не написав у рецензії в журналі «Щотижневик радянської юстиції», що І. Подволоцький не лише «вдало виклав марксистський погляд» (слова М. І. Бухаріна з передмови до брошури), але «є єдиним зараз теоретиком, який виклав цей погляд єдино правильно», а відтак «кожен, хто претендує на розуміння права з точки зору марксизму, зобов'язаний цю брошуру прочитати, а ще краще найуважнішим чином її вивчити». (Крыленко Н. Рец. на кн. : Подволоцкий И. Марксистская теория права. М.-П. Госиздат. 1923 г. / Н. Крыленко // Еженедельник советской юстиции. – 1923. – 17 ноября. – № 45. – С. 1049-1050.)

277. Подволоцкий И. Марксисткая теория права. Очерк / И. Подволоцкий ; предисл. Н. Бухарина. – М.-П. : Госиздат, 1923. – С. 173.
278. Там само. – С. 138.
279. Рейснер М. Право и революция / М. Рейснер. – [2-е изд.]. – Пг., 1917. – С. 17, 19, 20.
280. Рейснер М. Что такое советская власть? / М. Рейснер. – Одесса : Всеукр. издво, Одесское Губ. Отд., 1919. – 31 с.; Рейснер М. А. Государство буржуазии и РСФСР / М. А. Рейснер. – М.-П. : Госиздат, 1923. – 416 с.; Рейснер М. Право. Наше право. Чужое право. Общее право / М. Рейснер. – Л. : Госиздат, 1925. – 275 с.
281. М. А. Рейснер був найвідомішим, але не єдиним прибічником ідей психологічної школи права. Ці ідеї, нерідко поєднані з положеннями теорії З. Фрейда, здобували визнання багатьох інших радянських правників. (Стальгевич А. Пути развития советской правовой мысли / А. Стальгевич // Революция права. – 1928. – № 4. – Июль-август. – С. 39-41.)
282. Рейснер М. Право. Наше право. Чужое право. Общее право / М. Рейснер. – Л. : Госиздат, 1925. – С. 20.
283. Стальгевич А. Пути развития советской правовой мысли / А. Стальгевич // Революция права. – 1928. – № 4. – С. 37.
284. Фиолетов Н. Понятие социалистического правосознания в советском праве / Н. Фиолетов // Право и суд. – 1925. – № 1. – С. 13.
285. Рейснер М. Право. Наше право. Чужое право. Общее право / М. Рейснер. – Л. : Госиздат, 1925. – С. 245.
286. Там само. – С. 198.
287. Там само. – С. 244.
288. Стучка П. Классовое государство и гражданское право / П. Стучка ; Социалистическая академия. Секция права и государства. – М., 1924. – С. 77.
289. Янський С. 3-й Всеукраїнський з'їзд робітників юстиції / С. Янський // Червоне право. – 1926. – 7-22 травня. – № 6-7. – С. 237-243.
290. Скрыпник Н. Октябрьская революция и революция права / Н. Скрыпник // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 ноября. – № 22. – С. 734.
291. Гойхбарг А. Г. Хозяйственное право РСФСР. Том 1. Гражданский кодекс / А. Г. Гойхбарг. – М.-П. : Госиздат, 1923. – С. 3.

292. Канторович Я. А. Основные идеи гражданского права / Я. А. Канторович ; предисл. А. Малицкого. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1928. – С. 5.
293. Там само. – С. 6.
294. Стучка П. Три этапа советского права / П. Стучка // Революция права. – 1927. – № 4. – С. 5.
295. Раевич С. К вопросу о делении права на публичное и частное / С. Раевич // Советское право. – 1927. – № 1. – С. 1.
296. Синицын В. Частное и публичное право / В. Синицын // Вестник советской юстиции. – 1928. – 1 августа. – № 17. – С. 504.
297. Стальгевич А. Пути развития советской правовой мысли / А. Стальгевич // Революция права. – 1928. – № 4. – С. 55-58.
298. Як противник такого запозичення «буржуазних» ідей, О. Л. Малицький зазначав, що «радянській правосвідомості, радянському законодавству точка зору на право як на соціальну функцію цілком невластива як точка зору глибоко буржуазна…», бо «ті, хто висунув положення: право є соціальна функція, розуміли під цим, що право є функція суспільна, функція суспільства, протилежна функції держави». (Малицкий А. Право – социальная функция? / А. Малицкий // Вестник советской юстиции. – 1926. – 15 декабря. – № 24. – С. 939.) Загрозою для «ясного розуміння права, як категорії класового суспільства» вважав теорію соціальних функцій В. І. Сливицький. (В Харьковском институте народного хозяйства. Объединенное заседание научно-исследовательских кафедр «Проблемы современного права» и «Мирового хозяйства» при ХИНХ, посвященное 10-летию Октябрьской революции // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1-15 ноября. – № 21-22. – С. 749.) Проте заслугу викриття «радянського дюгізму» приписували на початку 1930-х рр. П. І. Стучці. (Гинцбург Л. К 15-летию советского хозяйственного права / Л. Гинцбург // Советское государство. – 1932. – Ноябрь-декабрь. – № 11-12. – С. 69.)
299. Карасс А. Рец. на кн. : Канторович Я. А. Имущественные права граждан СССР по действующему законодательству / А. Карасс // Еженедельник советской юстиции. – 1925. – 17 июля. – № 26. – С. 921.
300. Раевич С. К вопросу о делении права на публичное и частное / С. Раевич // Советское право. – 1927. – № 1. – С. 5-6; Семенова А. Рец. на кн. : Аскназий С. И. Очерки хозяйственного права СССР. Ленинград. Изд-во «Прибой» / А. Семенова // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1 апреля. – № 6-7. – С. 264.
301. Гойхбарг А. Г. Хозяйственное право РСФСР. Том 1. Гражданский кодекс / А. Г. Гойхбарг. – М.-П. : Госиздат, 1923. – С. 5.
302. Синицын В. Частное и публичное право / В. Синицын // Вестник советской юстиции. – 1928. – 1 августа. – № 17. – С. 504.
303. Там само. – С. 505.
304. Я. Р. В харьковской научно-исследовательской кафедре «Проблемы современного права» / Я. Р. // Вестник советской юстиции. – 1927. – 15 апреля. – № 8. – С. 303.
305. Корнилов Ф. Природа гражданских правоотношений советской России / Ф. Корнилов // Право и суд. – 1925. – № 1. – С. 30.
306. Гражданский кодекс РСФСР от 11 ноября 1922 г. / ВЦИК // СУиР РиКП. – 1922. – Отд. І. – № 71. – Ст. 904. – С. 1191-1249; Гражданский кодекс УССР

от 16 декабря 1922 г. / ВУЦИК // СУиР РКПУ. – 1923. – 24 января. – № 55. – Ст. 780. – С. 1037-1087.
307. Б. Р. В Институте советского права / Б. Р. // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 17 декабря. – № 49. – С. 1543.
308. Гражданский кодекс Советских республик : [текст и практический комментарий / под ред. проф. А. Малицкого]. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УСРР, 1927. – С. 9.
309. Аскназий С. Ст. 1 Гражданского кодекса / С. Аскназий // Еженедельник советской юстиции. – 1923. – 23 сентября. – № 38. – С. 873.
310. Мокеев. Тезисы о работе органов прокурорского надзора в деревне / Мокеев // Еженедельник советской юстиции. – 1925. – 25 мая. – № 20. – С. 554.
311. Стучка П. XIV партийный съезд и советский суд / П. Стучка // Еженедельник советской юстиции. – 1926. – 25 апреля. – № 16. – С. 481.
312. Карпека В. Правоспособность и развитие производительных сил / В. Карпека // Наукові записки Київського інституту народного господарства. Т. IX. – Київ, 1928. – С. 6.
313. Там само. – С. 9-10, 15.
314. Попов Б. Г. Все ли, что не запрещено, дозволено? / Б. Г. Попов // Вестник советской юстиции. – 1923. – 15 ноября. – № 8. – С. 200.
315. Семенова А. Что запрещено и что дозволено? (Ответ проф. Попову) / А. Семенова // Вестник советской юстиции. – 1923. – 15 ноября. – № 8. – С. 203.
316. Там само. – С. 204.
317. Стучка П. Стабилизация нашего гражданского права (Необязательные, но полезные мысли) / П. Стучка // Еженедельник советской юстиции. – 1925. – 28 февраля. – № 8. – С. 185.
318. Крыленко Н. На рубеже / Н. Крыленко // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 7 ноября. – № 43. – С. 1333.
319. Там само. – С. 1334.
320. Актуальні проблеми методології приватного права / [О. В. Безух, Г. М. Волянська, М. К. Галянтич та ін.] ; за заг. ред. О. Д. Крупчана. – К. : НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2005. – С. 34.
321. Мартынов Б. С. Гражданский кодекс и хозяйственное право (К проекту Кодекса хозяйственных законов УССР) / Б. С. Мартынов // Вестник советской юстиции. – 1928. – 1 января. – № 1. – С. 1.
322. Гедеман Ю. В. Основные черты хозяйственного права. Трансформация понятия собственности / Ю. В. Гедеман ; [пер. с нем.] ; предисл. и прим. А. Малицкого – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1924. – 30 с.
323. Агарков М. М. Понятие хозяйственного права в германской литературе / М. М. Агарков // Право и жизнь. – 1924. – Кн. 5-6. – С. 33.
324. Агарков М. М. Понятие хозяйственного права в германской литературе / М. М. Агарков // Право и жизнь. – 1924. – Кн. 5-6. – С. 33-37; Наумов Н. Предмет и система хозяйственного права как юридической дисциплины / Н. Наумов // Вестник советской юстиции. – 1926. – 1 апреля. – № 7. – С. 307-308; Таль Л. С. Понятие и сущность хозяйственного права / Л. С. Таль // Право и жизнь. – 1924. – Кн. 9. – С. 15-26.
325. Ландкоф С. Зміст і побудова господарсько-адміністративного права / С. Ландкоф // Революційне право. – 1931. – 1 березня. – № 1. – С. 31-32.

326. Там само. – С. 32.
327. Там само. – С. 36.
328. Жагелев І. Про деякі проблеми господарсько-адміністративного права / І. Жагелев // Революційне право. – 1931. – № 6-8. – С. 339-341.
329. Там само. – С. 339.
330. Систематизация действующего законодательства (В НКЮ) // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1 июня. – № 13. – С. 473.
331. Там само.
332. Мазуренко Ю. О проекте нового гражданского кодекса / Ю. Мазуренко // Вестник советской юстиции. – 1927. – 15 сентября. – № 18. – С. 625.
333. Там само. – С. 623.
334. Ватаци Б. К вопросу о содержании и системе будущего гражданского кодекса / Б. Ватаци // Вестник советской юстиции. – 1928. – 15 января. – № 2. – С. 33-34; М. Еще по вопросу о проекте хозяйственных законов УССР / М. // Вестник советской юстиции. – 1928. – 7-22 июля. – № 15-16. – С. 451-452.
335. Обговорення проекту «Кодексу господарчих законів УСРР» в постійній комісії радянського права при Всеукраїнській академії наук // Червоне право. – 1928. – 7 грудня. – № 23. – С. 1124.
336. Там само.
337. В Харьковском юридическом обществе // Вестник советской юстиции. – 1928. – 15 января. – № 2. – С. 49-53.
338. В харьковской научно-исследовательской кафедре «Проблемы современного права» // Вестник советской юстиции. – 1928. – 15 января. – № 2. – С. 54-56.
339. Кельман Е. И. Гражданское право к 10-летию Октябрьской революции / Е. И. Кельман // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1-15 ноября. – № 21-22. – С. 735.
340. Там само. – С. 735-736.
341. Братусь С. К проблеме хозяйственно-административного права (Против буржуазных извращений в хозяйственно-административном праве) / С. Братусь // Советское государство и революция права. – 1930. – Ноябрь-декабрь. – № 11-12. – С. 146, 153, 155.
342. Особистісний вимір цього процесу виявляє неабияку його суперечливість. Так, авторитетний цивіліст-практик і постійний автор послідовно марксистських за своїм духом публікацій у юридичних часописах радянської України й Росії А. Семенова з великою повагою і теплом писала в 1925 р. про свого вчителя І. О. Покровського, який, за її словами, «не лише не був марксистом, але, навпаки, виступав палким прибічником відродження школи приватного права». (Семенова А. Покровский И. А. (К 5-летию со дня смерти) / А. Семенова // Вестник советской юстиции. – 1925. – 1 июня. – № 12. – С. 473-475.)
343. Кельман Е. И. Принципы правового просвещения / Е. И. Кельман // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 октября. – № 20. – С. 661.
344. Комаров Б. Меньшевистская проповедь в «кооперативном праве» / Б. Комаров // Советское государство и революция права. – 1931. – Июль. – № 7. – С. 177.
345. Ильинский И. О современном состоянии советской юридической литературы / И. Ильинский // Еженедельник советской юстиции. – 1926. – 26 сентября. – № 38. – С. 1122.

346. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 103.
347. Там само. – Арк. 104, 104 зв.
348. Должны ли кооперативные организации в отношении к соблюдению ст. 137 ГК приравниваться к частным лицам или госорганам? Разъяснения Отдела законодательных предположений и кодификации (Из деятельности Наркомюста) // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – 14 ноября. – № 44. – С. 1061.
349. Штандель Е. Основные вопросы кодификации кооперативного законодательства / Е. Штандель // Вестник советской юстиции. – 1923. – 1 октября. – № 5. – С. 128.
350. Либерман С. К вопросу о типе правовых отношений в колхозно-кооперативном секторе сельского хозяйства / С. Либерман // Советское государство и революция права. – 1930. – Август-сентябрь. – № 8-9. – С. 104.
351. Резунов М. Советский закон на новом этапе нэпа / М. Резунов // Советское государство и революция права. – 1930. – Апрель. – № 4. – С. 42.
352. Ахматов Л. Революційна законність на новому етапі / Л. Ахматов // Революційне право. – 1931. – 1 березня. – № 1. – С. 2-3.
353. Игнатьев В. Кодификация законодательства Союза ССР / В. Игнатьев // Советское строительство. – 1931. – Январь. – № 1. – С. 35-36.
354. Панарин А. А. Социально-экономическая трансформация отечественной кооперации в 1921-1929 гг. (на материалах Дона и Северного Кавказа): дис. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / А. А. Панарин. – Армавир, 2004. – С. 122.

Розділ 3

1. Малиновський О. Треба вивчати і знати історію українського права / О. Малиновський // Червоне право. – 1928. – 7-22 серпня. – № 15-16. – С. 769.
2. Там само.
3. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 173.
4. Сборник постановлений и декретов по кооперации / Совет Всероссийских Кооперативных Съездов. – М., 1919. – С. 5.
5. Колоножников Г. Эволюция русского кооперативного права / Г. Колоножников // Право и жизнь. – 1923. – Кн. 4. – С. 63.
6. Положение о кооперативных товариществах и их союзах : постановление Временного Правительства от 20 марта 1917 г. // СУиРП. – Отд. I. – 1917. – 31 марта. – № 72. – Ст. 414. – С. 613-625.
7. Положение о регистрации товариществ, обществ и союзов : постановление Временного Правительства от 21 июня 1917 г. // СУиРП. – 1917. – Отд. I. – 19 июля. – № 165. – Ст. 907. – С. 1586-1591.
8. Положение о съездах представителей кооперативных учреждений : постановление Временного Правительства от 1 августа 1917 г. // СУиРП. – 1917. – Отд. I. – 1 сентября. – № 208. – Ст. 1316. – С. 2292-2295.
9. Пеленицына М. В. Законодательство России о кооперации (историко-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Пеленицына. – Владимир, 2004. – С. 143.

10. Кремнев Г. Основные этапы в развитии кооперативного законодательства в России / Г. Кремнев. – [3-е изд.]. – Л. : Изд. газ. «Красная кооперация», 1924. – С. 15.
11. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 6.
12. Покровський С. В. Найблизші завдання кооперативного законодавства / С. В. Покровський // Українська кооперація. – 1918. – Липень. – Кн. 1. – С. 29-32.
13. Шапиро А. Первый юридический кооперативный съезд / А. Шапиро // Кооперативная жизнь. – 1918. – Апрель. – № 1. – С. 42-43.
14. Постанови ІІІ-го Всеукраїнського загально-кооперативного з'їзду в Києві 26-29 травня 1918 р. // Українська кооперація. – 1918. – Липень. – Кн. 1. – С. 60.
15. Юридичний відділ було створено в структурі ЦУКК за рішенням третього Всеукраїнського кооперативного з'їзду. Фактично відділ розпочав роботу з липня 1918 р. (Справоздання з діяльности Управи Центрального українського кооперативного комітету за 1918 рік // Бюлетень Центрального українського кооперативного комітету. – 1919. – 11 лютого. – № 2 (8). – С. 1-2.)
16. Проект доповнень в законі 20 березня 1917 року про кооперативні товариства та їх союзи // Бюлетень Центрального українського кооперативного комітету. – 1919. – 30 січня. – № 1 (7). – С. 16-19.
17. Фиолетов Н. Понятие социалистического правосознания в советском праве / Н. Фиолетов // Право и суд. – 1925. – № 1. – С. 9.
18. Там само. – С. 14.
19. Стучка П. Три этапа советского права / П. Стучка // Революция права. – 1927. – № 4. – С. 4-5.
20. Стучка П. К десятилетию советской юстиции / П. Стучка // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 7 ноября. – № 43. – С. 1330.
21. Аладжалов. Что такое революционная законность / Аладжалов // Рабочий суд. – 1925. – № 13-14. – С. 533.
22. Трайнин А. О революционной законности / А. Трайнин // Право и жизнь. – 1922. – Кн. 1. – С. 5.
23. Синайский В. Право и жизнь / В. Синайский // Право и жизнь. – 1918. – 1 сентября. – № 1. – С. 1.
24. Тоцкий Н. Право и революция / Н. Тоцкий // Право и жизнь. – 1922. – Кн. 1. – С. 10.
25. Хмельницький О. Червоне право й червоний суд : прилюдна лекція / О. Хмельницький. – Одеса : Всеукраїнське держ. вид-во, 1921. – С. 6.
26. Там само.
27. Там само.
28. Ширвиндт Е. Памяти Александра Хмельницкого (Мысли А. И. о сущности советского права и суда по сохранившемуся докладу) / Е. Ширвиндт // Вестник советской юстиции. – 1922. – 1 января. – № 1. – С. 24-28.
29. Гражданский кодекс Советских республик : [текст и практический комментарий / под ред. проф. А. Малицкого]. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УСРР, 1927. – С. 29.
30. Ширвінд Е. Червоне право й народний суд / Е. Ширвінд. – Х. : Всеукраїнське вид-во, 1920. – С. 3.
31. Гойхбарг А. Г. Хозяйственное право РСФСР. Том 1. Гражданский кодекс / А. Г. Гойхбарг. – М.-П. : Госиздат, 1923. – С. 3.

32. Кельман Е. И. Гражданское право к 10-летию Октябрьской революции / Е. И. Кельман // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1-15 ноября. – № 21-22. – С. 734.
33. Гойхбарг А. Г. Пролетарская революция и гражданское право / А. Г. Гойхбарг // Пролетарская революция и право. – 1918. – 1 августа. – № 1. – С. 9-10.
34. Там само. – С. 17.
35. Аптекарь Л. Совітська влада і споживча кооперація в Росії / Л. Аптекарь // Кооперативна зоря. – 1919. – Квітень. – № 6-7. – С. 22-27.
36. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 15.
37. Об изменении ст. 11 постановления «О кооперативных товариществах и их союзах» : постановление ВСНХ от 26 сентября 1918 г. // СУиР РиКП. – 1918. – № 70. – Ст. 769. – С. 869.
38. О порядке регистрации уставов кооперативных товариществ и их союзов : постановление ВСНХ от 17 февраля 1918 г. // СУиР РиКП. – 1918. – № 24. – Ст. 341. – С. 323.
39. О регистрации кооперативных товариществ и их союзов : постановление ВСНХ от 29 мая 1918 г. // СУиР РиКП. – 1918. – № 38. – Ст. 496. – С. 469-471.
40. О потребительских кооперативных организациях : декрет СНК от 10 апреля 1918 г. // СУиР РиКП. – 1918. – № 32. – Ст. 418. – С. 393-394.
41. Об организации снабжения населения всеми продуктами и предметами личного потребления и домашнего хозяйства : декрет СНК от 21 ноября 1918 г. // СУиР РиКП. – 1918. – № 83. – Ст. 879. – С. 1045-1049.
42. О потребительских коммунах : декрет СНК от 16 марта 1919 г. // СУиР РиКП. – 1919. – № 17. – Ст. 191. – С. 221-222.
43. Об объединении всех видов кооперативных организаций : постановление СНК от 27 января 1920 г. // СУиР РиКП. – 1920. – № 6. – Ст. 37. – С. 25-26.
44. Кремнев Г. Основные этапы в развитии кооперативного законодательства в России / Г. Кремнев. – [3-е изд.]. – Л. : Изд. газ. «Красная кооперация», 1924. – С. 7.
45. Меркулов А. Потребительская кооперация в 1918 г. / А. Меркулов // Союз потребителей. – 1919. – 20 (7) января. – № 1-2. – С. 7.
46. Там само. – С. 7.
47. Гинцбург Л. Хозяйственное строительство первого года пролетарской диктатуры (К вопросу об истоках советского хозяйственного права) / Л. Гинцбург // Советское государство. – 1932. – Сентябрь-октябрь. – № 9-10. – С. 99.
48. Генкин Д. М. Кооперация и советская власть / Д. М. Генкин // Кооперативная жизнь. – 1918. – Май. – № 2. – С. 1.
49. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 15.
50. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 8.
51. Николаев А. А. Теория и практика кооперативного движения / А. А. Николаев. – [2-е изд.]. – Пг. : Мысль, 1919. – С. 11.
52. Шретер В. Декрет о потребительских коммунах / В. Шретер // Кооперативная жизнь. – 1919. – Апрель-май-июнь. – № 4-5-6. – С. 1-4.

53. О рабоче-крестьянских потребительских обществах : постановление ВЦИК от 30 июня 1919 г. // СУиР РиКП. – 1919. – № 34. – Ст. 339. – С. 399.
54. О национализации Народного Московского банка и о кредитовании кооперативов : декрет СНК от 2 декабря 1918 г. // СУиР РиКП. – 1918. – № 90. – Ст. 912. – С. 1131-1132.
55. О ликвидации советов кооперативных съездов : постановление СНК от 27 января 1920 г. // СУиР РиКП. – 1920. – № 6. – Ст. 38. – С. 26.
56. Вместе ради будущего. 170 лет потребительской кооперации России / [Ермаков В. Ф., Киселева Г. В., Белашов А. И. и др.]. – М. : Изд. дом Центросоюза, Литвин и К, 2001. – С. 78-79.
57. О сельскохозяйственных и промысловых кооперативных организациях (Положение) : декрет СНК от 19 апреля 1920 г. // СУиР РиКП. – 1920. – № 30. – Ст. 147. – С. 141-142.
58. О финансировании кооперации : декрет СНК от 13 декабря 1920 г. // СУиР РиКП. – 1920. – № 99. – Ст. 530. – С. 547-548.
59. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – С. 140; Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – С. 16.
60. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 6; Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 8.
61. Гал-ич В. Сучасний мент і споживча кооперація на Вкраїні / В. Гал-ич // Кооперативна зоря. – 1918. – 15 квітня. – № 1-2. – С. 7-10.
62. Дека. Державна монополія і кооперація / Дека // Кооперативна зоря. – 1918. – 30 квітня. – № 3-4. – С. 7-8.
63. Мобілізація кооперативних сил // Кооперативна зоря. – 1918. – 30 квітня. – № 3-4. – С. 8-9.
64. Хмельницький О. Червоне право й червоний суд : прилюдна лекція / О. Хмельницький. – Одеса : Всеукраїнське держ. вид-во, 1921. – С. 14.
65. Фареній І. А. Український кооперативний рух у період 1917-1920 рр. (історичний аспект): дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / І. А. Фареній. – Черкаси, 1999. – С. 54.
66. До єднання і праці // Кооперативна зоря. – 1919. – Липень-жовтень. – № 11-18. – С. 2.
67. Височанський П. Українські кооперативні центри / П. Височанський // Полтавський кооператор. – 1918. – 1 жовтня. – Число 1. – С. 11.
68. Сазонів В. Кооперація і держава / В. Сазонів // Українська кооперація. – 1918. – Вересень. – Кн. 3. – С. 2.
69. Генкин А. Партия и кооперация / А. Генкин // Кооперативне будівництво. – 1927. – 1 грудня. – № 23. – С. 4.
70. Литвиненко А. Утворення кооперативних центрів на Вкраїні і сепарація од Москви / А. Литвиненко // Українська кооперація. – 1918. – Липень. – Кн. 1. – С. 32-39.
71. Павловський Г. Центральний український кооперативний комітет / Г. Павловський // Українська кооперація. – 1918. – Липень. – Кн. 1. – С. 40-44.
72. Кооперація і Уряд // Українська кооперація. – 1918. – Вересень. – Кн. 3. – С. 77-80.

73. Нарада представників кооперації з представниками уряду // Сільський господарь. – 1918. – 15 жовтня. – Ч. 8. – С. 34.
74. Безпартійний. Декрет про споживчі комуни і українська кооперація / Безпартійний // Бюлетень Київського союзу кооперативних установ губсоюзу б. «Дніпросоюзу». – 1921. – 7 листопада. – № 15. – С. 9.
75. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 378. – Арк. 4.
76. Там само. – Арк. 1.
77. Чубарь В. Десять лет Советской власти на Украине / В. Чубарь // Советское строительство. – 1928. – Март. – № 3. – С. 42-43.
78. Аптекарь Л. Совітська влада і споживча кооперація в Росії / Л. Аптекарь // Кооперативна зоря. – 1919. – Квітень. – № 6-7. – С. 22-27.
79. Совітська влада й кооперація // Сільський господарь. – 1919. – 1 травня. – Ч. 8-9. – С. 37-40; Совітська влада й кооперація // Бюлетень українського народнього кооперативного банку. – 1919. – Березень. – № 3. – С. 3-5.
80. Слова й діла // Бюлетень українського народнього кооперативного банку. – 1919. – Червень і липень. – № 6-7. – С. 5-6.
81. О невмешательстве местных органов Советской власти в дела кооперативов : постановление СНХ и Наркомпрода от 12 февраля 1919 г. // СУиР РКПУ. – 1919. – № 9. – Ст. 112. – С. 124-125.
82. Кооперація та радянська влада // Сільський господарь. – 1919. – 15 травня. – Ч. 10. – С. 36.
83. Л. А. Совітська влада та кооперація на Україні / Л. А. // Українська кооперація. – 1919. – Березень-квітень. – Кн. 3-4. – С. 149-158.
84. Совітська влада й кооперація // Сільський господарь. – 1919. – 1 серпня. – Ч. 14-15. – С. 42-43; Руйнація кооперації // Сільський господарь. – 1919. – 1 жовтня. – Ч. 16-19. – С. 46.
85. О регистрации кооперативных товариществ и союзов (Положение) : постановление СНХ от 22 февраля 1919 г. // СУиР РКПУ. – 1919. – 24 февраля. – № 14. – Ст. 155. – С. 192-193.
86. Об организации продовольственного дела на Украине : декрет Временного рабоче-крестьянского правительства Украины // СУиР РКПУ. – 1919. – 1 февраля. – № 4. – Ст. 52. – С. 54.
87. Об общегосударственном учете и распределении продовольственных продуктов и предметов домашнего хозяйства : декрет ВУЦИК // СУиР РКПУ. – 1919. – 1-30 июля. – № 36. – Ст. 430. – С. 539-541.
88. ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 1, 1 зв., 2.
89. [Б. а., б. н.] // Сільський господарь. – 1919. – 15 травня. – Ч. 10. – С. 1-2.
90. Погляди уряду на кооперацію // Сільський господарь. – 1919. – 1 липня. – Ч. 12-13. – С. 33-34.
91. ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 3.
92. Там само. – С. 6-7.
93. ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 54.
94. Там само.
95. Там само. – Арк. 55.
96. Там само.

97. О Кооперативном отделе Совета народного хозяйства Украины (Положение) : постановление СНХ Украины от 9 марта 1919 г. // СУиР РКПУ. – 1919. – 1-30 июня. – № 24. – Ст. 262. – С. 349-350.
98. О кооперативных отделах при губернских советах народного хозяйства (Положение) : постановление СНХ Украины от 22 февраля 1919 г. // СУиР РКПУ. – 1919. – 23 февраля. – № 13. – Ст. 153. – С. 188.
99. О реорганизации бывшего Министерства земледелия : постановление Народного Комиссариата земледелия от 13 апреля 1919 г. // СУиР РКПУ. – 1919. – 1-30 июля. – № 36. – Ст. 428. – С. 538-539.
100. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 371. – Арк. 7.
101. Сборник декретов, распоряжений и циркуляров Наркомпрода УССР по проведению на Украине декрета 20 марта 1919 года о Единых Рабоче-Крестьянских Обществах Потребителей. Часть 2-я. – Изд. Кооп. Упр. Наркомпрода УССР, 1920. – С. 69-71.
102. О невмешательстве в продовольственную деятельность и организационное строительство кооперативов : приказ Народного Комиссара по продовольствию и Предопродкомюгзапа от 21 марта 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 21-25 марта. – № 4. – Ст. 56. – С. 64-65.
103. О единых робоче-крестьянских обществах потребителей : постановление Народного Комиссара продовольствия от 7 мая 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 3-6 июня. – № 12. – Ст. 223. – С. 300-302.
104. О порядке проведения в жизнь декрета о единых рабочих крестьянских потребительских обществах : приказ Народного комиссариата по продовольствию от 10 мая 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 12-22 мая. – № 10. – Ст. 175. – С. 228-229.
105. О порядке ликвидации кредитных учреждений : циркуляр Уполномоченного Наркомфина от 9 апреля 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 11-21 апреля. – № 7. – Ст. 112. – С. 151-153.
106. О кредитной кооперации : циркуляр Народного Комиссариата продовольствия от 1 июня 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 12-13 червня. – Ч. 14. – Ст. 262. – С. 373-374.
107. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 15.
108. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3.
109. Об учреждении кооперативного комитета Украины : декрет СНК от 6 апреля 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 11-21 апреля. – № 7. – Ст. 111. – С. 150-151.
110. О реорганизации кооперативного комитета Украины (в изменение декрета от 6 апреля) : постановление СНК от 10 августа 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 1-10 августа. – № 22. – Ст. 452. – С. 655.
111. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 13-14.
112. Височанський П. Нарада Правлінь центральних кооперативних установ з приводу об'єднання діяльності / П. Височанський // Полтавський кооператор. – 1920. – Січень-квітень. – Число 1-8. – С. 69.
113. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 378. – Арк. 1.

114. Височанський П. Найближча політика наших кооперативних центрів / П. Височанський // Полтавський кооператор. – 1920. – Січень-квітень. – Число 1-8. – С. 7-8.
115. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 36; ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 1 зв.
116. Там само.
117. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 37, 37 зв.; О разграничении районов деятельности кооперативных организаций : постановление Кооперативного комитета Украины от 7 мая 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 3-6 июня. – № 12. – Ст. 218. – С. 292-294.
118. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 20; – Спр. 4. – Арк. 35.
119. Об украинском центре потребительской кооперации : постановление Кооперативного комитета № 7 от 17 июня 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 25-29 июня. – № 17. – Ст. 325. – С. 478-479.
120. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 371. – Арк. 3.
121. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 372. – Арк. 45.
122. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6.
123. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 31.
124. Там само. – Арк. 33 зв.
125. Там само. – Арк. 34 зв
126. Там само. – Арк. 3.
127. Новаковський Ю. До питання про перспективи кооперативного будівництва / Ю. Новаковський // Українська кооперація. – 1918. – Серпень. – Кн. 2. – С. 16.
128. Об объединении всех видов кооперативных организаций : постановление СНК от 10 августа 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 1-10 августа. – № 22. – Ст. 451. – С. 654.
129. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 11.
130. Там само. – Арк. 10.
131. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 33.
132. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 7.
133. О сельскохозяйственных и промысловых кооперативных организациях : положение СНК от 14 сентября 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 31 августа – 1 октября. – № 24. – Ст. 504. – С. 708-709.
134. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5.
135. О кустарно-кооперативном отделе при Промбюро Украины (Укркустпром) : положение Промбюро от 24 июля 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 20-31 июля. – № 21. – Ст. 421. – С. 614-617; Об организации кустарно-кооперативных отделов при губсовнархозах : положение Промбюро от 30 июля 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 20-31 июля. – № 21. – Ст. 422. – С. 618-621.
136. О финансировании кооперации : постановление СНК от 28 декабря 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 18-31 декабря. – № 28. – Ст. 608. – С. 840-841.
137. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 13.
138. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 18.
139. Там само.

140. Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки НЕПу: дис. … докт. іст. наук : 07.00.02 / А. Г. Морозов. – К., 1993. – С. 87-88.
141. Історія споживчої кооперації України / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. – С. 184.
142. Макаренко А. П. Теория и история кооперативного движения : учеб. пособие / А. П. Макаренко. – М. : ИВЦ «Маркетинг», 2000. – С. 170-171.
143. Там само. – С. 221-223.
144. Івченко М. Кооперативне життя по селах (Спостереження з Полтавщини) / М. Івченко // Українська кооперація. – 1918. – Серпень. – Кн. 2. – С. 65.
145. Ткаченко А. Затруднения кооперативов / А. Ткаченко // Кооперативная мысль. – 1916. – Май-июнь. – № 5-6. – С. 19.
146. В. С. Огляд кооперативного життя / В. С. // Українська кооперація. – 1918. – Листопад-грудень. – Кн. 5-6. – С. 137-138; Стан кооперативної самосвідомости серед сучасної кооперативної людности // Сільський господарь. – 1920. – 15 червня. – № 1-12. – С. 69-70.
147. Нештіян А. Взаємовідносини між кредитовою, споживчою та сільськогосподарською кооперацією / А. Нештіян // Кооперативна зоря. – 1918. – 30 квітня. – № 3-4. – С. 9-10.
148. Про кооперативну війну // Кооперативна зоря. – 1918. – 25 вересня. – № 13-14. – С. 2-3.
149. Докладна записка до Директорії Української Народньої Республіки // Бюлетень українського народнього кооперативного банку. – 1919. – Січень. – № 1. – С. 8-11.
150. Там само. – С. 9.
151. Там само. – С. 11.
152. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – С. 48.
153. Евдокимов А. Организация власти и кооперация / А. Евдокимов // Вестник кооперативных союзов (кредитных и сельскохозяйственных). – 1917. – № 8. – С. 7-9.
154. Вольфсон Л. В. Большевизм і кооперація / Л. В. Вольфсон // Українська кооперація. – 1919. – Січень. – Кн. 1. – С. 17.
155. Егоров В. Г. Отечественная кооперация в мелком промышленном производстве: становление, этапы развития, огосударствление (первая треть XX века): дис. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / В. Г. Егоров. – М., 2005. – С. 192.
156. Там само. – С. 194.
157. Там само.
158. Бачинин В. А. Неправо (негативное право) как категория и социальная реалия / В. А. Бачинин // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 14-20.
159. Там само. – С. 14.
160. Там само. – С. 17.
161. Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 75, 313.
162. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 8.
163. Там само. – С. 10.
164. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 23.

165. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 324.
166. Там само. – Арк. 325.
167. Там само. – Арк. 324.
168. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 10-11.
169. Там само. – С. 11.
170. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 24.
171. За свідченням С. І. Раєвича, в апараті ЦК РКП(б) укорінився термін «партійне законодавство», яким позначали комплекс норм, як сформульованих державними органами для регламентації окремих аспектів правового становища партії, так і створених самою партією. У 1922 р. було порушено питання про їх «кодифікацію». (Раевич С. И. О характере норм партийного законодательства РКП / С. И. Раевич // Советское право. – 1923. – № 3. – С. 92-93.)
172. Понтович Э. Закон и директивы / Э. Понтович // Советское строительство. – 1929. – Август. – № 8. – С. 45.
173. Там само. – С. 46-47.
174. Зважаючи на те, що ряд радянських правників, як свідчать деякі їх висловлювання, наведені далі, право і законодавство не розрізняли, зазначена проблема стосується кооперативного законодавства і безпосередньо.
175. Курский Д. Ближайшие задачи изучения советского права / Д. Курский // Советское право. – 1922. – № 1. – С. 3.
176. Мазуренко Ю. Система права переходного периода. Опыт систематики / Ю. Мазуренко. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – 45 с.
177. Там само. – С. 24-25.
178. Там само. – С. 26-27.
179. Там само. – С. 28-29.
180. Там само. – С. 38-40.
181. Г. В. Рец. на кн. : Юрий Мазуренко. Система права переходного периода. Опыт систематики. Харьков. Юриздат НКЮ УСРР. 1925 г. / Г. В. // Вестник советской юстиции. – 1925. – 15 июня. – № 13. – С. 540.
182. П. Г. Рец. на кн. : Юрий Мазуренко. Система права переходного периода. Опыт систематики. Харьков. Юриздат НКЮ УСРР. 1925 г. / П. Г. // Революция права. – 1927. – № 1. – С. 219-220.
183. Турубинер А. Рец. на кн. : Юрий Мазуренко. Система права переходного периода. Опыт систематики. Харьков. Юриздат НКЮ УССР. 1925 г. / А. Турубинер // Еженедельник советской юстиции. – 1925. – 28 сентября. – № 35. – С. 1176.
184. Поволоцкий Л. И. Основные начала кооперативного права СССР / Л. И. Поволоцкий. – Л. : Кооперация, 1925. – С. 16.
185. Там само. – С. 16-19.
186. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 8.
187. Семенова А. Рец. на кн. : Данилова Е., Перетерский И., Раевич С. Советское хозяйственное право. Госиздат. 1926 г. / А. Семенова // Еженедельник советской юстиции. – 1926. – 29 августа. – № 34. – С. 1030.

188. Семенова А. Рец. на кн. : Аскназий С. И. Очерки хозяйственного права СССР. Ленинград. Изд-во «Прибой» / А. Семенова // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1 апреля. – № 6-7. – С. 264.
189. Либерман С. К вопросу о типе правовых отношений в колхозно-кооперативном секторе сельского хозяйства / С. Либерман // Советское государство и революция права. – 1930. – Август-сентябрь. – № 8-9. – С. 105.
190. Гражданский кодекс РСФСР. Вып. 5. Обязательственное право – товарищества : комментарий / под ред. А. Г. Гойхбарга и др. ; при участии П. Ф. Агоштона и др. – М.-П. : Госиздат, 1924. – 90 с.
191. Гойхбарг А. Г. Очерки хозяйственного права / А. Г. Гойхбарг. – М. : Юриздат НКЮ РСФСР, 1927. – 306 с.; Гойхбарг А. Г. Хозяйственное право РСФСР. Том 1. Гражданский кодекс / А. Г. Гойхбарг. – М.-П. : Госиздат, 1923. – 211 с.
192. Семенова А. Рец. на кн. : Гойбарг А. Г. Хозяйственное право РСФСР. Том 1. Гражданский кодекс. Изд. 3-е. М., 1924 г. / А. Семенова // Вестник советской юстиции. – 1925. – 15 февраля. – № 4. – С. 182-183.
193. Гордон В. М. Система советского торгового права. Обзор действующего законодательства по внутренней торговле / В. М. Гордон. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1924. – С. 126.
194. В харьковской научно-исследовательской кафедре «Проблемы современного права» // Вестник советской юстиции. – 1928. – 15 января. – № 2. – С. 55.
195. Мітіліно М. Торговельне правознавство : Методком Головпрофосвіти яко підручник для торговельно-промислових шкіл / М. Мітіліно. – К. : Держвидав України, 1925. – С. 57-59.
196. Канторович Я. А. Правовые основы хозяйственного строя СССР / Я. А. Канторович. – Л. : Наука и школа, 1925. – С. 150.
197. Венецианов М. Рец. на кн. : Канторович Я. А. Правовые основы хозяйственного строя СССР. Ленинград, 1925 г. / М. Венецианов // Еженедельник советской юстиции. – 1925. – 19 октября. – № 38-39. – С. 1263.
198. Поволоцкий Л. И. Основные начала кооперативного права СССР / Л. И. Поволоцкий. – Л. : Кооперация, 1925. – С. 4.
199. Поволоцкий Л. Рец. на кн. : Терехов А. Советское кооперативное право. Госиздат Украины. Харьков, 1924 г. / Л. Поволоцкий // Право и жизнь. – 1924. – Кн. 9. – С. 83.
200. Там само. – С. 83-84.
201. Терехов А. Рец. на кн. : Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации. Харьков, 1925 г. / А. Терехов // Вестник советской юстиции. – 1925. – 15 декабря. – № 24. – С. 1000-1001; Наумов Н. Рец. на кн. : Ашкинезер Ю. С. Кооперация. Новейшее законодательство. Харьков, 1927 г. / Н. Наумов // Вестник советской юстиции. – 1928. – 22 июня. – № 13. – С. 398.
202. Новые законы о кооперации : системат. сб. декр., пост., инстр., примерных уставов и пр. / сост. А. М. Долматовский ; под ред. А. М. Винавера. – М. : Право и жизнь, 1925. – 476 с.
203. Систематизация действующего законодательства (В НКЮ) // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1 июня. – № 13. – С. 472.
204. Там само. – С. 471-472.
205. Там само. – С. 472.

206. Гюнтер А. Р. Особенности Конституции УССР по сравнению с Конституциями других Союзных Республик / А. Р. Гюнтер // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 января. – № 2. – С. 40.
207. Там само. – С. 41.
208. Положение об Украинском экономическом совещании : постановление ВУЦИК от 21 ноября 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – № 38. – Ст. 528. – С. 1137-1139.
209. Основной закон (Конституция) СССР / ЦИК СССР // СПиР РиКП СССР. – 1923. – № 1. – Ст. 12. – С. 16-24.
210. Гончаренко В. Право законодавчих органів УСРР на конституційні протести і його реалізація у 1920-ті роки / В. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 1 (48). – С. 112.
211. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 529. – Арк. 574.
212. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 3, 5, 7.
213. Об изменении положения о Главном кооперативном комитете УССР : постановление СНК от 31 января 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 30 января – 1 февраля. – № 4. – Ст. 67. – С. 78-79.
214. О порядке работы СНК, УЭС, Комиссии по рассмотрению законодательных предложений и Административно-финансовой комиссии при СНК УССР : постановление СНК от 5 марта 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 28 апреля. – № 18-19. – Ст. 135. – С. 325-364.
215. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 321.
216. Ашкинезер Ю. С. Деятельность Главкооперкома в области разработки вопросов кооперативного законодательства УСРР / Ю. С. Ашкинезер // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 209.
217. Там само.
218. Там само.
219. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 323.
220. Там само. – Арк. 325.
221. Там само.
222. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 906. – Арк. 116.
223. Про споживчу кооперацію : постанова ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. // ЗЗтР РСУУ. – 1921. – Ч. 6. – Ст. 180. – С. 176-178.
224. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 120.
225. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 170.
226. Кишкин С. О порядке опубликования общесоюзных законов / С. Кишкин // Советское право. – 1924. – № 6. – С. 75.
227. Матвієвський А. Про раціоналізацію законопідготовної й законодавчої роботи та роботи щодо публікації законів і постанов / А. Матвієвський // Червоне право. – 1929. – 22 липня – 7 серпня. – № 14-15. – С. 630.
228. О государственном плане деятельности НКЮ на 1926-27 год // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1 марта. – № 5. – С. 181.
229. Федоров П. И. Медленность в законодательстве (На темы из режима экономии) / П. И. Федоров // Вестник советской юстиции. – 1926. – 15 октября. – № 20. – С. 798-799.

230. Стучка П. Три этапа советского права / П. Стучка // Революция права. – 1927. – № 4. – С. 4.
231. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 36.
232. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 324.
233. Там само.
234. Малченко В. С. Вопросы кооперативного права / В. С. Малченко // Право и жизнь. – 1923. – Кн. 1. – С. 36.
235. Гойхбарг А. Г. Хозяйственное право РСФСР. Том 1. Гражданский кодекс / А. Г. Гойхбарг. – М.-П. : Госиздат, 1923. – С. 22.
236. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 330.
237. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 22.
238. Поволоцкий Л. И. Основные начала кооперативного права СССР / Л. И. Поволоцкий. – Л. : Кооперация, 1925. – С. 8.
239. Б. Р. В Институте советского права / Б. Р. // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 17 декабря. – № 49. – С. 1544.
240. Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І. Б. Усенко ; О. Н. Ярмиш (відп. ред.). – Х., 1995. – С. 64-65.
241. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 21-22.
242. О потребительской кооперации : постановление ЦИК и СНК от 20 мая 1924 г. // Вестник ЦИК, СНК и СТО Союза ССР. – 1924. – № 5. – Ст. 172.
243. О сельскохозяйственной кооперации : постановление ЦИК и СНК от 22 августа 1924 г. // СЗиР РКП СССР. – 1924. – Отд. I. – № 5. – Ст. 61. – С. 72-76.
244. О жилищной кооперации : постановление ЦИК и СНК от 19 августа 1924 г. // СЗиР РКП СССР. – 1924. – Отд. I. – № 5. – Ст. 60. – С. 65-72.
245. Положение о промысловой кооперации : постановление ЦИК и СНК от 11 мая 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. I. – № 26. – Ст. 279. – С. 544-552.
246. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2086. – Арк. 5-6.
247. О порядке соединения и разделения промыслово-кооперативных товариществ и союзов : постановление СНК от 24 июля 1923 г. // СПиР РиКП СССР. – 1923. – № 5. – Ст. 64. – С. 78-80.
248. О налоговых льготах для кооперативных организаций : постановление Президиума ЦИК и СНК от 7 декабря 1923 г. // СПиР РиКП СССР. – 1923. – № 29. – Ст. 335. – С. 510-511.
249. О реорганизации потребительской кооперации на началах добровольного членства : постановление Президиума ЦИК и СНК от 28 декабря 1923 г. // СПиР РиКП СССР. – 1923. – № 30. – Ст. 359. – С. 530.
250. Поволоцкий Л. И. Основные начала кооперативного права СССР / Л. И. Поволоцкий. – Л. : Кооперация, 1925. – С. 8.
251. О кооперативных советах : постановление ЦИК и СНК от 12 июля 1926 г. // СЗиР РКП СССР. – 1926. – Отд. I. – № 47. – Ст. 337. – С. 790-792; Про скасування кооперативних рад : постанова ЦВК і РНК від 30 травня 1928 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1928. – Від. I. – № 34. – Ст. 302. – С. 662-663.
252. Про затвердження устави про порядок припинення кооперативних організацій при їхній ліквідації, з'єднанні й поділі : постанова ЦВК і РНК від 15 червня

1927 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1927. – Від. І. – № 37. – Ст. 371. – С. 1-2; Устава про порядок припинення кооперативних організацій при їхній ліквідації, з'єднанні й поділі // Там само. – Ст. 372. – С. 3-8.
253. О ликвидации крестьянских паев обществ сельскохозяйственного кредита : постановление ЦИК и СНК от 4 февраля 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. І. – № 31. – Ст. 309. – С. 640-641; Про порядок утворення, схову й використання запасних капіталів кооперації : постанова ЦВК і РНК від 23 травня 1928 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1928. – Від. І. – № 34. – Ст. 299. – С. 656-660; О паевых взносах в потребительские общества : постановление ЦИК и СНК от 6 февраля 1929 г. // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. І. – № 7. – Ст. 67. – С. 130-131; О накоплении паевых и неделимых капиталов сельскохозяйственной кооперацией : постановление СТО от 27 сентября 1929 г. // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. І. – № 64. – Ст. 604. – С. 1250-1251.
254. Об утверждении положения о кооперативном кредите : постановление ЦИК и СНК от 18 января 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. І. – № 4. – Ст. 43. – С. 55-57; Положение о кооперативном кредите // Там само. – Ст. 44. – С. 57-61; О порядке хранения свободных средств государственных предприятий и кооперативных организаций : постановление ЦИК и СНК от 3 апреля 1929 г. // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. І. – № 25. – Ст. 215. – С. 482; Про повернення майна сільськогосподарської, промислової та кредитової кооперації : постанова РНК від 22 липня 1924 р. // ЗЗтР РСУ СРСР. – 1924. – Від. І. – № 3. – Ст. 36. – С. 39-41.
255. О налоговых льготах для потребительских кооперативных организаций : постановление ЦИК и СНК от 10 сентября 1926 г. // СЗиР РКП СССР. – 1926. – Отд. І. – № 61. – Ст. 461. – С. 1067-1069; О порядке применения льгот и предоставления преимуществ первичным кооперативам : постановление ЦИК и СНК от 7 августа 1929 г. // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. І. – № 51. – Ст. 462. – С. 1032.
256. О мерах к укреплению и развитию сельскохозяйственной кооперации : постановление СТО от 25 февраля 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. І. – № 14. – Ст. 156. – С. 329-332; О кустарно-ремесленной промышленности и промысловой кооперации : постановление СНК от 3 мая 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. І. – № 23. – Ст. 256. – С. 499-506; Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію : постанова РНК від 21 травня 1928 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1928. – Від. І. – № 30. – Ст. 267. – С. 575-583.
257. О мерах борьбы с лжекооперативами : постановление СНК от 28 декабря 1928 г. // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. І. – № 3. – Ст. 28. – С. 70-72.
258. О взаимоотношениях государственной промышленности с потребительской кооперацией : постановление СТО от 18 августа 1926 г. // СЗиР РКП СССР. – 1926. – Отд. І. – № 59. – Ст. 445. – С. 1041-1044; О взаимоотношениях между государственными и кооперативными хлебозаготовителями в хлебозаготовительную кампанию 1928-1929 года : постановление СТО от 16 августа 1928 г. // СЗиР РКП СССР. – 1928. – Отд. І. – № 53. – Ст. 480. – С. 1050-1051; Про генеральні договори, що їх складають між собою державна промисловість та споживча кооперація : постанова РПО від 3 липня 1929 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1929. – Від. І. – № 45. – Ст. 394. – С. 896-900.

259. Ветошкин М. Кодификация союзного законодательства / М. Ветошкин // Советское строительство. – 1929. – Июль. – № 7. – С. 51.
260. Там само. – С. 48.
261. Раевич С. О выработке общесоюзных начал гражданского законодательства / С. Раевич // Советское право. – 1927. – № 3. – С. 32.
262. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 177-178.
263. О потребительской кооперации : постановление ВУЦИК от 13 апреля 1921 г. // ЗЗтР РСУУ. – 1921. – Ч. 6. – Ст. 180. – С. 176-178.
264. О транспортной потребительской кооперации : постановление СНК от 8 июля 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 8-13 июля. – № 14. – Ст. 366. – С. 435-437.
265. О сельскохозяйственной кооперации : постановление ВУЦИК от 26 октября 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 15-26 октября. – № 21. – Ст. 618. – С. 734-736.
266. О промысловой кооперации : декрет ВУЦИК и СНК от 12 ноября 1921 г. // СПиР ВУЦИК. – 1921. – 1 июля – 15 ноября. – С. 79-81.
267. О промысловой кооперации : постановление ВУЦИК и СНК от 16 мая 1928 г. // СУиР РКПУ. – 1928. – Отд. I. – 10 июля. – № 14. – Ст. 118. – С. 416-434.
268. О кредитной кооперации : постановление ВУЦИК от 5 апреля 1922 г. // СПиР ВУЦИК. – 18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г. – С. 186-187.
269. О трудовых кооперативных товариществах : постановление ВУЦИК от 11 июля 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – 7 сентября. – № 27. – Ст. 396. – С. 832.
270. Положение о жилищно-потребительской кооперации : постановление ВУЦИК и СНК от 26 марта 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. I. – 17 апреля. – № 8. – Ст. 76. – С. 180-187.
271. О переселенческих товариществах на Украине : постановление СНК от 24 января 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – № 4. – Ст. 27. – С. 73-77.
272. О мелиоративных кооперативных товариществах : постановление ВУЦИК и СНК от 1 июля 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 25 июля. – № 43. – Ст. 289. – С. 465-472.
273. О кредитно-кооперативных организациях : постановление ВУЦИК и СНК от 14 марта 1928 г. // СУиР РКПУ. – 1928. – Отд. I. – 21 апреля. – № 5. – Ст. 59. – С. 142-145.
274. Положение о жилищной кооперации : постановление ВУЦИК и СНК от 25 декабря 1929 г. // СУиР РКПУ. – 1930. – Отд. I. – 13 марта. – № 3. – Ст. 36. – С. 134-162.
275. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 906. – Арк. 189.
276. О порядке учреждения и регистрации жилищных кооперативов : постановление СНК от 23 июня 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – 4 августа. – № 24. – Ст. 364. – С. 759; О порядке ликвидации кооперативных организаций, объединений и их раздела : постановление ВУЦИК и СНК от 7 октября 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 5 ноября. – № 75-76. – Ст. 439. – С. 946-952; О реорганизации районных союзов сельскохозяйственных кооперативов в кредитсоюзы : постановление СНК от 27 августа 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 28 сентября. – № 52. – Ст. 351. – С. 913-917; О порядке ликвидации кооперативных организаций : постановление ВУЦИК и СНК от 25 апреля 1928 г. // СУиР РКПУ. – 1928. – Отд. I. – 29 мая. – № 10. – Ст. 101. – С. 289-293.

277. О правах членства во всех видах кооперативов : постановление ВУЦИК от 11 июля 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – № 26. – Ст. 395. – С. 829-830; О порядке уплаты паевого взноса в потребительские общества членами семей пайщиков этих обществ : постановление СНК от 22 декабря 1929 г. // СУиР РКПУ. – 1930. – Отд. I. – 8 марта. – № 2. – Ст. 8. – С. 61-62; О категориях лиц, имеющих право на вступление в состав кооперативных объединений (артелей) инвалидов : постановление Наркомсообеса УССР от 15 января 1930 г. // СУиР РКПУ. – 1930. – Отд. II. – 9 марта. – № 1. – Ст. 15. – С. 44-47; О дифференцированном пае в жилищно-арендных кооперативах : постановление Наркомвнудел УССР от 23 ноября 1930 г. // СУиР РКПУ. – 1930. – Отд. II. – 30 декабря. – № 20. – Ст. 127. – С. 596-599.
278. Положение о собраниях уполномоченных сельскохозяйственных кооперативных союзов : постановление ВУЦИК от 1 февраля 1922 г. // СПиР ВУЦИК. – 18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г. – С. 154-156.
279. Об экспортно-импортной работе Вукопспилки : постановление УЭС от 17 марта 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 17-22 марта. – № 13. – Ст. 219. – С. 214-215; Об экспортной и импортной работе украинской кооперации : постановление УЭС от 22 сентября 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. II. – 13 января. – № 1. – Ст. 10. – С. 10-11.
280. О средствах кооперации : постановление СНК от 13 сентября 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 2-14 сентября. – № 17. – Ст. 517. – С. 587-589; О возврате потребительским кооперативным организациям национализированных строений : постановление СНК от 5 декабря 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 30 декабря. – № 53. – Ст. 753. – С. 1000-1001; О порядке возврата потребительской кооперации принадлежавших ей предприятий : постановление СНК от 26 марта 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – 5 апреля. – № 7. – Ст. 118. – С. 221-224; О возвращении имущества сельскохозяйственной кооперации : постановление ВУЦИК и СНК от 2 января 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. I. – 12 февраля. – № 1. – Ст. 3. – С. 7-9.
281. О Всеукраинском Кооперативном Совете : декрет СНК от 31 октября 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 26 октября – 2 ноября. – № 22. – Ст. 625. – С. 743-744; О союзной сети потребительской кооперации на Украине : постановление ВУЦИК от 19 апреля 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 19-21 апреля. – № 19. – Ст. 302. – С. 329-330; О расширении кооперативной сети на Правобережьи Украины : постановление ВУЦИК от 18 октября 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 4 ноября. – № 44. – Ст. 653. – С. 778; О ликвидации Всеукраинского кооперативного совета (Вукорада) : постановление СНК от 31 мая 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. I. – 25 июня. – № 11. – Ст. 124. – С. 255-256; О Всеукраинской центральной секции рабочей кооперации при Вукопспилке : постановление СНК от 23 сентября 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 11 октября. – № 54-55. – Ст. 370. – С. 950-954; О Всеукраинском и местных кооперативных советах : постановление ВУЦИК и СНК от 14 декабря 1927 г. // СУиР РКПУ. – 1927. – Отд. I. – № 66. – Ст. 253. – С. 1389-1390; Об упразднении кооперативных советов : постановление ВУЦИК и СНК от 25 июля 1928 г. // СУиР РКПУ. – 1928. – Отд. I. – 10 сентября. – № 19. – Ст. 182. – С. 631.

282. О губернских кооперативных комитетах : постановление СНК от 10 марта 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 8-10 марта. – № 11. – Ст. 193. – С. 192-193; О штатах губернских кооперативных комитетов : постановление СНК от 10 января 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. І. – 7 февраля. – № 3. – Ст. 14. – С. 35-36; О штатах окружных кооперативных комитетов : постановление СНК от 10 октября 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. І. – 12 ноября. – № 78. – Ст. 447. – С. 982-983; О штатах Главного кооперативного комитета при СНК УССР : постановление СНК от 8 апреля 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. І. – 14 мая. – № 20. – Ст. 167. – С. 329-330.
283. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 331-332.
284. Цю рису радянського законодавства І. С. Перетерський дипломатично назвав «плинністю, що дає можливість будувати закон відповідно до вимог нашого господарства», пропонуючи водночас заходи, які б цю «плинність» зменшили. (Б. Р. В Институте советского права / Б. Р. // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 17 декабря. – № 49. – С. 1543.)
285. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 80 зв., 81.
286. Там само. – Арк. 112.
287. Там само. – Арк. 80 зв.
288. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 843. – Арк. 38.
289. Там само.
290. Тезисы Секции об общих началах гражданского права СССР // Революция права. – 1927. – № 3. – С. 156.
291. Раевич С. Компетенция Союза и союзных республик в вопросах «гражданского законодательства» / С. Раевич // Советское право. – 1924. – № 4. – С. 3-20; Карасс А. Компетенция верховных органов Союза ССР в области народного хозяйства, промышленности и внутренней торговли / А. Карасс // Советское право. – 1924. – № 4. – С. 21-36.
292. Одним з аспектів національного питання на початку ХХ ст. була боротьба української кооперації «за своє право і національне самовизначення» у відносинах з російськими («московськими») кооперативними центрами. Ця боротьба розпочалася ще за часів самодержавства й особливо загострилася в роки української революції. (Головко А. «Братська допомога» (До історії боротьби української кооперації з Москвою) / А. Головко // Українська кооперація. – 1918. – Вересень. – Кн. 3. – С. 13-23.)
293. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 530. – Арк. 83.
294. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 1, 12.
295. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 530. – Арк. 87.
296. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 843. – Арк. 38 зв.
297. Штандель Е. Н. Основы кооперативного права (К вопросу о разграничении общесоюзного и республиканского кооперативного законодательства) / Е. Н. Штандель // Вестник советской юстиции. – 1926. – 15 марта. – № 6. – С. 239-242.
298. Там само. – С. 240.
299. Там само.
300. Дьяков Ф. В. К вопросу об основах кооперативного права / Ф. В. Дьяков // Вестник советской юстиции. – 1926. – 15 июня. – № 13. – С. 521-523.

301. Ідея, згідно з якою кооперативне право має визначати все життя кооперативної системи, висувалася Ф. Дьяковим і в інших його публікаціях. Як така, що не зовсім узгоджувалася з теорією марксизму, вона була піддана критиці професором С. Ландкофом, який зауважив, що «наше законодавство про кооперацію може тільки віддзеркалювати існуючу кооперативну практику і тому перебільшувати роль і значення права, в тому числі й кооперативного, не слід було б». (Ландкоф С. Рец. на кн. : Дьяков Ф. В. Правовые основы кооперативного контроля. Изд. акц. об-ва «Заккнига». 1926 г. / С. Ландкоф // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1 января. – № 1. – С. 44.) Після згортання непу підходи азербайджанського вченого зазнали жорсткої критики з приводу його публікації «До питання про кооперативний кодекс», яку за прихильність до кооперативних принципів було названо «меншовицькою проповіддю». (Комаров Б. Меньшевистская проповедь в «кооперативном праве» / Б. Комаров // Советское государство и революция права. – 1931. – Июль. – № 7. – С. 177-181.) «Цей дряхлий кріт від контрреволюції, – писав автор викривальної статті, – «старим іржавим інструментом» формалістичної методології прагне викопати безодню між адміністративно-господарським і колгоспно-кооперативним правом, зводячи останнє фактично до приватно-правової системи». (Там само. – С. 178.)
302. У рецензії на цю працю відзначалася особлива увага, яку приділив автор Україні, «де кооперативне законодавство має своєрідні відмінності». (Крылов С. Б. Рец. на кн. : Поволоцкий Л. И. Основные начала кооперативного права СССР. Ленинград, 1925 г. / С. Б. Крылов // Советское право. – 1927. – № 4. – С. 175.)
303. Поволоцкий Л. И. Основные начала кооперативного права СССР / Л. И. Поволоцкий. – Л. : Кооперация, 1925. – 136 с.; Поволоцкий Л. И. Общесоюзное и республиканское законодательство о кооперации / Л. И. Поволоцкий // Вестник советской юстиции. – 1925. – 15 января. – № 2. – С. 49-53; Поволоцкий Л. И. Основы кооперативного права Союза ССР (К вопросу о содержании основного общесоюзного закона о кооперации) / Л. И. Поволоцкий // Вестник советской юстиции. – 1926. – 15 сентября. – № 18. – С. 709-712.
304. Поволоцкий Л. И. Основные начала кооперативного права СССР / Л. И. Поволоцкий. – Л. : Кооперация, 1925. – С. 12.
305. Там само. – С. 21.
306. Поволоцкий Л. И. Основы кооперативного права Союза ССР (К вопросу о содержании основного общесоюзного закона о кооперации) / Л. И. Поволоцкий // Вестник советской юстиции. – 1926. – 15 сентября. – № 18. – С. 710.
307. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 396. – Арк. 9.
308. Там само.
309. Там само.
310. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 4. – Спр. 567. – Арк. 5.
311. Там само. – Арк. 6.
312. Там само. – Арк. 7.
313. Там само.
314. Там само.
315. Раевич С. Важнейший очередной вопрос советского законодательства (К разработке «Основ гражданского законодательства СССР и союзных респу-

блик») / С. Раевич // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 6 июля. – № 26. – С. 785.
316. Там само.
317. Курский Д. Десять лет на страже советского права / Д. Курский // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 7 ноября. – № 43. – С. 1329.
318. Гражданский кодекс УССР от 16 декабря 1922 г. / ВУЦИК // СУиР РКПУ. – 1923. – 24 января. – № 55. – Ст. 780. – С. 1037-1087.
319. Там само. – С. 1092-1093.
320. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 22.
321. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 6-7.
322. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 328.
323. Там само.
324. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 80.
325. Там само. – Арк. 212.
326. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 150, 150 зв.

Розділ 4

1. Гойхбарг А. Г. Хозяйственное право РСФСР. Том 1. Гражданский кодекс / А. Г. Гойхбарг. – М.-П. : Госиздат, 1923. – С. 26-27.
2. Там само. – С. 26.
3. Стучка П. И. Проблема юридического лица / П. И. Стучка // Революция права. – 1928. – № 1. – С. 23.
4. Никонов А. А. Юридические лица по Гражданскому кодексу и в нашей современной действительности / А. А. Никонов // Право и жизнь. – 1924. – Кн. 7-8. – С. 4.
5. Радянські цивілісти підкреслювали, що радянське законодавство додержується теорії спеціальної правоздатності, відкидаючи «застарілий буржуазний принцип» необмеженості обсягу правоздатності юридичних осіб, пов'язаний, зазвичай, з явочним порядком їх виникнення. (Юридические лица по Гражданскому кодексу и интересы госпромышленности // Вестник советской юстиции. – 1925. – 15 марта. – № 6. – С. 255; – 1 апреля. – № 7. – С. 296; Никонов А. А. Юридические лица по Гражданскому кодексу и в нашей современной действительности / А. А. Никонов // Право и жизнь. – 1924. – Кн. 7-8. – С. 5-6.)
6. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 3 зв., 4 зв., 5.
7. Кравчук В. Про правоздатність юридичних осіб: окремі питання / В. Кравчук // Право України. – 1999. – № 11. – С. 19.
8. В юридичній науці триває дискусія про правову сутність органу юридичної особи. Згідно з однією точкою зору орган будь-якої юридичної особи є частиною цієї особи і не розглядається як окремий суб'єкт права. Прибічники фікційних теорій вважають, що орган юридичної особи являє собою особу чи групу осіб як суб'єктів права, які здійснюють представництво. (Зозуляк О. Деякі проблеми визначення поняття «орган юридичної особи» / О. Зозуляк // Юридична Україна. – 2008. – № 11. – С. 58-61; Тюкавкин-Плотников А. А. Правовое положение производственного кооператива как субъекта предпринимательской

деятельности: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. А. Тюкавкин-Плотников. – Иркутск, 2003. – С. 168-169.) Слід зауважити, що автор цієї монографії під органом кооперативної організації розуміє організаційно оформлену згідно з вимогами закону і статуту її структурну частину, яка утворюється з метою формування і реалізації колективної волі членів цієї організації.
9. Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР) / Н. Озерецковский. – М. : Книгосоюз, 1927. – С. 122.
10. Юридична наука виділяє такі способи утворення юридичних осіб, як розпорядчий, явочний, дозвільний і нормативно-явочний, але в найзагальнішому вигляді всі вони вписуються у два названі види. (Тычинин С. В. Гражданско-правовое регулирование потребительской кооперации в России: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Тычинин. – СПб., 2004. – С. 188.)
11. Зак Л. С. Основные начала теории кредита и кредитной кооперации / Л. С. Зак. – Пг. : Изд. кооп. союз «Кооперация», 1919. – С. 241.
12. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 405-406.
13. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 29-31.
14. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 117.
15. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 68.
16. Поволоцкий Л. И. Основы кооперативного права Союза ССР (К вопросу о содержании основного общесоюзного закона о кооперации) / Л. И. Поволоцкий // Вестник советской юстиции. – 1926. – 15 сентября. – № 18. – С. 710.
17. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 30.
18. Там само. – С. 34-35; Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 64.
19. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 40.
20. Там само. – Арк. 43.
21. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 586. – Арк. 53.
22. Там само. – Арк. 50.
23. О порядке ликвидации кооперативных объединений : постановление Главкооперкома от 31 января 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. II. – 16 июня. – № 3 (5). – Ст. 27. – С. 82-84.
24. О ревизии кредитных кооперативов и их союзов и надзоре за ними : постановление Главкооперкома от 23 февраля 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. II. – 17 марта. – № 2. – Ст. 4. – С. 29-30.
25. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 16.
26. Там само. – Арк. 8.
27. О ревизиях зарегистрированных губкооперкомами кооператорганизаций : постановление Главкооперкома от 16 октября 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. II. – 16 июня. – № 3 (5). – Ст. 23. – С. 79.
28. О порядке ликвидации кооперативных организаций, объединений и их раздела : постановление ВУЦИК и СНК от 7 октября 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 5 ноября. – № 75-76. – Ст. 439. – С. 946-952.

29. Про затвердження устави про порядок припинення кооперативних організацій при їхній ліквідації, з'єднанні й поділі : постанова ЦВК і РНК від 15 червня 1927 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1927. – Від. І. – № 37. – Ст. 371. – С. 1-2; Устава про порядок припинення кооперативних організацій при їхній ліквідації, з'єднанні й поділі // Там само. – Ст. 372. – С. 3-8.
30. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 158.
31. Поволоцкий Л. И. Признание кооперативных организаций несостоятельными / Л. И. Поволоцкий // Право и жизнь. – 1924. – Кн. 9. – С. 34-35.
32. Фомицкий В. Кооперация в условиях НЭПа / В. Фомицкий // Українська кооперація. – 1923. – Січень-лютий. – № 1-2. – С. 55.
33. Хижняков В. В. О природе кооперации / В. В. Хижняков // Право и жизнь. – 1925. – Кн. 9-10. – С. 52.
34. В Главкооперкоме (Хроника) // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 230.
35. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 7.
36. Канторович Я. А. Правовые основы хозяйственного строя СССР / Я. А. Канторович. – Л. : Наука и школа, 1925. – С. 71.
37. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 9.
38. Там само. – С. 12.
39. Марвін А. Шаарс. Кооперативи: принципи і практика / Марвін А. Шаарс ; пер. з англ. – К. : ВОКА, 1994. – С. 12.
40. Зак Л. С. Основные начала теории кредита и кредитной кооперации / Л. С. Зак. – Пг. : Изд. кооп. союз «Кооперация», 1919. – С. 134.
41. Бородаєвський С. Принципи кооперативного законодавства : відбиток з записок УГА в Ч.С.Р. / С. Бородаєвський. – Подєбради, 1926. – С. 4.
42. Позиція українського вченого, який обстоював незалежність кооперативних організацій від держави, має спільні риси з сучасними поглядами на державну підтримку кооперації. Так, Ю. Г. Шипілова до основних принципів державної підтримки кооперації відносить спільність інтересів і партнерство, а до її форм – фінансово-економічну (зокрема, надання доступних кредитів, оптимізація податків, встановлення пільгових тарифів і цін), організаційно-економічну (зокрема, створення режимів найбільшого сприяння для розвитку кооперації, віднесення кооперації до сфер пріоритетного розвитку) та правову. (Шипилова Ю. Г. Научное обоснование государственной кооперативной политики как фактор построения социально ориентированной экономики: дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Ю. Г. Шипилова. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 148-149.) Інший російський автор Г. Г. Васильєв вважає, що і в ринковій економіці державна підтримка кооперації може виявлятися в пільгах у податковій, кредитній та інших сферах. (Васильев Г. Г. Основы формирования социально-экономического партнерства государства и потребительской кооперации по развитию инфраструктуры агропромышленного комплекса: дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Г. Г. Васильев. – Чебоксары, 2005. – С. 41.)
43. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 153.

44. Нерсесянц В. С. Философия права : краткий учеб. курс / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2000. – С. 32.
45. Канторович Я. А. Правовые основы хозяйственного строя СССР / Я. А. Канторович. – Л. : Наука и школа, 1925. – С. 9.
46. Гедеман Ю. В. Основные черты хозяйственного права. Трансформация понятия собственности / Ю. В. Гедеман ; [пер. с нем.] ; предисл. и прим. А. Малицкого – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1924. – С. 13-14.
47. Гойхбарг А. Г. Хозяйственное право РСФСР. Том 1. Гражданский кодекс / А. Г. Гойхбарг. – М.-П. : Госиздат, 1923. – С. 61-64.
48. Яворский Ю. Собственность / Ю. Яворский // Вестник советской юстиции. – 1925. – 15 февраля. – № 4. – С. 154-155.
49. Терехов А. Особенности имущественных прав кооперации / А. Терехов // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 217.
50. Там само.
51. Яворский Ю. Кооперативная собственность / Ю. Яворский // Вестник советской юстиции. – 1925. – 15 апреля. – № 8. – С. 327.
52. Вольфсон Ф. Хозяйственное право первого десятилетия / Ф. Вольфсон // Советское право. – 1927. – № 6. – С. 27.
53. В Харьковском юридическом обществе // Вестник советской юстиции. – 1928. – 1 января. – № 1. – С. 24.
54. Там само.
55. Терехов А. Имущественные права кооперации сравнительно с правами частных лиц / А. Терехов // Українська кооперація. – 1923. – Березень. – № 3. – С. 62; Терехов А. Особенности имущественных прав кооперации / А. Терехов // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 214.
56. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 103.
57. Там само. – С. 81-82; Поволоцкий Л. И. Передача паев сельскохозяйственной кооперации (К проекту украинского Кооперативного кодекса) / Л. И. Поволоцкий // Вестник советской юстиции. – 1925. – 15 декабря. – № 24. – С. 965; Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 80.
58. Погляд на правову природу паю, як зазначає М. М. Капура, в юридичній науці кардинально змінився (пайовий внесок стали розглядати як власність організації) лише на початку 1930-х рр., коли в нових соціально-економічних і політичних умовах було проголошено, що радянська кооперація має соціалістичну сутність. (Капура М. М. Право собственности кооперативов: проблемы теории и практики: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / М. М. Капура. – Рязань, 2005. – С. 61-62.)
59. Семенова А. Рец. на кн. : Штандель Е. Н. Курс советского кооперативного права. Харьков, 1924 г. / А. Семенова // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 декабря. – № 24. – С. 851.
60. Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР) / Н. Озерецковский. – М. : Книгосоюз, 1927. – С. 144.
61. О порядке привлечения потребительской кооперации органами государства к выполнению товарообменных и заготовительных операций : постановле-

ние СНК от 6 декабря 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 2-12 декабря. – № 25. – Ст. 738. – С. 860-862.
62. О возврате потребительским кооперативным организациям национализированных строений : постановление СНК от 5 декабря 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 30 декабря. – № 53. – Ст. 753. – С. 1000-1001.
63. Хиенкин Д. К вопросу о возврате кооперации ее имуществ / Д. Хиенкин // Еженедельник советской юстиции. – 1923. – 13 декабря. – № 48. – С. 1109-1110.
64. Про повернення майна сільськогосподарської, промислової та кредитової кооперації : постанова РНК від 22 липня 1924 р. // ЗЗтР РСУ СРСР. – 1924. – Від. І. – № 3. – Ст. 36. – С. 39-41.
65. О возвращении имущества сельскохозяйственной кооперации : постановление ВУЦИК и СНК от 2 января 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. І. – 12 февраля. – № 1. – Ст. 3. – С. 7-9.
66. Про повернення майна сільськогосподарчій кооперації (В НКЮ. Хроніка) // Червоне право. – 1927. – 22 січня. – № 2. – С. 92-93.
67. Альбів В. Два декрета про повернення майна сільськогосподарській і кустарно-промисловій кооперації / В. Альбів // Сільський господарь. – 1924. – Листопад. – Ч. 13-14. – С. 11.
68. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 154.
69. Об изменении редакции ст.ст. 19, 22, 27, 29, 30 и 34 постановления ЦИК и СНК СССР от 19 августа 1924 г. о жилищной кооперации : постановление ЦИК и СНК от 21 ноября 1926 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. І. – № 2. – Ст. 14. – С. 18-20.
70. Волох О. Охорона відносин власності за Кримінальним кодексом УСРР 1922 року (історико-правовий аналіз) / О. Волох // Юридична Україна. – 2005. – № 8. – С. 10-11.
71. Терехов А. Особенности имущественных прав кооперации / А. Терехов // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 215; Терехов А. Имущественные права кооперации сравнительно с правами частных лиц / А. Терехов // Українська кооперація. – 1923. – Березень. – № 3. – С. 66.
72. Рівний П. Новий Кримінальний кодекс і кооперація / П. Рівний // Коопероване село. – 1927. – 15 липня. – № 13. – С. 107.
73. Терехов А. Особенности имущественных прав кооперации / А. Терехов // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 215; Терехов А. Имущественные права кооперации сравнительно с правами частных лиц / А. Терехов // Українська кооперація. – 1923. – Березень. – № 3. – С. 67.
74. О средствах кооперации : постановление СНК от 13 сентября 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 2-14 сентября. – № 17. – Ст. 517. – С. 587-589.
75. Об отмене ограничений денежного обращения и мерах к развитию вкладной и переводной операций : постановление СНК от 19 июля 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 8-13 июля. – № 14. – Ст. 376. – С. 447.
76. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 82.
77. Ідея існування неподільного фонду в майні кооперативу, як зазначає В. Уркевич, зародилася разом із самою кооперацією і була розроблена у Франції

й Німеччині. (Уркевич В. Майнові фонди сільськогосподарського кооперативу: сутність та правова регламентація / В. Уркевич // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 1. – С. 70.)
78. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 4 зв., 5.
79. О порядке сдачи в аренду предприятий, подведомственных УСНХ : постановление СНК от 8 августа 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 2-16 августа. – № 15. – Ст. 425. – С. 504-505.
80. Жилищный закон : постановление СНК от 1 ноября 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 26 октября – 2 ноября. – № 22. – Ст. 641. – С. 759-764.
81. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 48-50.
82. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 130-131.
83. Там само.
84. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 79.
85. Ашкинезер Ю. С. Кооперация. Новейшее законодательство / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УСРР, 1927. – С. 53-54.
86. Там само. – С. 50.
87. Там само. – С. 54.
88. Там само. – С. 41-43.
89. О государственных подрядах и поставках : постановление СНК от 7 ноября 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 26 октября – 2 ноября. – № 22. – Ст. 650. – С. 773-776.
90. Об изменении положения о государственных подрядах и поставках : постановление СНК от 26 сентября 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 21 октября. – № 43. – Ст. 619. – С. 749-750.
91. Об изменении положения о государственных подрядах и поставках : постановление СНК от 9 марта 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – 27 апреля. – № 9. – Ст. 152. – С. 284-285.
92. Про зміну 3-ї примітки до ст.ст. 1 і 2 положення про державні підряди та поставки : постанова ЦВК і РНК від 12 вересня 1924 р. // ЗЗтР РСУ СРСР. – 1924. – Від. I. – № 11. – Ст. 105. – С. 152-153.
93. Об изменении положения о государственных подрядах и поставках : постановление ЦИК от 21 ноября 1924 г. // СЗиР РКП СССР. – 1924. – Отд. I. – № 26. – Ст. 221. – С. 401.
94. Ашкинезер Ю. С. Кооперация. Новейшее законодательство / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УСРР, 1927. – С. 99-100.
95. О льготах лесной кооперации : постановление СНК от 29 августа 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 25 сентября. – № 66. – Ст. 376. – С. 778-779.
96. Ашкинезер Ю. С. Кооперация. Новейшее законодательство / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УСРР, 1927. – С. 170-182.
97. О государственном имущественном страховании : постановление СНК от 25 ноября 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 16-30 ноября. – № 24. – Ст. 706. – С. 828-830.
98. Матвієвський М. Об'єкт кооперативного взаємного страхування / М. Матвієвський // Червоне право. – 1928. – 22 листопада. – № 22. – С. 1048.

99. О размерах и порядке отчислений из прибылей государственных торговых предприятий в фонд кооперативного строительства рабочих жилищ : постановление СТО от 13 февраля 1925 г. // СЗиР РКП СССР. – 1925. – Отд. I. – № 25. – Ст. 184. – С. 330; Положение об общесоюзном фонде кредитования деревенской бедноты : постановление СНК от 17 марта 1926 г. // СЗиР РКП СССР. – 1926. – Отд. I. – № 27. – Ст. 171. – С. 378-379; О фондах кредитования деревенской бедноты : постановление СНК от 29 октября 1926 г. // СЗиР РКП СССР. – 1926. – Отд. I. – № 72. – Ст. 560. – С. 1425; Положение о фондах кооперирования и коллективизации деревенской бедноты : постановление СНК от 11 апреля 1929 г. // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. I. – № 26. – Ст. 239. – С. 506-508; О всесоюзном фонде долгосрочного кредитования потребительской кооперации : постановление ЦИК и СНК от 7 августа 1929 г. // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. I. – № 51. – Ст. 463. – С. 1033; Про фонди кооперування й колективізації сільської бідноти та наймитства : постанова РНК від 19 вересня 1929 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1929. – Від. I. – № 60. – Ст. 557. – С. 1171-1172; О республиканском фонде кредитования беднейшего селянства : постановление ВУЦИК и СНК от 18 августа 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 25 сентября. – № 51. – Ст. 337. – С. 885; О фондах долгосрочного кредитования кооперации при Всеукраинском кооперативном банке : постановление СНК от 21 августа 1928 г. // ЗУтР РСУУ. – 1928. – Від. I. – № 23. – Ст. 199. – С. 753-759; О фонде долгосрочного кредитования сельскохозяйственных коллективов при Всеукраинском сельскохозяйственном банке : постановление СНК от 18 июня 1929 г. // СУиР РКПУ. – 1929. – Отд. I. – 27 июля. – № 16. – Ст. 131. – С. 597-601.

100. Об арбитражных комиссиях по разрешению имущественных споров между государственными учреждениями и предприятиями : постановление ВУЦИК и СНК от 23 марта 1927 г. // СУиР РКПУ. – 1927. – Отд. I. – № 9-10. – Ст. 60. – С. 137-147.

101. О предоставлении права бесспорного взыскания в административном порядке кредитным и сельскохозяйственно-кредитным товариществам : постановление ВУЦИК и СНК от 30 апреля 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – № 25. – Ст. 189. – С. 365-366.

102. Ашкинезер Ю. С. Кооперация. Новейшее законодательство / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УСРР, 1927. – С. 209-213.

103. Об организации дела внешней торговли на Украине : постановление СНК от 15 мая 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 23 мая – 2 июня. – № 11. – Ст. 194. – С. 248-249.

104. Об экспортно-импортной работе Вукопспилки : постановление УЭС от 17 марта 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 17-22 марта. – № 13. – Ст. 219. – С. 214-215.

105. О внешней торговле : постановление ВУЦИК от 22 марта 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 17-22 марта. – № 13. – Ст. 231. – С. 224-226.

106. Об экспортной и импортной работе украинской кооперации : постановление УЭС от 22 сентября 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. II. – 13 января. – № 1. – Ст. 10. – С. 10-11.

107. О разрешении украинской кооперации иметь своих представителей при заграничних конторах Центросоюза и установлении принципов согласованной с Центросоюзом работы по импорту и експорту : постановление СТО от 28 сентября 1923 г. // СПиР РиКП СССР. – 1923. – № 17. – Ст. 224. – С. 282.

108. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 77.
109. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 124-125.
110. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 5.
111. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 161-169; Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 140-148; Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 18-21.
112. О налоговых льготах для кооперативных организаций : постановление Президиума ЦИК и СНК от 7 декабря 1923 г. // СПиР РиКП СССР. – 1923. – № 29. – Ст. 335. – С. 510-511.
113. О налоговых льготах для потребительских кооперативных организаций : постановление ЦИК и СНК от 10 сентября 1926 г. // СЗиР РКП СССР. – 1926. – Отд. I. – № 61. – Ст. 461. – С. 1067-1069.
114. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 169.
115. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 134.
116. Там само.
117. Там само.
118. Зак Л. С. Основные начала теории кредита и кредитной кооперации / Л. С. Зак. – Пг. : Изд. кооп. союз «Кооперация», 1919. – С. 242.
119. Об обязательной отчетности кооперативных и частных предприятий : постановление ВУЦИК и СНК от 23 ноября 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 16-30 ноября. – № 24. – Ст. 703. – С. 825.
120. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 310.
121. Рівний П. Про невтручання органів влади в діяльність кооперативних організацій / П. Рівний // Коопероване село. – 1928. – Лютий. – № 4. – С. 81.
122. Темкин И. Нужен ли кооперативный хозяйственный центр / И. Темкин // Кооперативный бюллетень. – 1924. – 20 июня. – № 22. – С. 3-7.
123. Малашко М. Сучасне становище кооперації на Україні / М. Малашко // Кооперативний альманах. Орган неперіодичний. Видання «Товариства по розповсюдженню кооперативного знання при УГА». Подєбради. ЧСР. – 1923. – Грудень. – С. 38.
124. Сборник декретов и постановлений по кооперации и налоговому обложению. Вып. 1 / сост. главным юрисконсультом Вукопспилки А. И. Тереховым. – Х. : Издание Вукопспилки, 1922. – С. 45-49.
125. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 403; О примерном уставе кооперативного объединения (КО) внутри ЕПО и установлении порядка регистрации уставов : постановление Главкооперкома от 27 декабря 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. II. – 16 июня. – № 3 (5). – Ст. 25. – С. 80.
126. Об уставе кооперативного объединения (КО) внутри ЕПО : постановление Главкооперкома от 3 марта 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. II. – 16 июня. – № 3 (5). – Ст. 28. – С. 85.

127. О контроле над потребительской кооперацией : постановление СНК от 4 июня 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 6-25 мая. – № 9. – Ст. 282. – С. 330-331.
128. О предоставлении Вукопспилке права изменять сеть потребительской кооперации на Украине : постановление ВУЦИК от 14 марта 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – 27 апреля. – № 9. – Ст. 157. – С. 288-289.
129. Макаренко А. П. Теория и история кооперативного движения : учеб. пособие / А. П. Макаренко. – М. : ИВЦ «Маркетинг», 2000. – С. 247.
130. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2086. – Арк. 1.
131. Карасс А. Новые вехи в законодательстве о потребительской кооперации / А. Карасс // Еженедельник советской юстиции. – 1925. – 21 марта. – № 11. – С. 258.
132. О мерах к проведению добровольного членства в потребительской кооперации на Украине : постановление Главкооперкома от 30 января 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. II. – 15 марта. – № 1. – Ст. 1. – С. 1-2.
133. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2086. – Арк. 43.
134. Історія споживчої кооперації України / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. – С. 194.
135. Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – С. 57.
136. Гречка А. М. Кооперативный метод по советскому кооперативному законодательству / А. М. Гречка // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 212-213.
137. Штандель Е. Декрет ЦИК'а и СНК Союза ССР от 20 мая 1924 г. «О потребительской кооперации» / Е. Штандель // Кооперативный бюллетень. – 1924. – 18 июня. – № 21. – С. 1.
138. Про зміну арт. 7 постанови ЦВК і РНК СРСР з 20 травня 1924 р. про споживчу кооперацію : постанова ЦВК і РНК від 23 листопада 1927 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1927. – Від. I. – № 66. – Ст. 673. – С. 6.
139. О поступлении всех продукций государственных предприятий в общегосударственный фонд : постановление СНК от 15 ноября 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 2-15 ноября. – № 23. – Ст. 685. – С. 806-808.
140. Фомицький В. Кооперація й держава / В. Фомицький // Бюлетень Київської філії Вукопспілки. – 1922. – 1 липня. – № 2. – С. 4-5.
141. О взаимоотношениях с трестами и синдикатами : циркуляр Вукопспилки от 25 июля 1924 г. // Кооперативный бюллетень. – 1924. – 10 августа. – № 28-29. – С. 36.
142. К-р М. О формах связи кооперации с госпромышленностью / М. К-р // Кооперативный бюллетень. – 1925. – 5 апреля. – № 11. – С. 2.
143. О конкуренции госорганов и кооперации // Кооперативный бюллетень. – 1924. – 17 апреля. – № 14. – С. 1-2.
144. О взаимоотношениях госпромышленности с кооперацией : постановление кооперативного совещания ЦК, утвержденное ЦК РКП(б) // Кооперативный бюллетень. – 1925. – 1 сентября. – № 26-27. – С. 24-26.
145. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 13.
146. О теснейшей увязке взаимоотношений госпромышленности с кооперацией в целях совместной борьбы за овладение рынком и изживание дефектов в орга-

низационной и оперативной работе : циркуляр ВСНХ СССР и Центросоюза // Кооперативный бюллетень. – 1926. – 30 января. – № 3. – С. 49.
147. Фрадкин М. Генеральные договоры во взаимоотношениях госпромышленности с кооперацией / М. Фрадкин // Советское право. – 1928. – № 3. – С. 50.
148. Там само. – С. 51.
149. Генкин А. Снова о том же / А. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1926. – 5 апреля. – № 10. – С. 3.
150. Там само. – С. 2.
151. О режиме экономии : постановление ЦИК и СНК от 11 июня 1926 г. // СЗиР РКП СССР. – 1926. – Отд. I. – № 40. – Ст. 291. – С. 709-712.
152. О снижении розничных цен на недостаточные товары государственной промышленности : постановление СТО от 2 июля 1926 г. // СЗиР РКП СССР. – 1926. – Отд. I. – № 51. – Ст. 374. – С. 913-914.
153. О мероприятиях по снижению розничных цен : постановление СТО от 16 февраля 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. I. – № 11. – Ст. 117. – С. 262-264.
154. Сборник декретов и постановлений по кооперации и налоговому обложению. Вып. 1 / сост. главным юрисконсультом Вукопспилки А. И. Тереховым. – Х. : Издание Вукопспилки, 1922. – С. 52-54.
155. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 32.
156. Корнгольд С. Г. По тернистому пути / С. Г. Корнгольд // Кооперативное жилище. – 1925. – 15 мая. – № 1. – С. 20.
157. Там само. – С. 22.
158. В Харьковском юридическом обществе // Вестник советской юстиции. – 1928. – 1 января. – № 1. – С. 24.
159. Кобленц И. Следует ли жилищно-арендной кооперации предоставить право строить дома, а жилищно-строительной кооперации – арендовать дома? / И. Кобленц // Еженедельник советской юстиции. – 1926. – 25 апреля. – № 16. – С. 489.
160. Право власності на будинки, які споруджувалися на земельній ділянці, відведеній будівельному кооперативу в безстрокове користування, було надане постановою ЦВК і РНК СРСР від 21 листопада 1926 р. (Об изменении редакции ст. ст. 19, 22, 27, 29, 30 и 34 постановления ЦИК и СНК СССР от 19 августа 1924 г. о жилищной кооперации : постановление ЦИК и СНК от 21 ноября 1926 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. I. – № 2. – Ст. 14. – С. 18-20.)
161. Штандель Е. Основные черты нового положення о жилищно-потребительской кооперации / Е. Штандель // Кооперативный бюллетень. – 1924. – 20 апреля. – № 15. – С. 16.
162. Про надання чинності уставі про засоби допомоги будівництву робітничих осель : постанова ЦВК і РНК від 15 червня 1927 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1927. – Від. I. – № 36. – Ст. 368. – С. 1-4; Устава про засоби допомоги будівництву робітничих осель // Там само. – Ст. 369. – С. 4-16.
163. Лебедева О. В. Правовое регулирование кооперации в сфере жилищных отношений: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Лебедева. – М., 2007. – С. 25.
164. Ашкинезер Ю. С. Жилищно-кооперативное законодательство Украины / Ю. С. Ашкинезер, Е. Н. Штандель ; под ред. А. Малицкого. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1924. – С. 12.

165. Генкин А. Партия и кооперация / А. Генкин // Кооперативне будівництво. – 1927. – 1 грудня. – № 23. – С. 7-8.
166. Лозовый А. К вопросу о состоянии потребительской кооперации Советского Союза / А. Лозовый // Советское строительство. – 1927. – Май-июнь. – № 5-6. – С. 136.
167. Макаренко А. П. Теория и история кооперативного движения : учеб. пособие / А. П. Макаренко. – М. : ИВЦ «Маркетинг», 2000. – С. 273-274.
168. Історія споживчої кооперації України / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. – С. 240.
169. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 923. – Арк. 17.
170. Громадське харчування // Революційне право. – 1931. – № 9-10. – С. 389.
171. Жагелев І. Договірна дисципліна в системі споживкооперації / І. Жагелев // Революційне право. – 1932. – № 16-18. – С. 749-651.
172. Основной закон о трудовом землепользовании : постановление ВУЦИК от 27 мая 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 30 июня. – № 26. – Ст. 388. – С. 423-428.
173. Бранденбургский Я. Советское законодательство на грани второго десятилетия диктатуры пролетариата / Я. Бранденбургский // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 7 ноября. – № 43. – С. 1335.
174. Положение о ликвидационной комиссии по ликвидации сельскохозяйственных управлений потребительской кооперации и передаче имущества их сельскохозяйственной кооперации : постановление СНК от 8 апреля 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 8-11 апреля. – № 17. – Ст. 271. – С. 285-289.
175. Отчет о деятельности Рабоче-Крестьянского Правительства УСРР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. – Х. : Издание Управления делами СНК УССР, 1924. – С. 67.
176. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1901. – Арк. 4 зв.
177. Там само.
178. Організація і практика сільськогосподарської кооперації : практичний порадник для сільськогосподарських кредитових товариств / К. Панченко (заг. ред.). – К. : Книгоспілка, 1927. – С. 64.
179. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 9, 12.
180. Там само. – С. 13.
181. Рівний П. Про засоби до зміцнення та розвитку сільськогосподарської кооперації / П. Рівний // Коопероване село. – 1927. – 30 березня. – № 6. – С. 86.
182. Там само. – С. 85.
183. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2305. – Арк. 1.
184. Там само. – Арк. 1, 7.
185. Там само. – Арк. 1.
186. Там само.
187. Там само. – Арк. 31.
188. Від сільськогосподарських кооперативних товариств слід відрізняти товариства взаємодопомоги, які не мали кооперативного характеру: вони утворювались сільськими громадами й виконували функції соціального забезпечення переважно незаможного селянства. (Положение о селянских обществах взаимопомощи : постановление ВУЦИК и СНК от 23 января 1925 г. // СУиР РКПУ. –

1925. – Отд. I. – 7 февраля. – № 3. – Ст. 21. – С. 44-55; Типовой устав селянского общества взаимопомощи : утв. Наркомсообесом УССР 13 июня 1928 г. // СУиР РКПУ. – 1928. – Отд. II. – 18 августа. – № 13. – Ст. 75. – С. 420-428.)
189. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 107.
190. О мелиоративных товариществах : постановление УЭС от 11 февраля 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 6-11 февраля. – № 6. – Ст. 111. – С. 115-116.
191. Про соціялістичне землеурядження та про переходові заходи до соціялістичного землеврядування (Положення) : декрет ВУЦВК // УтР РСУУ за 1919 рік. – Вид. I. – Ч. II. – Ст. 75. – С. 648-664.
192. Об условиях вхождения сельскохозяйственных коллективов (коммун, артелей и товариществ по общественной обработке земли) в кооперативные сельскохозяйственные союзы : постановление ВУЦИК от 29 ноября 1922 г. // СПиР ВУЦИК. – 18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г. – С. 349.
193. О порядке вхождения сельскохозяйственных коллективов в сельскохозяйственные кооперативы : постановление ВУЦИК и СНК от 10 сентября 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. I. – 19 ноября. – № 35-36. – Ст. 237. – С. 681-682.
194. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 65 зв.
195. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 43.
196. О правах, льготах и преимуществах, предоставляемых незаможному селянству, организующемуся в сельскохозяйственные коллективы (коммуны, артели, товарищлества) по общественной обработке земли : постановление ВУЦИК от 9 августа 1922 г. // СПиР ВУЦИК. – 18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г. – С. 251-253; О льготах, правах и обязанностях незаможных селян : постановление ВУЦИК от 5 декабря 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – № 41. – Ст. 539. – С. 1171-1184; О дополнительных льготах незаможному селянству : постановление ВУЦИК и СНК от 23 января 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – № 4. – Ст. 26. – С. 69-73.
197. Клязник О. І. Юридична природа колективних господарств (товариства спільного обробітку землі, с.-г. артілі, с.-г. комуни) / О. І. Клязник. – Полтава, 1928. – 60 с.
198. Рівний П. Дещо з законодавства про колективне сільське господарювання / П. Рівний // Кооперване село. – 1927. – 15 березня. – № 4-5. – С. 88.
199. Клязник О. І. Юридична природа колективних господарств (товариства спільного обробітку землі, с.-г. артілі, с.-г. комуни) / О. І. Клязник. – Полтава, 1928. – С. 57.
200. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2305. – Арк. 1.
201. Там само. – Арк. 31 зв.
202. О коллективных хозяйствах : постановление ЦИК и СНК от 16 марта 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. I. – № 15. – Ст. 161. – С. 337-343.
203. Рівний П. З приводу закону про колективні господарства / П. Рівний // Кооперване село. – 1927. – 31 травня. – № 10. – С. 68.
204. О мерах по организационно-хозяйственному укреплению существующих коллективных хозяйств и дальнейшему развитию коллективизации хозяйств : постановление ВУЦИК и СНК от 21 сентября 1927 г. // СУиР РКПУ. – 1927. – Отд. I. – № 55. – Ст. 224. – С. 1055-1061.

205. Либерман С. К вопросу о типе правовых отношений в колхозно-кооперативном секторе сельского хозяйства / С. Либерман // Советское государство и революция права. – 1930. – Август-сентябрь. – № 8-9. – С. 100-103.
206. О путях подъема сельского хозяйства и кооперативном строительстве в деревне : постановление 5-го Съезда Советов Союза ССР // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. I. – № 35. – Ст. 312. – С. 664.
207. Одинцов А. В. Организация руководства колхозным строительством / А. В. Одинцов // Коллективист. – 1929. – № 24. – С. 1-3.
208. О мерах укрепления колхозной системы : постановление ЦИК и СНК от 21 июня 1929 г. // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. I. – № 40. – Ст. 359. – С. 748-751.
209. К. Найближчі основні завдання в царині колгоспно-кооперативного будівництва / К. // Червоне право. – 1930. – 22 травня. – № 10. – С. 407.
210. Зразковий статут сільськогосподарської артілі : затв. ЦВК і РНК СРСР 1 березня 1930 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1930. – Від. I. – № 24. – Ст. 255. – С. 459-463.
211. Коберський К. Колективізація селянських господарств в СРСР і на Україні / К. Коберський // Кооперативна республіка. – 1930. – 1 травня. – Ч. 5. – С. 173, 176.
212. Слід зазначити, що практична реалізація цього права унеможливлювалася земельним законодавством і попередніх років, про що писав у 1926 р. І. Садовський. (Садовський І. Чи має право член сільськогосподарської артілі на виділ землі під час виходу його з артілі / І. Садовський // Червоне право. – 1926. – 7-22 травня. – № 6-7. – С. 284-285.) Разом з тим, із появою районів суцільної колективізації виникли підстави для переосмислення характеру земельних відносин у сільському господарстві: держава як власник землі тепер мала справу з «соціалістичним сільським сектором». (Фрейдкіс Х. Колгоспний рух і земельне законодавство / Х. Фрейдкіс // Червоне право. – 1930. – 7 березня. – № 5. – С. 229-231.)
213. Чумало Ф. Артільний статут / Ф. Чумало // Червоне право. – 1930. – 7 березня. – № 5. – С. 198; Дамшиць Л. Питання колгоспного будівництва в законодавстві / Л. Дамшиць, Г. Гальперін // Червоне право. – 1930. – 22 червня – 7 липня. – № 12-13. – С. 507.
214. Рапопорт Я. Рец. на кн. : Загнітко І. і Фадеєв І. Статут сільськогосподарської артілі / Я. Рапопорт // Червоне право. – 1930. – 7 червня. – № 11. – С. 495-496.
215. Дослідник проблем правового регулювання сільськогосподарської кооперації В. І. Федорович небезпідставно вважає період з 1922-23 рр. по 1927-29 рр. часом розквіту української сільськогосподарської кооперації. (Федорович В. І. Правове регулювання створення, реорганізації і ліквідації сільськогосподарських кооперативів: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 / В. І. Федорович. – Львів, 1998. – С. 45.)
216. Альбов В. Радянське законодавство про сільськогосподарську кооперацію на десяті роковини Жовтня / В. Альбов // Кооперване село. – 1927. – Листопад. – № 21-22. – С. 137, 139.
217. За декретом РНК РСФРР від 24 вересня 1919 р., продубльованим в УСРР 13 серпня 1920 р., були здійснені заходи, спрямовані на припинення «явно експлуататорських організацій», які в умовах націоналізації приватної промисловості діяли у формі кооперативних товариств. (О перерегистрации производственных артелей, промысловых кооперативов, товариществ, союзов

и всякого рода кустарных объединений и о праве участия в них : декрет СНК от 24 сентября 1919 г. // СУиР РиКП. – 1919. – № 48. – Ст. 467. – С. 506-507; О перерегистрации производственных артелей, промысловых кооперативов, товариществ, союзов и всякого рода кустарных объединений : постановление СНК от 13 августа 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 1-10 августа. – № 22. – Ст. 461. – С. 660-662.)
218. О кустарной и мелкой промышленности и сельскохозяйственной кооперации : постановление СНК от 21 июня 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 8-21 июня. – № 11. – Ст. 320. – С. 365-366.
219. Одеський правник Н. Рабей у 1929 р. вказував на те, законодавець, вживаючи термін «кустар», ніде його не визначив. Особа, яка відповідала ознакам кустаря за законодавством РСФРР, в УСРР у певних випадках (за наявністю 2-3 найманих працівників) кустарем не визнавалася. (Рабей Н. Щодо питання про законодавче означення кустаря й кустарної промисловости / Н. Рабей // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1929. – Січень. – № 1. – С. 66-67.)
220. Станиславский П. Я. Правовое положение кустарно-промысловой кооперации на Украине / П. Я. Станиславский // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 219.
221. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 111.
222. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 93.
223. Кризис промысловой кооперации // Бюллетень Губпромсоюза (Киевского губернского союза промысловой кооперации). – 1922. – 15 апреля. – № 2. – С. 1-2.
224. Отчет о деятельности Рабоче-Крестьянского Правительства УСРР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. – Х. : Издание Управления делами СНК УССР, 1924. – С. 70.
225. Егоров В. Г. Отечественная кооперация в мелком промышленном производстве: становление, этапы развития, огосударствление (первая треть XX века) : дис. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / В. Г. Егоров. – М., 2005. – С. 232.
226. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 50.
227. На труднощі правової регламентації створення та діяльності трудових артілей указував П. Я. Станіславський. Ці труднощі, на його думку, були зумовлені тим, що кооперація цього виду «зменшує можливість для безробітних робітників знайти собі працю або, кооперуючи їх, відриває від профспілок і, декласуючи їх, тим викликає негативне ставлення до себе профспілок і органів НКП…». (Станіславський П. Я. Правовий стан промислової кооперації України на X роковини Жовтневої революції / П. Я. Станіславський // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – Листопад. – № 8. – С. 85.)
228. Цыпин. Трудовые артели / Цыпин // Еженедельник советской юстиции. – 1925. – 28 сентября. – № 35. – С. 1162.
229. Флоринский. Промыслово-кооперативные и трудовые артели (товарищества) / Флоринский // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1929. – Січень. – № 1. – С. 69.

230. Об охране труда и обеспечении прав лиц, работающих в промысловых кооперативных предприятиях : постановление СНК от 4 января 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – 22 февраля. – № 2. – Ст. 18. – С. 37-38.
231. Про порядок прикладання декрету РНК від 4 січня 1923 року про охорону праці та забезпечення прав осіб, працюючих у промислових кооперативних підприємствах : До всіх губсудів, губвідділів праці та губкооперкомів : обіжник ч. 74. // Бюлетень НКЮ УСРР. – 1923. – 12 вересня. – Ч. 24. – С. 229-231.
232. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 230-233.
233. О порядке соединения и разделения промыслово-кооперативных товариществ и союзов : постановление СНК от 24 июля 1923 г. // СПиР РиКП СССР. – 1923. – № 5. – Ст. 64. – С. 78-80.
234. Об основных положениях об ученичестве у кустарей, ремесленников, в промысловой кооперации и трудовых артелях : постановление ЦИК и СНК от 15 октября 1926 г. // СЗиР РКП СССР. – 1926. – Отд. I. – № 71. – Ст. 543. – С. 1405-1407.
235. Об утверждении временных правил об ученичестве у кустарей и ремесленников, а также в промысловой кооперации и в трудовых артелях : постановление ВУЦИК и СНК от 15 апреля 1927 г. // СУиР РКПУ. – 1927. – Отд. I. – № 12. – Ст. 74. – С. 176-183.
236. Литваковський А. Про фальшиво-кооперативні об'єднання й засоби боротьби з ними / А. Литваковський // Червоний юрист. – 1926. – 7 березня. – № 2. – С. 69.
237. О льготах безработным и их объединениям и коллективам (производственным и трудовым), организуемым комитетами бирж труда : постановление ВУЦИК и СНК от 10 сентября 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. I. – 19 ноября. – № 35-36. – Ст. 236. – С. 680-681; Об освобождении от промыслового и подоходного налога кустарно-промысловых товариществ или артелей, находящихся в городах : постановление ЦИК от 21 ноября 1924 г. // СЗиР РКП СССР. – 1924. – Отд. I. – № 26. – Ст. 219. – С. 400; О предоставлении артелям и объединениям безработных, организуемым комитетами бирж труда, льгот по налоговому обложению : постановление ЦИК от 28 ноября 1924 г. // СЗиР РКП СССР. – 1924. – Отд. I. – № 27. – Ст. 231. – С. 408-409; Об освобождении от промыслового налога на личные промысловые занятия лиц, состоящих членами кустарно-промышленных кооперативных товариществ (артелей) в сельских местностях : постановление ЦИК от 5 декабря 1924 г. // СЗиР РКП СССР. – 1924. – Отд. I. – № 28. – Ст. 238. – С. 416; О налоговых льготах для деревенских ремесленников и кустарей : постановление ЦИК и СНК от 10 апреля 1925 г. // СЗиР РКП СССР. – 1925. – Отд. I. – № 25. – Ст. 168. – С. 310-312; О налоговых льготах для городских кустарей и ремесленников : постановление ЦИК и СНК от 12 мая 1925 г. // СЗиР РКП СССР. – 1925. – Отд. I. – № 32. – Ст. 213. – С. 506-509.
238. Станіславський П. Я. Правовий стан промислової кооперації України / П. Я. Станіславський // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – Квітень. – № 1. – С. 68-71; Станіславський П. Пільги по промисловому податку / П. Станіславський // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1928. – Серпень. – № 8. – С. 39.

239. Станіславський П. Я. Правовий стан промислової кооперації України / П. Я. Станіславський // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – Травень. – № 2. – С. 56.
240. Яворский Ю. Инвалидная кооперация / Ю. Яворский // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 226.
241. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 321.
242. О формах организационного строительства и деятельности объединений инвалидной кооперации : постановление Главкооперкома от 5 ноября 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. II. – 29 декабря. – № 20 (22). – Ст. 91. – С. 517-519.
243. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 323-324.
244. О переводе первичных кооперативных объединений инвалидов на нормальные уставы, утвержденные Главкооперкомом 12 августа 1925 г. и 9 апреля 1926 г. : постановление Главкооперкома от 29 октября 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. II. – 20 декабря. – № 36. – Ст. 135. – С. 639.
245. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 85.
246. О кустарно-ремесленной промышленности и промысловой кооперации : постановление СНК от 3 мая 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. I. – № 23. – Ст. 256. – С. 499-506.
247. О введении в действие положения о промысловой кооперации : постановление ЦИК и СНК от 11 мая 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. I. – № 26. – Ст. 279. – С. 544-552.
248. О льготах по гербовому сбору для промысловой кооперации : постановление ЦИК и СНК от 11 мая 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. I. – № 26. – Ст. 281. – С. 552-553.
249. Раніше видана постанова Головкооперкому від 19 листопада 1926 р. «Про неприпустимість організації виробничо-кооперативних артілей для експлуатації декількох різнорідних підприємств» робила винятки з відображеної в назві постанови заборони лише в окремих випадках, «коли декілька підприємств можна обслуговувати однією механічною силою й членів артілі за їх фахом можна використати для роботи в усіх цих підприємствах». (О недопустимости организации производственно-кооперативных артелей для эксплуатации нескольких разнородных предприятий : постановление Главкооперкома от 19 ноября 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. II. – 20 декабря. – № 36. – Ст. 140. – С. 644-645.)
250. О торговле производственных кустарно-промысловых кооперативных артелей продукцией не собственного производства : постановление Главкооперкома от 16 июля 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. II. – 9 сентября. – № 23. – Ст. 84. – С. 448-449.
251. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 115.
252. О ревизиях зарегистрированных губкооперкомами кооператорганизаций : постановление Главкооперкома от 16 октября 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. II. – 16 июня. – № 3 (5). – Ст. 23. – С. 79.
253. Логинов. Наради юрисконсультів промкооперативних організацій РСФРР та юрисконсультів республіканських центрів промкооперації / Логинов // Вісник

промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1929. – Лютий. – № 2. – С. 58-59.
254. Василевський К. В. Промислова кооперація на 10 роковини Жовтня / К. В. Василевський // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – Листопад. – № 8. – С. 5.
255. Там само. – С. 6.
256. Лобанов М. І. Підсумки та перспективи роботи промислової кооперації / М. І. Лобанов // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – Квітень. – № 1. – С. 4.
257. Кузнецов Я. П. Робота промкооперації та її чергові завдання / Я. П. Кузнецов // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1929. – Листопад-грудень. – № 11-12. – С. 4.
258. Про кустарну промисловість і промислову кооперацію : постанова РНК від 2 червня 1930 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1930. – Від. І. – № 30. – Ст. 338. – С. 572-575; О включении обществ кустарей-одиночек в систему промысловой кооперации : постановление СНК от 6 мая 1930 г. // СЗиР РКП СССР. – 1930. – Отд. І. – № 26. – Ст. 295. – С. 511-512; О включении обществ кустарей и ремесленников-одиночек в систему промысловой кооперации : постановление ВУЦИК и СНК от 12 сентября 1930 г. // СУиР РКПУ. – 1930. – Отд. І. – 8 октября. – № 20. – Ст. 205. – С. 628-630.
259. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 906. – Арк. 459.
260. Егоров В. Г. Отечественная кооперация в мелком промышленном производстве: становление, этапы развития, огосударствление (первая треть XX века): дис. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / В. Г. Егоров. – М., 2005. – С. 320.
261. Альтшулер И. М. Юридическая природа обществ взаимного кредита / И. М. Альтшулер // Право и жизнь. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 19.
262. О ревизии кредитных кооперативов и их союзов и надзоре за ними : постановление Главкооперкома от 23 февраля 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. ІІ. – 17 марта. – № 2. – Ст. 4. – С. 29-30.
263. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 57.
264. Кооперативный кодекс УССР (В Главкооперкоме) // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15-20 апреля. – № 9-10. – С. 279.
265. Кооперативный кодекс УССР (В Главкооперкоме) // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 мая. – № 12. – С. 354.
266. О восстановлении сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности и об организации для крестьянства сельскохозяйственного кредита : постановление ВУЦИК от 24 января 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. І. – 24 февраля. – № 3. – Ст. 63. – С. 104-108.
267. О порядке образования обществ сельскохозяйственного кредита : постановление СНК от 3 июня 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. І. – 4 августа. – № 24. – Ст. 362. – С. 756-757.
268. Об утверждении нормального устава общества сельскохозяйственного кредита : постановление СНК от 1 марта 1923 г. // СУиР РиКП. – 1923. – Отд. І. – № 19. – Ст. 234. – С. 356-367; О дополнении нормального устава обществ сельскохозяйственного кредита : постановление СНК от 25 сентября 1923 г. // СПиР РиКП СССР. – 1923. – № 17. – Ст. 207. – С. 269-270.

269. Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форми економічної самодопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В. В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – С. 248.
270. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 129.
271. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 198-217.
272. Об освобождении учреждений сельскохозяйственного кредита всех ступеней от подоходно-поимущественного и промыслового налогов и гербового сбора : постановление ЦИК и СНК от 5 сентября 1924 г. // СЗиР РКП СССР. – 1924. – Отд. I. – № 8. – Ст. 85. – С. 117; О приравнении учреждений сельскохозяйственного кредита всех ступеней в отношении налогов, сборов, повинностей, взносов на социальное страхование и арендной плате к учреждениям, состоящим на государственном бюджете : постановление ЦИК и СНК от 20 мая 1925 г. // СЗиР РКП СССР. – 1925. – Отд. I. – № 36. – Ст. 263. – С. 577.
273. О предоставлении права бесспорного взыскания в административном порядке кредитным и сельскохозяйственно-кредитным товариществам : постановление ВУЦИК и СНК от 30 апреля 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – № 25. – Ст. 189. – С. 365-366.
274. О мерах, обеспечивающих использование средств низовой сети сельскохозяйственной кредитной кооперации, для кредитования крестьянского хозяйства по назначению : постановление ВУЦИК и СНК от 7 октября 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 5 ноября. – № 75-76. – Ст. 440. – С. 952-954.
275. Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форми економічної самодопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В. В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – С. 252.
276. Бунин А. О. Сельскохозяйственная кредитная кооперация в системе советского хозяйства (октябрь 1917-1930 г.): дис. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / А. О. Бунин. – Иваново, 1998. – С. 381.
277. О реорганизации районных союзов сельскохозяйственных кооперативов в кредитсоюзы : постановление СНК от 27 августа 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 28 сентября. – № 52. – Ст. 351. – С. 913-917.
278. Об утверждении положения о системе сельскохозяйственного кредита : постановление ЦИК и СНК от 7 января 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. I. – № 4. – Ст. 38. – С. 49; Положение о системе сельскохозяйственного кредита // Там само. – Ст. 39. – С. 50-52.
279. О порядке регистрации кредитно-кооперативных организаций : постановление СНК от 11 декабря 1928 г. // ЗЗтР РСУУ. – 1929. – Від. I. – № 1. – Ст. 5. – С. 9-10.
280. Про заходи сприяння розвитку вкладної операції в кредитово-кооперативних товариствах : постанова ЦВК і РНК від 31 серпня 1927 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1927. – Від. I. – № 52. – Ст. 524. – С. 8-9.
281. О предоставлении права бесспорного взыскания в административном порядке кредитно-кооперативным организациям : постановление ВУЦИК и СНК от 13 июля 1927 г. // ЗУтР РСУУ. – 1927. – Від. I. – № 35. – Ст. 164. – С. 647-648.
282. О кредитно-кооперативных организациях : постановление ВУЦИК и СНК от 14 марта 1928 г. // СУиР РКПУ. – 1928. – Отд. I. – 21 апреля. – № 5. – Ст. 59. – С. 142-145.

283. Об увеличении основных и специальных капиталов кредитно-кооперативных товариществ : постановление ВУЦИК и СНК от 13 июня 1928 г. // СУиР РКПУ. – 1928. – Отд. I. – 23 июля. – № 15. – Ст. 136. – С. 464-465.
284. О фонде долгосрочного кредитования сельскохозяйственных коллективов при Всеукраинском сельскохозяйственном банке : постановление СНК от 18 июня 1929 г. // СУиР РКПУ. – 1929. – Отд. I. – 27 июля. – № 16. – Ст. 131. – С. 597-601.
285. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси, 1993. – С. 168.
286. О кредитной реформе : постановление ЦИК и СНК от 30 января 1930 г. // СЗиР РКП СССР. – 1930. – Отд. I. – № 8. – Ст. 98. – С. 175-180.
287. Про передачу Всеросійським і Всеукраїнським кооперативними банками Всесоюзному сільськогосподарському колгоспно-кооперативному банкові фондів довгострокового кредитування сільськогосподарської кооперації, а також запасних капіталів і сум пайових вкладок сільськогосподарської кооперації : постанова ЦВК і РНК від 13 листопада 1930 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1930. – Від. I. – № 57. – Ст. 599. – С. 1105-1107.
288. О передаче Государственному банку СССР долгосрочного производственного кредитования сельского хозяйства : постановление ЦИК и СНК от 5 декабря 1930 г. // СЗиР РКП СССР. – 1930. – Отд. I. – № 59. – Ст. 626. – С. 1139-1141.
289. Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – С. 159.
290. Исмаилов Ш. М. Теоретические проблемы правового регулирования сельскохозяйственной кооперации / Ш. М. Исмаилов. – Душанбе : Дониш, 1990. – С. 69.
291. Кооперативне право : підруч. / [В. І. Семчик, С. Г. Бабенко, М. П. Волик та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін Юре, 1998. – С. 91.
292. Там само.
293. Исмаилов Ш. М. Теоретические проблемы правового регулирования сельскохозяйственной кооперации / Ш. М. Исмаилов. – Душанбе : Дониш, 1990. – С. 66; Седлецкий А. Порядок обжалования постановлений общих собраний кооперативных организаций / А. Седлецкий // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 225.
294. Курский Д. Новый текст Конституции РСФСР / Д. Курский // Еженедельник советской юстиции. – 1925. – 25 мая. – № 20. – С. 545.
295. Конституция РСФСР от 10 июля 1918 года / ВЦИК // Сборник декретов 1917-1918 гг. – М. : Госиздат, 1920. – С. 63-71; Конституция УССР от 14 марта 1919 г. / ВУЦИК // СУиР РКПУ. – 1919. – 14 марта. – № 19. – Ст. 204. – С. 275-282.
296. Алексеев Н. Н. На путях к будущей России (советский строй и его политические возможности) / Н. Н. Алексеев // Алексеев Н. Н. Русский народ и государство / Н. Н. Алексеев. – М. : Аграф, 1998. – С. 312.
297. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – Прага : Пламя, 1924. – С. 92.
298. Там само. – С. 91.
299. Слід зауважити, що обґрунтування прав людини в теорії права ще в XIX ст., коли відбувся теоретико-методологічний перехід від індивідуалістичної до соціетарної парадигми, було надзвичайно проблемним. Зазначена обставина

стала однією з передумов для відмови від ідеї прав людини на практиці, що й сталося в Росії після 1917 р. (Прокопов Д. Теоретичне обґрунтування прав людини і громадянина у правовій концепції Б. Кістяківського / Д. Прокопов // Право України. – 2007. – № 3. – С. 31.)
300. Малицкий А. Советское государственное право (Очерки) / А. Малицкий. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1926. – С. 14.
301. Гедеман Ю. В. Основные черты хозяйственного права. Трансформация понятия собственности / Ю. В. Гедеман ; [пер. с нем.] ; предисл. и прим. А. Малицкого – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1924. – С. 5.
302. Бабун Р. К вопросу о правоспособности физических лиц / Р. Бабун // Наукові записки Київського інституту народного господарства. Т. IX. – Київ, 1928. – С. 177-182.
303. Основной закон (Конституция) СССР / ЦИК СССР // СПиР РиКП СССР. – 1923. – № 1. – Ст. 12. – С. 16-24.
304. Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду. 1917-1936. – К. : Рад. буд. і право, 1937. – С. 257-263, 273.
305. Конституция (основной закон) УССР от 15 мая 1929 г. / Всеукраинский съезд советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов // СУиР РКПУ. – 1929. – Отд. I. – 8 июля. – № 14. – Ст. 100. – С. 513-532.
306. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С.112-113.
307. Об основных частных имущественных правах, признаваемых УССР, охраняемых ее законами и защищаемых судами УССР : постановление ВУЦИК от 26 июля 1922 г. // СПиР ВУЦИК. – 18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г. – С. 24-26.
308. Защита частных прав // Вестник советской юстиции. – 1924. – 25 февраля – 1 марта. – № 5-6. – С. 130.
309. Кропоткин П. А. Этика : избр. труды / П. А. Кропоткин ; [общ. ред., сост. и предисл. Ю. В. Гридчина]. – М. : Политиздат, 1991. – С. 391.
310. Останню тезу автор розглядає як констатацію, яку не слід сприймати, як критику з сучасної точки зору «помилок», «культурної відсталості» чи «політико-правової неспроможності» тогочасного українського суспільства. Адже сьогодення, як слушно зазначає академік В. Я. Тацій, характеризується тим, що «українське суспільство навіть після політичних зрушень та масової громадської активності 2004 р. демонструє синдром правового безсилля у захисті своїх прав та інтересів перед центральною та місцевою владою, що ще раз підтверджує висновок про бездіяльність громадянського суспільства як одну з основних проблем на шляху формування правової, демократичної держави». (Тацій В. Людина і правова держава: проблеми взаємовідносин і взаємодії / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 2 (53). – С. 8.)
311. Генкин Д. М. Очередные задачи деятельности юридического отдела Совета всероссийских кооперативных съездов / Д. М. Генкин // Кооперативная жизнь. – 1918. – Май. – № 2. – С. 37-38.
312. Юридические кооперативные курсы // Кооперативная жизнь. – 1918. – Июнь. – № 3. – С. 41-42.
313. Ісіченко П. Кооперація та право (Завдання юридичної допомоги кооперативам) / П. Ісіченко // Українська кооперація. – 1918. – Жовтень. – Кн. 4. – С. 26-34.

314. Зак Л. С. Основные начала теории кредита и кредитной кооперации / Л. С. Зак. – Пг. : Изд. кооп. союз «Кооперация», 1919. – С.136.
315. Хижняков В. В. О природе кооперации / В. В. Хижняков // Право и жизнь. – 1925. – Кн. 9-10. – С. 56.
316. Чаянов А. Краткий курс кооперации / А. Чаянов. – [4-е изд.]. – М. : Центр. тово «Кооп. изд-во», 1925. – С. 3.
317. Шишков Г. Иллюстрация к разделу V проекта Кодекса по потребкооперации / Г. Шишков // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – 22 сентября. – № 37-38. – С. 25.
318. Пирогов О. Якість кооперування / О. Пирогов // Кооперативне будівництво. – 1927. – 30 квітня. – № 8. – С. 28.
319. Торохтій Я. Х. Інститут уповноважених у сільськогосподарських товариствах / Я. Х. Торохтій // Сільський господарь. – 1926. – 30 січня. – № 2. – С. 18.
320. Про партійний провід кооперативним будівництвом в зв'язку з підсумками перевиборів кооператорганів : постанова Оргбюра ЦК КП(б)У з 21 червня 1927 р. // Кооперované село. – 1927. – 15 липня. – № 13. – С. 90; Постанова ЦК КП(б)У з 21 червня про партійне керівництво кооперативним будівництвом в зв'язку з підсумками перевиборів кооператорганів // Кооперативне будівництво. – 1927. – 15 липня. – № 14. – С. 36.
321. Кремнев Г. Основные этапы в развитии кооперативного законодательства в России / Г. Кремнев. – [3-е изд.]. – Л. : Изд. газ. «Красная кооперация», 1924. – С. 26.
322. Попов М. От статей Ленина о кооперации до XV партконференции / М. Попов // Кооперативне будівництво. – 1927. – 30 січня. – № 2. – С. 6; Дихне М. Виконання Ленінського кооперативного плану / М. Дихне // Кооперативне будівництво. – 1927. – 2 липня. – № 13. – С. 3-4.
323. До всіх окружкомів та Молдавського обкому КП(б)У // Кооперативный бюллетень. – 1926. – 20 октября. – № 31. – С. 6-7.
324. Попов М. Оргробота споживчої кооперації за 10 років / М. Попов // Кооперативне будівництво. – 1927. – 1 листопада. – № 21. – С. 13.
325. Там само.
326. Борщ. Рост хозяйственного значения кооперации и рост ее общественных элементов / Борщ // Кооперативне будівництво. – 1927. – 15 квітня. – № 7. – С. 21-22.
327. Постановление Агитпропотдела ЦК ВКП(б) о популяризации советского законодательства // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – 28 апреля. – № 16. – С. 490; Державний план діяльності НКЮ на 1926-27 рік // Червоне право. – 1927. – 7-22 лютого. – № 3-4. – С. 138.
328. Солдатенко В. Юридична допомога селові / В. Солдатенко // Червоний юрист. – 1926. – 22 лютого. – № 1. – С. 39.
329. Маркевич Б. И. Жилищная кооперация и право / Б. И. Маркевич // Кооперативное жилище. – 1925. – 15 мая. – № 1. – С. 18.
330. Момот П. Дослідження кооперативних злочинів / П. Момот // Червоне право. – 1930. – 22 вересня – 7 жовтня. – № 18-19. – С. 772.
331. Центральний Комітет ВКП(б) // Сільський господарь. – 1926. – 15 січня. – № 1. – С. 46; Постановление ЦК ВКП(б) о борьбе с хищениями и растратами

в кооперативных органах // Кооперативный бюллетень. – 1926. – 20 января. – № 1-2. – С. 32.
332. Стучка П. Заметки о классовой теории права / П. Стучка // Советское право. – 1930. – № 3. – С. 14-15.
333. Чельцов-Бебутов М. Социалистическое правосознание и Уголовный кодекс / М. Чельцов-Бебутов // Научные записки Киевского института народного хозяйства «Техника, экономика и право». – 1923. – № 1. – С. 78.
334. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; пер. с англ. ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова. – М. : Политиздат, 1992. – С. 373-374, 392-393.
335. Уркевич В. Реалізація принципу відкритості і доступності членства у сільськогосподарських підприємствах кооперативного типу: сучасний зміст та правове регулювання / В. Уркевич // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 1. – С. 52.
336. Об изменении ст. 1 постановления ЦИК и СНК СССР о потребительской кооперации // Кооперативне будівництво. – 1928. – 8 березня. – № 5. – С. 60-61.
337. Про членство чужоземців у споживчій кооперації : постанова ЦВК і РНК від 13 листопада 1930 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1930. – Від. І. – № 56. – Ст. 589. – С. 1097.
338. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 403.
339. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 55.
340. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк. 26.
341. Там само. – Арк. 22.
342. Там само. – Арк. 23.
343. Законодавство СРСР надавало право союзним республікам у своїх інструкціях про вибори відступати від положень загальносоюзної інструкції з того ж питання з метою врахування місцевих умов. (Євтіхієв А. Про виборчі права / А. Євтіхієв // Червоне право. – 1927. – 22 січня. – № 2. – С. 64.)
344. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 4. – Спр. 1039. – Арк. 4.
345. О праве членства в сельскохозяйственной кооперации : постановление НКЮ УССР от 1 августа 1927 г. // СУиР РКПУ. – 1927. – Отд. II. – 19 сентября. – № 29. – Ст. 142. – С. 500-501.
346. Про участь осіб, позбавлених виборчих прав, у товариствах сільськогосподарського характеру (В НКЮ. Хроніка) // Червоне право. – 1927. – 7-22 лютого. – № 3-4. – С. 163-164.
347. Об изменении всех образцовых уставов сельскохозяйственных кооперативов : постановление Главкооперкома от 25 июля 1929 г. // СУиР РКПУ. – 1929. – Отд. II. – 29 августа. – № 16. – Ст. 70. – С. 409.
348. ЦДАВО України. – Ф. 217. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 50, 50 зв.
349. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 47.
350. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 37; По відокремленню церкви від держави. Про трудові артілі : Всім губсоюзам, губземвідділам та губкооперкомам : обіжник ч. 135 // Бюлетень НКЮ УСРР. – 1922. – 15 серпня. – № 3. – С. 22-23; О трудовых артелях : циркуляр НКЮ от 30 июня 1922 г. № 135 // Вестник советской юстиции. – 1922. – Июнь-август. – № 5-7. – С. 103-104.

351. Об изменении примечания к ст. 2 положения о промысловой кооперации : постановление ЦИК и СНК от 28 декабря 1928 г. // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. I. – № 3. – Ст. 23. – С. 66.
352. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 403.
353. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 4.
354. Там само. – Арк. 24.
355. О предоставлении рабочим и служащим, работающим по найму у частных лиц и их объединений, права быть членами рабочих жилищно-строительных кооперативных товариществ : постановление ЦИК и СНК от 14 августа 1925 г. // СЗиР РКП СССР. – 1925. – Отд. I. – № 58. – Ст. 435. – С. 806.
356. О содействии вступлению рабочих с маломощным бюджетом в состав членов рабочих жилищно-строительных кооперативов : постановление ВУЦИК и СНК от 17 июля 1929 г. // СУиР РКПУ. – 1929. – Отд. I. – 2 сентября. – № 20. – Ст. 164. – С. 720-722.
357. О предоставлении глухонемым права вхождения в кооперативные объединения инвалидов : постановление ВУЦИК и СНК от 18 августа 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 14 сентября. – № 49. – Ст. 327. – С. 860; О праве вдов военнослужащих, инвалидов войны, а также лиц, погибших в борьбе с контрреволюцией, на вступление в кооперативные объединения (артели) инвалидов : постановление СНК от 5 декабря 1929 г. // СУиР РКПУ. – 1929. – Отд. I. – 31 декабря. – № 30. – Ст. 235. – С. 1126.
358. ЦДАВО України. – Ф. 8 . – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 25-26.
359. В Главкооперкоме // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – 15 июня. – № 24. – С. 14.
360. Про заходи з виконання на місцях постанови ВУЦВК від 11 липня 1923 р. «Про право членства в усіх видах кооперації» : постанова Головкооперкому від 8 березня 1924 р. // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 230; ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 3.
361. ЦДАВО України. – Ф. 8 . – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 26.
362. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 7.
363. Там само. – Арк. 7-8.
364. Там само. – Арк. 8.
365. Там само. – Арк. 9.
366. Там само. – Арк. 10.
367. Там само.
368. Там само.
369. Там само. – Арк. 16.
370. Там само.
371. Там само. – Арк. 18.
372. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2091. – Арк. 169.
373. Там само. – Арк. 171.
374. Там само. – Арк. 122.
375. Там само. – Арк. 120.
376. Там само. – Арк. 121.
377. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 3.

378. О мерах борьбы с лжекооперативами : постановление СНК от 28 декабря 1928 г. // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. I. – № 3. – Ст. 28. – С. 70.
379. Там само. – С. 71.
380. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 95.
381. О дополнении ст. 1 постановления ЦИК и СНК СССР от 20 мая 1924 г. о потребительской кооперации : постановление ЦИК и СНК от 25 сентября 1925 г. // СЗиР РКП СССР. – 1925. – Отд. I. – № 66. – Ст. 492. – С. 959-960.
382. Бородаєвський С. Принципи кооперативного законодавства : відбиток з записок УГА в Ч.С.Р. / С. Бородаєвський. – Подєбради, 1926. – С. 4.
383. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 3.
384. Про членство неповнолітніх у кооперації : постанова ЦВК і РНК від 13 листопада 1930 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1930. – Від. I. – № 56. – Ст. 590. – С. 1097.
385. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 57.
386. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 95.
387. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 758. – Арк. 70.
388. Вольфсон Ф. Хозяйственное право первого десятилетия / Ф. Вольфсон // Советское право. – 1927. – № 6. – С. 28.
389. Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР) / Н. Озерецковский. – М. : Книгосоюз, 1927. – С. 77.
390. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 20.
391. Там само. – Арк. 19.
392. О мерах к проведению добровольного членства в потребительской кооперации на Украине : постановление Главкооперкома от 30 января 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. II. – 15 марта. – № 1. – Ст. 1. – С. 2.
393. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 32.
394. О порядке уплаты паевого взноса в потребительские общества членами семей пайщиков этих обществ : постановление СНК от 22 декабря 1929 г. // СУиР РКПУ. – 1930. – Отд. I. – 8 марта. – № 2. – Ст. 8. – С. 61-62.
395. В Главкооперкоме // Вестник советской юстиции. – 1925. – 15 июня. – № 13. – С. 527.
396. У сучасних умовах найбільш прийнятним видається підхід С. В. Тичиніна, який пропонує поділяти права та обов'язки членів кооперативу на майнові та немайнові, а також загальні й спеціальні (притаманні лише конкретному кооперативу). (Тычинин С. В. Гражданско-правовое регулирование потребительской кооперации в России: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Тычинин. – СПб., 2004. – С. 268, 276.)
397. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 32-33 зв.
398. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 2-10.
399. О возможности избрания в состав правления, совета и ревизионной комиссии кооперативов лиц, не входящих в состав членов этих кооперативов, и о возможности избрания в состав указанных органов союзов кооперативов лиц, не входящих в состав уполномоченных этих союзов : постановление Главкооперкома от 28 января 1927 г. // СУиР РКПУ. – 1927. – Отд. II. – 30 марта. – № 9. – Ст. 43. – С. 123.
400. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 55.

401. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 69.
402. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 30.
403. В Главкооперкоме // Вестник советской юстиции. – 1925. – 1 октября. – № 19. – С. 755.
404. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 56.
405. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 159-160.
406. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 81.
407. О недопустимости лишения прав члена кооператива лиц, не приобревших дополнительного пая в кооперативах (В Главкооперкоме) // Вестник советской юстиции. – 1927. – 15-23 мая. – № 11-12. – С. 417.
408. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 32-33; – Спр. 817. – Арк. 2-10.
409. Розмірковуючи про можливість поширення дозволу передачі паю на сільськогосподарську кооперацію, Л. І. Поволоцький зазначав: «Якщо в умовах радянської держави була переглянута низка «основних засад» кооперації, наданий їй яскраво класовий характер, допущене широке кредитування пайовиків і т. ін. відступи від рочдельських принципів, то не слід зупинятися перед частковим переглядом принципу непередаваності паїв, якщо це відповідає економічним засадам даного виду кооперації». (Поволоцкий Л. И. Передача паев сельскохозяйственной кооперации (К проекту украинского Кооперативного кодекса) / Л. И. Поволоцкий // Вестник советской юстиции. – 1925. – 15 декабря. – № 24. – С. 964.)
410. О порядке ликвидации кооперативных объединений : постановление Главкооперкома от 31 января 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. II. – 16 июня. – № 3 (5). – Ст. 27. – С. 82-84.
411. Бородаєвський С. Принципи кооперативного законодавства : відбиток з записок УГА в Ч.С.Р. / С. Бородаєвський. – Подєбради, 1926. – С. 12.
412. Спираючись на доктрину пріоритетності прав людини, Н. І. Титова обстоює позицію «максимально широкого, всебічного і конкретного законодавчого регламентування прав членів кооперативу (фізичних осіб)». (Титова Н. І. Права членів сільськогосподарських кооперативів: тенденції та проблеми їх законодавчого забезпечення / Н. І. Титова // Право України. – 2000. – № 2. – С. 26.) Такий підхід має сенс, але його не варто абсолютизувати: у країнах з демократичним державним режимом і високою кооперативною культурою населення членські відносини достатньо ефективно і в повній відповідності з кооперативними принципами можуть бути врегульовані локальними засобами.
413. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 95-103.
414. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 32-33.
415. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 2-10.
416. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 83-84; Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 72.
417. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 2-10.

418. Там само. – Арк. 95-103.
419. Клязник О. І. Юридична природа колективних господарств (товариства спільного обробітку землі, с.-г. артілі, с.-г. комуни) / О. І. Клязник. – Полтава, 1928. – С. 29.
420. Там само. – С. 53.
421. Ще в 1923 р. органи державного контролю УСРР порушили питання про можливість притягнення адміністрації кооперативної організації до відповідальності за ст. 128 КК за безгосподарне ведення справи. При цьому застосовувалося поширювальне тлумачення положень зазначеної статті КК, в якій ішлося про «осіб, які перебувають на чолі державних установ і підприємств». (Может ли администрация кооперативной организации отвечать за бесхозяйственное ведение дела по ст. 128 УК (Дискуссионная страница) // Вестник советской юстиции. – 1923. – 1 августа. – № 1. – С. 17.) Щоправда, тоді ж знайшлися і противники застосування поширювального тлумачення норм кримінального права. (М. Г. О. Об ответственности кооперативной организации по 128 ст. УК / М. Г. О. // Вестник советской юстиции. – 1923. – 15 августа. – № 2. – С. 40-41.) Проте кримінальне законодавство розвивалося відповідно до реалій одержавлення кооперації.
422. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 687. – Арк. 119.
423. Там само.
424. Там само. – Арк. 120.
425. Там само.
426. Там само. – Арк. 125-126.
427. Баталін А. М. Про накладення дискар вищестоячими кооперативними організаціями на нижчестоячі / А. М. Баталін // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1928. – Серпень. – № 8. – С. 34.
428. Там само. – С. 35.
429. Там само. – С. 35-36.

Розділ 5

1. Семчик В. И. Кооперация и право / В. И. Семчик ; отв. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 89-90.
2. Положення про Народній Комісаріят продовольства : постанова РНК від 25 травня 1919 р. // УтР РСУУ за 1919 рік. – Вид. І. – Ч. ІІ. – Ст. 56. – С. 629-631.
3. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – С. 165.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 372. – Арк. 60.
5. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – С. 165.
6. О Кооперативном отделе Совета народного хозяйства Украины (Положение) : постановление СНХ Украины от 9 марта 1919 г. // СУиР РКПУ. – 1919. – 1-30 июня. – № 24. – Ст. 262. – С. 349-350.
7. О кооперативных отделах при губернских советах народного хозяйства (Положение) : постановление СНХ Украины от 22 февраля 1919 г. // СУиР РКПУ. – 1919. – 23 февраля. – № 13. – Ст. 153. – С. 188.

8. Про відділ кустарної промисловості Укрраднаргоспу : постанова РНГ України від 26 червня 1919 р. // УтР РСУУ за 1919 рік. – Вид. І. – Ч. ІІ. – Ст. 137. – С. 724-725.
9. О кустарно-кооперативном отделе при Промбюро Украины (Укркустпром) : положение Промбюро от 24 июля 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 20-31 июля. – № 21. – Ст. 421. – С. 614-617; Об организации кустарно-кооперативных отделов при губсовнархозах : положение Промбюро от 30 июля 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 20-31 июля. – № 21. – Ст. 422. – С. 618-621.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 371. – Арк. 7.
11. Там само. – Арк. 9.
12. Там само. – Арк. 7.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 372. – Арк. 42.
14. Там само.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 849. – Арк. 12.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1898. – Арк. 26, 28.
20. Там само. – Арк. 28.
21. Там само.
22. Там само. – Арк. 49.
23. Там само.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2088. – Арк. 24.
25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2094. – Арк. 32.
26. Ідея створення спеціального державного органу, який відав би кооперативними справами, була висунута українськими кооператорами ще до встановлення радянської влади. Автор цієї ідеї С. В. Бородаєвський репрезентував її в доповіді на Юридично-кооперативній нараді, яка відбулася 29-31 грудня 1918 р. за участю урядовців УНР та представників кооперативних організацій. Державну кооперативну раду пропонувалося створити у складі п'ятьох представників кооперації та чотирьох урядовців і надати їй право законодавчої ініціативи та деякі інші повноваження. При голосуванні противники і прибічники створення такої інституції поділилися порівну. (Литвиненко А. Юридично-кооперативна нарада / А. Литвиненко // Українська кооперація. – 1919. – Січень. – Кн. 1. – С. 99-102; Нарада правників-кооператорів і кооперативних діячів // Бюлетень Центрального українського кооперативного комітету. – 1919. – 30 січня. – № 1 (7). – С. 7-10.)
27. Об учреждении кооперативного комитета Украины : декрет СНК от 6 апреля 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 11-21 апреля. – № 7. – Ст. 111. – С. 150-151.
28. О реорганизации кооперативного комитета Украины (в изменение декрета от 6 апреля) : постановление СНК от 10 августа 1920 г. // СУиР РКПУ и УРСФСР. – 1920. – 1-10 августа. – № 22. – Ст. 452. – С. 655.
29. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 372. – Арк. 38.
30. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 33.
31. Там само. – Арк. 32.
32. Там само. – Арк. 12.
33. Там само.

34. О кооперативном комитете УССР : положение СНК от 6 июня 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – № 9. – Ст. 285. – С. 333-334.
35. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 2.
36. Об изменении положения о Главном кооперативном комитете УССР : постановление СНК от 31 января 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 30 января – 1 февраля. – № 4. – Ст. 67. – С. 78-79.
37. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 525.
38. Там само.
39. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 146.
40. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 40.
41. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1898. – Арк. 1 зв.
42. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 971. – Арк. 1.
43. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 972. – Арк. 45.
44. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 274.
45. О губернских кооперативных комитетах : постановление СНК от 10 марта 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 8-10 марта. – № 11. – Ст. 193. – С. 192-193.
46. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 14.
47. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 33.
48. Там само. – Арк. 16.
49. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 525.
50. О ликвидации губерний и о переходе на трехстепенную систему управления : постановление ВУЦИК от 3 июня 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – № 29-30. – Ст. 233. – С. 435-437; О штатах губернских кооперативных комитетов : постановление СНК от 10 января 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 7 февраля. – № 3. – Ст. 14. – С. 35-36; О штатах окружных кооперативных комитетов : постановление СНК от 10 октября 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 12 ноября. – № 78. – Ст. 447. – С. 982-983; О штатах Главного кооперативного комитета при СНК УССР : постановление СНК от 8 апреля 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 14 мая. – № 20. – Ст. 167. – С. 329-330.
51. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 536.
52. Там само.
53. Там само. – Арк. 536 зв.
54. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 972. – Арк. 46.
55. Там само. – Арк. 45.
56. Там само. – Арк. 44.
57. Там само. – Арк. 42 зв.
58. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 274.
59. Малицький О. Радянська конституція / О. Малицький ; пер. з рос. – [Вид. третє, випр. й доп.]. – Х. : Держвидав, 1928. – С. 276.
60. Об Украинском Экономическом Совете : положение ВУЦИК и СНК от 28 сентября 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 16-30 сентября. – № 19. – Ст. 559. – С. 649-662; Положение о Совете труда и обороны Союза ССР : постановление СНК от 21 августа 1923 г. // СПиР РиКП СССР. – 1923. – № 13. – Ст. 153. – С. 216-217.
61. Материалы Всеукраинского экономического совещания губернских советов народного хозяйства и губернских профессиональных союзов (31 августа – 5 сентября 1921 г.) / УСНХ. – Х. : Всеукр. гос. изд-во, 1921. – С. 190-192, 197-202.

62. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 249.
63. Положение об Украинском экономическом совещании : постановление ВУЦИК от 21 ноября 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – № 38. – Ст. 528. – С. 1137-1139.
64. Предсовнаркома и ПредУЭС т. Раковский – Предгубисполкомам и Губэкосо Украины о содействии потребкооперации // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – 17 марта. – № 9-10. – С. 27-28.
65. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 114-115.
66. Об урегулировании взаимоотношений государственных органов с кооперацией : постановление ВУЦИК и СНК от 5 сентября 1928 г. // СУиР РКПУ. – 1928. – Отд. I. – 25 октября. – № 24. – Ст. 211. – С. 775-779.
67. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 110.
68. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 53, 55.
69. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 262.
70. Общее Положение о Народных Комиссариатах СССР : постановление 3-ей сессии ЦИК СССР 1 созыва от 12 ноября 1923 г. // СПиР РиКП СССР. – 1923. – № 21. – Ст. 280. – С. 341-345.
71. М. К. Г. Законодательный пробел (Неразграниченность полномочий органов Наркомфина и кооперации в отношении ссудо-сберегательных товариществ) / М. К. Г. // Вестник советской юстиции. – 1923. – 1 октября. – № 5. – С. 135-136.
72. Васильев Г. К вопросу о взаимоотношениях потребительской кооперации и органов Наркомфина на местах / Г. Васильев // Кооперативный бюллетень. – 1926. – 15 февраля. – № 4-5. – С. 14.
73. Там само.
74. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 71.
75. Там само. – Арк. 72.
76. Там само. – Арк. 73.
77. О деятельности кооперативных организаций (В НКФ) // Вестник советской юстиции. – 1926. – 1 августа. – № 17. – С. 694.
78. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 758. – Арк. 117, 117 зв.
79. Там само. – Арк. 125.
80. Временное положение о Народном Комиссариате внутренней торговли УССР : постановление ВУЦИК и СНК от 3 сентября 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. I. – 19 ноября. – № 31-32. – Ст. 228. – С. 627-634.
81. О постоянном торгово-кооперативном совещании при Народном Комиссариате внутренней торговли УССР : постановление СНК от 16 февраля 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 5 марта. – № 5. – Ст. 38. – С. 94-95.
82. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 34.
83. Там само.
84. О жилищных комиссиях по наблюдению за проведением в жизнь Жилищного закона : постановление СНК от 12 ноября 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 2-15 ноября. – № 23. – Ст. 679. – С. 798-799.
85. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 212.
86. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 14.
87. Там само.
88. Там само. – Арк. 28.

89. Там само. – Арк. 58.
90. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 2. – Спр. 1224. – Арк. 28.
91. Там само. – Арк. 27.
92. Мокеев. Тезисы о работе органов прокурорского надзора в деревне / Мокеев // Еженедельник советской юстиции. – 1925. – 25 мая. – № 20. – С. 552-553.
93. Про юридичні частини та юрисконсультів державних установ і підприємств, а також кооперативних організацій і змішаних акціонерних товариств з виключною або переважною участю державного капіталу (В НКЮ) // Червоне право. – 1927. – 7 липня. – № 13. – С. 663-665.
94. Протести прокуратури // Червоне право. – 1927. – 7-22 серпня. – № 15-16. – С. 759-761.
95. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 9 зв.
96. Закон о комитетах незаможных селян, утвержденный 2-й сессией VI созыва ВУЦИК 27 мая 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 27 мая. – № 25. – Ст. 387. – С. 413-422.
97. Філіппов К. В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-і роки XX століття: дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / К. В. Філіппов. – Х., 1998. – С. 136-137.
98. К вопросу о реорганизации потребительской кооперативной системы и об издании Кодекса законов о потребкооперации // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – 2 августа. – № 31. – С. 5.
99. Кодекс законов о робоче-крестьянской потребительской кооперации (Проект) // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – 2 августа. – № 31. – С. 30-31.
100. Кооперативный кодекс УССР (В Главкооперкоме) // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15-20 апреля. – № 9-10. – С. 278.
101. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 30.
102. Там само.
103. Там само. – Арк. 30, 30 зв.
104. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 526; Кооперативный кодекс УССР (В Главкооперкоме) // Вестник советской юстиции. – 1925. – 1 апреля. – № 7. – С. 298.
105. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 2. – Спр. 1310. – Арк. 4.
106. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1898. – Арк. 1 зв.
107. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 12.
108. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 972. – Арк. 44 зв.
109. Там само. – Арк. 44.
110. Там само.
111. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 364.
112. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 318.
113. Там само. – Арк. 318 зв., 319.
114. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 4. – Спр. 567. – Арк. 74.
115. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 973. – Арк. 19.
116. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 586. – Арк. 31.
117. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 524 зв.
118. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 586. – Арк. 6.
119. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 524 зв.
120. Там само. – Арк. 524.

121. Там само. – Арк. 524, 524 зв.
122. Там само. – Арк. 524 зв.
123. Положение об окружных съездах советов, окружных исполнительных комитетах, их отделах и инспектурах : постановление 4-ой сессии ВУЦИК X созыва от 1 декабря 1928 г. // СУиР РКПУ. – 1929. – Отд. I. – 1 марта. – № 3. – Ст. 17. – С. 65-171.
124. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 880. – Арк. 1.
125. Там само. – Арк. 14.
126. Там само. – Арк. 15.
127. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 292, 294-298.
128. Там само. – Арк. 303.
129. Там само. – Арк. 299-302, 304-307.
130. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 953. – Арк. 40.
131. Там само. – Арк. 41.
132. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 204.
133. Там само. – Арк. 524 зв.
134. Там само. – Арк. 232.
135. Там само. – Арк. 204.
136. Там само. – Арк. 203.
137. Більш певно і відверто висловився з цього приводу у своїй статті П. І. Рівний. З ухваленням проекту Наркомторгу, на його думку, «кооперація наблизиться до установ держпромисловості, а не буде являти собою громадську організацію, що за таку звикли вважати її досі керівники кооперативної політики». (Рівний П. Про невтручання органів влади в діяльність кооперативних організацій / П. Рівний // Коопероване село. – 1928. – Лютий. – № 4. – С. 82.)
138. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 203.
139. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 4. – Спр. 561. – Арк. 2.
140. Там само.
141. Там само.
142. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 78.
143. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 526.
144. Там само. – Арк. 531.
145. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 217.
146. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 433.
147. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 530 зв.
148. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 33.
149. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 422-423.
150. Сборник декретов и постановлений по кооперации и налоговому обложению. Вып. 1 / сост. главным юрисконсультом Вукопспилки А. И. Тереховым. – Х. : Издание Вукопспилки, 1922. – С. 13-14.
151. Там само. – С. 14-19; ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 29-31.
152. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 407-420.

153. Об установлении сбора за регистрацию уставов кооперативных товариществ в Главном и губернских кооперативных комитетах : постановление СНК от 16 января 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – 24 февраля. – № 3. – Ст. 46. – С. 74-75.
154. Реєстрація кооперативних організацій і місцева влада // Бюлетень Київської філії Вукопспілки. – 1922. – 15 червня. – № 1. – С. 21-22.
155. Положение о регистрационных комиссиях при Главном и губернских кооперативных комитетах : постановление Главкооперкома от 22 августа 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. II. – 30 ноября. – № 18 (20). – Ст. 83. – С. 467-469.
156. Там само. – С. 469.
157. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 36.
158. Там само. – Арк. 39.
159. Там само.
160. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 586. – Арк. 50, 53.
161. Ашкинезер Ю. С. Кооперация. Новейшее законодательство / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юридиздат НКЮ УСРР, 1927. – С. 204-205.
162. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 15 зв. – 18 зв.; О порядке регистрации уставов кооперативных организаций УССР : инструкция Секретариата ВУЦИК и Главкооперкома при СНК УССР от 7 июня 1929 г. // СУиР РКПУ. – 1929. – Отд. II. – 29 августа. – № 16. – Ст. 67. – С. 397-407.
163. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 534 зв.
164. Там само.
165. Там само. – Арк. 535.
166. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 11.
167. Там само. – Арк. 13, 13 зв.
168. Там само. – Арк. 9.
169. О распространении предварительной ревизии на кооперативные организации и потребительские общества : постановление СНК от 22 марта 1921 г. // ЗЗтР РСУУ. – 1921. – Ч. 4. – Ст. 132. – С. 127.
170. О контроле над потребительской кооперацией : постановление СНК от 4 июня 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 6-25 мая. – № 9. – Ст. 282. – С. 330-331.
171. Положение о рабоче-крестьянском государственном контроле УССР : постановление ВУЦИК от 26 июля 1922 г. // СПиР ВУЦИК. – 18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г. – С. 26-29.
172. В Главкооперкоме // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – 20 июля. – № 27-28. – С. 13.
173. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 172.
174. Положение о Народном Комиссариате рабоче-крестьянской инспекции : постановление ВУЦИК и СНК от 29 августа 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – № 37. – Ст. 512. – С. 1107-1115.
175. Постанова Колегії НК РСІ УСРР по докладу про наслідки обслідування кустарної промисловості України // Сільський господарь. – 1925. – Травень. – № 9-10. – С. 107-109.
176. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 289.
177. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) / [І. Б. Усенко, О. М. Мироненко, В. А. Чехович та

ін.] ; О. М. Мироненко (ред.), І. Б. Усенко (ред.). – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – С. 90-91.
178. Там само.
179. Макферсон Яан. Принципы кооперации XXI века / Яан Макферсон ; пер. с англ. – Белгород : Белгород. ун-т потреб. кооперации, 1998. – С. 80.
180. Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці / С. Г. Бабенко. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 273-274.
181. Там само. – С. 274-275.
182. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. – С. 494-496; Скільки існує кооперативних союзів на Україні // Сільський господарь. – 1918. – 15 грудня. – Ч. 12. – С. 35.
183. О ликвидации советов кооперативных съездов : постановление СНК от 27 января 1920 г. // СУиР РиКП. – 1920. – № 6. – Ст. 38. – С. 26.
184. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 163; Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 136.
185. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 68-72 зв.; Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 133-145.
186. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 68.
187. Там само. – Арк. 69 зв.
188. Там само. – Арк. 112.
189. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1033. – Арк. 1.
190. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 852. – Арк. 2.
191. О союзной сети потребительской кооперации на Украине : постановление ВУЦИК от 19 апреля 1922 г. // СПиР ВУЦИК. – 18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г. – С. 218-219; О расширении кооперативной сети на Правобережьи Украины : постановление ВУЦИК от 18 октября 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 4 ноября. – № 44. – Ст. 653. – С. 778.
192. Об уполномоченных Вукопспилки : постановление ВУЦИК от 26 апреля 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 22-29 апреля. – № 20. – Ст. 323. – С. 348.
193. Брук В. Нормалізація апарату кооперації / В. Брук // Українська кооперація. – 1923. – № 3. – С. 3-4; – № 7-8. – С. 40.
194. Брук В. Нормалізація апарату кооперації / В. Брук // Українська кооперація. – 1923. – № 3. – С. 4.
195. О предоставлении Вукопспилке права изменять сеть потребительской кооперации на Украине : постановление ВУЦИК от 14 марта 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – 27 апреля. – № 9. – Ст. 157. – С. 288-289.
196. О роли и задачах рабкопов : резолюция Всероссийского совещания рабкопов 12 июля 1921 г. // Бюллетень Киевского губернского комитета рабочего фонда (Губрабфонд). 1921. – 20 августа. – № 1. – С. 7.
197. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 34.
198. Об утверждении «Уцерабкопа» в правах юридического лица : постановление СНК УССР от 21 марта 1922 г. // Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 109-110.

199. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 29.
200. Історія споживчої кооперації України / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. – С. 194.
201. О Всеукраинской центральной секции рабочей кооперации при Вукопспилке : постановление СНК от 23 сентября 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 11 октября. – № 54-55. – Ст. 370. – С. 950-954.
202. Об отмене постановления СНК УССР от 23 сентября 1926 г. «О Всеукраинской центральной секции рабочей кооперации при Вукопспилке» : постановление СНК от 2 августа 1920 г. // ЗЗтР РСУУ. – 1930. – Від. I. – № 17. – Ст. 168. – С. 516-517.
203. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 31.
204. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 165.
205. О распространении на Красную армию, милицию, части ГПУ и ЧОН действия декрета СНК о кооперации : постановление СНК от 16 марта 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – 27 апреля. – № 9. – Ст. 166. – С. 304.
206. О ликвидации военно-потребительских обществ : постановление Главкооперкома УССР от 27 августа 1924 г. // Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 109-110.
207. Любченко П. Всеукраїнські збори уповноважених сільськогосподарської кооперації / П. Любченко // Сільський господарь. – 1922. – Листопад-грудень. – Ч. 3-4. – С. 5.
208. О сроке ликвидации сельскохозяйственного управления Вукопспилки : постановление СНК от 18 ноября 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 16-30 ноября. – № 24. – Ст. 691. – С. 817.
209. Дідусенко А. «Сільський господарь» у 1922 р. / А. Дідусенко // Українська кооперація. – 1923. – Січень-лютий. – № 1-2. – С. 98.
210. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1901. – Арк. 4.
211. Там само.
212. Там само.
213. Там само.
214. О разграничении функций между Народным Комиссариатом земледелия и «Сельским Господарем» по обслуживанию коллективного движения села : постановление Главкооперкома от 2 апреля 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. II. – 16 июня. – № 3 (5). – Ст. 30. – С. 85-88.
215. О коллективных хозяйствах : постановление ЦИК и СНК от 16 марта 1927 г. // СЗиР РКП СССР. – 1927. – Отд. I. – № 15. – Ст. 161. – С. 337-343.
216. О мерах по организационно-хозяйственному укреплению существующих коллективных хозяйств и дальнейшему развитию коллективизации хозяйств : постановление ВУЦИК и СНК от 21 сентября 1927 г. // СУиР РКПУ. – 1927. – Отд. I. – № 55. – Ст. 224. – С. 1055-1061.
217. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 910. – Арк. 16-17.
218. О создании при Укркустпроме бюро по созыву всеукраинского съезда промысловой кооперации : постановление ВУЦИК от 5 октября 1921 г. // СПиР ВУЦИК. – 1921. – 1 июля – 15 ноября. – С. 78-79.

219. Про Бюро Вукопромспілки : постанова РНК від 31 січня 1922 р. // ЗПтР РСУУ. – 1922. – 1-18 січня. – Ч. 1. – Ст. 16. – С. 18.
220. Резолюции Всеукраинского съезда промкооперации // Бюллетень Губпромсоюза. – 1922. – 15 апреля. – № 2. – С. 18-20; М. Ф. Всеукраинский союз кустарно-промысловых кооперативов «Українкустарьспілка» / М. Ф. // Українська кооперація. – 1923. – Січень-лютий. – № 1-2. – С. 113.
221. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 234.
222. Там само. – С. 235.
223. О временном возложении на Украинское акционерное общество по экспорту произведений кустарной промышленности и по импорту подсобных для нее материалов «Кустэкспорт» обслуживания кустарно-промысловой кооперации Украины : постановление СНК от 15 сентября 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 11 октября. – № 54-55. – Ст. 368. – С. 947-949.
224. Лобанов М. І. Підсумки та перспективи роботи промислової кооперації / М. І. Лобанов // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – Квітень. – № 1. – С. 4.
225. Б. Чи доцільно мати Всесоюзний центр промкооперації / Б. // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – Квітень. – № 1. – С. 10-12.
226. Устава про Всесоюзну раду республіканських центрів промислової кооперації «Всекопромсовет» : постанова РНК від 26 вересня 1928 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1928. – Від. I. – № 62. – Ст. 567. – С. 1186-1187.
227. Устав Всеукраинского сельскохозяйственного банка : утв. СНК СССР 16 ноября 1925 г. // СЗиР РКП СССР. – 1926. – Отд. II. – № 4. – Ст. 28. – С. 47-73; Устав Всеукраинского кооперативного банка «Украинбанк» : утв. СНК УССР 14 января 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. II. – 23 июня. – № 13. – Ст. 47. – С. 272-292.
228. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 94.
229. Терехов А. Радянське кооперативне право / А. Терехов. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 168-169.
230. Ашкинезер Ю. С. Законы о кооперации / Ю. С. Ашкинезер. – Х. : Юриздат НКЮ УССР, 1925. – С. 134.
231. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 150, 150 зв.
232. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 69 зв.
233. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 138.
234. Там само. – С. 139.
235. Там само. – С. 140.
236. Седлецкий А. Порядок обжалования постановлений общих собраний кооперативных организаций / А. Седлецкий // Вестник советской юстиции. – 1924. – 1 апреля. – № 8. – С. 225.
237. Иошпа Л. Е. О взаимоотношениях между первичными кооперативами и союзами кооперативов / Л. Е. Иошпа // Вестник советской юстиции. – 1926. – 1 августа. – № 17. – С. 685-687.

238. Про організаційну роботу сільськогосподарської кооперації : постанова Оргбюра ЦК КП(б)У 28 червня 1927 р. // Кооперованое село. – 1927. – 15 липня. – № 13. – С. 88-90.
239. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 287.
240. Там само. – Арк. 286.
241. Там само.
242. Ашкінезер Ю. Новий закон про житлову кооперацію / Ю. Ашкінезер // Червоне право. – 1930. – 22 жовтня. – № 20. – С. 833.
243. Я. Р. В харьковской научно-исследовательской кафедре «Проблемы современного права» / Я. Р. // Вестник советской юстиции. – 1927. – 15 апреля. – № 8. – С. 302.
244. Озерецковский Н. Правовая организация советской кооперации (по источникам СССР и РСФСР) / Н. Озерецковский. – М. : Книгосоюз, 1927. – С. 69-70.
245. Резолюції 1-ї Всеукрнаради КП(б)У // Бюлетень Київського союзу кооперативних установ губсоюзу б. «Дніпросоюзу». – 1921. – 31 травня. – № 7. – С. 7-10.
246. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2086. – Арк. 17.
247. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1898. – Арк. 2-3.
248. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2090. – Арк. 266.
249. Постанови ЦК РКП(б) про кооперацію // Сільський господарь. – 1925. – Липень. – № 13-14. – С. 62.
250. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2090. – Арк. 304.
251. Партійні обіжники в справі кооперації // Бюлетень Київського союзу кооперативних установ губсоюзу б. «Дніпросоюзу». – 1921. – 22 червня. – № 8. – С. 13.
252. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2544. – Арк. 2.
253. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2094. – Арк. 128.
254. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2305. – Арк. 48.
255. Там само.
256. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2094. – Арк. 110-111.
257. Збірник партійних та урядових постанов про с.-г. кооперацію (серпень 1926 р. – липень 1927 р.). – Х. : Сільський господар, 1927. – С. 9.
258. Там само. – С. 104.
259. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1033. – Арк. 44.
260. Там само.
261. Генкин А. О руководящих кадрах потребкооперации Украины / А. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1925. – 13 июля. – № 21. – С. 6.
262. Там само.
263. Там само.
264. Там само. – С. 7.
265. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1901. – Арк. 5.
266. Дулин Н. Руководящий и инструкторский аппараты кооперации Украины / Н. Дулин // Кооперативный бюллетень. – 1925. – 10 августа. – № 24. – С. 2.
267. Там само. – С. 3.
268. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2798. – Арк. 125, 137.
269. Аліман М. «Чистка» кадрового складу споживчої кооперації у 1920-30 рр. / М. Аліман, Т. Оніпко // Споживча кооперація України. Іст. та соц.-екон. аспекти : зб. наук. статей / [С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Апопій та ін.]. – К. : Ред. газ. «Вісті ЦССТУ», 1996. – С. 70-71.

270. Там само. – С. 71.
271. Там само. – С. 72.
272. О Временных комиссиях при Народном Комиссариате РКИ по проверке личного состава сотрудников учреждений, предприятий и организаций : постановление ВУЦИК и СНК от 30 апреля 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. І. – 20 мая. – № 10. – Ст. 99. – С. 228-230; Про передачу тимчасовій комісії Ради праці та оборони для раціоналізації державного та кооперативного торговельного апарату функцій комісії при Народньому Комісаріяті зовнішньої та внутрішньої торгівлі Союзу РСР, що її утворено за постановою РПО від 25 лютого 1927 р. : постанова РПО від 17 червня 1927 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1927. – Від. І. – № 38. – Ст. 386. – С. 13-14; О чистке аппарата государственных органов, кооперативных и общественных организаций : постановление ЦИК и СНК от 1 июня 1929 г. // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. І. – № 35. – Ст. 313. – С. 667-668; О чистке аппарата государственных органов, кооперативных и общественных организаций : постановление ВУЦИК и СНК от 26 июня 1929 г. // СУиР РКПУ. – 1929. – Отд. І. – 13 августа. – № 18. – Ст. 146. – С. 649-650.
273. Панченко К. Деякі факти й висновки по кооперативному будівництву / К. Панченко // Сільський господарь. – 1924. – Липень. – Ч. 9. – С. 7-10.
274. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2305. – Арк. 45.
275. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 2. – Спр. 1424. – Арк. 5, 5 зв.
276. Історія споживчої кооперації України / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. – С. 195.
277. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1898. – Арк. 62-63.
278. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 46.
279. Генкін А. Утворення всесоюзного кооперативного центру / А. Генкін // Кооперативне будівництво. – 1928. – Серпень. – № 15. – С. 2.
280. Устав Центрального союза потребительских обществ Союза ССР («Центросоюз СССР») : утв. СНК СССР 24 мая 1928 г. // СЗиР РКП СССР. – 1928. – Отд. ІІ. – № 27. – Ст. 122. – С. 785-797.
281. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 255.
282. Там само.
283. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2795. – Арк. 25.
284. Нестуля О. О. Політична соціалізація споживчої кооперації України в умовах трансформаційних змін суспільних відносин / О. О. Нестуля, І. А. Артеменко // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія екон., вип. 21. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2006. – С. 36.
285. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2098. – Арк. 1.
286. Гречка А. Всесвітня кооперація й Міжнародний кооперативний альянс / А. Гречка // Кооперативне будівництво. – 1929. – Липень. – № 13. – С. 14.
287. Історія споживчої кооперації України / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. – С. 221-222.
288. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2098. – Арк. 3.
289. Там само. – Арк. 74, 76.
290. Там само. – Арк. 76.
291. Там само. – Арк. 74.

292. Фомицький В. Кооперація й держава / В. Фомицький // Бюлетень Київської філії Вукопспілки. – 1922. – 1 липня. – № 2. – С. 4-5.
293. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 58.
294. Про зміну пакту 3 в декреті «Про Всеукраїнську кооперативну раду» : постанова РНК від 9 травня 1922 р. // ЗУтР РСУУ. – 1922. – 8-15 травня. – Ч. 22. – Ст. 347. – С. 376.
295. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 64, 64 зв.
296. Там само. – Арк. 64 зв.
297. К вопросу о реорганизации потребительской кооперативной системы и об издании Кодекса законов о потребкооперации // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – 2 августа. – № 31. – С. 5.
298. О ликвидации Всеукраинского кооперативного совета (Вукорада) : постановление СНК от 31 мая 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. I. – 25 июня. – № 11. – Ст. 114. – С. 255-256.
299. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2091. – Арк. 52.
300. Штандель Э. Н. Курс советского кооперативного права / Е. Н. Штандель. – [3-е изд.]. – Х. : Книгоспилка, 1927. – С. 11.
301. В Главкооперкоме // Вестник советской юстиции. – 1925. – 15 декабря. – № 24. – С. 987.
302. Иваницкий Ю. О межкооперативных отношениях / Ю. Иваницкий // Кооперативный бюллетень. – 1926. – 30 мая. – № 15-16. – С. 5.
303. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2290. – Арк. 16.
304. Целларіус В. Всеукраїнська міжкооперативна рада / В. Целларіус // Сільський господарь. – 1926. – 31 березня. – № 6. – С. 3.
305. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 238.
306. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2796. – Арк. 23.
307. Про скасування кооперативних рад : постанова ЦВК і РНК від 30 травня 1928 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1928. – Від. I. – № 34. – Ст. 302. – С. 662-663.
308. Об упразднении кооперативных советов : постановление ВУЦИК и СНК от 25 июля 1928 г. // СУиР РКПУ. – 1928. – Отд. I. – 10 сентября. – № 19. – Ст. 182. – С. 631.
309. Про зміну чинного законодавства Союзу РСР у зв'язку зі скасуванням кооперативних рад : постанова РНК від 12 вересня 1928 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1928. – Від. I. – № 60. – Ст. 544. – С. 1154-1158.
310. Устава про Комітет і Раду в справах стандартизації при РПО : постанова РНК від 19 жовтня 1928 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1928. – Від. I. – № 64. – Ст. 594. – С. 1227-1229.
311. Устава про Всесоюзну раду республіканських центрів промислової кооперації «Всекопромсовет» : постанова РНК від 26 вересня 1928 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1928. – Від. I. – № 62. – Ст. 567. – С. 1186-1187; Устава про Всесоюзну раду сільськогосподарської кооперації : постанова РНК від 26 вересня 1928 р. // ЗЗтН РСУ СРСР. – 1928. – Від. I. – № 62. – Ст. 568. – С. 1187-1189.
312. Положение о Всесоюзном совете жилищной кооперации : постановление СНК от 15 февраля 1929 г. // СЗиР РКП СССР. – 1929. – Отд. I. – № 19. – Ст. 165. – С. 361-363.
313. Чаянов А. Краткий курс кооперации / А. Чаянов. – [4-е изд.]. – М. : Центр. тов-во «Кооп. изд-во», 1925. – С. 12-13.

314. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 248.
315. О комитете цен : положение СНК от 30 августа 1921 г. // СУиР РКПУ. – 1921. – 17-30 августа. – № 16. – Ст. 486. – С. 556.
316. О Совете по делам страхования при Уполнаркомфине и об обязательном страховании в Госстрахе имуществ комхозов : постановление СНК от 28 ноября 1922 г. // СУиР РКПУ. – 1922. – 29 декабря. – № 50. – Ст. 735. – С. 933-934.
317. Об Особом валютном совещании при Уполномоченном Народного Комиссариата финансов РСФСР при Совнаркоме УССР : постановление СНК от 23 марта 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – 5 мая. – № 11. – Ст. 186. – С. 344-345; О введении в состав Валютного совещания при Уполнаркомфине представителя Вукорады : постановление СНК от 20 июля 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. I. – № 28. – Ст. 413. – С. 870.
318. Положение о Хлебном бюро : постановление УЭС от 9 февраля 1923 г. // СУиР РКПУ. – 1923. – Отд. II. – 26 мая. – № 2 (4). – Ст. 15. – С. 58-59.
319. Об учреждении Комиссии содействия землеустройству и о положении об этих комиссиях : постановление СНК от 8 марта 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. I. – 2 апреля. – № 7. – Ст. 66. – С. 157-160.
320. О Центральном холодильном комитете при Народном Комиссариате внутренней торговли УССР : постановление СНК от 22 декабря 1924 г. // СУиР РКПУ. – 1924. – Отд. I. – 31 декабря. – № 55. – Ст. 330. – С. 1073-1075.
321. О постоянном сырьевом совещании при Народном Комиссариате внутренней торговли УССР : постановление СНК от 30 апреля 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – № 26. – Ст. 203. – С. 385-387.
322. Об Элеваторном комитете при УЭС : постановление СНК от 24 сентября 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 31 октября. – № 73. – Ст. 415. – С. 894-896.
323. О Хлебо-экспортном бюро Украины : постановление СНК от 24 сентября 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 31 октября. – № 73. – Ст. 416. – С. 896-899.
324. О Хлебном комитете при Народном Комиссариате внутренней торговли УССР : постановление СНК от 20 октября 1925 г. // СУиР РКПУ. – 1925. – Отд. I. – 18 ноября. – № 80. – Ст. 466. – С. 1007-1010.
325. О Совете по делам кустарно-ремесленной промышленности при ВСНХ УССР : постановление СНК от 19 января 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 25 февраля. – № 3. – Ст. 31. – С. 44-47.
326. Об Особом совещании по улучшению качества продукции при ВСНХ Украины : постановление СНК от 11 февраля 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 24 марта. – № 12. – Ст. 89. – С. 180-182.
327. О Постоянном хлебном совещании при Народном Комиссариате внешней и внутренней торговли УССР : постановление СНК от 9 августа 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 21 сентября. – № 50. – Ст. 334. – С. 875-879.
328. О Постоянном совещании по регулированию сельскохозяйственного машиноснабжения при Народном Комиссариате земледелия УССР : постановление СНК от 24 сентября 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 20 октября. – № 56. – Ст. 374. – С. 965-968.
329. О Центральном холодильном комитете при Народном Комиссариате внешней и внутренней торговли УССР : постановление СНК от 4 октября 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 28 октября. – № 61. – Ст. 402. – С. 1060-1063.

330. О Постоянном сырьевом совещании при Народном Комиссариате внешней и внутренней торговли УССР : постановление СНК от 4 октября 1926 г. // СУиР РКПУ. – 1926. – Отд. I. – 29 октября. – № 62. – Ст. 404. – С. 1066-1068.
331. Положение о Комитете по регулированию сельскохозяйственного машино- и трактороснабжения (Машино-тракторный комитет) при Народном Комиссариате земледелия УССР : постановление СНК от 9 февраля 1928 г. // СУиР РКПУ. – 1928. – Отд. I. – 21 марта. – № 3. – Ст. 42. – С. 132-136.
332. Об изменении ст. 3 «Положения о Комитете по делам печати Народного Комиссариата торговли УССР» : постановление СНК от 30 июня 1928 г. // СУиР РКПУ. – 1928. – Отд. I. – 14 августа. – № 16. – Ст. 144. – С. 507.
333. О Постоянном совещании по распределению дефицитных строительных материалов при Народном Комиссариате торговли УССР : постановление СНК от 23 октября 1928 г. // ЗУтР РСУУ. – 1928. – Від. I. – № 29. – Ст. 256. – С. 920-921.
334. О постоянных комиссиях содействия государственному кредиту и сберегательному делу при исполнительных комитетах и советах : постановление ВУЦИК и СНК от 30 августа 1929 г. // СУиР РКПУ. – 1929. – Отд. I. – 27 сентября. – № 21. – Ст. 174. – С. 744-748.
335. Постанови ЦК РКП(б) про кооперацію // Сільський господарь. – 1925. – Липень. – № 13-14. – С. 65; Центральний Комітет ВКП(б) // Сільський господарь. – 1926. – 15 січня. – № 1. – С. 46-47.
336. Українські кооператори в еміграції у відірваності кооперативної периферії від центрів у радянській Україні вбачали позитив, бо вважали, що вона зберігає кооперацію «в своєрідній ідеології і забезпечує її від асиміляції з московським державно-політичним централістичним напрямком». (С. К. З приводу одного докладу на кооперативному семінарі в Українській господарській академії / С. К. // Кооперативний огляд. Неперіодичний бюлетень Товариства для розповсюдження кооперативного знання при УГА в Ч.С.Р. Подєбради. – 1925. – Лютий. – Ч. 2. – С. 11.)
337. Щелинський Ю. В справі перевиборів органів керування сільськогосподарської кооперації / Ю. Щелинський // Сільський господарь. – 1925. – Серпень. – № 15-16. – С. 7-9.
338. Целларіус В. До перебрання керуючих органів сільськогосподарської кооперації / В. Целларіус // Сільський господарь. – 1925. – Жовтень. – № 19-20. – С. 3.
339. О продлении полномочий органов управления и контроля кооперативных организаций I и II ступени после окончания срока, на который эти органы были избраны : постановление Главкооперкома от 28 января 1927 г. // СУиР РКПУ. – 1927. – Отд. II. – 30 марта. – № 9. – Ст. 44. – С. 123-124.
340. А. И. О сроке полномочий правлений и ревизионных комиссий / А. И. // Кооперативне будівництво. – 1927. – 10 січня. – № 1. – С. 12-13.
341. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2517. – Арк. 81.
342. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 335.
343. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2515. – Арк. 81.
344. Там само. – Арк. 83.
345. О порядке установления персональных окладов для служащих государственных учреждений и предприятий, кооперативных организаций, смешанных акционерных обществ и акционерных обществ с преобладающим участием

кооперативного капитала : постановление СНК от 8 сентября 1928 г. // СЗиР РКП СССР. – 1928. – Отд. I. – № 59. – Ст. 531. – С. 1143-1145.

346. Р-рг Д. Е. В Коммунистической академии / Д. Е. Р-рг // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1 июля. – № 15. – С. 537.
347. Момот П. Дослідження кооперативних злочинів / П. Момот // Червоне право. – 1930. – 22 вересня – 7 жовтня. – № 18-19. – С. 773.
348. Вольфсон Ф. Хозяйственное право первого десятилетия / Ф. Вольфсон // Советское право. – 1927. – № 6. – С. 27.
349. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 3.
350. Там само. – Арк. 95.
351. Різним аспектам першої кодифікації українського радянського права присвячено, за підрахунком І. Б. Усенка, кількасот публікацій, у тому числі монографія згаданого автора. (Усенко И.Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР / И. Б. Усенко. – К. : Наук. думка, 1989. – 118 с.)
352. История государства и права Украинской ССР (1917-1973 гг.) / редкол.: Б. М. Бабий (отв. ред.), А. П. Таранов, В. М. Терлецкий. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 244.
353. Штандель Е. Основные вопросы кодификации кооперативного законодательства / Е. Штандель // Вестник советской юстиции. – 1923. – 1 октября. – № 5. – С. 127; Штандель Е. Вопросы кодификации кооперативного законодательства / Е. Штандель // Українська кооперація. – 1923. – № 7-8. – С. 36.
354. Кодекс законов о робоче-крестьянской потребительской кооперации. Проект // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – 2 августа. – № 31. – С. 6-34.
355. Брук В. Проект кодексу законів про робітниче-селянську споживчу кооперацію / В. Брук // Українська кооперація. – 1923. – № 7-8. – С. 4.
356. К вопросу о реорганизации потребительской кооперативной системы и об издании Кодекса законов о потребкооперации // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1923. – 2 августа. – № 31. – С. 3.
357. Там само.
358. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 9.
359. Там само.
360. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 75; – Спр. 89. – Арк. 12.
361. До державного плану робіт НКЮ УСРР на 1923-1924 рр., затвердженого об'єднаним засіданням Президії ВУЦВК і РНК УСРР 12 грудня 1923 р., було включено пункт про участь НКЮ у виробленні низки кодексів, у тому числі й кооперативного. (План (государственный) работ НКЮ на 1923-1924 гг., утвержденный Объединенным Заседанием Президиумов ВУЦИК и СНК от 12-го декабря 1923 года // Вестник советской юстиции. – 1924. – 25 февраля – 1 марта. – № 5-6. – С. 141.)
362. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 5.
363. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 1.
364. Там само. – Арк. 2, 3, 4, 5, 6, 7.
365. Там само. – Арк. 8.
366. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 536.
367. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 12.
368. Там само. – Арк. 9.

369. Там само. – Арк. 9 зв.
370. Там само. – Арк. 8.
371. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 3.
372. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 155.
373. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 15.
374. Там само.
375. Там само. – Арк. 19, 23.
376. Там само. – Арк. 28.
377. Там само. – Арк. 29, 30.
378. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 1.
379. Там само. – Арк. 4.
380. Там само. – Арк. 2, 3.
381. Кооперативный кодекс УССР (В Главкооперкоме) // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15-20 апреля. – № 9-10. – С. 275-276.
382. Кодкомиссия при Главкооперкоме // Кооперативный бюллетень. – 1924. – 7 мая. – № 16-17. – С. 39-40.
383. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 4.
384. Понтович Э. Кодификация общесоюзного законодательства / Э. Понтович // Советское строительство. – 1930. – Февраль. – № 2. – С. 25.
385. Зазначений принцип не був винайдений більшовиками. У теорії кооперативного права дорадянської доби висловлювалися міркування як за, так і проти трудової засади кооперації як її істотної ознаки. (Николаев А. А. Теория и практика кооперативного движения / А. А. Николаев. – [2-е изд.]. – Пг. : Мысль, 1919. – С. 15-16.) На Першому юридичному кооперативному з'їзді, що відбувся у Москві 13-18 лютого 1918 р. з ініціативи юридичного відділу Ради всеросійських кооперативних з'їздів, основним принципом регламентації кооперативного членства було висунуто положення, згідно з яким кооперативи можуть об'єднувати лише трудящих, що прагнуть захистити той чи інший бік свого господарського побуту, але в жодному разі не капіталістів, які об'єднуються з метою спільного одержання прибутку із своїх капіталів. (Шапиро А. Первый юридический кооперативный съезд / А. Шапиро // Кооперативная жизнь. – 1918. – Апрель. – № 1. – С. 43.)
386. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 6.
387. Кооперативный кодекс УССР (В Главкооперкоме) // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15-20 апреля. – № 9-10. – С. 277-278.
388. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 10.
389. Там само. – Арк. 14, 16, 18; Кооперативный кодекс УССР (В Главкооперкоме) // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 мая. – № 12. – С. 351-353.
390. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 25, 28, 29.
391. Поволоцкий Л. И. Кооперативное товарищество (К ст. 2 проекта Кодекса законов о кооперации УССР) / Л. И. Поволоцкий // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 июля. – № 16. – С. 504.
392. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 47; Кооперативный кодекс УССР (В Главкооперкоме) // Вестник советской юстиции. – 1924. – 15 июля. – № 16. – С. 513-514.
393. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 47.

394. Там само. – Арк. 47 зв.
395. Там само
396. Там само. – Арк. 48.
397. Там само.
398. Там само.
399. Там само.
400. Там само. – Арк. 48, 48 зв.
401. Там само. – Арк. 120-122 зв.
402. Там само.
403. Кодекс законов о кооперации (В Главкооперкоме) // Вестник советской юстиции. – 1925. – 1 мая. – № 9. – С. 375-376.
404. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 44.
405. Кодекс законов о кооперации (В Главкооперкоме) // Вестник советской юстиции. – 1925. – 1 мая. – № 9. – С. 375.
406. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 843. – Арк. 69.
407. Там само. – Арк. 53, 54.
408. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 2. – Спр. 797. – Арк. 27-28.
409. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 217, 217 зв., 218; Ф. 296. – Оп. 2. – Спр. 797. – Арк. 6.
410. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 220 зв.
411. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 398.
412. Там само. – Арк. 397.
413. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 4. – Спр. 955. – Арк. 10; Ф. 296. – Оп. 2. – Спр. 1430. – Арк. 68.
414. Там само.
415. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 843. – Арк. 38, 38 зв., 39.
416. Там само. – Арк. 38.
417. Там само. – Арк. 38 зв.
418. Там само.
419. Там само.
420. Там само. – Арк. 37.
421. Там само.
422. Там само. – Арк. 33.
423. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 33.
424. Там само. – Арк. 416.
425. Там само. – Арк. 415 зв., 416.
426. Арефьев Н. А. Кооперативный кодекс или основы кооперативного законодательства / Н. А. Арефьев // Вестник советской юстиции. – 1927. – 1 декабря. – № 23. – С. 795.
427. Там само.
428. У Головкооперкомі (Хроніка) // Червоне право. – 1926. – 22 березня. – № 3. – С. 120.
429. Там само.
430. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 396. – Арк. 2.
431. Там само. – Арк. 10.
432. Там само. – Арк. 11.

433. Там само. – Арк. 16.
434. Там само.
435. Свої погляди щодо змісту основ кооперативного законодавства Е. Н. Штандель пропагував у періодиці. (Штандель Е. Основы кооперативного законодательства / Е. Штандель // Кооперативне будівництво. – 1927. – 15 липня. – № 14. – С. 7-10; – 15 жовтня. – № 20. – С. 47-49; Штандель Е. Основы кооперативного законодательства / Е. Штандель // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – Серпень. – № 5. – С. 65-69; – Вересень. – № 6. – С. 57-59.)
436. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 396. – Арк. 8.
437. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 46.
438. Там само. – Арк. 67.
439. Там само. – Арк. 107, 184, 219.
440. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 396. – Арк. 95, 96.
441. Там само. – Арк. 96.
442. Там само. – Арк. 130.
443. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 4. – Спр. 567. – Арк. 59.
444. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 343.
445. Там само. – Арк. 378.
446. Там само.
447. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 687. – Арк. 9.
448. Там само. – Арк. 9, 10, 41, 42.
449. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 605. – Арк. 7.
450. Там само. – Арк. 1, 7.
451. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 687. – Арк. 41, 42.
452. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 4. – Спр. 567. – Арк. 59.
453. Там само. – Арк. 73.
454. Там само. – Арк. 19-35.
455. Там само. – Арк. 8, 9.
456. Там само. – Арк. 9, 10.
457. Там само. – Арк. 11.
458. Там само. – Арк. 18.
459. Там само. – Арк. 15.
460. Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство / Ф. Крижанівський. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 121.
461. Марков Н. Н. Проект новой системы кодекса «Хозяйственного права» / Н. Н. Марков // Право и жизнь. – 1927. – Кн. 6-7. – С. 4.
462. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 4. – Спр. 567. – Арк. 4.
463. ЦДАВО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 1.
464. Там само. – Арк. 40.
465. Там само. – Арк. 2-10, 95-103.
466. Там само. – Арк. 40 зв.
467. Там само. – Арк. 78.
468. Там само. – Арк. 76.
469. Там само. – Арк. 75.
470. Там само.

471. Там само. – Арк. 41.
472. Там само.
473. Там само.
474. Там само. – Арк. 94.
475. Там само. – Арк. 72, 83.
476. Там само. – Арк. 76.
477. Там само. – Арк. 104.
478. Там само. – Арк. 105.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АФК – Адміністративно-фінансова комісія
відкомунгосп – відділ комунального господарства
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВРНГ – Вища рада народного господарства
Всекопромсоюз – Всероссийский союз промысловой кооперации
Вукопромспілка – Всеукраїнська спілка кустарно-промислової кооперації
Вукопспілка – Всеукраїнська спілка споживчих кооперативних товариств
Вукорада – Всеукраїнська кооперативна рада
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВУЦРПС – Всеукраїнська центральна рада професійних спілок
ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
Головкооперком, ГКК – Головний кооперативний комітет
губкооперком – губернський кооперативний комітет
Дніпросоюз – Дніпровський союз споживчих товариств
ДПУ – Державне політичне управління
ЄСТ – єдине споживче товариство
ЗЗтН РСУ – Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду
ЗЗтР РСУ – Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду
ЗЗтР РСУУ – Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України
ЗПтР РСУУ – Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України
ЗУтР РСУУ – Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України
Книгоспілка – Всеукраїнська кооперативна видавнича спілка
комнезам, КНС – комітет незаможних селян
Коопстрах – Українська кооперативна страхова спілка
КРЗП – Комісія з розгляду законодавчих проектів
МКА – Міжнародний кооперативний альянс
Наркомат – народний комісаріат
Наркомвнусправ, НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
Наркомвнуторг, НКВТ – Народний комісаріат внутрішньої торгівлі
Наркомзем, НКЗ – Народний комісаріат землеробства
Наркомзовнішторг, НКЗТ – Народний комісаріат зовнішньої торгівлі
Наркомос – Народний комісаріат освіти
Наркомпраці – Народний комісаріат праці
Наркомпрод – Народний комісаріат продовольства
Наркомсоцзабез – Народний комісаріат соціального забезпечення
Наркомфін, НКФ – Народний комісаріат фінансів

Наркомюст, НКЮ –	Народний комісаріат юстиції
неп –	нова економічна політика
окркооперком –	окружний кооперативний комітет
ПК РНК –	Підготовча комісія Ради Народних Комісарів
ПОЮР –	Потребительское общество Юга России
Раднаргосп, РНГ –	Рада народного господарства
Раднарком, РНК –	Рада Народних Комісарів
РКП(б) –	Російська комуністична партія (більшовиків)
РПО –	Рада праці та оборони
РСІ –	Робітничо-селянська інспекція
РСФРР –	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СЗиР РКП –	Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства
СПиР ВУЦИК –	Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета
СПиР РиКП –	Сборник постановлений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СУиР ВРК –	Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета
СУиР РиКП –	Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства
СУиР РКПУ –	Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины
СУиРП –	Собрание узаконений и распоряжений Правительства
ТСОЗ –	товариство спільного обробітку землі
УЕН –	Українська економічна нарада
УЕР –	Українська економічна рада
Українбанк –	Український народний кооперативний банк
Українкустарспілка –	Всеукраїнська спілка кустарно-промислової кооперації
Укрдержплан –	Українська державна загальнопланова комісія
Укржитлоспілка –	Всеукраїнська спілка житлової кооперації
Укрсільбанк –	Український сільськогосподарський банк
Укрстрахсоюз –	Всеукраїнська кооперативна страхова спілка
УРСФСР –	Уполномоченный РСФСР
УСРР –	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УтР РСУУ –	Узаконення та розпорядження робітничо-селянського уряду України
Уцеробкооп –	Всеукраїнський центральний робітничий комітет
Уцеробсекція –	Всеукраїнська центральна робітнича секція при Вукопспілці
УЦМР –	Українська центральна міжкооперативна рада
ЦВК –	Центральний Виконавчий Комітет
ЦДАВО –	Центральний державний архів вищих органів влади і управління
ЦДАГО –	Центральний державний архів громадських об'єднань

Централ –	Центральна сільськогосподарська спілка
Центросоюз –	Центральный союз потребительских обществ
ЦК КП(б)У –	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦРК –	Центральний робітничий кооператив
ЦССТУ –	Центральна спілка споживчих товариств України

Монографія

Гладкий Сергій Олександрович

Кооперативне законодавство УСРР 1920-років як явище правової реальності

Головний редактор М. П. Гречук

Підписано до друку 29ю06ю2010 р.
Формат 60х84/16. Тираж 300 прим. Ум. друк. арк 32,7
Папір 70 г/м^2. Гартнітура «Таймс». Зам № 207/457

Видавництво
Вищого навчального закладу Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»

36014, Полтава-14, вул. Коваля, 3, кімн. 115

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3827 від 8.07.2010 р.

Видрукувано з оригінал-макета у редакційно-видавничому відділі
видавництва Вищого навчального закладу Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
36014, Полтава-14, вул. Коваля, 3, кімн. 115